

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Filozofická fakulta

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta
Štúra SAV, pobočka pri Katedre slovenského jazyka a komunikácie**

VARIA XXXIII

Zborník príspevkov z XXXIII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Banská Bystrica – Šachtičky 4. – 6. 12. 2024)

Anita Huťková
Veronika Gondeková (eds.)

Banská Bystrica 2025

VARIA XXXIII

*Zborník príspevkov z XXXIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Banská Bystrica – Šachtičky
4. – 6. 12. 2024)*

Zostavovateľky:

doc. PhDr. Anita Hutková, PhD.

Mgr. Veronika Gondeková, PhD.

Recenzenti:

doc. PaedDr. Mária Beláková, PhD.

Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

doc. PaedDr. Andrej Závodný, PhD.

Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

Organizačný výbor konferencie:

prof. Mgr. Jaromír Krško, PhD.,

Mgr. Gabriel Rožai, PhD.,

doc. PhDr. Anita Hutková, PhD.,

Mgr. Veronika Gondeková, PhD.,

Mgr. Alexandra Chomová, PhD.,

Mgr. Marieta Pastorková,

Mgr. Mariya Jadroňová,

Eva Patrášová

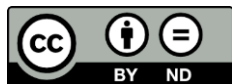
Za odbornú a jazykovú stránku tejto publikácie zodpovedá autor. Rukopis neprešiel redakčnou ani jazykovou úpravou.

Dostupné od: 09. 12. 2025

ISBN 978-80-557-2291-7 (e-publikácia)

EAN 9788055722917

<https://doi.org/10.24040/2025.9788055722917>

Táto publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons Attribution-NoDerivatives 4.0 International Licence CC BY-ND (uviedenie autora - bez odvodeného obsahu).

© 2025 Faculty of Arts UMB, Banská Bystrica, editors (Foreword) & authors

OBSAH

Martin Alldrick

Slovenské dvojtvary: trajektórie historického vývoja a miesto v širšom slovanskom kontexte 6

Adam Bajza

Morphosyntactic tendencies of blend formations in English and Slovak 18

Dominika Bednáriková

Jazykový obraz múdrosti a hlúposti v slovenskom frazeologickom fonde 28

Alina Borysiuk

Варіанти особових імен та прізвищ людей в офіційній документації села Городок Камінь-Каширського району Волинської області 38

Štefánia Budzáková

Kategória zrozumiteľnosti v politickej rétorike..... 45

Daša Cimermanová

„O chvíľu Slováci bez znalosti angličtiny nebudú rozumieť vo svojej vlasti“ alebo dezinformácie a jazykové mýty v otázkach používateľov jazyka 55

Veronika Dadajová

Aktualizácia lexiky a ortografie ukrajinčiny ako následok vojny 62

Klára Dvořáková, Eva Pospíšilová, Barbora Martinkovičová

„Čtenáři*ka si musí nějak poradit.“ Příspěvek o přípravě výzkumu hlasitého čtení výrazů s hvězdičkou 68

Ján Teodor Gajdoš

Udalosti v Ruskom impériu na začiatku 20. storočia: porovnanie optiky dobových slovenských a ruských periodík 76

Veronika Gondeková

Synchrónne modely vlastných mien cintorínov 82

Richard Gramanich Štromajer

Pragmatic Aspects of US Presidential Election Campaigns: Harris vs. Trump 89

Marieta Hrivnák Pastorková

Konceptualizácia somatizmu nos v slovenskom jazyku a kultúre 104

Anita Huťková

Somatické frazémy s komponentom *päta* (komparatívna štúdia) 118

Mariya Jadroňová

Jazykový obraz sveta v ruských a slovenských metaforických hádankách o častiach ľudského tela 128

Patrik Jakubek

Sonda do súčasných neštandardizovaných urbanoným mesta Sered' 134

Iveta Káčerová

Zum Gebrauch der festen Wortverbindungen – Analyse der Schülerkenntnisse im Bereich Kollokationen auf A1-Niveau 142

Martina Kotvanová

Slovenské nárečia z pohľadu obyvateľov Záhoria 148

Natália Kováčová

Paralingvistické javy – súčasť živého televízneho športového komentára 164

Angelina Krasnova

Předložky v ústní řeči rusky mluvících občanů (Predlogi v ustnoj řeči ruskojazyčných graždan) 171

Liudmyla Kravchenko – Alla Tytok

Вплив мовної політики та суспільства на власні назви у сфері послуг періоду російсько-української війни 178

Romana Krolčíková

Pravopisné osobitosti slovenskej vlogosféry 190

Michaela Majerčíková

Slovná zásoba z ríše zvierat v dvoch slovníkoch z predpisovného obdobia (komparácia) . 199

Barbora Martinkovičová

Neinstitucionální jazykové poradenství 204

Fedor Miliaev

K otázce polykódového textu v reklamě 213

Filip Pacalaj

Možnosti moderných digitálnych zdrojov urbanonymie 221

Lucia Prokopová

Úvod do jazykovej analýzy textov Tereziánskeho urbára so zameraním na šarišský región 226

Gabriela Rapošová

Sondáž vo vybraných pedagogických dokumentoch pre nižšie sekundárne vzdelávanie 234

Jiřina Růžičková

Gramaticko-lexikální kompetence u ukrajinských mluvčích v češtině jako druhém jazyce na úrovni B2 dle SERR 240

Patricie Šinkovičová

Žákovské pojetí učiva o tzv. doplňku ve výzkumu didaktiky českého jazyka 248

Ivana Šrámeková

Numeráliá v teoretickej reflexii – tradícia a inovácia 254

Eli Vanyova Kanova

Prechýľovanie bulharských ženských priezvisk: historický vývoj a súčasné trendy 264

Samuel Žeňuch

"Milica je Lucke" – k problematike antiprísloví a k ich využitiu v slovenských médiách ... 272

Slovo na úvod

Vážené kolegyně, vážení kolegovia, milé čitateľky a milí čitatelia,

do rúk sa Vám dostáva zborník príspevkov z XXXIII. kolokvia mladých jazykovedcov, ktoré sa konalo 4. až 6. 12. 2024 v hoteli Šachtička pri Banskej Bystrici. V roku 2024 bolo organizované Banskobystrickou pobočkou Jazykovednej spoločnosti pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV. Kolokvium mladých lingvistov je tradičným vedeckým podujatím, ktoré je priestorom pre prezentáciu výskumných aktivít doktorandov či začínajúcich vedeckých pracovníkov v oblasti jazykovedy, ako aj pre výmenu názorov, metodologických prístupov a odborných skúseností medzi kolegami.

Zborník obsahuje príspevky, ktoré odznali na konferencii, reflektujúce aktuálne trendy a výskumné záujmy v rôznych oblastiach lingvistiky – od teoretickej a aplikovanej jazykovedy, cez sociolingvistiku, psycholingvistiku, korpusovú a výpočtovú lingvistiku, až po otázky mediálnej komunikácie či prekladu. Príspevky sú dôkazom odbornej zrelosti mladých autorov a ich schopnosti prispievať k rozvoju jazykovedného diskurzu.

Veríme, že zborník bude inšpiratívnym čítaním nielen pre účastníkov konferencie, ale aj pre širšiu odbornú verejnosť. Ďakujeme všetkým autorom za ich príspevky, recenzentom za odborné posúdenie textov a organizačnému tímu za úspešnú realizáciu podujatia.

S úctou,
editorky

Slovenské dvojtvary: trajektórie historického vývoja a miesto v širšom slovanskom kontexte

Martin Alldrick

Surrey Morphology Group, University of Surrey, Guildford, GU2 7XH, United Kingdom
m.alldrick@surrey.ac.uk

Tento článok predstavuje korpusovú analýzu historického vývoja variantných tvarov slovenských podstatných mien od kodifikácie slovenského jazyka v roku 1843 až po súčasnosť. Výsledky čiastočne potvrdzujú hypotézu, že v slovenčine sú dvojtvary prechodným, a nie stálym javom, a tiež naznačujú, že normatívne príručky uvádzajú ich nadbytočný počet oproti výskytu v korpusových zdrojoch. Napriek tomu celkový výskyt dvojtvarov v slovenčine je vyšší, než by sa v slovanských jazykoch (okrem češtiny) očakávalo. Slovenčina sa týmto pretrváváním variantných tvarov líši od iných slovanských jazykov, a to z dôvodov sociolingvistických, ako aj čisto morfológických.

1 Úvod

1.1 Teoretický základ

Otázky variantnosti v slovenskej nominálnej deklinácii alebo, presnejšie povedané, dvojtvary v deklinácii slovenských podstatných mien, zaujímali slovenských jazykovedcov už dlho predtým, než sa začal jazykový jav dvojtvarov skúmať z teoretického a typologického hľadiska.

V teoretickom skúmaní morfológie dlhodobo prevládal deterministický prístup, t. j. že „výpočet morfológickej realizácie vedie k jednému výsledku“¹ (Brown a Bermel, 2023); ináč povedané, že danú morfológickú funkciu možno vyjadriť len jedným spôsobom. Takúto definíciu možno zjednodušiť na Vennemannovu (1969) formuláciu Humboltovho univerza: jeden význam – jedna forma, ktorá implikuje všeobecnú preferenciu proti existencii viacerých tvarov na jeden význam a viacerých významov na jeden tvar. Humboltovo univerzum možno teda vnímať ako zastrešujúci princíp, ktorý sa používa na vysvetlenie mnohých javov existujúcich na rozhraní medzi tvarom a významom. Jedna z prvých definícií deterministického návrhu pochádza od Jakobsona (1932), ktorý tvrdí, že žiadne dva výrazy v rámci jazyka nemôžu byť identické vo svojom význame; a ak takéto rozlíšenie nie je explicitné, tak potom každá forma patrí do inej jazykovej roviny. Takýto postoj presadzuje aj Carstairs v rámci svojho princípu skloňovacej parsimónie² (1988), podľa ktorého, pre „každú kombináciu morfosyntaktických vlastností k danej slovnej triede bude mať každé slovo v tejto triede iba jednu jedinú skloňovaciu realizáciu“³; a jeho princípu slovníkovej jednoznačnosti (2010), podľa ktorého sa synonymá časom rozlišujú lexikálnym významom.

Najnovšie príspevky v otázke morfológickej variantnosti začali analyzovať prípady kolísania (čiže variantnosti) v teoretickom rámci, „v ktorom sú na realizáciu tej istej bunky v skloňovacej

¹ V pôvodnom anglickom znení: *computation of the morphological realization yields one outcome.*

² V pôvodnom anglickom znení: *inflectional parsimony principle.*

³ V pôvodnom anglickom znení: *every combination of morphosyntactic properties to a given word class, each word in that class will have one and only one inflectional realization.*

paradigme k dispozícii dve (alebo viac) skloňovacie formy“⁴ (Thornton, 2019). Tento jav sa bežne označuje ako dvojtvar.

Jedným z riešení, ako zosúladiť pojem dvojtvaru s Humboltovým univerzom, by bolo tvrdenie, že medzi kolísajúcimi formami neexistuje dokonalá synonymia a že ak by sa objavila, jazykový tlak by si vynútil vznik funkčného rozdielu medzi týmito dvoma formami.

Ako je však jasné zo slovenčiny, ako aj z iných typologicky odlišných jazykov, napríklad azerbajdžančiny (Zaslansky, 2019), čerkeštiny (Arkadijev, 2017) alebo španielčiny (Guzmán Naranjo, 2017), je normálne, že existujú dva tvary alebo viac tvarov, vyjadrujúcich ten istý význam. Tým sa vyvracia nielen deterministická hypotéza, ale najmä sa naskladá otázka, ako vôbec môže takáto štruktúra vzniknúť.

Zatiaľ prevláda akademický konsenzus, že dvojtvary sú prechodným stavom medzi dvoma diskretnými koncovými bodmi jednotlivých tvarov. Dennison (2003) a Blythe a Croft (2012) navrhujú, že zmena morfolologickej formy prebieha skôr postupne v tvare S-krivky než ako výsledok náhlej zmeny. Bermel a Knittl (2023) opisujú tento fenomén ako „zmenu, ktorá sa začína na niekoľkých miestach, potom prechádza obdobím rýchlej expanzie a potom má tendenciu spomaliť sa vo svojej záverečnej fáze s niektorými tvrdohlavými zaostalcami“⁵.

1.2 Výskumné ciele

Výskumný cieľ tohto prieskumu je trojaký:

- Zistiť, či slovenčina zodpovedá teoretickým predpokladom o dvojtvaroch ako prechodný fenomén;
- Zmapovať historický vývoj dvojtvarov slovenských podstatných mien;
- Porovnať morfológickú situáciu týkajúcu sa dvojtvarov v slovenčine s inými slovanskými jazykmi.

1.3 Dvojtvary a deklinačné vzory

Vznik kolísania a dvojtvarov v deklinácii podstatných mien v slovanských jazykoch možno vysvetliť prechodom od staroslovanskej kmeňovej deklinácie k novým paradigmatickým vzorom v súčasných slovanských jazykoch (Bermel a Knittl, 2012). Slovenčina v tomto zmysle nie je výnimkou (Žigo, 2002).

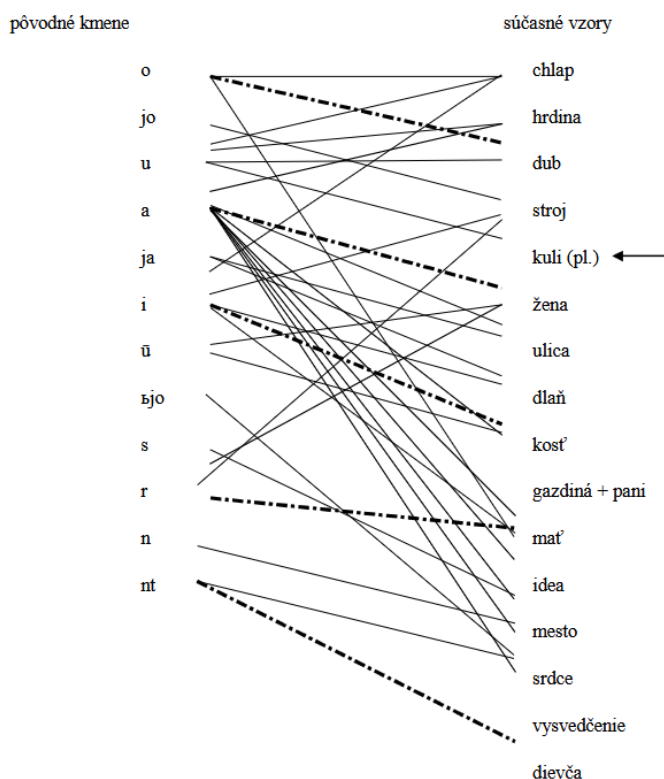
Deklinačný systém praslovančiny sa skladal zo šiestich kmeňových vzorov (Neset, 2013). Každé slovo spadalo do jedného z nich na základe fonetického charakteru deklinačného kmeňa. Tieto vzory nezodpovedali úplne gramatickému rodu, a preto jeden vzor mohol zahŕňať slová rozličných rodov. Vo vývoji moderných slovanských jazykov bol deklinačný systém (a teda aj usporiadanie vzorov) prestavaný na základe gramatického rodu (Bermel a Knittl, 2023). Kolísanie teda vzniká vtedy, keď po tejto rekonštrukcii vzorového usporiadania nie je úplne možné zaradiť nejaké slovo čisto do jedného nového vzoru, a preto sa nachádza na pomedzí dvoch vzorov.

Ako ukazuje Žigo (2002) na obrázku 1., v slovenčine je tento vývoj obzvlášť neprehľadný. Slovenčina (spolu s češtinou) má najväčší počet vzorov (14) zo slovanských jazykov: v porovnaní napríklad s tromi v ruštine (Neset, 2013), štyrmi v srbochorvátčine (Corbett, 2024) a piatimi v poľštine (Swan, 2002).

⁴ V pôvodnom anglickom znení: *in which two (or more) inflectional forms are available to realise the same cell in an inflectional paradigm.*

⁵ V pôvodnom anglickom znení: *change begins in a few places, then undergoes a period of rapid expansion, and then tends to slow down in its final phase, with some stubborn hold-outs.*

Z tohto konštatovania vyplýva, že čím vyšší je počet vzorov, tým viac je aj medzivzorových paradigmatických medzier. A čím vyšší je počet medzivzorových paradigmatických medzier, tým vyššia je pravdepodobnosť, že slovo do nich aj zapadne.

Obrázok 1 Vývoj slovenských deklinačných vzorov podľa Žiga (2002)

2 Metodológia

Celkovo sme skúmali 318 variantných podstatných mien v deviatich kombináciách vzoru, pádu a čísla. Vzorka vychádzala z tých slov, ktoré sú v *Morfológii slovenského jazyka* (Ružička et al., 1966) alebo v *Novom deklinačnom systéme slovenských substantív* (Sokolová, 2007) označené ako dvojtvary. Do skúmania boli zaradené všetky nájdené kolísajúce podstatné mená okrem vlastných mien. *Morfológia slovenského jazyka* rozlišuje medzi nemotivovaným kolísaním (t. j. pravými dvojtvarmi) a prípadmi motivovanej variantnosti. Rozdiel medzi pravými dvojtvarmi a prípadmi motivovanej variantnosti je v analýze M. Sokolovej nejasný. Pozornosť bola preto venovaná tomu, aby boli skúmané len tie slová, ktoré sú skutočnými dvojtvarmi. Hoci výsledný prehľad o nadbytočných podstatných menách v slovenčine možno považovať za súhrnný, vzhľadom na obmedzenia uvedených dvoch textov nie je možné považovať ho za definitívny.

Tento súbor lemm bol následne skúmaný v dvoch korpusoch Slovenského národného korpusu. Konkrétne išlo o hlavný písaný korpus súčasného jazyka (synchronný korpus) v poslednej verzii *prim-10.0-public-sane* a historický korpus v poslednej verzii *r1843az1954-1.0*. Korpus *prim-10.0-public-sane* obsahuje písané texty súčasného slovenského jazyka, ktoré vznikli po roku 1955 okrem tých, ktoré majú nesprávnu diakritiku alebo pochádzajú z územia mimo Slovenska. Korpus *r1843az1954-1.0* obsahuje texty napísané po štandardizácii slovenčiny

Ludovítom Štúrom v roku 1843 a pred jazykovou reformou v roku 1954. Jednotlivé tokeny nie sú sanované, lematizované ani morfológicky anotované. V korpuse súčasného jazyka bolo použité vyhľadávanie pomocou lemy a KWIC, zatiaľ čo v historickom korpuse bolo použité vyhľadávanie pomocou CQL. Frekvencia tokenov slova každého tvaru a pádu bola ručne spočítaná. Z 318 slov, ktoré boli označené v *Morfológii slovenského jazyka* a *Novom deklinačnom systéme slovenských substantív* ako dvojtvary, bolo v historickom korpuse doložených 189 výskytov. Z nich 92 boli dvojtvary. Táto vzorka 189 slov doložených v historickom korpuse aj korpuse súčasného jazyka bola ďalej zredukovaná na vzorku tých slov, ktoré boli v každom korpuse zastúpené aspoň desiatimi výskytmi. To slúžilo na zníženie vplyvu minimálne doložených slov, skresľujúcich údaje. Konečnú vzorku teda tvorilo 89 slov, ktoré sú zastúpené prinajmenšom desiatimi výskytmi aj v historickom, aj v synchronnom korpuse.

3 Výsledky

Analýza výsledkov jednotlivých pádov sa zameriava na tri hlavné štatistické údaje: rozsah zmeny, usmernenie zmeny a entropia.

Rozsah zmeny a usmernenie zmeny vyčíslujú zmenu vo výskyte dvojtvarov na úrovni lemy. Rozsah zmeny kvantifikuje mieru, do akej sú niektoré lexémy náchylnejšie k frekvenčnej zmene tvaru oproti iným. Usmernenie zmeny kvantifikuje rozdiel v miere používania tvaru.

Entropia vyčísluje zmenu vo výskyte dvojtvarov na úrovni lemy, t. j. berie do úvahy celkový výskyt každej zo skúmaných lem. V lingvistike môžeme využiť entropiu na vypočítavanie istoty pri predpovedaní jedného či druhého morfológického tvaru (viď napríklad Ackerman a Malouf, 2013 alebo Blevins, 2013), kde 1,00 predstavuje absolútnu nepredvídateľnosť a 0,00 absolútnu predvídateľnosť. Ak sa entropia zvýši pre vzorku od historického korpusu do synchronného, tak sa predvídateľnosť morfológického tvaru v tejto vzorke znižuje. Naopak, ak sa v danej vzorke entropia zníži od historického korpusu do synchronného, tak sa predvídateľnosť morfológického tvaru v tejto vzorke zvyšuje.

Na základe týchto údajov sa dá určovať forma zmeny. Existujú tri druhy zmien vo výskyte dvojtvarov: jednosmerná zmena, dvojsmerná zmena a zotrvanie dvojtvaru. Jednosmernú zmenu možno chápať ako zánik dvojtvaru v procese historickej zmeny, napríklad $x \rightarrow x/y$ a $x/y \rightarrow y$, podobne ako to uvádzajú Denison (2003) alebo Blythe a Croft (2012). Dvojsmernú zmenu možno chápať ako odnož jednosmernej zmeny. V takomto prípade je však proces historickej zmeny čiastočne pozastavený. Časť slov sa zmení v prospech inovatívneho tvaru, ako v prípade jednosmernej zmeny ďalšia časť prestane kolísať v prospech pôvodného tvaru. Takýto jav sa dá zjednodušiť na formuláciu $x \rightarrow x/y$ a $x/y \rightarrow y$ alebo $x/y \rightarrow x$. Zotrvanie dvojtvaru v kontexte historických zmien možno chápať ako prípad, keď sa historická zmena pozastaví a dvojtvar pretrváva.

Rod	Mužský životný				Mužský neživotný			Ženský			Spolu
	Datív singulár	Nominatív plurál	Genitív plurál	Inštrumentál plurál	Genitív singulár	Lokál singulár	Inštrumentál plurál	Genitív singulár	Genitív plurál I	Genitív plurál II	
Lemmata											
Súčet	9	6	1	4	31	3	9	6	15	5	89
Variantnosť – historický korpus											
Súčet	6	4	1	1	20	2	6	4	14	3	61
Percento (%)	67	67	100	25	65	67	67	67	93	60	69
Variantnosť – synchronný korpus											
Súčet	4	0	0	1	16	1	4	3	6	3	38
Percento (%)	44	0	0	25	52	33	44	50	40	60	43

Tabuľka 1 Výskyt dvojtvarov v historickom (*r1843az1954-1.0*) a synchronnom (*prim-10.0-public-sane*) korpuse

		Tvar I	Tvar II	Počet lem	Príčina dvojtvaru	Usmernenie zmeny v dvojtvaru	Rozsah zmeny	Usmernenie dvojtvaru (v prospech tvaru I)	Historická entropia	Moderná entropia
Mužský životný	Datív singulár	ovi	u	9	Historické zmeny	Jednosmerná zmena	0.27	0.26	0.9	1
	Nominatív plurál	ovia	i	6	Nízkoúrovňové zovšeobecnenia	Dvojsmerná zmena	0.31	0.11	0.94	0.14
	Genitív plurál	í	ov	1	<i>Nedostatok dát</i>	<i>Nedostatok dát</i>	0.15	0.15	0.62	0.02
Mužský neživotný	Genitív singulár	u	a	31	Nemotivovaná variantnosť	Zotrvanie dvojtvaru	0.34	0.09	0.78	0.99
	Lokál singulár	e	i	3	<i>Nedostatok dát</i>	<i>Nedostatok dát</i>	0.27	0.13	0.31	0.32
	Inštrumentál plurál	ami	mi	13	Fonologické pravidlá	Dvojsmerná zmena	0.14	0.02	1	1
Ženský	Genitív singulár	e	i	6	Historické zmeny (morfómy)	Jednosmerná zmena	0.38	0.38	0.99	0.75
	Genitív plurál I	∅	í	15	Nízkoúrovňové zovšeobecnenia	Dvojsmerná zmena	0.24	0.21	0.97	0.44
	Genitív plurál II	e/o	ie	5	Nemotivovaná variantnosť	Zotrvanie dvojtvaru	0.46	0.21	0.98	0.78

Tabuľka 2 Vyčíslenia trajektórií historického vývoja dvojtvarov v slovenčine

4 Analýza

Celková analýza údajov odhaľuje trend znižovania výskytu dvojtvarov, ako to predpovedali Denison (2003) a Blythe a Croft (2012), ako aj tendenciu jazykovedných inštitúcií ich predpisovať. Väčšina slov uvedených ako dvojtvary v preskriptívnych príručkách sa pri skúmaní v synchrónnom korpuse ukázala ako slová skloňujúce sa iba podľa jedného vzoru. Analýza výskytu dvojtvarov v kodifikovanej slovenčine po roku 1843, a taktiež po roku 1954, naznačuje existenciu ešte väčšieho rozsahu dvojtvarov v rámci deklinačnej paradigmy v predkodifikačnej slovenčine, ktorá sa v dôsledku kodifikačného procesu zachováva výlučne v gramatických príručkách. Na základe kombinácie slabo doloženej predkodifikačnej fázy s údajmi z historického korpusu (1843 –1954) možno predpokladať, že veľká časť súčasného smerovania vychádza z používania jazyka pred kodifikáciou v roku 1843, ktorý zotrúva aj po následnom rekodifikačnom procese. Napriek úbytku vo výskyte dvojtvarov sa rysuje skutočnosť, že viac ako 50 % podstatných mien, ktoré sú v *Morfológii slovenského jazyka* a *Novom deklinačnom systéme slovenských substantív* označené ako dvojtvary, sa tak javia aj v praxi. To je dôkaz, že dvojtvary pretrvávajú počas viacerých generácií. Hoci na prvý pohľad výsledky vyzerajú ako bezprostredne podporujúce hypotézu Denisona (2003) a Blythea a Crofta (2012), podrobnejšia analýza poukazuje na to, že výsledky v konečnom dôsledku nie sú až také jednoznačné.

V prípadoch kolísania dvojtvarov v **genitíve plurálu mužského životného rodu** (kolísanie medzi tvarmi *-í* a *-ov*) a **lokále singuláru mužského neživotného rodu** (kolísanie medzi tvarmi *-e* a *-i*) nebol dostatok dát na analýzu zmeny vo výskyte variantných tvarov.

V datíve singuláru mužského životného rodu a v genitíve singuláru ženského rodu sa odpozorovala jednosmerná zmena vo výskyte variantných tvarov, v zmysle teoretického predpokladu Denisona (2003) a Blythe a Crofta (2012).

V prípade **datívu singuláru mužského životného rodu** ide o kolísanie medzi tvarmi *-ovi* a *-u*. Dvojtvary sa v tomto prípade vyskytujú výlučne pri vzore chlap a obmedzujú sa na sémanticky obmedzenú triedu vysokofrekvenčných podstatných mien, ktoré sa výrazne vyskytujú v náboženských textoch: *kôň*, *čert*, *diabol*, *boh*, *duch*, *syn*, *otec*, *pán*, a *človek*. Príčinou výskytu dvojtvarov v tomto prípade je konkurencia medzi tvarmi *-u* (zo staroslovanského *-o* kmeňa) a *-ovi* (zo staroslovanského *-u* kmeňa). Tvar *-ovi* už v dobe kodifikácie slovenčiny vytlačil tvar *-u* vo všetkých slovách podľa vzorov *chlap* a *hrdina*, s výnimkou už spomenutých slov. Odvtedy tvar *-ovi* pokračoval vo vytlačaní tvaru *-u* aj v týchto slovách. Dvojtvar týmto procesom úplne zanikol v slovách *diabol*, *kôň*, *otec* a *syn*. V ďalších troch slovách je tvar *-u* na ústupe: *duch*, *čert* a *pán*. Na základe týchto tendencií sa dá usudzovať, že variantnosť aj u týchto slov zanedlho vymizne. Zvláštny prípad vystihujú slová *človek* a *boh*, ktoré sú síce uvedené ako dvojtvary, avšak dlhodobo, od dôb Štúra až dodnes, sa skloňujú skoro výlučne s tvarom *-u*. V tomto prípade možno hovoriť o lexifikácii výnimočného tvaru so slovami s častým výskytom, kde variantný tvar je uvedený ako súčasť zovšeobecniteľného pravidla.

Kolísanie v **genitíve singuláru ženského rodu** taktiež zodpovedá teórii o predčasnom stave medzi dvoma tvarmi. *Morfológia slovenského jazyka* a *Nový deklinačný systém slovenských substantív* medzi sebou uvádzajú šesť variantných slov: *haluz*, *mlaď*, *mysel*, *pamäť*, *raž* a *tvár*. Kolísanie je medzi tvarmi *-e* a *-i*. Analýza historického a synchrónneho korpusu poukazuje na to, že tvar *-e* od prvej kodifikácie slovenčiny vytlačá tvar *-i* v tejto vzorke slov. V danom prípade je kolísanie v tejto vzorke prechodným fenoménom pri vymieňaní tvaru *-i* za tvar *-e*. Stále je však nutné nájsť pre túto zmenu vysvetlenie. *Slovník koreňových morfém slovenčiny* uvádza rozdelenie tvarov v ženských podstatných menách takto: *-y* (57 %), *-e* (23%), *-i* (20 %). Vzhľadom na takéto rozdelenie nedáva zmysel odôvodňovať zmenu tvaru vo vyššie uvedených slovách na základe frekvenčného kritéria. Odpoveď treba hľadať inde. Táto štúdia

uprednostňuje teóriu morfém (anglicky *morphemes*) ako vysvetlenie vymenenia tvaru *-i* za *-e*. Aronoff (1994) uvádza koncept morfómy (anglicky *morphome*) ako spôsob vysvetlenia základných morfológických korešpondencií v prípadoch, keď medzi jednotlivými morfémami nie je zjavná funkčná súvislosť. Vzhľadom na pretrvávajúce týchto korešpondencií v jazyku môžu morfomatičné útvary dať týmto funkciám formálnu gramatickú realitu (O'Neill, 2014) a zabezpečiť osobitnú morfológickú reprezentačnú vrstvu, ktorá sprostredkováva rozhranie syntax-sémantika na jednej strane a fonologické štruktúry na strane druhej. Morfómy sa objavujú aj v slovenčine. Jedným z prípadov je synkretizmus medzi genitívom singuláru a nominatívom, ako aj akuzatívom plurálu ženských podstatných mien. Tri podstatné mená (*haluz*, *mysel'* a *tvár*) sa skloňujú čisto na základe vzoru *dlaň*. Analýza údajov z historického korpusu poukazuje na to, že kým v genitíve singuláru boli historicky variantné, v nominatíve a akuzatíve plurálu vykazovali stabilnú príponu *-e*. Pri zohľadnení tejto teórie sa zdá, že slovo *pamäť* prechádza týmto procesom s oneskorením, pričom až teraz sa tvary nominatívu a akuzatívu plurálu stabilizujú okolo tvaru *-e* a prinášajú výslednú zmenu sufixu v genitíve singuláru, ktorá je v súčasnosti variantná.

Posledné dve podstatné mená, ktoré vykazujú variantnosť, slová *mlad'* a *raž*, sú osobitnými prípadmi v tom, že v množnom čísle sú defektné. Vzhľadom na absenciu tvarov množného čísla nemajú hovoriaci žiaden tvar, o ktorý by sa mohli oprieť pri výbere tvaru genitívu singuláru. V deklinačnej triede *chut'* (pozostávajúcej zo slov *hrst'*, *chut'*, *ortuť* a *všehochut'*) sa v súčasnosti prejavuje odklon medzi genitívom, datívom a lokálom singuláru na jednej strane a nominatívom a akuzatívom plurálu na strane druhej, a to na základe normatívnych pokynov uvedených v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* a *Skloňovanie podstatných mien v slovenčine s korpusovými príkladmi* (Garabík et al., 2016), ako aj na základe korpusových dát. Napriek tomu sa vo všetkých štyroch atributívnych slovách pozoruje jemný posun v prospech tvaru *-e*. Vzhľadom na už opísaný model možno očakávať, že počas niekoľkých nasledujúcich generácií podstatné mená vzoru *chut'* naplno prejdú posunom v genitíve singuláru. Môžeme teda predpokladať, že napríklad v slovenčine našich detí a vnúčať už nezaznie fráza ‚presne podľa mojej chuti‘, ale ‚presne podľa mojej chute‘.

V troch prípadoch sa črtá dvojtvar ako prechodný jav v zmysle dvojsmernej zmeny. V prípade nominatívu plurálu mužského životného rodu a jedného javu kolísania genitívu singuláru ženského rodu ide o lexikálne profilovanie tvarov. V prípade inštrumentálu plurálu mužského rodu ide o dôsledok fonetických pravidiel.

Dvojtvar **nominatívu plurálu mužského životného rodu**, podobne ako všetky ostatné doteraz opísané prípady kolísania, sa javí ako bývalý a prechodný stav, ktorý už nie je podložený súčasnými korpusovými dátami. V danom prípade kolísania sa v minulosti často vytvárali lexikálne spojenia s jedným z dvoch variantných tvarov (*-i* alebo *-ovia*), čo samozrejme privádzalo k vymiznutiu kolísania, ako aj samotného dvojtvaru. Sokolová (2007) píše v *Novom deklinačnom systéme slovenských substantív*, že táto lexifikácia je často spojená s derivačným tvarom slova. Pomenovania národov a iné prestížne substantíva prechádzajú (s istými výnimkami) k tvaru *-i*, profesie a menej prestížne substantíva prechádzajú (tiež s istými výnimkami) ku tvaru *-ovia*. Skúmané slová (*apoštol*, *Gal*, *muž*, *posol*, *svat*, *učeň*) však do týchto derivačných kategórií úplne nespádajú, a preto je ich ustálenie kolísania v prospech tvaru *-i* alebo *-ovia* vcelku arbitrárne.

Existujú dve formy dvojtvarov v **genitíve singuláru ženského rodu**. Jedna z nich je kolísanie medzi tvarmi *-í* a *-Ø*. V danom prípade sa opäť javí dvojtvar, ktorý je podložený historickými dátami, ale už nie súčasnými. Lexikálne spojenie s jedným alebo druhým tvarom pôsobí arbitrárne; nenašla sa žiadna spojitosť medzi fonologickým podkladom slova, ani tokenovou frekvenciou jednotlivých tvarov s konečným prevládajúcim tvarom daného slova.

Na rozdiel od ženského genitívu plurálu, v **inštrumentáli plurálu mužského rodu** sa rysuje jasný fonologický vplyv pri ustálení kolísania medzi variantnými tvarmi *-mi* a *-ami*. To, že fonologické princípy ovládajú výber variantného tvaru, je podložené viacerými prameňmi v slovenskej jazykovede (viď napríklad: Pisárčiková, 1995; Horecký, 1998; Navrátil 2002; Sokolová, 2005; Karčová and Majchráková, 2006) a výsledky tohto korpusového prieskumu to taktiež potvrdzujú. Variantné slová, ktorých koreňová morféma je tvorená aproximantnou spoluhláskou alebo sonórou, po ktorej nasleduje spoluhláska (napr. *dol*; *blesk*; *most*) sa ustálili do tvaru *-ami* a variantné slová, ktoré majú koreňovú konštrukciu samohlásky nasledovanú spoluhláskou (napr. *orech*; *vtáček*) sa ustálili do tvaru *-mi*. Aj v tomto prípade je teda možné hovoriť o zanikajúcom dvojtware. Situácia v slovenčine, kde sa tvar *-ami* alebo *-mi* vyberá na základe fonologických faktorov, sa môže porovnať s poľštinou a ruštinou, kde výlučne prevláda tvar *-ami*.

Slovenčina ponúka dva prípady, pri ktorých sa nenachádza korpusový záznam o ustálení kolísania medzi variantnými tvarmi; teda dvojtvar sa javí ako stabilný od dôb Štúrovej kodifikácie slovenčiny až dodnes a nevystupuje ako dočasný fenomén.

Jedným takýmto prípadom je kmeňový dvojtvar v **genitíve plurálu ženského rodu** medzi tvarmi *-a/-e* a *-ie* (napr. čísel a čísiel). V danom prípade je odpozorované kolísanie neustálené a fungujúce bez ohľadu na akékoľvek väčšie gramatické pravidlá. Počet dostupných dát však nie je dostatočne veľký pre prepracovanejšie závery.

Druhým prípadom je kolísanie medzi tvarmi *-a* (tvar starých *-o* kmeňov) a *-u* (tvar starých *-u* kmeňov) v **genitíve singuláru mužského neživotného rodu**. To je najrozšírenejší a najpretrvávajúcejší príklad dvojtvarov z tých, ktorým sa tento prieskum venoval. Entropia i rozsah zmeny ostávajú vysoké, zatiaľ čo usmernenie zmeny nízke. Frekvenčný výskyt tvarov jednotlivých lem sa často mení, avšak celkovú podobu tohto dvojtvaru charakterizuje neprestajné kolísanie, ktoré sa nedá predvídať na základe žiadneho jazykovedného princípu. Otázkou, ktorým tvarom sa skloňujú variantné neživotné podstatné mená, sa zaoberalo veľa jazykovedcov, avšak teórie o určitom systematickom pravidle, ktoré určuje tvar (Czambel, 1902; Orlovský a Arany, 1946; Oravec, 1970; Dvonč, 1984), ostávajú neopodstatnené. Najnovšie prieskumy (Karčová a Majchráková, 2006; Žigo, 2013) poukazujú na to, že výber deklinačného tvaru je viac-menej arbitrárny. Tieto výsledky potvrdzuje aj tento prieskum. Pri skúmaní slov, ktoré sa prekolísali prevažne z tvaru *-a* na *-u* alebo naopak, nebol nájdený žiaden spoločný menovateľ, či už na fonologickej, sémantickej alebo etymologickej úrovni. Iné slovanské jazyky, napríklad ruština, rozlišujú medzi tvarmi *-a* a *-u* na základe syntagmy, v ktorej sa dané slovo nachádza. V ruštine je tvar *-a* štandardnou genitívnou príponou; tvar *-u* je v určitých syntagmatických kontextoch voliteľný, a to pri kvantifikácii, partitívnosti a negácii. Prípona *-u* môže byť za určitých podmienok dokonca uprednostňovaná, hoci prípona *-a* napriek tomu zostáva gramaticky prípustná za všetkých okolností (Daniel, 2014).

Nie je preto bezdôvodné skúmať túto teóriu ako možné vysvetlenie kolísania medzi tvarmi *-a* a *-u*. Na rozdiel od ruštiny v slovenčine neexistuje súvislosť medzi syntagmatickým kontextom daného slova a pravdepodobnosťou, že bude vyjadrené v tom či onom tvare. Korpusový prieskum poukazuje na to, že v prípade skúmaných slov neexistuje významný rozdiel vo výskyte jednotlivých foriem vzhľadom na to, či sa genitív nachádza v predponovom alebo nepredponovom syntaktickom kontexte. V prítomnosti predložiek je priemerný výskyt tvaru *-u* – 75%; v neprítomnosti predložiek – 80%. Nie je preto možné pripísať kolísanie v genitíve singuláru mužského neživotného rodu k postupnému vytváraniu druhého genitívu, ako je to v ruštine.

Taktiež sa skúmal možný vplyv preskriptívnych inštitúcií na diachronické zmeny vo výskyte tvarov *-a* a *-u* pri jednotlivých slovách. *Krátky slovník slovenského jazyka* – normatívny slovník z rokov 1987 až 2006 – prijal veľmi výraznú redakčnú politiku uprednostňovania tvaru *-a* (najmä v skorších vydaniach) tým, že ho zaviedol ako variantný tvar na miestach, kde sa predtým nepoužíval (viď napr. Sabol, 1980; Dvonč 1984; Benko et al., 1998), zatiaľ čo v iných aktuálnych prípadoch kolísania sa tvar *-u* odstránil. Napriek tomu však nemožno nájsť priamu súvislosť medzi formou jazykového predpisu v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* a zachovaním variantnosti v genitíve singuláru. Podobne ako samotný výber deklinačnej formy, aj smer posunu v porovnaní s preskripciou v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* sa javí ako úplne arbitrárny.

S odkazom na teóriu morfológických paradigiem v češtine (Guzmán, Naranja a Bonami, 2022) vhodnejšie by bolo vnímať dvojtvár v mužskom neživotnom genitíve singuláru nie ako kolísanie medzi dvoma vzormi, ako u ostatných uvedených dvojtvárov, ale ako vzor *sui generis*, ktorý vyjadruje tú istú paradigmatickú medzu dvoma tvarmi.

Tézy o kolísaní ako prechodnom jave sú zväčša podložené korpusovými výsledkami, avšak nie vždy tým spôsobom, ako predpovedajú Denison (2003) and Blythe a Croft (2012). To obnáša širšie teoretické dôsledky v chápaní vzniku a zániku morfológického kolísania. Znižovanie vo výskyte dvojtvárov poukazuje na tendenciu používateľov jazyka zbavovať sa nadbytočných tvarov, a to aj v neprítomnosti zovšeobecniteľných pravidiel. V takýchto prípadoch je výber variantnej morfémy určený na čisto lexikálnej úrovni.

Pozoruhodný je rozsah slov, ktoré sú v jazykových príručkách preskriptívne označené ako dvojtvary, avšak v korpuse vykazujú iba jeden tvar. Toto nadbytočné uvádzanie dvojtvárov je zaujímavé, s ohľadom na všeobecnú tendenciu kodifikovaných jazykov čo najviac obmedzovať kolísanie a variantnosť. Táto tendencia k nadbytočnej kodifikácii je zrejma už z výsledkov z historického korpusu. Tie poukazujú na to, že už v dobe kodifikácie štúrovčiny 30 % dvojtvárov bolo dvojtvarmi čisto na teoretickej úrovni, už vtedy vykazovali v praxi len jeden morfológický tvar. V súčasnej slovenčine sa dá väčšina dvojtvárov (55 %) považovať za dvojtvary čisto teoretické.

O príčine tejto nadbytočnej kodifikácie dvojtvárov sa dá len špekulovať. Jedna teória hovorí, že pri kodifikácii počas národného obrodovania sa dbalo na to, aby bol písaný jazyk čo najprístupnejší pre používateľov hovorovej slovenčiny 19. storočia. Variantné tvary boli zavedené preto, aby nový spisovný jazyk zahŕňal čo najviac tvarov prítomných v bežnom hovorenom jazykovom úze.

V širšom slovanskom kontexte táto otázka môže byť položená aj inak. Vzhľadom na to, že rozsah kolísania je buď obmedzený (ako napríklad v poľštine alebo v srbochorvátčine), alebo vôbec neexistuje (ako napríklad v ruštine); otázka o dvojtvároch v slovenčine (a v češtine) by mala znieť: prečo vôbec pretrvávajú 45 % ozajstných dvojtvárov?

Časť odpovede sa nachádza v kladnom postoji slovenských normatívnych orgánov voči dvojtvárom. Ako je zrejme na príklade taliančiny (Thornton, 2012), záporný normatívny postoj k dvojtvárom vedie k ich rýchlemu zaniknutiu. Sociolingvistické štúdie (Cameron, 1995, Cimermanová, 2024) poukazujú na to, že používatelia jazyka sa nechávajú ovplyvňovať normatívnymi pravidlami. Kladný normatívny postoj k dvojtvárom však nepostačuje k tomu, aby sa zachovali, čo naznačujú aj tieto výsledky.

Druhým kľúčovým faktorom, ktorý odlišuje slovenčinu (a češtinu) od iných slovanských jazykov v otázke výskytu variantných tvarov, je jej morfológická štruktúra. Ako už bolo zmienené v časti 1.3, slovenčina má oveľa viac vzorov ako iné slovanské jazyky. To umožňuje

obeh väčšieho počtu analogických základov (čiže tvarov) a tiež väčšie prekryvanie vzorov. Pri takýchto podmienkach pravdepodobnosť výskytu dvojtvarov prudko narastá.

Posudzujúc oba tieto faktory je možné konštatovať, že morfológická štruktúra je gramatickým základom umožňujúcim existenciu dvojtvarov v slovenčine, kým preskriptívna znášanlivosť voči dvojtvárom je zodpovedná za ich dlhodobé zotrvávanie.

Taktiež musí zaznieť otázka, prečo nevznikla syntaktická diferenciácia medzi tvarmi v slovenčine, podobne ako napríklad v ruštine. Odpoveď sa obdobne nachádza v nadmernom počte vzorov v slovenčine oproti iným slovanským jazykom. To spôsobuje, že viac tvarov sa nachádza v kontrastívnej distribúcii, čo blokuje vývin syntaktickej variantnosti. V iných jazykoch, ako napríklad v ruštine, je viac ‚nepoužívaných‘ tvarov, ktoré môžu byť preanalyzované ako syntakticky motivované periférne tvary.

5 Záver

Výsledky tohto výskumu čiastočne potvrdzujú hypotézu Denisona (2003) a Blythe a Crofta (2012), že kolísanie tvarov je prechodný fenomén vystriedania jedného tvaru druhým. To, že dvojtvary sú prechodným fenoménom, platí pre väčšinu výskytov dvojtvarov. Vo veľa prípadoch však jeden tvar úplne nevystrieda druhý, ale po istom období kolísania začne dané slovo vykazovať na základe arbitrárnych pravidiel výlučne jeden či druhý tvar. To vyvoláva širšie teoretické otázky o tendencii ľudí vyhýbať sa nadbytočným kolísajúcim tvarom. Významnou výnimkou je kolísanie medzi tvarmi *-a* a *-u* neživotných maskulín v genitive singuláru, ktoré pretrváva bez veľkých rozdielov od dôb Štúrovej kodifikácie až po súčasnosť. Možno to vysvetliť vysokou tokenovou frekvenciou dvojtvarov vykazujúcich tento jav. Výsledky taktiež poukazujú na tendenciu normatívnych inštitúcií nadbytočne uvádzať počet dvojtvarov v slovenčine. To vzbudzuje dojem, že v slovenčine je viac dvojtvarov, ako by sa inak zistilo pri použití analýzy založenej na korpuse. Aj napriek tejto skutočnosti je výskyt dvojtvarov v slovenčine vyšší, než by sa očakávalo v porovnaní s inými slovanskými jazykmi (okrem češtiny). To sa dá vysvetliť paradigmatickou štruktúrou slovenskej deklinačnej morfológie, ktorá umožňuje obeh väčšieho množstva tvarov a vzorov oproti iným slovanským jazykom, ako aj normatívne tolerantným prístupom k javu morfológického kolísania.

LITERATÚRA

- ACKERMAN, Farrell – MALOUF, Rob: Morphological organization: The low conditional entropy conjecture. In: *Language*, 2013, Vol. 89, No. 3, pp. 429 – 464.
- ARONOFF, Mark: *Morphology by itself: Stems and inflectional classes*. Cambridge, Mass.: MIT press, 1994.
- ARKADIEV, Peter: Multiple ergatives: From allomorphy to differential agent marking. In: *Studies in Language*, 2017, Vol. 41, No. 3, pp. 717 – 780.
- BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: *Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia substantív*. Bratislava: PdF UK 1998.
- BERMEL, Neil – KNITTL, Luděk: Trajectories of change in paradigmatic cells in Czech. In: *Naše řeč*, 2023, Vol. 106, No. 1, pp. 247 – 274.
- BLEVINS, John: The information-theoretic turn. In: *Psihologija*, 2013, Vol. 46, No. 4, pp. 355-375.
- BLYTHE, Richard – CROFT, William: S-curves and the mechanisms of propagation in language change. In: *Language*, 2012, Vol. 88, No. 2, pp. 269-304.
- BROWN, Dunstan – BERMEL, Neil: Introduction. In: *Word Structure*, 2023, Vol. 16, No. 2 – 3, pp. 147 – 153.
- CAMERON, Deborah: *Verbal hygiene*. London: Routledge 1995.

- CARSTAIRS, Andrew: Allomorphy in Inflexion. Abingdon: Croom Helm 1987.
- CARSTAIRS-MCCARTHY, Andrew: The evolution of morphology. Oxford: Oxford University Press 2010.
- CIMERMANOVÁ, Daša: Jazykové ideológie používateľov slovenčiny v otázkach adresovaných rôznym typom jazykového poradenstva. In *Varia 32: zborník príspevkov z 32. kolokvia mladých jazykovedcov*. Eds. S. Rešovská, S. Spáčilová, M. Kyseľová. - Prešov: Prešovská univerzita 2024, s. 64 – 72.
- CORBETT, Greville: Splits, internal and external, as a window into the nature of features. In: *Morphology*, 2021, Vol. 32, No. 1, pp. 45 – 91.
- CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecký-nakladateľský spolok, 1902.
- DANIEL, Michael: The second genitive in Russian. In: *Partitive cases and related categories*. Eds. S. Luraghi & T. Huomo. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2014, pp. 347 – 378.
- DENISON, David: Logistic and simplistic S-curves. In: *Motives for language change*. Ed. R. Hickey. Cambridge: University of Cambridge Press, 2003, pp. 54 – 70.
- DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda 1984.
- GARABÍK, Radovan – KARČOVÁ, Agáta – ŠIMKOVÁ, Mária – BRÍDA, Radoslav – ŽÁKOVÁ, Adriána: *Skloňovanie podstatných mien v slovenčine s korpusovými príkladmi*. Bratislava: Vydavateľstvo Mikula 2016.
- GUZMÁN NARANJO, Matías: The se-ra alternation in Spanish subjunctive. In: *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 2017, Vol. 13, No. 1, pp. 97 – 134.
- GUZMÁN NARANJO, Matías – BONAMI, Olivier: Overabundance and inflectional classification: Quantitative evidence from Czech. In: *Glossa, a journal of general linguistics*, 2021, Vol. 6, No. 1, pp. 1 – 31.
- HORECKÝ, Ján: Medzi prstami či medzi prstmi? In: *Kultúra slova*, 1998, Vol. 32, No. 1, s. 55.
- JAKOBSON, Roman: O dnešním brusičství českém. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Eds. Havránek, B. & M. Weingart. Praha: Pražský lingvistický kroužek, 1932, s. 85 – 123.
- KARČOVÁ, Agáta – MAJCHRÁKOVÁ, Daniela: Distribúcia prípon -mi, -ami v tvaroch maskulínných substantív zakončených na konsonantické skupiny. In: *Sondy do morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli*. Eds. Sokolová, M., Ivanová, M.: Prešov: Prešovská univerzita 2006, s. 155 – 175.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Eds. J. Kačala – M. Pisárčiková. 2. ed. Bratislava: Veda, 1989; 3. ed. Bratislava: Veda, 1997.
- LEČIĆ, Dario: *Morphological Doublets in Croatian: A multi-methodological analysis*. [Doctoral dissertation]. Sheffield: University of Sheffield, 2016.
- Morfológia slovenského jazyka*. Ed. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966.
- NAVRÁTIL, Ladislav: Inštrumentál množného čísla podstatných mien. In: *Kultúra slova*, 2002, Vol. 36, No. 3, s. 139 – 144.
- NESSET, Tore: *How Russian Came to Be the Way It Is: A Student's Guide to the History of the Russian Language*. Bloomington: Slavica.
- O'NEILL, Paul: The morphome in constructive and abstractive models of morphology. In: *Morphology*, 2014, Vol. 24, No. 1, pp. 25-70.
- ORAVEC, Ján: Rozhraničenie prípon -a/-u v genitíve sg. vzoru dub. In: *Slovenská reč*, 1970, Vol. 29, No. 1, pp. 161 – 169.
- ORLOVSKÝ, Jozef – ARANY, L. Albert: *Gramatika jazyka slovenského*. Bratislava: Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského, 1946.
- PISARČIKOVÁ, Mária: *Synonymický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 1995.
- SABOL, Ján: Variantnosť skloňovacích typov v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1980, Vol. 45, No. 2, 1980, pp. 65 – 71.

SOKOLOVÁ, Miroslava: Nový deklinačný system slovenských substantív. Prešov: Prešovská univerzita 2007.

SOKOLOVÁ, Miroslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Slovník koreňových morfém slovenčiny. Prešov: Prešovská univerzita 2005.

SWAN, Oscar: A Grammar of contemporary Polish. Bloomington: Slavica 2002.

THORNTON, Anna: Reduction and maintenance of overabundance. A case study on Italian verb paradigms. In: Word Structure, 2012, Vol. 5, No.2, pp. 183 – 207.

THORNTON, Anna: Overabundance in morphology. In: Oxford research encyclopaedia of linguistics 2019.

VENNEMANN, Theo: Zur synchronischen und diachronischen Phonologie des Deutschen. Munich: Max Hueber 1969.

ZASLANSKY, Matthew: The overabundance of the perfect and the restriction of evidentiality in Standard Azerbaijani: A diachronic study of-(y) Ib and-mİş. In: Proceedings of the Workshop on Turkic and Languages in Contact with Turkic, 2019, Vol. 4, pp. 104 – 118.

ŽIGO, Pavol: Analógia a vývin slovenskej substantívnej deklinácie. In: Jazykovedný časopis, 2002, Vol. 53, No. 1, pp. 31 – 44.

ŽIGO, Pavol: Variantnosť koncoviek -a/-u v genitíve singuláru neživotných maskulín = Variability of endings -a /-u in genitive singular of inanimate masculines. In: Kultúra slova, 2013, Vol. 47, No. 1, pp. 3 – 13.

ZDROJE

Slovenský národný korpus, 2022. Verzia: prim-10.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.

Slovenský národný korpus, 2022. Verzia: r1843az1954-1.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.

Morphosyntactic tendencies of blend formations in English and Slovak

Adam Bajza ¹

Katedra germanistiky, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
bajza1@ucm.sk

1 Introduction

The intention of this research is to contribute to the existing state-of-the-art predominantly with respect to English-Slovak contrastive studies, with a more specific focus on morphosyntactic aspects. We deal in detail with the morphosyntactic tendencies of blends, which are not negligible factors underlying the formation of blends. In this respect, as regards contrastive studies dealing with English and Slovak, there are seemingly only two such research works, i.e., Böhmerová (2010) and Bajza (2023). Nevertheless, in terms of the number of the data collected, the research presented outnumbers the two works mentioned above. Furthermore, presented within this study are several theoretical contributions that, as we believe, may be applied for blending in general.

2 Preliminary notes on lexical blending

Before presenting the objective of this research, it is necessary to briefly introduce several preliminary insights into lexical blending. With regard to the character of this contrastive English-Slovak research, we would like to point out primarily the definition of blending presented by the Slovak Anglicist Böhmerová (2010) who has devoted attention in her several works with regard this objective (e.g. *ibid.* 2009; 2014; 2015; 2016). The scholar considers blending as “a process of forming a new naming unit from existing words as bases which in contrast to compounding are not linearly joined but undergo complex reduction in either their contacting parts or as a result of overlap or intrusion” (*ibid.*, p. 61). As we have stated in one of our previous papers (cf. Bajza, 2024b), this approach proves to be more adequate than the ones presented by some other authors. For example, Algeo (1993), Gries (2004a), Miller (2014) and Kvetko (2015) offer almost the same wording, but lacking some notions noticed by Böhmerová (2010), i.e. the two words are not only truncated, but their parts are also mutually integrated. Since this chapter is meant to discuss merely the most basic facts of blending, for further details see the authors mentioned.

Focusing on the English-Slovak domain of lexical blending, there are barely any research works that considerably draw attention to blending and develop knowledge in this respect. Taking this viewpoint into account, there are actually only two scholars, namely the already above-presented Böhmerová and Bajza (2023; 2024a; 2024b). In addition to the two, there certainly are also others, here chronologically ordered, namely Liptáková (2000), Miššíková (2010), Orgoňová and Bohunická (2011), Gavurová (2013), Bednářová-Gibová (2014), Ološtiak (2015), Ivanová and Ološtiak (2016), Borková (2018) and Maierová (2021). However, what we would like to underline is that in some of these studies blending was only briefly mentioned, and it was not the main objective of the studies presented. To clarify the focus of

¹ ORCID: 0009-0006-4623-5392

the publications of these authors, the majority of them referred to blending only with regard to the fact that blends are, for example, a means of neologization of the lexis, or one of the word-formation processes.

3 Delimitation of the approach to the structure of blends

We are of the opinion that, from the theoretical perspective, the existence of miscellaneous approaches to blending seems to be the most troublesome. Loosely speaking, if some linguists decide to deal with blending, it is likely that each of them offers differing theories, approaches, designations, categorisation, etc. This was actually pointed out by Böhmerová (2010, p. 22) when stating that “definitions not only differ from one another considerably, but it is actually doubtful whether they can adequately, unambiguously and unequivocally delimit this onomatological and onomasiological process, its character and scope.” The above can be documented by Bednářová-Gibová (2014, p. 2) who offered, in our opinion, a disputable view, stating that blending “remains a fuzzy linguistic category and presents a descriptive problem”. We admit that blending represents a rather difficult word-formative process with regard to not only the range of its possible features, but also in comparison to other word-formation processes. Nevertheless, we especially do not agree with the second part of the above-mentioned Bednářová-Gibová’s statement, namely that blending is *a descriptive problem*, although there are several perspectives for understanding it. On the one hand, if we consider a blend, it is possible to analyse it and provide its several aspects. On the other hand, problematic is the notion of the approach *per se*, or better stated, the notion of the *structure*. Actually, it is the very term *structure* that seems to be rather misleading. The point is that there are various kinds of structure, although this usually refers merely to typological categorisation of blends. In Bajza (2023), we presented an overview of the possible classifications in terms of scholars dealing with blending who focus on a particular *structure*. To present this overview for the purpose of this study, we provide it below. In this respect, it may be considered as an outline across the course of the history of blending. As it is evident from the demonstration, linguists vary in preferring or accepting differing approaches. Nevertheless, what we would like to emphasise is that this does not mean that there are not any other linguists who have dealt with the structure of blends.

- structural types* – Soudek (1967), Adams (1973), Algeo (1977), Lehrer (1996), Fandrych (2008) and Böhmerová (2010),
- semantic types* – Bat-El (2006), Böhmerová (2010), Gries (2012) and Renner (2015),
- syntactic relations and ordering* – Kelly (1998), Böhmerová (2010) and Bauer (2012),
- word class* – Soudek (1967), Böhmerová (2010) and Renner (2019),
- number of source words* – Bauer (1983; 2006), Arnold (1986), Gries (2004a; 2004b), Böhmerová (2010), Beliaeva (2014), Miller (2014) and Kvetko (2015),

These approaches lead us for the need for the *systematic classification* of blends. To illustrate why the systematic character of blends is unavoidable can be manifested in the following example. Prior to the example, let us recapitulate the mentioned types of categorisations of blends, namely the *structural types*, *semantic types*, *syntactic relations and ordering*, *word class* and *number of source words*. Taking them into account, one cannot focus on one of them only, for example, on syntactic relations. At this point, we can return to the illustration, using the following example, i.e. [1] *Brunch* (as regards the structural analysis of this blend, cf. Böhmerová, 2010).

[1] Brunch (breakfast + lunch)

According to Miller (2014), *brunch* was formed in 1896 and originated as Oxford University slang. Its structure is already known, and therefore one can analyse its *syntactic relations*, i.e. it is a coordinative blend. However, we have to bear in mind that – especially when speaking about blends – one cannot exclude neologisms, as well as nonce formations and occasionalisms, which could have the form of a blend (Liptáková, 2000; Böhmerová, 2009; Mattiello, 2017). *Brunch* was not always such a common word as it is in present-day English, and it is possible to determine its *syntactic relation* only with regard to the structure. If one did not know that *brunch* was formed from both *breakfast* and *lunch*, would it be possible to determine any of its other aspects? Certainly, that would be literally impossible, notably when *breakfast* was truncated only to the two graphemes, namely *br*. In this case, it was at least known what this lexical unit referred to (cf. Miller, 2014).

This explanation, especially the part discussing *brunch not being always so common*, can therefore be related to the below clarified neologisms, nonce formations and occasionalisms (neologisms might be excluded in this particular case (i.e. *brunch*), because it has a status different from the other ones; cf. Bauer, 1983; Fischer, 1998; Cabré, 1999; Štekauer, 2002; Böhmerová, 2015). To provide explanations of their lexical status, first of all, we would like to emphasise that the boundary between a neologism and a nonce formation is difficult to define unambiguously (cf. Böhmerová, 2015). There are accurately stated descriptions referring to both by following linguists. Brown and Miller (2013, p. 306) define a neologism as “a word newly introduced into a language, e.g. by being borrowed or invented. [...] In a year or two they will no longer be neologisms”. Despite the fact that the wording is absolutely relevant, there is a lack of differentiation between a neologism and a nonce formation, as well as occasionalism. Therefore, we would like to draw attention to the explanation of nonce formation, which is “a linguistic form which a speaker consciously invents or accidentally used on a single occasion” (Crystal, 2008, p. 329). It is also accompanied by a further perspective, specifically, “nonce formations have occasionally come to be adopted by the community [...], and become neologisms” (ibid., p. 329). Similarly, Bauer (1983, p. 45) pointed out also that “there are large numbers of nonce formations which are used on very few occasions (perhaps no more than once)”. For the purpose of differentiation with respect to the two previously discussed ones, we only deal with the elucidation of *occasionalism*, as stated by Orgoňová and Bohunická (2011). They define it as a situation-dependent means used instead of the already petrified in terms of the intention for original and exclusive expression (cf. ibid.).

3.1 Novel approach to structure

Distinguishing neologisms, nonce formations, as well as occasionalisms, should be considered as something inevitable in terms of blends and their lexical status. Several blends (if not the majority) are not meant to penetrate into the core of the lexis, being still at its periphery. However, we claim that some blends occupy the periphery closer to the core. In addition, there are blends which lay on the outermost periphery. Unquestionably, a sort of tension can be found with this respect and the more a blend is used by the language community, the closer it gets to the core, while changing its lexical status, too. With that said, this leads us to reinterpreting the notion of structure.

Above, we have pointed out the concept of *structure*, and it is this notion which is likely not only to be misunderstood, but also be misleading. So far, we have dealt with the structure only as to the *structural types* of blends (cf. Bajza, 2024b). Not having exploitations into the structure of blends (to be more specific, into the source words), we think that any research focusing on blending would certainly be of no relevance. Moreover, we have to bear in mind what was manifested by the example of *brunch*. Apart from this, the reference to the *structure*

and *structural types* should not be interpreted as being synonymous or used interchangeably. The former, namely *structure*, has a broad range of meaning from our viewpoint. It does not have to refer only to what we labelled as structural types. This concept may also include *morphosyntactic*, *phonological*, etc. structure. Having presented such interpretation, it actually would be possible to just simply distinguish between the implicit concept of the structure, namely in the *broader* and the *narrower senses*. Yet, as we tend to present rigorous and evident notions, it should not be curtailed only to assumption that it *might* be clearly understood. Therefore, we introduced three levels of the *overall structure*, also known as *framework* of blends, namely external, transitional (or integrative) and internal.

Before explaining the levels in more detail, we would like to present the definition of the *framework*. The concept of the framework can be defined as “a supporting structure around which something can be built” (Cambridge Dictionary, 2024). In the definition, there is a rather trivial word, *around*, which, however, in this case should be considered as inevitable. To explain it in more detail, it is a blend, lexical unit, which should be considered as the starting point of any analysis, namely the blend should be considered as its basis (or core). Based on this, one can create a network of relationships which are organised just *around* the basis. As explained further, we believe that this approach might serve for a better perception of blends. Nonetheless, we are of the opinion and actually admit that in some cases this approach is not necessary, especially when the attention is devoted merely to blends having already a prevalent status. At this point, we only state, in concordance with Lehrer (2003, p. 373), that “familiar blends (or those encountered before) will be processed faster than novel ones”. This is the point, as blending does not have any limits with regard to the possible range of words being included in its formation. The scope of the possible choice of source words, i.e. the particular words forming a blend, is unlimited, to some extent unrestricted, and mainly unpredictable. In addition, blends may even be formed at the moment and the level of their understanding might be low.

Returning to the *three levels*, the external structure is concerned with, for example, the morphosyntactic, phonological, semantic, pragmatic and cultural aspects of blends. To expound, if these aspects are included in the analysis of blends, they are likely to improve the comprehensive perception of their meaning. There are blends in which the form of both source words is questionable, for instance, with respect to formal and informal use (e.g. *bro* vs. *brother*), resulting in their different structural categorisation (= internal structure). Similarly, the source words may be homophones, thus distorting their perception (e.g. *cellfie* /sel.fi/ and *selfie* /'sel.fi/ (a cell takes a “selfie” using a microscope); the only difference is the stress in the latter). This also influences pragmatical principles. If blends must be additionally explained, this principle failed (e.g. advertisements lose their potential). Last, some blends are language and/or culture specific. It would not be appropriate to think that a blend formed from English source words referring to, for example, strict Slovak cultural background, would be understood abroad.

The second level is transitional, which represents intensely constrained, in some cases even imperceptible shifts, as it may be considerably interconnected with both external and internal structure. This level should be applied in terms of especially not known and not widely used blends, namely those blends which have not gained a particular communicative relevance. Otherwise, this level may be omitted, as well as the external one. We believe that the transitional level is a place where the notions from the previous level may be considered for the following one, resulting in an easier internal analysis. Providing that there is a lack of the transitional level, the two are treated as unaffected. This means that it is possible to move

directly to the internal structure (e.g. when strictly concerned with the structuralist perspective of blends). The internal structure, in comparison with the previous two ones, is exclusively related to the typology of blends, based on the structural categorisation of the structural types and their respective subtypes, as well as the rules underlying the formation. This level could be understood as being rather very specific, owing to the fact that it is this level which is prone to the most astonishing, unforeseen and a sort of extraordinary variations. Notwithstanding, it, of course, depends on the individual occurrence of the source words used. In this respect, there may be reoccurring source words, either on the first or on the second position, which could indicate certain identical conditions. To put it differently, there may be found regularities within irregularities.

4 Methodology of morphosyntactic analysis of blends

Returning to the point when we expressed the intention of this paper, we focus on the morphosyntactic aspects of blends in both English and Slovak. First, morphological considerations are presented; in this respect, there are two steps. In other words, we analyse not only the word-category of blends, but also of the source words (words from which blends are formed). If one would like to consider the scope of the possible choice of source words, this determination is totally unpredictable. The scope is actually based on paradigmatic relations, having the feature of generativity, and the combinations are, loosely speaking, unlimited. Nevertheless, in this case, the particular lexical units must fulfil the conditions for being qualified as blends and categorised within the particular structural types and their subtypes. As structural types are very specific and require more in-depth theoretical background, for more details we refer mainly to the following sources, namely Soudek (1967), Böhmerová (2010) and Bajza (2024). Second, advancing to syntactic classification, we delimited both coordinative and determinative blends. Böhmerová (2010) and Bauer (2012) highlight these as two major groups. Those authors, as well as Bednářová-Gibová (2014), are in agreement when stating that the source words of coordinative blends belong to the same word class, while determinative blends may be syntactically transformed into a *head* premodified by a *determiner*. Bat-El (2006) offers further enhancement when referring to coordinate and determinative blends as *exocentric* and *endocentric*, respectively. The last two mentioned ones are excluded from our analysis.

At the moment, as regards the data analysed, these are based on our database of empirically collected blends consisting of several hundreds of blends. Regarding their number, we would like to emphasise that we present only a few examples. We use chiefly the qualitative and the quantitative analyses for their processing, scrutinising their morphological combinations and syntactical status. We also examine their productivity, which is an inevitable part of their pragmatic use. Based on our observations, the results may be used for generalisations in terms of correlations found in contrastive studies dealing with blends.

5 Morphosyntactic analysis of excerpted blends

The total number of the blends analysed is 439. To exemplify this number with respect to English (EN) and Slovak (SK) blends, their occurrence is 330 and 109 blends respectively. *Table 1* indicates the combinations of the word classes found in both English and Slovak blends. The data are explained in detail below the table.

Word class	N + N	N + Adj	N + Adv	N + V	N + N + N	Adj + N	Adj + Adj	V + N
EN	271	13	3	7	4	28	3	1
SK	86	3	0	3	1	7	3	6
Total	357	16	3	10	5	35	6	7

Table 1 Word classes used in the formation of blends

As regards the word class of blends, we found the following ones, i.e. *noun* (N; 400), *adjective* (Adj; 21), *adverb* (Adv; 3) and *verb* (V; 15). The underlying combinations of the word class of the source words can be considered relevant and determinative in this respect only when the source words belong to the same word class. We would like to clarify that when comparing the following figures of the results, brackets are used to present the ratio of the data, i.e. (EN:SK) (if not specified hereafter). In our case, there are only three combinations – N + N (271:86), N + N + N (4:1) and Adj + Adj (3:3). The examples, [2], [3], [4], demonstrated below follow these categories respectively.

- [2] Bookstagram (N) (books (N) + Instagram (N))
- [3] Doogleween (N) (dog (N) + Google (N) + Halloween (N))
- [4] Sivelený (Adj) (sivý ‘grey’ (Adj) + zelený ‘green’ (Adj))

However, the word class cannot be so easily predicted with regard to the other combinations. The number of these combinations (5) is imperceptibly higher than the previous ones (3). We recognised N + Adj (13:3), N + Adv (3:0), N + V (7:3); Adj + N (28:7) and V + N (1:6). It should be noted that the word class may be inferred only in terms of the prevailing number of the word class of blends found per se. Therefore, the exact conclusions cannot be outlined; they can only be hypothesised. To explain, we observed *five nouns* and *11 adjectives* within the combination N + Adj. There were *three adverbs* of N + Adv. In the case of Adj + N, only *four adjectives* occurred, and the prevailing number was a *noun*, i.e. *31*. Moving to V + N, the ratio of *verb* and *noun* was *five* to *two* respectively. Finally, the combination N + V is the most stable one, as all were *only verbs* (10).

- [5] Eggciting (Adj) (egg (N) + exciting (Adj))
- [6] Stroff (Adv) (Stroll (N) + off (Adv))
- [7] Pregnadette (N) (pregnant (Adj) + Bernadette (N))
- [8] PrIDajte (V) (Pridat’ ‘add’ (V) + ID ‘preukaz’ (N))
- [9] Pawsed (V) (paw (N) + paused (V))

The distinguished morphological features served as the basis for the syntactical analysis. Consequently, we could state whether blends are *coordinative* or *determinative*. In this respect, it is evident that they are likely to follow the previously stated combinations. It means that coordinative blends are those with both source words belonging to the same word class. They were 368 in total. Moving to determinative blends, we actually indicated one of them, using

the example above (see [7]). Nevertheless, it should be noted that 32 out of 368 coordinative blends could be interpreted as determinative because the first source words can be interpreted as being determiners (e.g. [10]).

[10] Furkini (fur (N) / furry (Adj) + bikini (N))

Conclusion

In this paper, we have dealt with morphosyntactic aspects of blend formations. First, we presented a new approach to the notion of the structure. We introduced the concept of the framework, as well as the three levels enclosing it, namely the *external*, the *transitional* and the *internal*. Each of these levels fulfils a different function and is used depending on the lexical status of blends. In the empirical part, based on our collected database, we dealt with the analysis of blends. We pointed out that the notion of morphosyntactic aspects of blends is inevitable and yet difficult to unambiguously determine. The analysis followed both the notion of the word class of blends and the notion of whether blends are coordinative or determinative. The observation led us to the source words used or, to be more precise, to the context. If blends are analysed structurally, only as isolated lexical units, it is possible to determine the source words as rather general (cognitive) concepts. In this respect, they can be viewed as coordinative. However, considering blends as context-based, which certainly the majority of them are, one is supposed to take it into account. In addition, context is related to determinative blends, too. It means that it is not possible to strictly ascertain unambiguously the line between the coordinative and the determinative blends. In other words, it is likely that a number of our blends may be interpreted even as determinative. Therefore, we may conclude that the possible analysis of the morphosyntactic aspects of lexical blends is highly dependent on the data collected. Based on this, on the one hand, we noticed serious drawbacks when scholars use, to some extent, an unrepresentative set of data. Hence, one should prefer lexical and text corpora. However, on the other hand, we are of the opinion that corpora are not likely to collect the most recent blends, especially, as we stated above, that blends may have the status of nonce formations and/or occasionalisms, too. It is obvious that if we wanted to include everything and present our data in detail, this intention would exceed the limited extent of this research. What we would like to point out is especially the morphological part of this study, as the tendency of blend formations is possible to be predicted from this perspective. Based on our data collected, we found that the majority of the blends are formed as combinations of the following word classes, i.e. N + N (357), Adj + N (35), N + Adj (16) and N + V (10). Certainly, the difference between the frequency of N + N in comparison with the three is substantial, namely 322, 341 and 347 respectively. These are the most crucial results. We do not present other combinations, as their quantity is less than ten. Despite the fact that the obvious results were found only with respect to the morphological aspects, we believe that the study could be a challenging contribution to blending since no similar research has been done from the English-Slovak contrastive perspective. We hope that the research may be further developed.

BIBLIOGRAPHY

- ADAMS, Valerie: An Introduction to Modern English Word-formation. New York: Longman Inc. 1973. 242 p.
- ALGEO, John: Blends, a Structural and Systemic View. In: American Speech, 1977, vol. 52, no. 1/2. pp. 47 – 64.
- ALGEO, John: Fifty Years Among the New Words: A Dictionary of neologisms. Cambridge: Cambridge University Press 1993. 276 p.

- ARNOLD, I., V.: *A Lexicology of Modern English: Textbook*. Moscow: Moscow Vysšaja Škola 1986. 295 p.
- BAJZA, Adam: *Blending as means of lexical and communicative neologization*: Master Thesis. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2023. 128 p.
- BAJZA, Adam: *Blending from Cross-Linguistic English-Slovak Perspective*. In: BAJZA, A. et al. *LOQUERE 5*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2024a. pp. 216 – 227.
- BAJZA, Adam: *Insights into the principles of forming blends in comparison with other word-formation processes*. In: REŠOVSKÁ, S., SPÁČILOVÁ, S., KYSELOVÁ, M. *Varia 32: Zborník príspevkov z 32. kolokvia mladých jazykovedcov*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2024b. pp. 13 – 20.
- BAT-EL, Outi: *Blend*. In: BROWN, Keith. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Oxford: Elsevier Ltd. 2006. pp. 66 – 70.
- BAUER, Laurie: *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press 1983. 311 p.
- BAUER, Laurie: *Compounds and Minor Word-formation Types*. In: AARTS, B., MCMAHON, A. *The Handbook of English Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 2006. pp. 483 – 506.
- BAUER, Laurie: *Blends: Core and periphery*. In: RENNER, V., MANIEZ, F., ARNAUD, P., J., L. *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*. Berlin: Mouton De Gruyter 2012. pp. 11 – 22.
- BEDNÁROVÁ-GIBOVÁ, Klaudia: *Some insights into portmanteau words in current fashion magazines*. In: *Jazyk a kultúra* [online], 2014, vol. 5, no. 19 – 20, pp. 1 – 10. Available at WWW: <https://www.ff.unipo.sk/jak/cislo19-20.html> [cit. 2022-06-17].
- BELIAEVA, Natalia: *A study of English blends: From structure to meaning and back again*. In: *Word Structure*, 2014, vol. 7, no. 1, pp. 29 – 54. ISSN 1750-1245.
- BORKOVÁ, Lýdia: *Slovak Blends in Changing Times*. In: *Cudzie jazyky v premenách času VIII. Recenzovaný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava: Ekonóm 2018. pp. 40 – 54.
- BÖHMEROVÁ, Adela: *Cross-Linguistic Word-Formative Interference Influence of English on Neologisms in Slovak*. In: ŠTEKAUER, P., TOMAŠČÍKOVÁ, S., WITALISZ, W. *Culture Language and Literature Across Border Regions*. Krosno: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa 2009. pp. 145 – 156.
- BÖHMEROVÁ, Adela: *Blending As Lexical Amalgamation and Its Onomatological and Lexicographical Status in English and in Slovak*. Bratislava: ŠEVT 2010. 152 p.
- BÖHMEROVÁ, Adela: *Recent Word-Formative Tendencies in English and Their Cross-Linguistic Impact*. In: *Contemporary Issues on Linguistics and Language. LILA '14 Linguistics and Language Conference Proceedings*. Istanbul: Dakam 2014. pp. 63 – 75.
- BÖHMEROVÁ, Adela: *Words – Or Not Yet?*. In: *Hradec Králové Journal of Anglophone Studies*, 2015, vol. 2, no. 1, pp. 68 – 79.
- BÖHMEROVÁ, Adela: *K systémovým a lingvokultúrnym aspektom anglickej slovotvorby v porovnaní so slovenčinou*. In: BÖHMEROVÁ, A., LONEK, J. *Lingvokultúrna determinácia lexiky v anglofónnom a slovenskom kontexte*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava 2016, pp. 17 – 60.
- BROWN, Keith – MILLER, Jim: *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press 2013. 492 p.
- CABRÉ, Maria Teresa: *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1999. 254 p.
- CRYSTAL, David: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 2008. 529 p.

FANDRYCH, Ingrid: Submorphemic elements in the formation of acronyms, blends and clippings. In: *Lexis* [online], 2008, vol. 2, pp. 103-121. Available at WWW: <https://doi.org/10.4000/lexis.713> [cit. 2022-2-19].

FISCHER, Roswitha: *Lexical Change in Present-Day English: A Corpus-Based Study of the Motivation, Institutionalization, and Productivity of Creative Neologisms*. Tübingen: Gunter Narr Verlag 1998. 209 p.

GAVUROVÁ, Miroslava: *Skratka ako lexéma (abreviačná motivácia v lexike)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 312 p.

GRIES, Stefan Thomas: Isn't that Fantabulous?. How Similarity Motivates Intentional Morphological Blends in English. In: *Language, Culture, and Mind*. Eds. M. Achard – S. Kemmer. Chicago. University of Chicago Press 2004a, pp. 415 – 428.

GRIES, Stefan Thomas: Shouldn't it be breakfunch? A quantitative analysis of blend structure in English. In: *Linguistics* [online], 2004b, vol. 42, no. 3, pp. 639 – 667. Available at WWW: <https://doi.org/10.1515/ling.2004.021> [cit. 2025-1-22].

GRIES, Stefan Thomas: Quantitative corpus data on blend formation: Psycho- and cognitive-linguistic perspectives. In: RENNER, V., MANIEZ, F., ARNAUD, P., J., L. *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*. Berlin: Mouton De Gruyter 2012, pp. 145 – 167.

IVANOVÁ, Martina – OLOŠTIK, Martin: 159. Slovak. In: MÜLLER, P., O., OHNHEISER, I., OLSEN, S., RAINER, F.: *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*. Volume 4. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH 2016, pp. 2892 – 2912.

KELLY, Michael, H: To “brunch” or to “brench”: some aspects of blend structure. In: *Linguistics* [online], 1998, vol. 36, no. 3, pp. 579 – 590. Available at WWW: <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.3.579> [cit. 2025-1-20].

KVETKO, Pavol: *English Lexicology: In Theory and Practice*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2015. 204 p.

LEHRER, Adrienne: Identifying and interpreting blends: An experimental approach. In: *Cognitive Linguistics*, 1996, vol. 7, no. 4, pp. 359 – 390. ISSN 0936-5907.

LEHRER, Adrienne: Understanding trendy neologisms. In: *Rivista di Linguistica*, 2003, vol. 15, no. 2, pp. 369 – 382.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka 2000. 145 p.

MAIEROVÁ, Eva: Lexikalizácia a inštitucionalizácia abreviatúr v digitálne sprostredkovanej komunikácii. In: KVAPIL, R. *Cudzie jazyky v premenách času XI*. Bratislava: EKONÓM 2021, pp. 54 – 62.

MATTIELLO, Elisa: *Analogy in Word-formation: A Study of English Neologisms and Occasionalisms*. Berlin: Mouton De Gruyter 2017. 257 p.

MILLER, Gary: *English Lexicogenesis*. Oxford: Oxford University Press 2014. 336 p.

MIŠŠÍKOVÁ, Gabriela: Využitie okrajových slovotvorných postupov v slovenčine. In: ŠIMKOVÁ, M.: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť: na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: VEDA 2010, pp. 136 – 142.

OLOŠTIK, Martin: Výskum slovenskej slovotvorby v poslednom štvrtstoročí: II. časť. In: *Slovenská reč*, 2015, vol. 80, no. 1 – 2, pp. 20 – 36. ISSN 0037-6981.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: *Lexikológia slovenčiny: Učebné texty a cvičenia*. Bratislava: Stimul 2011. 254 p.

RENNER, Vincent: Lexical Blending as Wordplay. In: ZIRKER, A., WINTER-FROEMEL, E. *Wordplay and Metalinguistic / Metadiscursive Reflection*. Berlin: Mouton De Gruyter 2015, pp. 119 – 133.

RENNER, Vincent: French and English lexical blends in contrast. In: *Languages in Contrast*, 2019, vol. 19, no. 1, pp. 27-47.

SOUDEK, Lev: *Structure of Substandard Words in British and American English*. Bratislava: SAV 1967. 232 p.

ŠTEKAUER, Pavol: On the Theory of Neologisms and Nonce-formations. In: Australian Journal of Linguistics, 2002, vol. 22, no. 1, pp. 97 – 112.

SOURCES

CAMBRIDGE DICTIONARY ONLINE [online]. Framework. Available at WWW: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/framework> [cit. 2024-12-15].

Jazykový obraz múdrosti a hlúposti v slovenskom frazeologickom fonde^{1,2}

Dominika Bednáriková

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
bedn.dominika@gmail.com

1 Úvod

Múdrost' a hlúposť sú dve vysoko abstraktné antonymá súvisiace s ľudskými rozumovými a morálnymi vlastnosťami. Cieľom príspevku je čiastková rekonštrukcia jazykového obrazu múdrosti a hlúposti v slovenčine na základe jej frazeologického fondu. Výskum sa zameriava na komponentovú a interpretačnú analýzu frazém, identifikáciu najčastejšie používaných metaforických schém a odhalenie atribútov tradične pripisovaných múdreho a hlúpemu človeku, ktoré sú súčasťou kognitívnej definície týchto pojmov.

2 Teoretické východiská

Jedným zo základných pojmov v kognitívnej lingvistike je konceptuálna metafora. V 80. a 90. rokoch 20. storočia došlo k prehodnoteniu chápania významu metafory pre jazyk a ľudské myslenie. Tradične sa metafora vnímala len ako prostriedok umeleckého štýlu. Považovala sa za „kognitívne bezvýznamnú a prázdnu“ s tým, že jej funkcia mala byť len „emocionálna, presvedčovací a dekoratívna“. Prevládal názor, že „sama o sebe nie je schopná vyjadriť žiadnu myšlienku“ (Ankersmit – Mooij in Micsinaiová, 2015, s. 46). Tento prístup k metafore na nazýva nesémantický, pretože neposkytoval žiaden priestor pre jej sémantiku. Po kognitívnom obrate vo vedeckom myslení sa pozornosť zamerala na skúmanie ľudských mentálnych štruktúr, čo poskytlo priestor na objavenie novej a pre ľudské myslenie a jazyk ako taký zásadnej úlohy metafory. V týchto súvislostiach je dôležitá monografia od dvojice amerických autorov G. Lakoffa a M. Johnsona *Metafory, ktorými žijeme (Metaphors we live by)*, 1980) a ďalšia publikácia od G. Lakoffa *Súčasná teória metafor (The contemporary theory of metaphor)*, 1993).

Metafora svojou podstatou presahuje jazykové reálie, je základom procesu konceptualizácie, ľudského myslenia a videnia sveta. V psychológii a filozofii sa metafory chápu ako nástroje myslenia (Micsinaiová, 2015, s. 45). Konceptualizácia je neustále prebiehajúci proces založený na priradovaní významov ideálnej povahy v podobe konceptov predstavám o svete, ktoré sa utvárajú pri skúsenosti s vonkajšími vnemami. Prvotná ľudská skúsenosť a poznanie sú telesné a zmyslové, preto sa táto fyzická skúsenosť stáva prvotnou predstavovou schémou, z ktorej následne vznikajú predstavové schémy abstraktnejšej povahy (Kováčová, 2014, s. 148, 195). Fyzická a zmyslová skúsenosť sú základom myslenia a prostredníctvom prenášania významu tvoria oporu myslenia o abstraktných javoch. Na tomto procese prenášania významov z jednej oblasti do druhej sa zakladá teória konceptuálnej metafory (Vaňková, 2005, s. 97). Pri procese verbalizácie konceptov metafora preniká do jazykových štruktúr. Hrá dôležitú úlohu pri slovtvorbe a polysémii. Celý pojmový systém jazyka má metaforickú povahu, čo sa dá odpozorovať napríklad aj pri odborných pojmoch v každej vedeckej oblasti (Lakoff – Johnson,

¹ Financované EÚ NextGenerationEU prostredníctvom Plánu obnovy a odolnosti SR v rámci projektu č. 09I03-03-V04-00670 Inverted Morality: Reversed Semantics in Old Church Slavonic Moral Words (OXYMORAL).

² Príspevok prezentuje niektoré výsledky rovnomennej diplomovej práce obhájenej v roku 2024.

2002, s. 15, 32). Kognitívna lingvistika skúma mentálne procesy človeka, proces konceptualizácie, koncepty ako také a vzťahy medzi nimi prostredníctvom slov, frazém a obrazných pomenovaní v jazyku, pretože ich základom je konceptuálna metafora (Vaňková, 2005, s. 96 – 97).

G. Lakoff a M. Johnson (2002) predstavili vo svojej spoločnej práci viaceré typy konceptuálnych metafor a metonymií, ktoré sa prejavujú v jazyku. Išlo o metafory štruktúrne, ktoré sú inšpirované štruktúrou zdrojovej domény (napr. ČAS sú PENIAZE – *minúť čas*; *ušetriť čas*), orientačné, súvisiace s orientáciou v priestore (patria sem priestorové opozície ako hore – dole, stredový – okrajový, vnútri – von, vzadu – vpredu a pod.), a ontologické, ktoré vyvierajú zo skúsenosti človeka s fyzickými objektmi, najmä s jeho vlastným telom (napr. metafory nádob a substancii). Fyzické predmety alebo abstraktné javy môžu byť aj personifikované a vnímané ako ľudská bytosť či entita.

Jazykový obraz sveta je pojem, ktorý bol rozpracovaný najmä v slovanskom prostredí ako funkčný nástroj kognitívnej lingvistiky. Pri utváraní jazykových štruktúr sa do nich premieta ľudské vnímanie, poznávanie a porozumenie vonkajšej skutočnosti. Ich skúmaním je spätne možné odhaliť spôsob myslenia a vnímania sveta daného jazykového spoločenstva. Vznik jazyka je spojený s procesom konceptualizácie, v ktorej výslednom produkte sa odráža povaha ľudskej mysle so svojimi všeobecne platnými zákonitostami, ale aj špecifikami vyplývajúcimi z mentality rozdielnych národných spoločenstiev (Bartmiński, 2016).

Pri rekonštrukcii jazykového obrazu sveta sa „do úvahy berie naivita a subjektivita, východiskom je zmyslové vnímanie reality a pragmatický prístup k svetu, identifikačnou bázou je rekonštrukcia hodnotového systému národného spoločenstva“ (Kováčová, 2015, s. 172). Materiálom pre jeho rekonštrukciu sú efekty konceptualizácie sveta – slová a frazémy, ale aj rečové stereotypy, symbolika, kultúra a mytológia. Výsledkom je kognitívna definícia pojmu, ktorá sa stala prirodzenou aktualizáciou staršej čisto štrukturalistickej definície. Kognitívna definícia je širšia a obsiahlejšia, pretože v sebe zahŕňa všetky analýzou textov potvrdené vlastnosti, ktoré sú ustálené a tvoria súčasť súboru charakteristických a kritériálnych vlastností. Jej zámerom je „podať údaje o tom, ako predmet chápu hovoriaci daného jazyka, predstaviť spoločensky a kultúrne zdieľanú a jazykovo ukotvenú znalosť o tomto predmete, včítane spôsobu jeho kategorizácie a hodnotenia“ (Bartmiński, 2016, s. 83).

3 Výskumný postup a metódy

Výskumný materiál bol zozbieraný z troch frazeologických slovníkov/zbierok: *Malý frazeologický slovník* (Smiešková, 1989), *Frazeologický slovník: Človek a príroda vo frazeológii* (Habovštiaková – Krošláková, 1996), *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky* (Záturský, 2018). Frazémy sa pri výbere chápali v ich širšej definícii, ktorá zahŕňa aj paremiologické vetné útvary s vlastnosťami pripisovanými frazéme ako ustálenosť, obraznosť, expresívnosť a dispozičnosť (Glovňa, 2015, s. 10). Predpokladom výskumu bolo vymedzenie frazém týkajúcich sa rozumových vlastností človeka a podľa im pripisovaných pozitívnych alebo negatívnych konotácií ich rozdelenie do dvoch kategórií – na frazémy so sémantickou hodnotou *múdry* a frazémy so sémantickou hodnotou *hlúpy*. Celkovo bolo vypísaných 290 frazém. Z toho malo 89 sémantickú hodnotu *múdry* a 201 sémantickú hodnotu *hlúpy*. Frazémy boli následne podrobené komponentovej a interpretačnej analýze.

4 Výsledky analýzy

4.1 Komponent HLAVA

Najčastejšie využívaným somatickým komponentom vo frazémach o ľudskom intelektu je HLAVA. Zatiaľ čo srdce vystupuje v jazykovom obraze sveta ako sídlo citov a prežívania, hlava je sídlom kognície človeka. *Synonymický slovník slovenčiny* (2004, s. 143) uvádza pri heslovom slove *hlava* v hovorovej reči využívané pejoratíva a expresívne synonymá, z ktorých viaceré sú tiež súčasťou frazém. Ide napríklad o synonymá *kotrba, makovica, tekvica, prašina, lebeňa* a i. Frazémy obsahujú komponent pomenúvajúci hlavu alebo niektorú jej časť, ktorá tiež súvisí s ľudským intelektom, napr. TEMENO alebo MOZOG. Komponent hlavy môže byť vo frazémach obsiahnutý explicitne (napr. *i pod otrhaným klobúkom často múdra hlava býva*) alebo implicitne – vyjadrený metaforicky či metonymicky (napr. *mať niečo pod klobúkom*). Z celkového množstva skúmaných frazém so sémantickou hodnotou *múdry* obsahovalo komponent HLAVA alebo jej časť desať jednotiek (11,2 %). Z nich dve obsahovali komponent implicitne. Z frazém so sémantickou hodnotou *hlúpy* malo tento komponent štyridsaťtri (21,8 %). V dvoch z nich bol obsiahnutý implicitne.

Hlava je súčasťou subkonceptu predstavovej schémy NÁDOBY, pre ktorú sú špecifické hranice oddeľujúce vonkajšok od vnútra. V hlave ako nádobe sa nachádza rozum a sú tu uložené poznatky. Pri vyjadrení hlúposti sa využíva metafora hlavy ako prázdnej nádoby. Slovo prázdny znamená „nič neobsahuje“ a „nemajúci vnútornú hodnotu, obsah, bezobsažný“ (KSSJ, 2023, s. 547). V tomto prípade mohla metafora vzniknúť z predstavy, že ak je hlava prázdna, nenachádza sa v nej mozog, poprípade rozum. Patria sem frazémy *mať prázdnu hlavu; duní mu hlava prázdnotou; vykradnutá hlava* a i. Pri frazéme *mať prázdnu hlavu* je možný aj druhý význam, ktorý s hlúposťou nesúvisí – na nič nemyslieť. Keď je *hlava deravá* a niečo z nej vypadne, znamená to, že je človek zábudlivý. Ak sa v hlave nenachádza to, čo by tam malo byť, čiže rozum, môže tam byť niečo, čo tam rozhodne nepatrí – *mať v hlave plevy (otruby, slamu, piliny)*. Bláznivý človek *má zasa v hlave (o)šial' (čemer)* alebo *mu v hlave haraší*. Hlúposť a šialenstvo od seba nemožno jednoznačne oddeliť, ide o významovo z veľkej časti sa prekrývajúce sémantické hniezda. V tomto zmysle sa využíva metafora HLAVA ako STROJ, s ktorým keď sa niečo pokazí, človek sa zblázni – *koliesko mu v hlave preskočilo; mať o koliesko navyše (menej)*.

Hlava vystupuje ako skutočný ľudský orgán v prípade úrazov a parazitických chorôb, ktoré môžu spôsobiť úbytok intelektu alebo šialenstvo, napr. *na hlavu padol; je akoby bol obuškom [po hlave] udretý; nie je olovom (mechom, vrecom) po hlave udretý*. Parazity poškodzujúce mozog sú špecifickou časťou frazém so zvieračím komponentom – *má švába (mol'a) v mozgu; má motolice (strečky) v hlave*. Okrajovým somatickým komponentom frazém vyjadrujúcich intelektové vlastnosti je ZADOK, ktorý vystupuje vždy ako protiklad hlavy – *rozmyšľať zadkom*.

4.2 Komponent ROZUM

KSSJ (2023, s. 635) identifikuje rozum v základnom význame ako „schopnosť myslieť, uvažovať, rozmyšľať“ a v druhom význame ako výsledok tohto procesu, názor či mienka. Synonymá slova rozum sú *um, intelekt* a slovo *fifi*, ktoré sa používa len ako súčasť frazém – *má na to fifi; na to on nemá fifi* (SSJ, 1959, s. 397). Z celkového vypísaného množstva frazém so sémantickou hodnotou *múdry* malo explicitne obsiahnutý komponent ROZUM dvadsaťtri (26,9 %) a z frazém so sémantickou hodnotou *hlúpy* tridsaťšesť frazeologických jednotiek (17,8 %).

Rozum sa vníma metaforicky ako NÁSTROJ alebo PREDMET, ktorý je druhom VLASTNÍCTVA či MAJETKU človeka. Keďže sa dá vlastniť, používa sa s ním sloveso *mať*, napr. *má rozum na všetko; má svoj rozum*. Tak ako každý nástroj, aj rozum uľahčuje

a zefektívňuje ľudskú prácu. Ako predmet alebo nástroj ho môžeme *chytiť do hrsti* alebo s ním *hýbať* – *hýbe s rozumom*; *vedieť pohnúť s rozumom*; *pohol s rozumom*. Ďalšie frazémy, v ktorých sa používa metafora rozumu ako predmetu alebo nástroja sú *ísť na to s rozumom* a *začať používať rozum*. Obdobne ako iné nástroje, napr. nôž, môže byť rozum ostrý a vtedy funguje správne – *má rozum ako britva (nebožiec)*. Pri konceptualizácii hlúposti a múdrosti vstupuje do protikladu *ostroť* – *tuposť*. Slovo *tupý* má okrem svojho základného významu pri opise duševných vlastností aj prenesený význam, ktorý označuje obmedzenosť, nechápavosť a hlúposť (KSSJ, 2023, s. 772). Kontextový výskyt v Slovenskom národnom korpuse potvrdzuje, že sa prídavné meno *tupý* používa aj v slovnom spojení *tupý rozum*. *Tuposť* je synonymom pre hlúposť a do veľkého množstva pejoratív slúžiacich na označenie hlúpeho človeka patria aj slová *tupák*, *tupec* a prídavné meno *tupohlavý*. Rozum je najhodnotnejším MAJETKOM človeka a je jeho skutočným pokladom hodným obdivu – *lepší rozum ako zlato*. Okrajovo sa rozum vníma ako SUBSTANCIA. Ak nedrží tvar, je mäkký či roztečený, ide o príznak hlúposti – *rozum ako polievka*.

4.3 Zmyslové vnemy

Okrem spomínanej hmatovej opozície *ostroť* – *tuposť* je významnou aj zrková opozícia *svetlo* – *tma*, ktorá má svoju špecifickú úlohu najmä pri konceptualizácii chápania a porozumenia. KSSJ (2023, s. 236) uvádza ako jeden z významov slova jasný „schopný (primerane) uvažovať; bystrý, rozvážny“. Metafora motivovaná skutočnosťou, že keď je vonku svetlo, človek lepšie vidí, vďaka čomu si je vedomý predmetov, ktoré ho obklopujú, leží v základe slov *vysvetliť*, *objasniť*, *osvetliť (niečo)* a frazémy *vrhnúť (na niečo) svetlo*. *Osvietiť* neznamena len „ožiaariť svetlom“, ale aj „priviesť k pochopeniu niečoho, vnuknúť (rozum)“. *Osvietený človek* je „obdarený dobrým rozumom, vzdelaný“ (KSSJ, 2023, s. 452). Ďalšími odvodenými slovami sú *osvietenie* – v náboženských a filozofických súvislostiach „poznanie vyvolané nadprirodzeným (Božím) vnuknutím, vplyvom ktorého človek nazerá na večné pravdy“ (SSSJ, 2021, s. 672), *osvietenstvo* – myšlienkové hnutie zo 17. a 18. stor. „zdôrazňujúce ľudský rozum, slobodu a propagujúce výsledky vedy“ (KSSJ, 2023, s. 452) a *osveta* – činnosť povznášajúca vzdelanosť a kultúru (tamže). Frazémy s pozitívnymi konotáciami obsahujúce daný komponent sú *osvietila ho dobrá myšlienka*; *osvietiť rozum niekomu* a *to je [ale] osvietená hlava (hlavička)*.

Opakom svetla je tma. Jeden zo slovníkových významov tmy je zaostalosť a nevedomosť. Prídavné meno *temný* v jednom z významov vyjadruje nejasnosť, zaostalosť, bezútešnosť a pochmúrnosť. Opakom *osvietenstva* je *obdobie temna*, pre ktoré je príznačné potlačenie a zaostalosť vedeckého pokroku. *Tmárstvo* je synonymom spiatočnictva (KSSJ, 2023, s. 758). Ak je niečo *ponorené v tme*, tak o tom nič nevieme. *Mysel'* aj *rozum* môžu byť *zatemnené*. *Zatmenie* neoznačuje len prírodný úkaz, ale môže sa využívať aj ako metafora pri ľudskom myslení – *zatmenie mysle*.

Jedným z najlepších príkladov protikladu *svetlo* – *tma* vo frazeológii je príslovie *na múdrych ľudoch svet stojí, a na bláznoch tma*. *Tma* je tu metaforou nevedomosti a zaostalosti. Slovom *svet* sa zdôrazňuje dôležitosť múdrych ľudí v celospoločenských súvislostiach. Zároveň sa tu využíva zvuková podobnosť a etymologická príbuznosť slova *svet* so slovom *svetlo*. *Stáť na niečom* znamená byť na niečom závislý, odvíjať sa od niečoho. Zmyslový vnem so svojím metaforickým významom je okrajovo využitý aj v prísloví *z deravého (bútlavého, prázdneho) duba v noci iba sova vyletí*, ktoré vyjadruje myšlienku, že hlúpy človek neprekvapí a povie iba hlúposť. Hlúposť je tu metaforicky sprostredkovaná dvoma rôznymi spôsobmi. Prvým, hlavným spôsobom je metafora PRÁZDNO – *deravý (bútlavý, prázdny) dub* a druhá, menej výrazná je metafora NOC. Noc je tmavá a tmavá, čo umožňuje jej prepojenie s obmedzenosťou

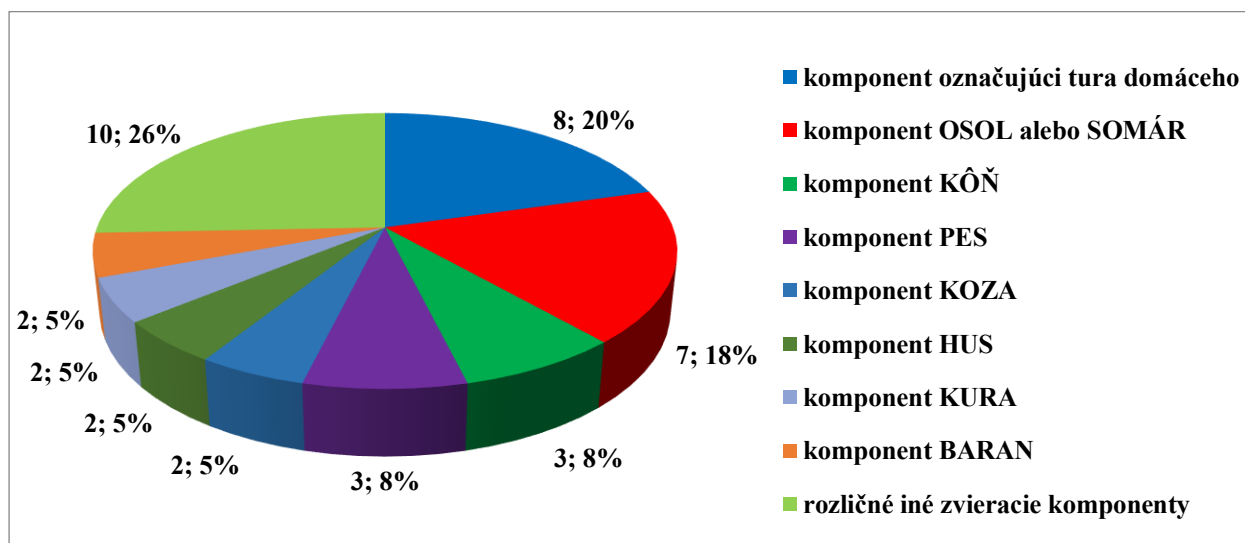
a hlúposťou. Rovnakú sémantickú motiváciu má aj frazeologické prirovnanie *sprostý (hlúpy) ako noc*.

4.4 Zvieracie komponenty

Z celkového vypísaného množstva frazém so sémantickou hodnotou *hlúpy* obsahuje tridsaťdeväť (19,3 %) zvierací komponent. Z toho dve frazémy ho obsahujú implicitne, napr. *povedz to tomu, kto seno žerie*. Vo frazémach sa môže vyskytovať komponent v podobe pomenovania zvierat'a (*je hlúpa ako hus*), adjektíva (*má kuráciu pamäť*) alebo zvieracieho atribútu (*nechybuje mu iné, iba baranie rohy*). Častými pejoratívami v jazyku sú mená hospodárskych zvierat označujúce hlúpeho človeka. Tie isté pomenovania sú aj najčastejšími zvieracími komponentmi. Najviac zastúpené z nich sú frazémy s komponentom označujúcim tura domáceho *krava, teľa, býk, vól, hoviadko* – osem frazém (20,5 %), napr. *má pamäť ako krava; skorej by teľa naučil ako jeho*. Druhé najviac zastúpené sú frazémy so SOMÁROM a OSLOM – sedem frazém (15,4 %), napr. *hotový osol, len veľké uši mu chýbajú; to je korunovaný somár*. Tretie najčastejšie sú frazémy s KOŇOM a PSOM – každý z komponentov sa vyskytuje v troch frazémach (7,7 %), napr. *keď ťa kôň kopne, nepôjdeš s ním k richtárovi; tak si vedie múdro ako za groš pes*. Komponenty KOZA, HUS, KURA a BARAN majú zastúpenie po dve frazémy (5,1 %). Zvyšok tvoria frazémy so zvieratami, ktoré sa vyskytujú len raz a nejde o zvieratá symbolizujúce hlúposť – spojenie s hlúposťou sa tu dosahuje viac obrazne, napr. *je v ňom múdrosti ako v komárovi sadla*.

Vo frazémach so sémantickou hodnotou *múdry* sú zvieracie komponenty veľmi zriedkavé. Využíva sa len komponent SOVA a aj to len v dvoch frazémach (2,5 %). Sova je v slovenskej kultúre zaužívaným symbolom múdrosti, vzdelania a štúdia, čo dokazuje aj to, že je súčasťou log mnohých vzdelávacích a vedeckých inštitúcií, napr. loga Filozofickej fakulty a Fakulty politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Akadémie ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika v Liptovskom Mikuláši, Lesníckej fakulty Technickej univerzity vo Zvolene a Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Vyskytuje sa vo frazeologickom prirovnaní *múdry ako [stará] sova* a vo frazéme *dakedy aj z pustej stodoly sova vyletí*, čiže aj hlúpy človek môže niekedy povedať dobrú vec či dostať dobrý nápad alebo môže príjemne prekvapiť aj to, na čo nie sú kladené žiadne očakávania.

Graf 1 Využitie zvieracích komponentov vo frazémach so sémantickou hodnotou *hlúpy*

4.5 Niektoré ďalšie špecifické komponenty

Medzi ďalšie špecifické komponenty patria hypokoristiká *Kubo* (napr. *niekedy i Kubo dobre povie*), *Đuro* (napr. *ďuro – truľo*) a *Jano* (napr. *hlúpy Jano*; *Jano z búdy*) vo frazémach so sémantickou hodnotou *hlúpy*. Tieto hypokoristiká nie sú len komponentmi frazém a v hovorovej reči využívanými pejoratívami, ale aj mená hrdinov v tradičných slovenských rozprávkach. Kubo a Đuro sa ako hrdinovia s obmedzenými rozumovými vlastnosťami vyskytujú v zozbieraných ľudových rozprávkach od P. Dobšinského (*Kubove príhody*; *Đuro-truľo*). Postava hlúpeho Jana sa nevyskytuje v zbierkach slovenských rozprávok P. Dobšinského alebo S. Czambela, preto sa dá predpokladať, že ide o novší vplyv z českého alebo nemeckého prostredia (Grimmovci – *Hans Dumm*; Božena Němcová – *Hloupý Honza*).

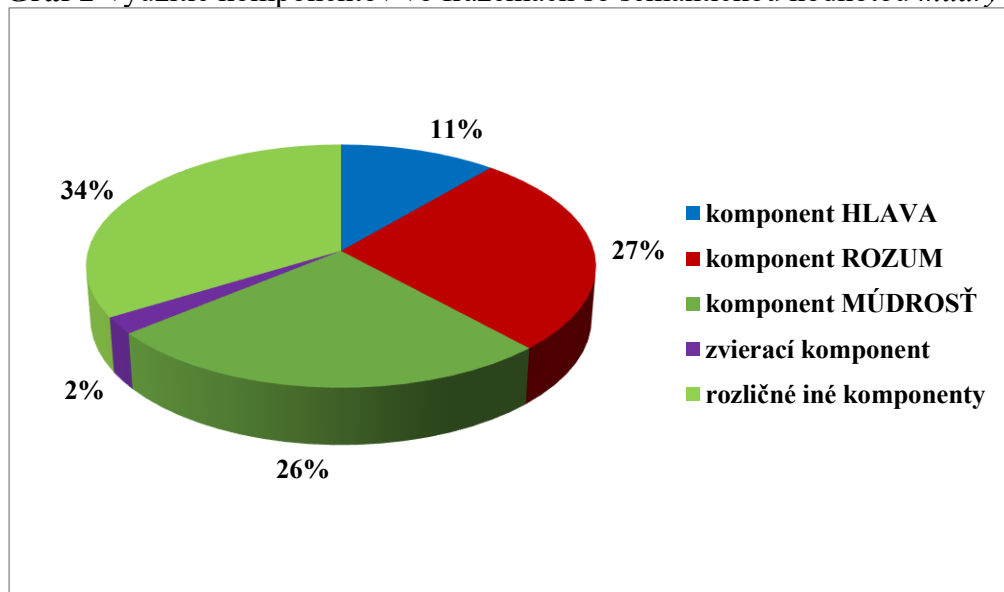
Vo frazémach o hlúposti sa vyskytuje ako komponent toponymum *Kocúrkovo* – „vymyslené mestečko so zaostalými, obmedzenými obyvateľmi“ (KSSJ, 2003, s. 254). Používa sa pre vyjadrenie hlúposti v širšom spoločenskom rozsahu – frazémy *ako v Kocúrkove, to je ale Kocúrkovo* či *múdra hlava z Kocúrkova*. Výraz *Kocúrkovo* sa rozšíril vďaka dramatickej tvorbe J. Chalupku (1791 – 1871). Jeho najznámejšia komédia *Kocúrkovo alebo len aby sme v hanbe nezostali* pôvodne vyšla v roku 1830 v češtine, vďaka čomu sa výraz rozšíril aj medzi česky hovoriacimi ako *Kocourkovo*.

V početných frazémach inšpirovaných Bibliou sa odráža kresťanská tradícia. Frazémy *múdry ako Šalamún* a *hovoríť ako Šalamún* patria do kategórie ľudských bytostí. Sú inšpirované biblickou postavou izraelského kráľa Šalamúna, ktorý vládol v 10. stor. p. n. l. V Biblii (1 Kr 5,9 – 14) sa kladie dôraz na Šalamúnovu múdrosť: „Boh uštedril Šalamúnovi múdrosť a rozvahu vo veľmi veľkej miere (...) Bol múdrejší od všetkých ľudí (...) Zo všetkých národov prichádzali počúvať Šalamúnovu múdrosť, od všetkých kráľov zeme, ktorí počuli o jeho múdrosti.“ Veľmi produktívnym komponentom frazém bolo od slova Šalamún odvodené prídavné meno *šalamúnsky*, ktoré označuje múdry, vynaliezavý alebo až prefikovaný spôsob riešenia problémov – *šalamúnsky rozsudok*; *šalamúnsky niečo rozriešiť*; *šalamúnsky súd*; *šalamúnska pravda* a pod. Frazéma *trúba Jerichova (jerichovská)* vychádza z biblického príbehu o dobytí mesta Jericha Židmi na čele s prorokom Jozuem prostredníctvom hlasitých trúb a kriku. Biblicky motivované sú aj frazémy *Božie hoviadko* a *Krista Pána osol*.

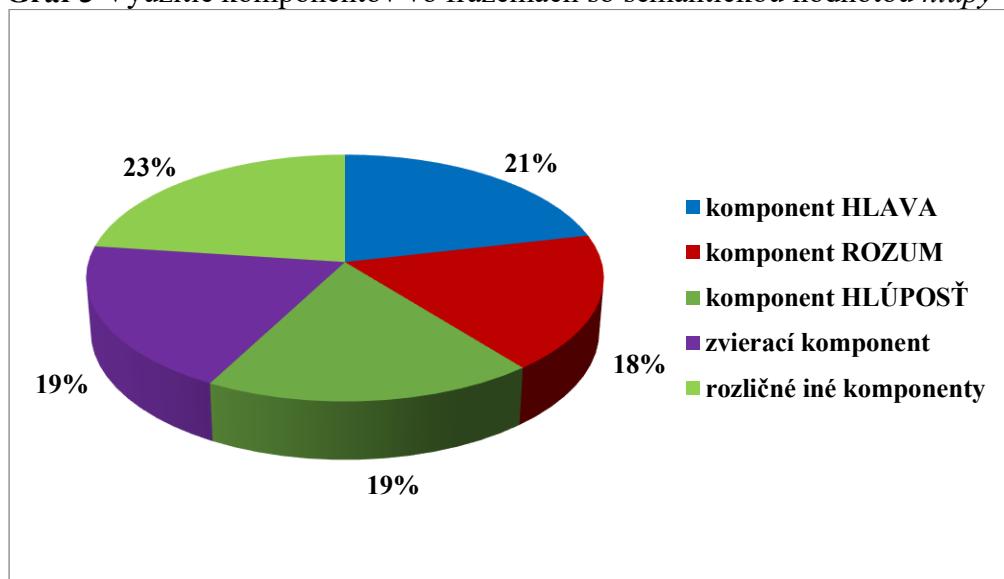
4.6 Frazémy s explicitne obsiahnutou MÚDROŠŤOU/HLÚPOSTŤOU a atribúty tradične pripisované múdremu a hlúpemu človeku

V mnohých frazémach o pozitívnych a negatívnych ľudských rozumových vlastnostiach sú slová *hlúposť* alebo *múdrosť* alebo pomenovania *hlupák* či *múdry človek* a ich synonymá obsiahnuté explicitne. Miera obraznosti je pri nich z tohto dôvodu nižšia. Z celkového množstva frazém so sémantickou hodnotou *múdry* je tých, v ktorých sa spomína *múdrosť* alebo od nej odvodené slovo, či synonymum dvadsaťtri (25,8 %). Z frazém so sémantickou hodnotou *hlúpy* je ich tridsaťsedem (18,3 %). Patrí sem veľká škála rôznorodých frazém, najmä prísloví, ktorých analýzou je možné rekonštruovať vlastnosti tradične pripisované múdremu a hlúpemu človeku.

Graf 2 Využitie komponentov vo frazémach so sémantickou hodnotou *múdry*

Graf 3 Využitie komponentov vo frazémach so sémantickou hodnotou *hlúpy*

Interpretačnou a obsahovou analýzou frazém (prevažne prísloví) so sémantickou hodnotou *múdry* sme určili tieto atribúty z rôznych oblastí života tradične spájané s múdрым človekom:

- a) **všeobecné vlastnosti** – je chápavý, vie si veľa domyslieť; je samostatný (*múdremu (na)povedz slovo, vykoná, čo treba*); schopný; vie robiť ústupky (*múdrejší ustúpi*); vynaliezavý; opatrný (*opatrnosť je matkou múdrosti*); otvorený novému; rozhladený; občas sa môže dopustiť chyby, a to aj závažnej (*aj múdry schybí; keď múdry chybí, hodne chybí*), vyzná sa v živote, nestratí sa (*múdry berie horu a sprostého hora*);
- b) **vek** – je staršieho veku (*múdry ako [stará] sova*);
- c) **majetnosť a vzťah k peniazom** – vie narábať s peniazmi, rozumie sa financiám a obchodu (*kto má rozum, má všetko*); môže byť bohatý aj chudobný (*i pod otrhaným klobúkom často múdra hlava býva*);
- d) **jazykový prejav** – hovorí menej a vždy s rozvahou (*čo povie to váži cent*);
- e) **vzťah k druhým ľuďom** – druhým ľuďom radí (*poradiť sa s múdrou materou*);

- f) **vzt'ah druhých ľudí k nemu** – ctia si ho (*rozumného človeka každý má v poctivosti*);
- g) **vzt'ah k spoločnosti** – ľudská spoločnosť vďaka nemu napreduje (*na múdrych ľudoch svet stojí, a na bláznoch tma*);
- h) **vhodné zamestnanie** – učiteľ, vedec, štátnik;
- i) **trvanie** – múdrosť nadobudol postupne, ide o získanú vlastnosť (*nikto múdry z neba nespadol*); je to trvácna vlastnosť, o ktorú nie je možné prísť (*to ani voda nevezme, ani oheň nespáli, čo sa človek naučí*);
- j) **odporúčania** – múdremu človeku netreba radiť (*mocnému netreba pomoci, múdremu rady*).

Interpretačnou a obsahovou analýzou frazém (prevažne prísloví) so sémantickou hodnotou *hlúpy* boli rekonštruované tieto atribúty:

- k) **všeobecné vlastnosti** – nechápavosť; pasivita (*stojí ako sprostý*); neústupčivosť, tvrdohlavosť (*kto je hlúpy, neustúpi*); namyslenosť (*hlúposť býva príčina, že sa mnohý vypína*); ľahkovážnosť; lakomosť (*kto je skúpy, ten je i hlúpy*); zastarané názory; dôverčivosť;
- l) **vek** – mladosť (*byť mladý a sprostý; mladosť – pochabosť*);
- m) **majetnosť a vzt'ah k peniazom** – nerozumie sa obchodu (*hlúpy chytro kúpi, neskoro predá*); nevie narábať s peniazmi (*dieraťu nedávaj do ruky nôž a hlúpemu peniaze*); chudoba (*bieda – hlúposti suseda*);
- n) **jazykový prejav** – rozpráva priveľa a bezobsažne (*prázdný voz najviac hrkoce; sprostý ani vravieť, ani mlčať nevie*);
- o) **vzt'ah k druhým ľuďom** – druhým ľuďom spôsobuje škodu, ktorú nevynahradí (*keď ťa kôň kopne, nepôjdeš s ním k richtárovi*); ľahko sa dá druhými oklamať a manipulovať (*sprostého kam chceš, strčiť môžeš*); podceňuje druhých (*pre hlúpeho každý hlúpy*);
- p) **vzt'ah druhých ľudí k nemu** – tolerovanie a blahosklonnosť (*Božie hoviadko*); opovrhovanie;
- q) **vzt'ah k spoločnosti** – spôsobuje škodu spoločnosti (*keď jeden sprostý skalú do studne hodí, ani desať múdrych ju nevytiahne*);
- r) **vhodné zamestnanie** - sú preň vhodné len jednoduché práce, pri ktorých sa nedá nič poukázať (*sprostákovi len cepy do ruky*);
- s) **početnosť** – hlúpych ľudí je veľa (častá aktualizácia *nikto múdry z neba nespadol, ale sprostých akoby zhadzovali*);
- t) **trvanie** – ak je mladý, môže z hlúposti vyrásť, inak je nenapraviteľný (*kto je od narodenia hlúpy, ani v Paríži rozum nekúpi*);
- u) **odporúčania** – s hlúpym človekom netreba diskutovať; hlúpeho človeka netreba poučať; všetko mu treba povedať zreteľne, aby to pochopil.

5 Záver

Najčastejšie používané komponenty vo frazémach o ľudskej múdrosti a hlúposti sú komponent ROZUM a komponent HLAVA alebo jej časť, ktorý je zároveň najviac používaným somatickým komponentom. V prípade frazém so sémantickou hodnotou *hlúpy* vstupuje do popredia vyšší výskyt zvieracích komponentov, z ktorých prevažnú väčšinu tvoria pomenovania hospodárskych zvierat. Na druhej strane vo frazémach so sémantickou hodnotou *múdry* sú zvieracie komponenty zriedkavé. Významnými metaforickými schémami pri konceptualizácii ľudských intelektových vlastností sú HLAVA ako NÁDOBA a ROZUM ako NÁSTROJ/PREDMET, ktorý je druhom VLASTNÍCTVA/MAJETKU. Výrazné sú aj zmyslové opozície: hmatová *ostrý* – *tupý* a zraková *svetlo* – *tma*. Špecifickou súčasťou konceptu o hlúpom človeku sú hrdinovia z tradičných rozprávok *Ďuro*, *Kubo* a *Jano*

a mestečko Kocúrkovo, ktoré do povedomia spoločnosti preniklo prostredníctvom dramatickej tvorby J. Chalupku. Kresťanská tradícia je najvýraznejšia vo frazémach inšpirovaných kráľom Šalamúnom a dobytím Jericha.

Jednou z najpočetnejších kategórií sú frazémy, v ktorých je múdrosť/hlúposť alebo im príbuzné slovo, či synonymum obsiahnuté explicitne. Ide o frazémy v širšom zmysle slova – paremiologické útvary, pre ktoré je príznačná oslabená metaforickosť, vďaka čomu poskytujú najlepší materiál na rekonštrukciu vlastností tradične pripisovaných múdreému a hlúpemu človeku. Výsledky ich rekonštrukcie sme priniesli v podkapitole 4.6 aj s niektorými dokladovými frazémami. Rekonštrukcia vlastností prispieva k zostaveniu kognitívnej definície, ktorá by vo svojej kompletnosti mala vychádzať z podrobných a čo najobsiahlejších textových analýz. Pomáha odhaliť, ako slovenská spoločnosť nazerá na mravný fenomén múdrosti a hlúposti. Téma jazykového obrazu múdrosti a hlúposti je obsiahla a zahŕňa veľké množstvo oblastí, do ktorých sa dá smerovať výskum. Touto prácou nie je potenciál témy vyčerpaný, pozornosť sa dá zamerať aj na výskum iných jazykových javov a kultúrnych súvislostí (napr. podrobnejší výskum ľudových rozprávok či autorskej tvorby).

LITERATÚRA

- BARTMIŇSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky. Prekl. a ed. Irena Vaňková. Praha: Karolinum 2016. 170 s.
- BEDNÁRIKOVÁ, Dominika: Jazykový obraz múdrosti a hlúposti v slovenskom frazeologickom fonde: diplomová práca. Nitra: UKF 2024. 88 s.
- GLOVNÁ, Juraj: Frazeológia. Nitra: UKF 2015. 114 s.
- KOVÁČOVÁ, Zuzana: Jazyk a (po)rozumienie z aspektu kognitívnej lingvistiky. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2015. 266 s.
- KOVÁČOVÁ, Zuzana: Obraz človeka v kognitívnej frazeológii. In: Obraz človeka v jazyku. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2014. s. 193 – 207.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s.
- LAKOFF, George a JOHNSON, Mark: Metafory, kterými žijeme. Brno: Host – vydavatelství, s. r. o. 2002. 282 s.
- MICSINAIOVÁ, Alžbeta: Metafora a myslenie. In: Studia Philosophica, 2015, roč. 62, č. 2, s. 45-55. Dostupné z WWW: https://digilib.phil.muni.cz/_flysystem/fedora/pdf/134582.pdf [citované 2024-11-19].
- VAŇKOVÁ, Irena: Nádobá plná řeči (Člověk, řeč a přirozený svět). Praha: Karolinum 2007. 314 s.
- VAŇKOVÁ, Irena; NEBESKÁ, Iva; SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucia a ŠLÉDROVÁ, Jasňa: Co na srdci, to na jazyku : Kapitoly z kognitivní lingvistiky. Praha: Karolinum 2005. 344 s.

ZDROJE

- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína a KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník: člověk a příroda vo frazeológii. Bratislava: VEDA 1996. 176 s.
- Krátký slovník slovenského jazyka. 6. nezmenené vyd. Hlavní redaktori: J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Martin: Matica slovenská 2023. 960 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn. Ved. red. Alexandra Jarošová. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV 2021. s. 1128.
- SMIEŠKOVÁ, Eva: Malý frazeologický slovník. 5. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 270 s.
- Slovník slovenského jazyka. I. A – K. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. Mária Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV 2004. 998 s.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky. 2. vyd. Bratislava: Tatran 2018, 812 s.

PRAMENE

Biblia, katolícky preklad. Dostupné z WWW: <https://biblia.sk/citanie/ssv/pris/1> [citované 2024-4-10].

DOBŠINSKÝ, Pavol.: Prostonárodné slovenské povesti. Zväzok II. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958.

DOBŠINSKÝ, Pavol.: Prostonárodné slovenské povesti. Zväzok III. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958. 558 s.

Варіанти особових імен та прізвищ людей в офіційній документації села Городок Камінь-Каширського району Волинської області

Аліна Борисюк

Кафедра української мови та прикладної лінгвістики
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна
alinka.borisuk@gmail.com

1 Вступ

Прізвищам та особовим іменам, зафіксованим в офіційно-ділових документах, характерні точність й уніфікація. Це важлива риса функціонування власних назв у правовому полі, оскільки їх запис має юридичну силу й використовується для ідентифікації особи. Але через низку факторів трапляються випадки порушення нормативного написання антропонімів, що призводить до утворення їхніх варіантів.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах глобалізації існує потреба в збереженні мовної та культурної ідентичності. Регіональна антропонімія є одним із виразників цієї самобутності. Тому зміни в записах офіційної антропонімії, спричинені політичними, соціальними та іншими чинниками, є важливими аспектами вивчення як з точки зору сучасного мовознавства, так і з погляду правового регулювання. Актуальною проблемою є також уживання російських варіантів імен замість українських. Аналіз окремих іменників дозволить віднайти питомі українські імена, які можна використовувати як одну з форм звертань до людини.

Мета роботи – простежити особливості правописних фіксацій офіційних антропонімів села Городок Камінь-Каширського району Волинської області в період з 1948 по 2024 роки. Об'єктом дослідження стали записи 1853 імен і 2111 прізвищ, зафіксованих в погосподарських книгах Городоцької сільської ради на 1948 рік та Городоцького старостинського округу на 2024 рік.

Методологія дослідження полягає в комплексному підході. Збір емпіричного матеріалу здійснено шляхом аналізу офіційних документів та архівних джерел, опитування місцевих мешканців. Для обробки даних використано описовий, структурний та порівняльний методи, а також метод ономастичного й соціолінгвістичного аналізу. Для узагальнення результатів застосовано кількісний і статистичний методи.

2 Виклад основного матеріалу

2.1 Правописні варіанти прізвищ

Прізвища як знаки офіційної ідентифікації громадян України підлягають загальним нормам українського правопису. Тому орфографічні варіанти одного й того самого прізвища, закріплені в офіційних документах, вважають різними прізвищами. У нашому дослідженні зібраний матеріал розглядаємо лише як правописні варіанти, спричинені різними видами помилок, оскільки вони ідентифікували членів однієї сім'ї. Такий підхід

до аналізу матеріалу виник після того, як ми простежили особливості записів прізвищ у документах 1948 року та порівняли їх із сучасним написанням.

А. Нормативні записи прізвищ українською та російською мовами. Мешканці села Городок завжди були переважно українськомовними, хоча в різні періоди історії тут проживали представники й інших національностей, а влада неодноразово змінювалася. Тому в погосподарській книзі 1948 року найчастіше фіксуємо записи українською мовою, наприклад: *Гордійчук, Кувіца, Смійчик*. На це чітко вказує вживання української графеми *і*.

У прізвищі *Рибчинський* зафіксовано український суфікс *-ськ-*, але всі інші оніми з цією морфемою були записані без м'якого знака: *Добровский (Дубровский), Корчевский, Потоцкий, Смоленский (Смоленский)*.

Маємо варіативне написання тих антропонімів, які декілька разів трапляються в документах. Прізвища *Бабій / Бабий, Матвійчук / Матвийчук, Мефанік / Мефаник* демонструють паралельне вживання російської графеми *и* та української *і* для передачі звука [i]. Варіативний запис прізвища *Мишковець* як *Мишковец* засвідчує твердий кінцевий приголосний у суфіксі *-ець* за нормами російської мови.

Б. Російсько-українська інтерференція в записах прізвищ. Прикметною ознакою зросійщення українських прізвищ є вживання літери *і* замість *и* під впливом російської вимови. Прикладом є *Неродік*, яке у джерелі 1948 зафіксовано лише із суфіксом *-ік*, тоді як сучасні документи носіїв містять правильний варіант із суфіксом *-ик* – *Неродик*. Проте є прізвища, які й сьогодні функціонують із відхиленнями від норм української мови: *Аршулік* (замість нормативного *Аршулик*), *Вакуліч* (Вакулич), *Тітов* (Титов), *Шумік* (Шумик).

Трапляються також спроби перекладу твірної основи прізвищ на російську: *Волчик* (від російського слова «волк») (1948) та *Вовчик* (2024) (від українського «вовк»). Такий метод уподібнення українських прізвищ до російських часто фіксують й інші українські дослідники (Мельник, 2019, с. 103–104). Яскравим виявом російсько-української орфографічної інтерференції є фіксація власних назв без апострофа, наприклад *Лусянчук*.

В. Діалектний вплив на написання прізвищ. Як рису західнополіського говору розглядаємо змішування кореневих [e] / [u] в ненаголошених складах прізвищ *Мишковець / Мешковець*. Почергове написання *Вегеря / Вегера*, імовірно, зумовлено діалектною рисою ствердіння [p'], оскільки словник Грінченка містить лише апелятив «вегеря» на позначення виду танцю (Грінченко, 1927, с. 153).

Г. Помилкові записи прізвищ. Фіксуємо неправомірну заміну голосних в ненаголошеній позиції у варіантах *Лайтар, Лайтор*, які відповідають нинішньому етимологічно правильному варіанту *Лайтер* (з німецької *der Leiter* – керівник, провідник) (Німецько-український, 2013, с. 173). Запис *Солобчук* (1948) – це фонетичний варіант прізвища *Солончук* (2024), лексичною базою якого є діалектизм «солопій» – неуважна людина, роззява (Великий тлумачний словник, 2005, с. 1355).

Ще виразнішою помилкою, яка виникла через нерозуміння етимології прізвища, є паралельне вживання помилкового запису *Смоленский* (очевидно, від російського

топоніма Смоленськ) та нормативного *Смольський* (від польського топоніма Смоли або апелятива «смола») для ідентифікації членів однієї сім'ї.

Зазначені вище хиби з часом були виправлені та не закріпилися в сучасних офіційних документах. Але під час видачі перших радянських паспортів у 1953 році все ж були допущені помилки в написанні прізвищ. Це призвело до виникнення графічно й документально нових, проте етимологічно тотожних прізвищ, які функціонують сьогодні: *Мефанік* і *Мифанік*, *Смійчик* і *Смічик*.

2.2 Правописні варіанти особових імен

За українською антропонімною традицією людина має одне особове ім'я. Саме його фіксують антропонімні словники та вказують в документах, що посвідчують особу. Проте особові імена мають здатність виступати в різних варіантах, змінюючи свою структуру та набуваючи фонетичних, словотвірних, морфологічних особливостей залежно від території, часу та сфери функціонування.

2.2.1 Варіанти імен в погосподарській книзі 1948 року

Найширше варіативність імен мешканців села Городок відображена в погосподарській книзі 1948 року. Записи в ній дещо відрізнялися від іншої документації того часу. Наприклад, у метриках – єдиних особистих документах мешканців села Городок до 1953 року – найчастіше вказували повні церковні імена польською чи російською мовами (залежно від періоду). Натомість погосподарські книги стали цінним джерелом офіційних імен та їхніх розмовно-побутових варіантів, якими в селі послуговувалися для ідентифікації конкретної особи.

У радянський період працівники сільради найчастіше вказували російську форму українського імені, вживаючи російські графеми або сплутуючи правописні норми двох мов. Тому деякі **офіційні імена**, часто співвідносні із церковними формами імен, фіксуємо лише російською мовою: *Авдей* (1)¹, *Глеб* (1), *Гурий* (1), *Зеновий* (1), *Кондрат* (1), *Михаил* (6), *Сергей* (6), *Вера* (5), *Ляфурия* (1), *Нина* (2).

Трапляються записи й українською: *Віктор* (2), *Георгій* (1), *Гордій* (2), *Дементій* (2), *Євгеній* (1), *Касіян* (2), *Корній* (1), *Анастасія* (4). Як бачимо, вони мають низьку частоту вживання, що може свідчити і про випадковість такого запису.

Паралельно могли вживатися українські та російські форми одного імені, записані відповідною мовою (навіть для ідентифікації тієї самої особи). Серед чоловічого іменника це *Андрій* / *Андрей*, *Гнат* / *Игнатий*, *Іван* / *Иван*, *Микита* / *Никита*, *Микола*, *Миколай* / *Николай*, *Павло* / *Павел*, *Олександр* / *Александр*, *Олексій* / *Алексей*, *Ювсей* / *Евсей*. Серед жіночого іменника це такі випадки: *Агафія* / *Агафия*, *Єва* / *Ева*, *Катерина* / *Екатерина*, *Марія* / *Мария*, *Надія* / *Надежда*, *Наталія* / *Наталья*, *Олександра* / *Александра*, *Олена* / *Елена*, *Таїса* / *Таиса*, *Тетяна* / *Татьяна*, *Уляна* / *Ульяна*, *Ювгеня* / *Евгеня*.

Поодинокі імена в паралельному російському написанні могли мати помилки, зокрема відсутність подвоєння: *Гаврило* / *Гаврил*, *Кирило* / *Кирил*, або навпаки – зайву літеру: *Уляна* / *Улянна*, а також відображати місцеві народно-розмовні варіанти імен: *Омелян* / *Евмиля*, *Слизовета* / *Елисовета*.

¹ Тут і далі число вказує на кількість записів імен у відповідній формі.

Цікавим явищем є фіксація форм українських імен за допомогою російських графем, наприклад, *Грыгорий, Олексий, Якив, Дария, Надия, Явдокия*. Це були спроби записувача адаптувати їх до російської мови, уникнувши прямого вживання чужої форми.

Спостерігаємо і зворотне явище – запис російських форм імен українськими літерами: *Аліксандр, Васілій, Владімір, Давід, Ілья, Ніколай, Онісім, Онісія, Тріфон, Трофім, Філімон, Агрипіна, Галіна*. Це робилося з метою наблизити наші імена до чужої мови, якщо не правописом, то хоча б звучанням. З цієї причини утворилися й поплутані російсько-українські правописні варіанти *Міколай, Омеліян, Єфімія* (з лише українськими графемами) та *Ефімія, Ефимія, Евдокія, Капитоліна* (і з українськими, і з російськими графемами в одному слові). Сюди ж можемо зарахувати варіанти *Матруна* (фіксується поруч з *Мотрона, Мотруна*) і *Патап*, які відображають російське «акання» в українських іменах.

Прикметною ознакою написання особових імен у погосподарській книзі є відсутність апострофа, але при цьому й відсутність м'якого знака, який мав би стояти на його місці за правилами російського правопису (*Маря, Маряна*).

Крім офіційних варіантів, зафіксовані й **розмовно-побутові варіанти**, які виступають у ролі самостійних імен та вживаються для офіційного позначення осіб в документі погосподарського обліку. Вони виникли за допомогою усічення, суфіксації та усічено-суфіксального способу творення, які детально висвітлені в ономастичній літературі (Чучка, 2008, с. 86–117).

А. Усічення полягає у відсіканні одного або декількох звуків на початку чи в кінці слова. Для утворення варіантів імен використовують афезу – усічення початкових ненаголошених складів імені: *Ваку́м* < Аваку́м, *Кулина* < Акулина, *Ксеня* < Оксеня, *Ларйон* < Іларйон, *Ликсендра, Ликсандра* < Олександра, *Онїла* < Неонїла, *Патїй* < Іпатїй.

Ще одним видом усічення є апокопа – скорочення фінальної частини особового імені: *Володя* < Володимир; *Карп* < Карпо; *Кость* < Костянтин. Апокопа також слугувала засобом адаптації церковних імен: *Арсеній* / *Арсен*; *Василій* / *Василь*; *Дмитрій* / *Дмитро*; *Євгеній* / *Євген*; *Ігнатій* / *Гнат, Ігнат*; *Миколай* / *Микола*. Кінцеві суфікси **-ій, -ай** надають їм певного стилістичного забарвлення, здебільшого архаїзуючого. Прикладом поєднання афези й апокопи є ім'я *Грипа* < Агрипина. Варіанти особових імен, утворені шляхом усічення, здебільшого мають нейтральне емоційне забарвлення.

Б. Суфіксальний спосіб полягає в додаванні суфікса до повного офіційного імені. У нашому дослідженні він представлений трьома варіантами імен на **-к-а**: *Савка* < Сава, **-к-о**: *Левко* < Лев та **-аш**: *Лукаш* < Лука.

В. Усічено-суфіксальний спосіб полягає в додаванні суфіксів до усіченої основи імені. Ми зафіксували 4 чоловічих варіанти імен, утворених за допомогою апокопи із суфіксацією: **-к-о**: *Омелько* < Омелян, *Терешко* < Терентій, *Юрко* < Юрій; **-ш-а**: *Гріша* < Григорій; а також 7 жіночих варіантів імен: **-к-а**: *Дарка* < Дарія, *Любка* < Любов, *Наталка* < Наталія, *Палажка* < Пелагія, *Федоська* < Феодосія, *Явдоська* < Явдоха; **-шк-а**: *Мелашка* < Меланія. Такі словотвірні варіанти мають емоційне забарвлення завдяки зменшено-пестливим суфіксам.

Серед жіночих варіантів імен є 6 одиниць, утворених за допомогою специфічного суфікса-флексії **-я**: *Вася* < Васирина, *Галя* < Галина, *Зіня* < Зінаїда, *Надя* < Надія, *Оля* < Ольга, *Христя* < Христина. Ця синкретична морфема є одним із найпопулярніших формантів розмовно-побутових варіантів імен, а її вживання детально проаналізоване в ономастичних дослідженнях (Кравченко, 2014, с. 53).

Найбільш поширені в селі християнські імена пройшли свого часу адаптацію не лише до української мови, але й до особливостей місцевої говірки. На іменування жителів села Городок вплинув один із говорів північного наріччя української мови – західнополіський. Частина зафіксованих онімів є виразниками діалектних рис та деяких незакономірних особливостей адаптації імен місцевими мешканцями.

1. *Вавдій* < Авдій / Овдій – вживання приставного **В** на початку слова перед голосним.

2. *Гийов* < Йов – використання приставного **Г** та фонетична зміна **і** на **и**.

3. *Лазур* (< Лазор < Лазар) – «укання», тобто заміна **о** в ненаголошеній позиції на **у**. Але фіксується і протилежний випадок – перехід **у** в **о**: *Сосанна* < Сузанна.

4. *Хартон* < Харитон – утрата деяких голосних всередині слова.

5. *Миходій* / *Мефодій*, *Текля* / *Фекла*, *Тилимон* / *Филимон*, *Хома* / *Фома*, *Хавроня* / *Февроня* – чергування початкових **ф** / **т** / **х** в адаптованих іменах. Раніше звук [ф] не був властивий українській мові, і навіть у I пол. XX ст. трапляються паралельні варіанти, як у наведених прикладах.

6. *Палагія*, *Палагея* / *Пелагія*; *Хавроня* / *Февроня* – спорадична зміна ненаголошеного **е** на **а**, зафіксована також в інших дослідженнях антропонімії Волині (Нестерчук, 2023, с. 107).

7. *Лисовета* < Лисавета (Єлизавета) – гіперпоправна заміна **а** на **о**.

8. *Динис* < Денис, *Мифодій* < Мефодій, *Милашка* < Мелашка, *Севилян* < Северян, *Титяна* < Тетяна – замінювання **е** на **и** в ненаголошеній позиції як діалектна риса, на яку вказують й інші волинські мовознавці (Аркушин, 2000, с. 212), або як помилка записувачів.

9. *Автонон* < Автоном, *Симклета* < Синклета, *Дімна* < Домна, *Лігвін* < Логвин – неправомірні заміни приголосних, що властиво народному мовленню, та голосних **о** на **і**, можливо, через незнання етимології слова та потрактування **о** в цих складах, як російського.

10. *Ювмен* < Євмен, *Ювсей* < Евсей, *Ювгеня* < Євгенія – заміна **Є** на **Ю** на початку особових імен.

11. *Олита* < Улита, Іулита; *Оляна* < Уляна; *Олиян* < Улиян – зміна початкового **У** на **О**.

12. *Ваврін* < Лаврін; *Варйон* < Ларйон < Іларйон – зміна початкового **Л** на **В**.

Окрім діалектного мовлення, на особові імена мешканців села мала вплив і польська мова: фіксуємо перетворення початкового **С** перед голосним на **З**: *Зофія* / *Софія*.

У досліджуваному іменнику є декілька варіантів імен, які не можемо точно зіставити з повними інваріантами, оскільки їх не фіксують лексикографічні чи інші наукові праці. Наприклад, чоловіче ім'я *Парфіл* гіпотетично може бути похідним від *Парфен*, *Пархім* чи *Памфіл*, *Панфіл*, хоча цілком імовірним є й змішування цих імен грецького походження, у результаті чого постав народно-розмовний варіант *Парфіл*. Подібним способом ім'я *Палефіра* могло утворитися від *Пальміра*, *Парфена*, *Глафіра* або стати результатом їх змішування в мовленні мешканців села.

2.2.2 Варіанти імен в погосподарській книзі 2024 року

У сучасній погосподарській книзі села Городок, яка охоплює 1930–2024 роки народження мешканців села, фіксуємо здебільшого кодифіковані форми особових імен. Проте наявні й окремі їхні варіанти, які стали частиною офіційного іменника села і функціонують сьогодні як самостійні та документально закріплені.

Наприклад, паралельно вживаються такі словотвірні варіанти: *Марк / Марко, Назар / Назарій, Євген / Євгеній*. Інколи їх зараховують до фонетичних варіантів, утворених за допомогою апокопи (Буга, 2006, с. 512).

Вячеслав – це орфографічний варіант, утворений через упущення апострофа. Причиною могло бути неусталення норм правопису власних імен у 70-х рр. XX ст, а також недостатня освіченість людей, які реєстрували новонароджену дитину.

Олеся – гіпокористик жіночого імені Олександра (Скрипник, 1996, с. 170). *Альона* та *Нікіта* – російські народні варіанти канонічних імен, які в українській адаптованій формі звучать як *Олена* та *Микита*. Сучасне ім'я *Каріна* – фонетичний варіант від Карина, а *Мілана* – фонетичний варіант від Милана. І якщо *Олеся* відповідає нормам української мови, то інші є наслідком впливу російської мови та порушують чистоту онімного простору села.

3 Висновки

Варіантність антропонімів знаходить свій вияв не лише в розмовно-побутовій сфері, але й в офіційно-ділових документах. У погосподарській книзі села Городок Камінь-Каширського району Волинської області 1948 року правописних модифікацій зазнало все офіційне тричленне іменування мешканців села. Прізвища та імена мешканців записували українською або російською мовою, трапляється почергове вживання або змішування двох мов. Це пов'язано з тим, що російська була мовою діловодства в СРСР, а українська – рідною мовою секретарів сільрад. Варіанти деяких офіційних антропонімів є прикладами російсько-українських фонетико-орфографічних інтерферем. В інших випадках вони є результатом впливу польської мови та місцевої говірки.

У сучасній антропонімній системі села також спостерігаємо явище варіантності. Прізвища, під час фіксації яких у документах допустили помилки, сьогодні функціонують як окремі та самостійні, хоча в минулому столітті вони ідентифікували членів однієї родини. На варіантність іменника вплинуло офіційне закріплення раніше розмовно-побутових варіантів, а також процес зросійщення української системи особових імен у радянський період.

ЛІТЕРАТУРА

- АРКУШИН, Григорій: Західнополіська діалектологія: навчальний посібник з регіональної діалектології для студентів спец. «Укр. мова та літ». Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. 257 с.
- БУГА, Тетяна: Варіантність чоловічих імен говірки с. Мічуріне Тельманівського району Донецької області. Лінгвістичні студії: збірник наукових праць. Вип. 15. Донецьк, 2006. С. 510 – 515.

ГРІНЧЕНКО, Борис: Словник української мови. За редакцією академіка С. Єфремова та А. Ніковського. Київ: Горно. Т. I (А–Г), 1927. 428 с.

КРАВЧЕНКО, Людмила: Українська ономастика: Антропоніміка: навчальний посібник. Київ: Знання, 2014. 239 с.

МЕЛЬНИК, Ірина: Екологія українського антропонімікону. VARIA XXVII: zborník príspevkov z XXVII. kolokvia mladých jazykovedcov (Banská Bystrica – Šachtičky 21. 11. – 23. 11. 2018). Banská Bystrica, 2019. с. 98 – 108.

НЕСТЕРЧУК, Оксана: Говіркова адаптація власних особових імен у західнополіському і середньополіському діалектах. *Acta onomastica, LXIV. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.*, 2023. с. 104 – 111.

СКРИПНИК, Лариса – ДЗЯТКІВСЬКА, Ніна: Власні імена людей: словник-довідник. За редакцією В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1996. 335 с.

ЧУЧКА, Павло: Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 703 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. Гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

Німецько-український, українсько-німецький словник: 75 000 слів та словосполучень. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2013. 704 с.

ДЖЕРЕЛА

Погосподарська книга основних виробничих показників господарства № 1 – 11 Городоцької сільської ради на 1947 – 1948 роки. Село Городок. 258 листів.

Погосподарська книга № 1 – 2 на 2021 – 2028 роки Городоцького старостинського округу Прилісненської сільської територіальної громади Камінь-Каширського району Волинської області. 361 лист.

Kategória zrozumiteľnosti v politickej rétorike¹

Štefánia Budzáková

Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Komenského v Bratislave
stefania.budzakova@uniba.sk

1 Úvod

Súčasný výskumy poukazujú na nové komunikačné podmienky a potreby, ktoré zasahujú používateľov jazyka, v politickej rétorike obzvlášť, keď jej predstavitelia už nie sú odkázaní na komunikačný priestor, ktorý im vyhradia tradičné verejné médiá, ale môžu svoje politické záujmy dosahovať bez prekážok, rýchlo a neobmedzene v čoraz preferovanejšom priestore sociálnych sietí. Fenomén demokratizácie verejného života v zmysle angažovania sa laikov do vecí verejných súvisí s politikou Európskej únie využívať tzv. „sociálny kapitál“ (porov. O. Orgoňová – A. Bohunická – M. Kazharnovich, 2023, s. 8 – 10). J. Dolník poukazuje na radikálnu demokratizáciu v interakcii vedy a verejnosti. Dochádza k emancipácii členov spoločnosti, zmenšovaniu dištancie medzi odborníkmi a laikmi. Otvorenejší prístup k informáciám, ale aj dezinformáciám, v dôsledku technologických inovácií spôsobuje, že členovia komunity venujú aktívnu pozornosť záležitostiam mimo ich bežného diskurzu, ktoré však zasahujú do kvality ich života. J. Dolník definuje normatívnu víziu demokracie, ktorá by predstavovala korektnú argumentáciu, motivovanú verejným záujmom, spoločenským konsenzom, potrebou zachovania pozitívneho verejného obrazu i zachovania slobody konania (Dolník, 2015, s. 11 – 15).

V procese demokratizácie spoločnosti vystupujú do popredia inkluzivizačné procesy, ktoré ovplyvňujú komunikačné správanie a konanie komunikantov prostredníctvom inkluzívnych komunikačných praktík. Inkluzivizačné sociálne praktiky sú prostriedkom vzájomného pôsobenia subjektov a navodzujú možnosť participácie na aktivitách spoločného záujmu vo vzťahu rovnocenných partnerov. J. Dolník vymedzuje termín *radikálna demokratizácia*, v duchu ktorého je podporované transparentňovanie interakcie vedy a verejnosti ako jedna z tendencií vývoja spoločnosti. „Obsahom radikalizácie je expanzia, gradácia a eskalácia demokracie, pluralizácia verejného života, zmenšovanie mocenskej dištancie od autorít, ale aj zvyšovanie orientačnej náročnosti v sociokultúrnom svete“ (Dolník, 2017, s. 196). Radikalizácia demokracie na jednej strane prispieva k zvyšovaniu emancipácie spoločnosti a možnosti participácie na spoločenskom dianí, no na druhej strane si od jednotlivca žiada kognitívne náklady pri orientácii v tomto svete. Súčasťou tohto procesu je tlak na používanie jazyka s dôrazom na zrozumiteľnosť a so zámerom prispôbenia verejnej komunikácie prospechársky motivovanému rozširovaniu adresátov. Tieto procesy sú vyvolané vonkajšími vplyvmi – konkurencia medzi inštitúciami, boj o diváka, poslucháča, čitateľa, zákazníka, voliča a pod.

¹Príspevok vychádza s podporou Vedeckej grantovej agentúry MŠVVaŠ SR v rámci projektu VEGA 1/0221/24 Kultúra jazykovej a komunikačnej prezentácie toposov.

V praxi sa tento záujem mocenských štruktúr prejavuje kognitívne nenáročnými rečovými prejavmi, ktoré sú prispôsobené očakávaniam recipientov (Dolník, 2017, s. 222). Podporuje sa kultúra interpretačnej nezaťažnosti, ktorá smeruje k jazykovému populizmu, to znamená, že zodpovedá očakávaniu masy pestovanej touto kultúrou. Výsledkom je zjednodušovanie komunikácie a jej obmedzenie na prvoplánový prístup k svetu na základe prvoplánového vzájomného porozumenia. Interakcia medzi mocou a verejnosťou v duchu zjednodušovania, ktorá je motivovaná záujmom získať preferencie, má potom antikultivačný vplyv, ktorý nemožno stotožniť s ideou sociálnej inklúzie. „Zrozumiteľnosť ako základný predpoklad dorozumievania sa inštrumentalizovala, stala sa nástrojom jazykového populizmu, fungujúceho ako sociálna praktika na získavanie vplyvu na čo najväčší okruh príjemcov“ (Dolník, 2017, s. 223).

2 Teoretické východiská

2.1 Inkluzívna komunikácia

Pri vymedzení termínu *inkluzívna komunikácia* sa opierame o teóriu J. Dolníka. Tézou tejto teórie je, že každá komunikácia by mala byť inkluzívna, ak niet zásadných dôvodov konať inak (Dolník, 2025, v tlači). To znamená, že komunikácia by mala búrať bariéry medzi tradičnými vzájomne sa „vylučujúcimi“ societami, napríklad odborníkov a neodborníkov, profesionálov a laikov, politikov a nepolitikov a pod.

Inkluzívna komunikácia sa realizuje inkluzívnym komunikačným štýlom, teda spôsobom komunikácie, ktorým komunikanti upriamujú pozornosť na základný orientačný rámec sociálnej interakcie v súlade s metasprávou o tom, že komunikácia je podriadená vôli rešpektovať pravidlá inkluzívnej komunikácie v duchu „sme si rovnocenní, rovnoprávni, rovnako slobodní a solidárni účastníci tejto komunikácie.“ Tento spôsob komunikácie sa realizuje prejavovaním adaptačnej schopnosti aktérov a prekonávaním prekážok, ktoré sťažujú uplatňovanie inkluzívnych komunikačných praktík.

Inkluzívny štýl jednotne označuje inkluzívny komunikačný a jazykový štýl. Termínom inkluzívny jazykový štýl sa myslí používanie jazykových, parajazykových a mimojazykových prostriedkov so zámerom podporiť pôsobenie inkluzívneho komunikačného štýlu. V ponímaní inkluzívneho komunikačného štýlu vymedzuje J. Dolník komunikačné akty ako podanie informácií, vysvetlenie, názor, hodnotenie, opis, oslovenie, pozdrav, vyznanie, vyhrážanie, kritiku, pochvalu, presviedčanie, prehováranie, samochválu, sebakritiku, prejavovanie skromnosti atď.

V politickej rétorike by mal inkluzívny komunikačný štýl predstavovať takú komunikáciu, v ktorej aktéri volia jazykové prostriedky podporujúce zrozumiteľnosť a transparentnosť komunikátov.

2.2 Kategória zrozumiteľnosti

J. Dolník vo *Všeobecnej jazykovede* poukazuje, že zrozumiteľnosť textu je elementárny jav, ktorý predpokladá úspešnosť textu (Dolník, 2009, s. 318). Zrozumiteľnosť sleduje na viacerých úrovniach – z pragmatického uhla ide o predpoklad úspešnosti komunikačného diania; z rétoricko-štylistickej perspektívy ide o jej stupňovanie a transparentnosť; z kognitívneho pohľadu ide o procesy, na základe ktorých sa text prijíma ako zrozumiteľný; z textovo-lingvistickej pozície sa do pozornosti dostávajú formálne a sémantické prvky a pravidlá; jazykovo-kultúrny aspekt predpokladá kultúrnosť vyjadrovania. Zrozumiteľnosť definuje ako komunikačný parameter textu, pri ktorom je dôležitá jeho integrovateľnosť do znalostných štruktúr príjemcov. „Zrozumiteľnosť textu spočíva v tom, že sa u príjemcu navodí stav

uspokojenosti so zreteľom na integráciu informačnej ponuky textu do jeho relevantnej znalostnej štruktúry. Táto formulácia implicitne poukazuje na subjektívny aspekt zrozumiteľnosti a na jej relatívnosť.“ Zároveň poukazuje, že zrozumiteľnosť je variabilná a môže byť uskutočnená v rôznej miere, v závislosti od znalostných štruktúr príjemcov a množiny uspokojivých integrácií. Vymedzuje pojmy *apercepčná zrozumiteľnosť* – okamžité porozumenie textu a *reflexívna zrozumiteľnosť* – vyžaduje vyššiu mentálnu aktivitu (Dolník, 2009, s. 319).

O. Orgoňová a kol. vymedzujú textotvorné postupy, ktorými sa môže simplifikovať v záujme stupňovania zrozumiteľnosti:

1. selekcia jednoduchých, konkrétnych motívov rozvíjajúcich tému, apercepčne ľahké usporiadanie motívov s vyjadrením vzťahov medzi nimi (vecno-obsahová ľahkosť),
 2. selekcia bežných výrazových prostriedkov, obmedzenie dĺžky a komplikovanosti jazykových foriem, a to syntaktických aj žánrových (ľahké stylistické spracovanie),
 3. explicitnosť a riadenie inferencií (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich, 2023, s. 92 – 93).
- S. Vertanová a kol. v publikácii *Tlmočník ako rečník* podobne vymedzujú postupy simplifikácie východiskového textu v prospech dosahovania zrozumiteľnosti. Pri procese simplifikácie poukazujú na dve hlavné stratégie – zjednodušenie lexiky a syntaxe (lingvistický prístup) a redukcia obsahového rozsahu (informačný prístup) (Vertanová a kol., 2020, s. 271 – 280).

2.3 Kategória zrozumiteľnosti v politickej rétorike

Kategóriu zrozumiteľnosti vymedzujeme ako premennú, ktorá je založená na princípe variabilnosti a je stupňovateľná. Komunikačné praktiky v politickej rétorike sú motivované záujmom ovplyvniť a získať priazeň voličov. Persuázia smeruje k manipulácii, keď u adresáta nie je plne využívaný interpretačný potenciál a generovanie vlastných inferencií. V politickej rétorike sledujeme postupy, ktoré oslabujú sociálnu inklúziu, keď poskytujú verejnosti zdanlivo jasné riešenia problémov, zrozumiteľné pomenovanie príčin a dôsledkov. Recipientovi sú servírované hotové interpretácie, ktoré ľahko konzumuje a je im naklonený, pretože na úrovni jazykového štýlu sa uplatňuje zámerná selekcia a usporiadanie takých výrazových prostriedkov, ktoré sú v súlade so znalostným rámcom recipienta a nepresahujú ho. Interpretačne nenáročné texty tak nepodnecujú recipienta k vyšším kognitívnym procesom a vytváraniu vlastných interpretácií. Na úrovni štýlu sú volené také jazykové, mimojazykové i parajazykové prostriedky, ktoré sú naklonené apercepčnej (okamžitej) zrozumiteľnosti. Politická rétorika generuje prevažne interpretačne nenáročné texty so zámerom získať preferencie. V popredí nie je komunikácia, ktorá je motivovaná ideou sociálnej inklúzie – zapájania spoločnosti do vecí verejných, ale v popredí sú politické záujmy, získavanie más pre svoje záujmy a polarizácia spoločnosti.

Na túto skutočnosť poukazujú O. Orgoňová a kol. v monografii *Sociálna inklúzia a používanie jazyka* (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich, 2023). Poukazujú na populistickú figúru *fiktívny dialóg*, keď politik položí otázku, ktorá voličov trápi, a následne na ňu odpovie. Takýmto spôsobom dochádza k procesu, keď poslucháč nemusí hľadať odpovede, kriticky prehodnocovať informácie, ale sú u neho vzburdené očakávania, ktoré sú vzápätí uspokojené. „Potenciálne inferencie, ktoré mohli byť vyvedené na strane príjemcu, sú usmernené explicitným vyjadrením toho, „čo to znamená“ (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich, 2023, s. 93). Ide teda o postup, keď rečník zdanlivo uľahčuje interpretáciu na strane príjemcu tým, že sám vykoná inferenciu, aby rozumel a utvoril si mienku. Túto komunikačnú stratégiu možno považovať za účelovú a využívanú v politickej rétorike ako populistický prvok. Podobný postup volil už Cicero, keď v prospech účinku presvedčivých argumentov upravil myšlienky do rečníckych otázok, na ktoré si hneď a premyslene odpovedal (Hrabovský, 1996, s. 52).

Objasňovanie je komunikačný akt, ktorý súvisí s predpokladom uspokojenia očakávaní na strane príjemcu tým, že mu rečník poskytne vysvetlenie. Jav sa stáva pre recipienta zrozumiteľnejším a jasnejším. Ako uvádza O. Orgoňová a kol., príjemca má pocit, že mu zložitý komplex problémov niekto objasnil a podal odpovede, čo vedie k jeho vnútornému uspokojeniu. Persuazívny účinok je na druhej strane podporovaný uistením poslucháča o všeobecnej platnosti vypovedaného, napríklad udávaním poučiek. Proces objasňovania zahŕňa využívanie racionálnych, ale aj hodnotiacich argumentov (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich, 2023, s. 94).

J. Dolník poukazuje, že **simplifikácia** by mala byť len „čiastkovým krokom, na ktorý môžu nadviazať stimuly vyžadujúce vyššiu kognitívnu prácu“ (Dolník, 2021). Simplifikácia by mala byť nástrojom inklúzie, no v politickej rétorike možno sledovať opačný efekt, keď sa verejnosti podsúvajú hotové interpretácie, ktoré rýchlo naplnia potrebu porozumieť veciam a nedochádza tak ku kritickému prehodnocovaniu. Na túto skutočnosť poukazujú O. Orgoňová a kol., keď vyjadrujú, že pod vplyvom simplifikácie je utlmovaný interpretačný potenciál jednotlivca, čo bráni jeho kognitívnemu včleneniu do otázok verejného života a znižuje jeho možnosti na ňom participovať ako slobodný a rovnocenný aktér (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich, 2023, s. 96).

3 Metodológia

Predmetom výskumu je analýza mechanizmov, ktorými je dosahovaný komunikačný parameter zrozumiteľnosti s ohľadom na inkluzívne i antiinkluzívne pôsobenie v komunikačnej praxi. Zameriavame sa na analýzu jazykovo-štylistických a komunikačných stratégií dosahovania zrozumiteľnosti v politickej rétorike. Výskumný materiál predstavujú rečnícke výstupy politických predstaviteľov zverejnené na sociálnych sieťach Instagram, Facebook, na platforme YouTube a v archíve tlačových besied televízie JOJ 24. Analyzovali sme rétoriku politikov koalíčných strán (SMER – SSD, HLAS – sociálna demokracia) a politikov opozičnej strany (politické hnutie SLOVENSKO) v kontexte aktuálneho politického diania o témach konsolidácie verejných financií, dodávaní ruského plynu a zavedení 15 % cla. V tomto príspevku uvedieme príklady vybraných rečníckych prejavov, ktoré sme analyzovali s ohľadom na využívanie simplifikujúcich prostriedkov komunikácie. Audiovizuálny materiál sme pre potreby nášho výskumu pretvorili do písomných záznamov. Využili sme metódu analýzy a interpretácie so zameraním na kategóriu zrozumiteľnosti a prostriedky jej dosahovania v rétorike slovenských politických predstaviteľov.

4 Analýza

V analýze sa zameriavame na komunikačné a jazykovo-štylistické prostriedky dosahovania zrozumiteľnosti, prostredníctvom ktorých sa širokej verejnosti sprístupňujú témy z oblasti politiky. Politická rétorika, ktorá predstavuje interakciu medzi mocou a širokou verejnosťou, sa vyznačuje prevažne populistickým komunikačným štýlom, ktorým si politici získavajú **priazeň a naklonenosť voličov**. **Komunikáciou rozumieme pôsobenie aktérov komunikácie** v sociálnom kontakte, realizovanom istými spôsobmi, teda istým štýlom používania jazyka. V procese interpretácie komunikátov zohráva úlohu interpretácia komunikačného štýlu – akým spôsobom na jazykovej úrovni aktéri riadia recepciu prehovorov. Spôsobom jazykového správania a konania aktéri riadia zároveň svoju seba projekciu (Dolník, 2024, s. 10). Komunikačné správanie je motivované vôľou aktéra byť uznávaný a ovplyvňuje mieru transparentnosti jazykového správania. Národným príkladom môže byť komunikácia medzi odborníkom a laikom, keď v prospech porozumenia volí odborník transparentné a zrozumiteľné výrazové prostriedky. V interakcii medzi mocou a verejnosťou sledujeme

procesy, v rámci ktorých istým komunikačným správaniam pripisujeme významy a výroky interpretujeme s ohľadom na komunikačný štýl hovoriaceho.

V politickej rétorike pozorujeme využívanie inkluzivizačných komunikačných aktov, ako je vysvetľovanie, objasňovanie, podanie informácií, na jazykovej úrovni dochádza k simplifikácii. Na úrovni jazykového štýlu je preferovaná konkrétnosť, expresívne a hovorové prvky, metaforickosť, eliminácia odborných termínov, univerbizácia. Na jazykovej úrovni sa v prospech zrozumiteľnosti preferuje stručnosť, explicitnosť, názornosť. Uvedené jazykové akty považujeme za prostriedky inkluzívneho komunikačného štýlu.

Pracujeme s predpokladom, že recipienti prijímajú politickú rétoriku s ohľadom na komunikačný štýl hovoriaceho, teda dávajú význam realizovaným spôsobom rečového správania. Recipienti môžu interpretovať inkluzívny spôsob komunikácie pozitívne (politik komunikuje zrozumiteľne, pomohol mi porozumieť), čo môže navodiť vnútorné uspokojenie na strane príjemcu. Ďalším faktorom, ktorý ovplyvňuje recepciu politických komunikátov, je posilnenie *apercepčnej*, teda okamžitej zrozumiteľnosti, ktorá je v politickej rétorike pragmatizovaná a motivovaná záujmom získať priazeň voličov. *Riadenú zrozumiteľnosť* sledujeme na úrovni politického aktéra (*rozumej tomu tak, ako ja chcem*), ale aj na strane recipienta, pričom do interpretácie zasahuje sociokultúrny a skúsenostný aparát, mimojazykové prvky, individuálne preferencie recipienta (*budem tomu rozumieť tak, ako ja chcem*). Pri analýze konkrétnych politických prejavov budeme teda sledovať komunikačné akty inkluzívneho štýlu a to, akým spôsobom sú realizované na jazykovej úrovni s ohľadom na skutočnosť, že využívanie inkluzívnych komunikačných prostriedkov je v politickej rétorike účelové a súvisí s vôľou získať priazeň voličov.

Východiskom pre našu analýzu budú poznatky z oblasti interakčnej štylistiky, ktorá sa zameriava najmä na dialóg. V kontexte politickej rétoriky sledujeme dialogickú komunikáciu, ktorá zahŕňa útvary nepriamej komunikácie prostredníctvom tradičných médií a sociálnych sietí. Dochádza tak ku komunikácii medzi politikom a tzv. anonymným občanom (neprítomným adresátom), keď rečníci nepoznajú svojich recipientov (porov. J. Mistrík, 1997, s. 412). Politická rétorika sa teda realizuje na základe predpokladu o potenciálnom voličovi – predpokladá jeho vlastnosti, schopnosti, vedomosti a skúsenostný aparát. Dialóg je založený na predpoklade, že recipientom je potenciálny volič a politický aktér predpokladá, že jeho rétorika je preňho zrozumiteľná. Recipient neprijíma text izolovane, na základe porozumenia textu má vôľu rozumieť rečníkovi a jeho zámeru. Na strane recipienta sa môžu vynárať variabilné interpretácie: *rozumiem tomu tak, že rečníkovi ide o moje dobro; rozumiem tomu tak, že chce ovplyvniť moje správanie* a pod. V popredí politickej rétoriky je teda *riadená zrozumiteľnosť* motivovaná určitým zámerom a je uskutočňovaná ako zo strany politika, tak zo strany potenciálneho voliča. V politickej rétorike identifikujeme komunikačný štýl, ktorý má pôsobiť na recipienta zrozumiteľne, je integrovateľný do jeho asimilačnej bázy a nadobúda preňho zmysel.

Nižšie uvádzame niekoľko príkladov politickej rétoriky, v ktorých sme identifikovali a analyzovali používané komunikačné stratégie. Zamerali sme sa na jazykové a komunikačné prostriedky zjednodušovania v rétorike súčasnej vládnej koalície a opozície o aktuálnych spoločensko-politických témach.

Rétoriku premiéra Slovenskej republiky a zároveň predstaviteľa koalície strany SMER – SSD sme analyzovali zo záznamu z tlačovej konferencie zverejnenej na platforme YouTube. Naším cieľom bolo analyzovať jazykové a komunikačné prostriedky simplifikácie. Premiér

Slovenskej republiky R. Fico vo svojej rétorike k téme konsolidácie verejných financií využíva komunikačný akt objasňovania: „My sme prebrali v roku 2024 najhoršie verejné financie v EÚ... Dostali sme na stôl darček od pána kandidáta PS, pána Ódora, nech sa páči, vyškrtajte si 7 miliárd a máte to vybavené... Plníme si domácu úlohu, ktorú nám zadali zlí učitelia, aby sme Slovenskej republike zabezpečili ďalší vývoj, ktorý bude stabilný...“² Konsolidáciu verejných financií označuje ako „splácanie dlhu za bývalú vládu“. Využíva iróniu (dlh ako darček), a viacerými obraznými pomenovaniami ovplyvňuje percepciu prejavu na strane recipienta. Rečník cielene smeruje k tomu, aby si recipient osvojil interpretáciu: konsolidácia verejných financií je náročná domáca úloha, ktorú zadala bývalá vláda, teda zlí učitelia. Potenciálny volič by teda mal tomuto prejavu rozumieť tak, že súčasná vládna koalícia napráva škody, plní si domácu úlohu, aby udržala chod krajiny, čo si vyžaduje konsolidáciu verejných financií. Odvolávaním sa na predchádzajúcu vládu rečník argumentuje a odôvodňuje kroky, ktoré podniká vládna koalícia. V kontexte súčasnej politickej scény treba spomenúť, že takáto rétorika nie je ojedinelá a u rečníka a jeho politickej strany je pomerne častým javom – aktuálne ekonomické problémy štátu argumentujú odkazovaním na predošlé vlády. Podobne častým javom v rétorike vládnej koalície je zahmlievanie a zámerné vyhýbanie sa konkrétnym a jasným odpovediam. U rečníka môžeme sledovať nahrádzanie termínu konsolidácia obraznými pomenovaniami: „škrtanie“ alebo „ozdravovanie verejných financií po bývalej vláde“. Tieto označenia používa rečník účelovo podľa toho, či hovorí o rozhodnutiach vládnej koalície alebo opozície. V prípade konania svojej strany volí rečník jemnejšie označenie, teda „ozdravovanie“. Rétoriku premiéra SR môžeme hodnotiť ako veľmi zrozumiteľnú v tom, že používa mnoho metafor a obrazných pomenovaní na priblíženie zložitých tém, jeho prejavy sú štruktúrované, ako rečník pôsobí autenticky, využíva názornosť a odkazuje na konkrétne príklady. Rečník však poukazuje na príklady bez uvedenia celého kontextu a pokiaľ recipient tento kontext nepozná a ani si ho nedohľadá, môže si ľahšie osvojiť interpretáciu, ktorá mu je ponúknutá. Rečník síce využíva prostriedky, ktoré pôsobia na recipienta zrozumiteľne, no v skutočnosti sú zjednodušujúce prvky v prejave volené s určitým zámerom, keď majú u recipienta navodiť kladné alebo záporné emócie, vzbudiť dôveru v rečníka a presvedčenie, že mu bol zložitý komplex problémov zrozumiteľne a pravdivo vysvetlený, čo súvisí s procesom presviedčania (porov. Grác, 1985 s. 54 – 59). Súčasťou takejto rétoriky môže byť tzv. *riadená zrozumiteľnosť* (rozumej tomu tak, ako ja chcem). Na rovine argumentácie sledujeme využívanie pseudoargumentov, napríklad *argumentum ad populum* – presviedčanie nie logickými dôkazmi, ale iba predkladaním hotových dogmatických alebo emocionálne zafarbených stanovísk (porov. Gahér, 2003 s. 381).

Výraznou témou v kontexte súčasného politického diania je otázka ruského plynu na Slovensku. Uvádzame úryvok z tlačovej besedy ministerky hospodárstva D. Sakovej, ktorý sme čerpali z archívu tlačových besied televízie JOJ 24: „Podľa nariadenia komisie musíme 33 % spotreby Slovenska mať v zásobníkoch. Stojí to oveľa viac peňazí... Ale jednoducho rešpektujeme nariadenie Európskej komisie, aby na nás nepodala žalobu. Tam sú tiež diverzifikačné kontrakty od svetových predajcov plynu... Pre Slovensko je výhodné, že neplatí tranzitné poplatky za ruský plyn, pretože je to v cene. Tak prečo by som ja nedožičila občanom a priemyslu lacnejší plyn len preto, lebo niekto chce, aby sme diverzifikovali? Toto bola presne moja otázka, keď som prišla na komisiu. Vy nám dávate dokument, ktorý hovorí: odstrihnite sa od ruských energetických médií. A ja mám prísť teraz domov a povedať, že ak budeme mať šťastie, tak vôbec budeme mať fyzický plyn, budeme mať možno ceny plynu vyššie o 10 – 15 %, čo už máme teraz ako stredná Európa, vyššie ceny plynu ako má zbytok Európy, kvôli tomu, že

² SMER – Sociálna Demokracia. Tlačová konferencia na tému Konsolidácia verejných financií: splácanie účtu za bývalú vládu. [online video]. YouTube, 17. 09. 2024 [cit. 07. 02. 2025]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=cvTMb4uxzag>.

*Ukrajina vstúpila na stredoeurópsky trh s plynom. Budeme mať vyššie transakčné poplatky o 20 – 25%... A ja mám povedať, že to je výhodné pre Slovensko a budeme poslúchať Európsku úniu...*³ V analyzovanom prejave sledujeme simplifikáciu predovšetkým na informačnej rovine prejavu. V prejave možno sledovať, že rečníčka selektovaním podstatných informácií vytvára falošnú dilemu: *bud' budeme poslúchať EÚ, alebo budeme mať lacnejší plyn*. Tým, že neuvádza dôvody, prečo EÚ žiada o odpojenie sa od ruského plynu, môže u recipienta navodiť interpretáciu, že Európska únia nekoná v prospech Slovenska. Rečníčka teda využíva zámernú selekciu podstatných informácií, čo možno považovať za argumentačnú stratégiu. Zároveň využíva prevažne prvky formálneho a odborného štýlu, používa odbornú terminológiu (*diverzifikačné kontrakty, tranzitné poplatky, ruské energetické médiá*), čo môže mierne sťažovať porozumenie na strane recipienta, no zároveň tým posilňuje seba projekciu. V ďalších častiach prejavu sa rečníčka približuje recipientovi, keď vztahuje globálny problém krajiny na seba pomocou prvej osoby. Dôraz kladie na citovú zložku prejavu: „*A ja mám prísť teraz domov a povedať, že ak budeme mať šťastie, tak vôbec budeme mať fyzický plyn...*“. Tento spôsob komunikácie môžeme považovať na jednej strane za prvok podporujúci zrozumiteľnosť prejavu, no zároveň ho možno považovať za argumentačnú stratégiu, keď rečníčka navodzuje pocit nedôvery a strachu. V kontexte témy o ruskom plyne je v rétorike slovenskej vládnej koalície zaužívané tiež obrazné pomenovanie: *Slovensko ako krajina na konci rúry*, čím chcú politici podporiť interpretáciu, že po odpojení sa od ruského plynu budeme znevýhodnení oproti ostatným krajinám v Európskej únii, teda už nebudeme na *začiatku rúry*.

Tému konsolidácie verejných financií sme analyzovali v rétorike politického hnutia SLOVENSKO. Výskumný materiál sme čerpali z platformy YouTube a zo sociálnych sietí Facebook a Instagram. V rétorike opozičných politických predstaviteľov hnutia SLOVENSKO je termín konsolidácia verejných financií nahrádzaný obrazným pomenovaním s výrazne negatívnym príznakom: „*Toto nie je konsolidácia, to je čisté ožobračovanie Slovenska*.“⁴ Výrazy ako *ožobračovanie, okrádanie, zlodeji, parazit, príživník* a ich synonymné výrazy sú použité vo viacerých rečníckych výstupoch hnutia, čím politici vyjadrujú svoj postoj (odpor) voči predstaviteľom vládnej koalície a apelujú na voličov. V rétorike opozičnej strany je častým javom obviňovanie súčasnej vládnej koalície z okrádania obyčajných ľudí. Rétorika politického hnutia sa v kontexte súčasnej politickej scény spája predovšetkým s neformálnosťou, údernosťou, emocionálnosťou a ostrým kritizovaním vládnej koalície neštandardným spôsobom, ako napríklad zverejňovaním vlogov, kde sa politici pohybujú v teréne a odhaľujú nehnuteľnosti vládnej koalície v Chorvátsku, alebo kde I. Matovič pozýva verejnosť na tortu s nápisom: *DOSTĚ BOLO FICA!*⁵ Politici hnutia SLOVENSKO sa stavajú do pozície obhajcov obyčajných ľudí, vo svojich výstupoch poukazujú na problémy, ako je zvyšovanie cien potravín, zrušenie rodičovského dôchodku a iné. Pri téme konsolidácie verejných financií uvádzame ako príklad úryvok z prejavu I. Matoviča, kde reaguje na vládnú koalíciu: „*Bez hanby dôchodcom zoberie, vychádza to na 316 eur na dôchodcu... Ako môže človek, ktorý dôchodcovi takto dá a z druhého vrečka mu potme zoberie to isté, tvrdiť, že niečo tým dôchodcom dal? A ešte dnes na tej tlačovke bez hanby tvrdili, že oni vlastne nič neberú,*

³ JOJ 24. Ministerka hospodárstva Denisa Saková o plyne a garanciách. [online video]. JOJ 24, 20. 07. 2025 [cit. 30. 07. 2025]. Dostupné na: <https://joj24.noviny.sk/tlacove-besedy/1086526-ministerka-hospodarstva-denisa-sakova-o-plyne-a-garanciach>

⁴ Hnutie SLOVENSKO. TOTO NIE JE KONSOLIDÁCIA, TO JE ČISTÉ OŽOBRAČOVANIE SLOVENSKA! [online video]. YouTube, 18. 09. 2024 [cit. 14. 03. 2025]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=gtRSaJpb2bk>.

⁵ Obyčajní ľudia. Video Igora Matoviča s popisom: Potrebujem pomôcť. [online video]. Instagram, 13. 05. 2025 [cit. 29. 07. 2025]. Dostupné na: <https://www.instagram.com/obycajniludia/>

len nahrádzajú. Ale nehovoria to, že 330 miliónov rušia rodičovský dôchodok...“⁶ Citovaný úryvok prejavu interpretujeme ako akt výčitky. Rečník odsudzuje strategické konanie vlády a zdôrazňuje, že ide o zahmlievanie právd a klamanie voliča. Dôraz kladie na citovú zložku prejavu, termíny nahrádza obraznými pomenovaniami (*bez hanby dôchodcom zoberie; z druhého vrecka potme zoberie*). Vo svojom prejave využíva explicitnosť, názornosť a neformálnym štýlom komunikácie svoj prejav približuje širokej verejnosti. V prejave sa zameriava na morálne hodnoty, kritizuje vládnu koalíciu a stavia sa do pozície obhajcu obyčajných ľudí. Rečník využíva ostrý a úderný spôsob komunikácie, čím môže oslabovať svoju sebaaprezentáciu, keď komunikuje s verejnosťou neštandardným spôsobom z pozície politického predstaviteľa. Ide o skutočnosť, že do procesu percepcie politických prejavov zasahuje tzv. *riadená zrozumiteľnosť* na strane príjemcu (budem tomu rozumieť tak, ako ja chcem). To znamená, že pri percepcii politických komunikátov môžu u recipienta zohrávať významnú úlohu osobitné preferencie, naklonenosť k jednotlivým politickým programom, ale aj naklonenosť k určitým spôsobom komunikácie. Vyššie uvedený príklad politického prejavu teda môže byť prijatý pozitívne, ak je v súlade s preferenciami na strane voliča, je zrozumiteľný a svojou neformálnosťou môže vzbudiť záujem tým, že sa približuje bežným občanom, komunikuje ich problémy a priamo ich pomenúva. Recipient však môže pripísať význam spôsobu, akým rečník komunikuje z pozície politického predstaviteľa, a nemusí sa s ním stotožniť (napríklad mu môže prekážať výrazná emocionálnosť a využívanie pseudoargumentov namiesto logickej argumentácie). Chceme teda vyjadriť, že spôsob, akým politici komunikujú so širokou verejnosťou, zasahuje do asimilačnej bázy recipienta, ovplyvňuje celkové porozumenie prejavu a jeho následnú interpretáciu. V politickej rétorike na jednej strane prebieha využívanie inkluzívnych komunikačných a jazykových prostriedkov, no na druhej strane nadmerná simplifikácia, neformálnosť a populistický spôsob komunikácie ohrozujú priebeh inkluzívnej komunikácie, nepodnecujú recipienta ku kritickému prehodeniu a vytváraniu vlastných úsudkov.

Ďalším príkladom simplifikácie v politickej rétorike je úryvok z prejavu politického predstaviteľa z hnutia SLOVENSKO R. Mikulca. Na tlačovej besede používa vo vyjadreniach o aktuálnej politickej situácii výraznú obraznosť a metaforickosť: „...vláda chce vytvoriť zo Slovenska zakliate kráľovstvo potiahnuté čiernym súknom. Kráľovstvo, kde pár vyvolených hovorí poddaným, že majú konsolidovať, šetriť, že majú držať huby, s prepáčením, a majú dodržiavať pravidlá, o ktorých bude rozhodovať pár vyvolených, aké budú platiť. Zakliate kráľovstvo, kde jednoducho zákony neplatia pre všetkých. Zakliate kráľovstvo, kde...“⁷ Rečník vyjadruje kritiku na aktuálnu politickú situáciu na Slovensku pomocou metafory o zakliatom kráľovstve. Komplexnejší politický problém vykladá pomocou zjednodušujúcich výrazov – namiesto terminológie využíva rozprávkové motívy ako *čierne súkno*, *vyvolení*, *poddaní*. Zároveň pracuje s rozprávkovým motívom – boj dobra so zlom, pričom vytvára obraz Slovenska, ktoré prechádza ťažkými časmi a je *potiahnuté čiernym súknom*. Celkové porozumenie prejavu podporujú opakovacie figúry, štruktúrovanosť a emocionálnosť prejavu, keď chce rečník pomocou metafory o zakliatom kráľovstve poukázať na nefunkčnosť inštitúcií v krajine.

⁶ Hnutie SLOVENSKO. TOTO NIE JE KONSOLIDÁCIA, TO JE ČISTÉ OŽOBRAČOVANIE SLOVENSKA! [online video]. YouTube, 18. 09. 2024 [cit. 14. 03. 2025]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=gtRSaJpb2bk>.

⁷ Hnutie SLOVENSKO. Firma z kauzy kávových tričiek získala ďalšiu podozrivú štátnu zákazku. [online video]. Facebook, 25. 07. 2025 [cit. 29. 07. 2025]. Dostupné na: <https://www.facebook.com/obycajni.ludia.a.nezavisle.osobnosti/videos/24408030795550279>

Ďalším príkladom rétoriky politického hnutia SLOVENSKO je úryvok z prejavu, kde politici reagujú na aktuálnu politickú situáciu v krátkom vlogu na sociálnej sieti: „*Deň po tom, čo sa celý svet dozvedel, že Maroš Šefčovič akceptoval potupnú ponuku Donalda Trumpa na 15 % clá, ktoré uvalia na EÚ, státisíce ľudí prídu o pracovné miesta, R. Fico doletel z dovolenky v Chorvátsku a riešil absolútne niečo iné. Absolútne ho nezaujímá vývoj našej krajiny, absolútne ho nezaujímá, že celá Európa kritizuje túto dohodu. Igor, čo riešil R. Fico dneska? (J. Jakab) Svoje bludy hovoril tento ruský troll a kolaborant. Hovoril o tom, že PS-ko malo nejakých trollov a kolaborantov platených Veľkou Britániou. Blá, blá, blá, čo sa babe chcelo, to sa babe snilo. Neriešime, či tí alebo tí majú nejakých influencerov, novinárov, ktorí im pomáhajú. Jedni aj druhí majú, ale nech si to medzi sebou vybaví. Podstatná vec je, že Šefčovič, Ficov Šefčovič, vybavil pre Slovensko a celú Európu 15 % clá, kvôli ktorým, tak ako povedal Julo, státisíce ľudí zbytočne prídu v Európe o prácu a Slovensko na to, ako najviac otvorená ekonomika, najviac obchodujúca s krajinami v EÚ a najviac vyvážajúca do USA, najviac doplatí. A to mal Fico dnes riešiť. Mal prísť s návrhom na odvolanie Šefčoviča, alebo mal Šefčovičovi zavolať, že počúvaj, Maroško, poslal si to, chod' z hrušky dole, vtedy by to bol premiér. Takto je to len obyčajný trkvás, ktorý sa snaží nejakou inou témou prekryť svoje zlyhanie (I. Matovič).*⁸

V uvedenom úryvku sledujeme prostriedky podporujúce zrozumiteľnosť najmä používaním neformálneho spôsobu komunikácie, rečníci nepoužívajú odbornú terminológiu a vyjadrujú sa expresívne až vulgárne voči vládnej koalícii (*troll, bludy, trkvás, Maroško...*). Rečníci využívajú opakovacie figúry (*riešil absolútne niečo iné, absolútne ho nezaujímá...*). Podobne sledujeme využívanie viacerých frazeologizmov (*čo sa babe chcelo, to sa babe snilo...; chod' z hrušky dole...*), ktoré uľahčujú porozumenie na strane príjemcu a supľujú komplexnejší výklad. Rečníci vzbudzujú pocit autenticity tým, že sa navzájom oslovujú a vytvárajú dojem uvoľneného dialógu dvoch priateľov. Zrozumiteľnosť prejavu podporujú uvádzaním konkrétnych príkladov (*státisíce ľudí v Európe prídu o prácu...*). Simplifikáciu sledujeme aj na informačnej rovine prejavu tým, že rečník sám vykonáva selekciu toho, čo je dôležité a na čo sa má recipient zamerať: „*Neriešime, či tí alebo tí majú nejakých influencerov, novinárov, ktorí im pomáhajú. Jedni aj druhí majú, ale nech si to medzi sebou vybaví. Podstatná vec je, že Šefčovič, Ficov Šefčovič, vybavil pre Slovensko a celú Európu 15 % clá...*“. Rečník vedie recipienta k tzv. *apercepčnej zrozumiteľnosti*, teda k okamžitému porozumeniu textu. Dôležitým faktorom je aj skutočnosť, že politická rétorika sa transformuje do prostredia sociálnych sietí prostredníctvom digitálnych žánrov, ako je vlog. Rečníci teda v krátkom časovom úseku vyjadrujú množstvo informácií neformálnym, stručným a jednoduchým jazykom, ktorý má osloviť široké publikum.

5 Záver

V príspevku sa teoreticky opierame o teóriu interakčnej štylistiky a inkluzívnej štylistiky. Východiskovou tézou pre náš výskum je skutočnosť, že kategória zrozumiteľnosti poskytuje na jednej strane inkluzívnu štylistickú kvalitu textu, no na druhej strane je v politickej rétorike pragmatizovaná politickými cieľmi, smeruje k zjednodušovaniu, čo nemusí byť v súlade s ideou sociálnej inklúzie. V rečníckych prejavoch slovenských politikov sme identifikovali a analyzovali niektoré jazykovo-štylistické a komunikačné stratégie dosahovania zrozumiteľnosti. Zamerali sme sa na simplifikujúce opory komunikácie, keď sa politickí predstavitelia prihovárajú širokej verejnosti. V popredí je apercepčná a riadená zrozumiteľnosť, teda potenciálnemu voličovi sú podsúvané hotové inferencie, ktoré by mali

⁸ Hnutie SLOVENSKO. ĎALŠÍ FICOV PUČ NA PREKRYTIE EKONOMICKEJ KATASTROFY. [online video]. Facebook, 29. 07. 2025 [cit. 29. 07. 2025]. Dostupné na: <https://www.facebook.com/obycajni.ludia.a.nezavisle.osobnosti>

byť v súlade s jeho znalostným rámcom. Zamerali sme sa na simplifikáciu v politických rečníckych prejavoch, ktorá sa prejavuje na lexikálnej a syntaktickej úrovni – eliminovanie odbornej terminológie, zovšeobecňovanie, preferovanie obrazných pomenovaní s citovým príznakom, čím rečníci posilňujú emočnú zložku prejavu v súlade s učením klasickej rétoriky v procese argumentácie. Na základe uvedených teoretických východísk a analýzy rečníckych prejavov prichádzame so záverom, že používanie simplifikovaných opôr komunikácie je v politickej rétorike motivované mocenským záujmom získať preferencie voličov a nemusí byť v súlade s vôľou praktizovať inkluzívnu komunikáciu, čo môže viesť k antiinkluzívnej rétorike.

LITERATÚRA

- BOHUNICKÁ, Alena: Občianska rétorika a sociálna inklúzia. In: Jazykovedný časopis, 2022, roč. 73, č. 1, s. 51 – 64.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda, 2009. 375 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda, 2017. 246 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej praxi. Bratislava: Veda, 2021. 219 s.
- DOLNÍK, Juraj: K explanácii jazykového štýlu. In: Jazykovedný časopis, 2024, roč. 74, č. 1, s. 5 – 18.
- GAHÉR, František: Logika pre každého. 3. doplnené vydanie. Bratislava: IRIS, 2003. 430 s.
- GRÁC, Ján: Persuázia: Ovplyvňovanie človeka človekom. Martin: Osveta, 1985. 367 s.
- HRABOVSKÝ, Jozef: Marcus Tullius Cicero: prvý najlepší rečník v Európe. Bratislava: Veda, 1996. 163 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN, 1997. 598 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga, BOHUNICKÁ, Alena a KAZHARNOVICH, Maryna: Sociálna inklúzia a používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2023. 207 s.
- VERTANOVÁ, Silvia, ŠTUBŇA, Pavol, ANDOKOVÁ, Marcela a MOYŠOVÁ, Stanislava: Tlmočník ako rečník: učebnica pre študentov tlmočníctva. Druhé revidované a doplnené vydanie. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2020. 350 s.

ZDROJE

- Hnutie SLOVENSKO. ĎALŠÍ FICOV PUČ NA PREKRYTIE EKONOMICKEJ KATASTROFY. [online video]. Facebook, 29. 07. 2025 [cit. 29. 07. 2025]. Dostupné na: <https://www.facebook.com/obycajni.ludia.a.nezavisle.osobnosti>.
- Hnutie SLOVENSKO. Firma z kauzy kávových tričiek získala ďalšiu podozrivú štátnu zákazku. [online video]. Facebook, 25. 07. 2025 [cit. 29. 07. 2025]. Dostupné na: <https://www.facebook.com/obycajni.ludia.a.nezavisle.osobnosti/videos/24408030795550279>
- Hnutie SLOVENSKO. TOTO NIE JE KONSOLIDÁCIA, TO JE ČISTÉ OŽOBRAČOVANIE SLOVENSKA! [online video]. YouTube, 18. 09. 2024 [cit. 14. 03. 2025]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=gtRSaJpb2bk>.
- JOJ 24. Ministerka hospodárstva Denisa Saková o plyne a garanciách. [online video]. JOJ 24, 20. 07. 2025 [cit. 30. 07. 2025]. Dostupné na: <https://joj24.noviny.sk/tlacove-besedy/1086526-ministerka-hospodarstva-denisa-sakova-o-plyne-a-garanciach>
- Obyčajní ľudia. Video Igora Matoviča s popisom: Potrebujem pomôcť. [online video]. Instagram, 13. 05. 2025 [cit. 29. 07. 2025]. Dostupné na: <https://www.instagram.com/obycajniludia/>.
- SMER – Sociálna Demokracia. Tlačová konferencia na tému Konsolidácia verejných financií: splácanie účtu za bývalú vládu. [online video]. YouTube, 17. 09. 2024 [cit. 07. 02. 2025]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=cvTMb4uxzag>.

„O chvíľu Slováci bez znalosti angličtiny nebudú rozumieť vo svojej vlasti“ alebo jazykové mýty a dezinformácie v otázkach používateľov jazyka¹

Daša Cimermanová

Oddelenie jazykovej kultúry a terminológie, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
dasa.cimermanova@juls.savba.sk

1 Úvod

Jazykové poradenstvo na Slovensku evidujeme v troch formách, ktoré sme označili ako oficiálne inštitucionálne, profesionálne a ľudové (porov. Cimermanová, 2023, 2024). Za oficiálnu inštitucionálnu formu považujeme napr. jazykovú poradňu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra, medzi profesionálne formy zaraďujeme také poradenské služby, ktoré zabezpečujú subjekty zameriavajúce sa na jazyk (prekladateľské, korektorské a pod.) a sú sústredené buď na vlastných platformách, alebo na sociálnych sieťach (napr. skupina na facebooku *Jazyková poradňa ASAP* alebo instagramový profil *viete_po_slovensky*). Poslednou formou je ľudové jazykové poradenstvo, kde zaraďujeme diskusie o jazyku na internete (príspevky a diskusie k nim na sociálnych sieťach alebo iných portáloch, prípadne diskusné fóra na stránke *Modrý koník* a pod.). Podnety, ktoré prichádzajú do jazykových poradní, obsahujú jazykové problémy používateľov, no zároveň poskytujú aj obraz o tom, ako používatelia o jazyku rozmýšľajú. Súčasťou uvažovania o jazyku sú aj jazykové ideológie, jazykové postoje a tiež mýty a dezinformácie o jazyku či jazykovedcoch, na ktoré sa v našom príspevku zameriame.

2 Jazykové mýty a dezinformácie

Pri charakteristike jazykových mýtov môžeme vychádzať z toho, čo sú mýty vo všeobecnosti. Pri ich slovníkovom výklade sa v prvom význame uvádza, že ide o žáner, ktorý sa zameriava na rozprávanie o minulosti (o vzniku sveta, o božstvách a pod.). Pre nás je zaujímavejší však druhý význam, v ktorom sa uvádza, že mýtus je „(nekriticky) všeobecne prijímaná, uctievaná predstava o niekom, o niečom“ (SSSJ, 2015) a vychádzajúc z neho, môžeme jazykový mýtus charakterizovať ako predstavu o jazyku, ktorá je prijímaná istým (jazykovým) spoločenstvom, pričom sa nemusí zakladať na pravde. Môžu tiež vychádzať len zo všeobecných predstáv o podstate, štruktúre alebo rozvoji jazyka. K. Hausenblas uvádza deväť najčastejších mýtov o jazyku, napr. konštatovania o neustálom úpadku jazyka; tvrdenie, že nové prvky sú „zlé“; názory o čistote jazyka; mýtus o jazykovom cite; mýtus o tom, že na niektorých miestach sa hovorí lepšie ako inde; mýtus o tom, že ak v jazyku existujú dva varianty, jeden je určite nesprávny; mýtus o tom, že v jazyku existujú len správne alebo nesprávne prvky; mýtus o tom, že jazyk niečo potrebuje a niečo nepotrebuje a mýtus o tom, že jazyk možno meniť príkazmi (Hausenblas, 1981). Tieto mýty by sme pravdepodobne našli aj v iných jazykových spoločenstvách a často sa s nimi stretávame aj u používateľov slovenčiny, ako ukážeme na príkladoch z jazykovej poradne.

Pri všeobecnom uvažovaní o mýtoch sa uvádzajú tzv. „terciárne mýty“ (Krupa, 1997, s. 81), ku ktorým možno zaradiť aj mýty o jazyku. Ide o druh mýtov, „ktoré sa opierajú o dokázateľne

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-22-0370 a grantovým projektom VEGA č. 2/0132/24: Slovenský pravopis a jeho pravidlá v kontexte súčasnej jazykovedy a jazykovej praxe 2.

nepravdivé predstavy a názory. To ešte neznamená, že by boli vedomým klamstvom (Krupa, 1997, s. 81). Jazykové mýty môžu vychádzať z potreby hodnotiť jazyky – svoj aj cudzie, najčastejšie ide o pozitívne hodnotenie svojho jazyka a negatívne hodnotenie cudzích jazykov a často je táto potreba založená na mocenských ambíciách. Napriek tomu, že mýty o jazyku sa neopierajú o vedecké poznatky, môžu „významne vplývať na národné povedomie (a sebavedomie) glorifikovaného spoločenstva, ktoré zväčša nevie posúdiť, či ide o vedecky dokázané fakty alebo pseudovedecké inštrumentárium“ (Krupa, 1997, s. 88). Keď sa zameriame na mýty o slovenčine, „prehnane patriotistické, príp. nacionalistické rozpravy“ (Krupa, 2005, s. 66) ústia do presvedčení o tom, že slovenčina je zo všetkých jazykov najlepšia, najkrajšia, najľubozvučnejšia a na nej sú postavené ostatné slovanské jazyky (ibid.).

Okrem mýtov uvažujeme aj o dezinformáciách, ktorých slovníková charakteristika hovorí, že je to „nepravdivá, vedome skreslená informácia, ktorej cieľom je ovplyvniť určitú skupinu ľudí, prípadne celú populáciu“ (SSSJ, 2006). Ďalšia jej charakteristika uvádza, že je to „akákoľvek forma nepravdivej informácie, ktorej cieľom je oklamať, poškodiť povest' alebo reputáciu, či inak ublížiť objektívnemu obrazu určitej skutočnosti, pričom sa využíva zámerne a je ľahko zneužiteľný“ (Yar, 2019). Vidíme teda, že medzi mýtmi a dezinformáciami je tenká hranica, to čo ich odlišuje je to, že na rozdiel od mýtov, dezinformácie sú šírené zámerne s cieľom niekoho ovplyvniť alebo poškodiť.

V nasledujúcich častiach textu predstavíme mýty a dezinformácie (nielen) o jazyku, ktoré sme identifikovali v podnetoch od používateľov prichádzajúcich do jazykovej poradne Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra². Materiál predstavuje 34 podnetov, ktoré prišli od októbra 2021 do septembra 2024. Ide o otázky väčšieho rozsahu, vynechali sme časté otázky zamerané na spisovnosť alebo „správnosť“, hoci aj v tomto prípade je možné hovoriť o istom mýte. Otázky obsahujúce mýty a dezinformácie často neobsahujú konkrétny jazykový problém týkajúci sa problematických prvkov, tvaru či pravopisu, ide skôr o celkové vnímanie povahy a podstaty jazyka u jeho používateľov.

3 Jazykové mýty v podnetoch od používateľov

V analyzovaných podnetoch sme sa stretli s tromi typmi jazykových mýtov:

1. mýty o tom, ako vznikajú slová a ako sa zaraďujú do slovníka;
2. mýty o tom, že jazykovedci riadia jazyk;
3. mýty o tom, že jazykovedci majú vykonávať dohľad nad jazykovou „čistotou“.

3.1 Vznik slov a ich zaraďovanie do slovníka

Prvú kategóriu tvoria predstavy o tom, ako slová vznikajú a ako sa zaraďujú do slovníka. V pozadí ich vzniku je pravdepodobne rozšírené presvedčenie, že slová sa „vymýšľajú“ a môžu sa nejakým spôsobom do jazyka „zaviesť“ alebo „zaregistrovať“ (podobne ako napr. patenty): *Dobrý deň, rád by som sa informoval, akým spôsobom sa dá zaviesť do jazyka nové slovo*³ (JP, 17. 2. 2023); *Dobrý deň, chcela by som sa informovať, ako je možné zaregistrovať u Vás nové slovo* (JP, 6. 9. 2023). Používatelia si myslia, že slová vznikajú cieleným vymýšľaním – ich vznik však reaguje na komunikačné potreby (azda s výnimkou odbornej terminológie) a nezaraďujú sa do slovníka na základe podnetov tohto typu.

Motiváciou pre vymýšľanie slov môže byť potreba jednoslovného pomenovania pre niečo, čo sa dá vyjadriť len opisne, resp. viacslovným pomenovaním, prípadne presvedčenie,

² Ďalej v texte budeme na označenie jazykovej poradne JÚĽŠ používať skratku JP.

³ Všetky podnety z JP ponechávame v pôvodnej forme.

že jednoslovné pomenovanie je vhodnejšie než viacslovné, napr. *na jeho počesť by sa, aspoň podľa mňa, mohlo objaviť slovo polyumelec vo Vašich slovníkoch (moja definícia je znalec viacerých umeleckých odborov, zámerne podobná definícii polyhistora* (JP, 19. 11. 2023), pričom danú osobu vieme opísať napr. ako všestranného umelca. Motivácia pre vznik jednoslovného pomenovania môže vychádzať z ideológie jazykového efektizmu (presvedčenie, že ekonomickejšie jazykové formy sú vhodnejšie ako iné) a brevizmu (presvedčenie, že dlhšie jazykové formy sú menej správne ako kratšie) (porov. Lanstyák, 2017). Okrem potreby použitia jednoslovného pomenovania sa objavuje aj aspekt nájdenia slovenského ekvivalentu, ako to môžeme vidieť na príklade *nepoznáme slovo v slovenskom jazyku, ktoré by dokázalo vyjadriť anglické slovo „spoiler“ – (vyzradenie príbehu a koncu napríklad knihy či filmu niekomu inému) ktoré sa často používa aj na Slovensku. Z toho dôvodu mi napadlo nové slovo ktoré by sa mohlo používať ako spisovné slovo slovenského jazyka a to – „dejozmar“*. *Bolo by skvelé, keby sme ako Slováci mali vlastný význam slova „spoiler“* (JP, 13. 4. 2022). V pozadí tohto podnetu je ideológia jazykového purizmu a pravdepodobne vychádza aj z pomerne patriotického myslenia, že ako Slováci potrebujeme domáce slovenské pomenovania.

Podnety, v ktorých používatelia ponúkajú svoje vymyslené slová však obsahujú zaujímavé pohľady na to, ako ľudia o jazyku premýšľajú. Výraznou zložkou je tu predstava o logike a pravidelnom usporiadaní jazyka, napr. pri vymýšľaní nových slov na základe analógie s už existujúcimi – *Posledné dni som sa zamýšľal nad rôznymi výrazmi v našom materinskom jazyku a narazil som na jednu anomáliu, ktorá mi posledné dni vrta v hlave. Prídavné meno „očividné“ je výraz, ktorý vo vetnej konštrukcii používame veľmi pravidelne s významom, že niečo je „jasné“, „dáva to zmysel“, „je možné to vidieť“ alebo „nieť sa čomu čudovať“. Ak sa však zamyslíme nad tým slovom vo význame „je možné to vidieť“, tak tento výraz sa v tomto význame používa a rovnakú logiku by sme mohli použiť pri vytvorení obdobných prídavných mien založených na spojení podstatného mena ľudského zmyslu a slovesa jemu príznačnom)* Uvediem príklady odvodenia nových prídavných mien na rovnakej logickej báze: *sluch – uchočujné (ucho+čuť), hmat – hmatocitné (hmat+cítiť), chuť – chuťodajné (chuť+dať), nos – nosocitné (nos+cítiť)* (JP, 16. 9. 2024), v ktorom autor vymýšľa nové slová bez ohľadu na to, aký by bol ich význam alebo akú komunikačnú potrebu by plnili. Iný príklad: *Dúfam, že píšem na správnu adresu, avšak nepodarilo sa mi nájsť žiadnu informáciu o spôsobe podania návrhu na preskúmanie a prípadné zaradenie nového slova, resp. nového tvaru do slovníka. Jedná sa o slovo slôňa (prípadne slôňä) označujúce mláďa slona po vzore slov sóvā, holúbā či chlápā* (JP, 15. 3. 2022), v ktorom sa autor pokúša vytvoriť ďalšie pomenovanie pre mláďa slona. Zaujímavé je, že sa pokúša vytvoriť tvar s ä, pričom môže ísť len o analógiu s ostatnými typmi pomenovaní mláďat, ktoré uvádza, ale tiež môže ísť o pokus vytvoriť slovo s ä kvôli tomu, že ä je považované za osobitý slovenský prvok. Môže ísť teda tiež o akúsi patriotickú motiváciu.

3.2 Jazykovedci riadia jazyk

Druhá kategória mýtov je čiastočne podobná s predchádzajúcou – ide o rozšírenú predstavu, že jazykovedci riadia jazyk a majú nad ním moc a kontrolu, vymýšľajú nové slová a pravidlá a následne nútia používateľov jazyka, aby ich používali.

Skúmané podnety z tejto kategórie obsahujú negatívne emócie a komentáre voči jazykovedcom. Je evidentné, že pisatelia nesúhlasia s tým, aby jazykovedci v jazyku niečo prikazovali a vymýšľali, spochybňujú aj ich dostatočnú kvalifikovanosť. V prvom podnete autor nesúhlasí s mužským rodом slova variant a naráža tiež na ďalšie (vyvrátené) mýty o tom, že jazykovedci vymysleli slová ako ošípaná či lezuň – *rád by som sa dozvedel kto ma na svedomí slovo variant – maskulinum. Co je to za autora? Nejaky skrachovany vychodniar co*

nezvladnul matfyz a tak sa dal na ucitelstvo slovenskeho jazyka, kde ako spravny vychodniar neskoncil s titulom mgr a po doktorate a docenture sa rozhodol karierne zaziarit tym, ze z varianty – feminum, urobi variant masculinum? sak na matfyzе, ked to povedal profak to znelo tak kool? ak nemate co robit, nerobte nic. staci ak nebudete ludi nasierat vasimi somarinami ... typu osipana, lezun, variant a podobne hovadiny !! (JP, 28. 11. 2021). V pozadí je pravdepodobne zistenie, že v spisovnej slovenčine je považovaný za správny maskulinny tvar a osobné odmietnutie tohto variantu, čo je pomerne častý jav. Nie je však už bežné, že takéto zistenia vyvolá veľmi útočný a vulgárny postoj voči jazykovedcom (spojený so stereotypným negatívnym vnímaním obyvateľov východného Slovenska). Rovnako komplexnosť a zložitosť lingvistiky ako vedného odboru sa kladie na nižšiu úroveň v porovnaní s matematickými vedami, čo je tiež istý stereotyp.

Druhý podnet obsahuje pomerne dlhé vysvetlenie, prečo autor so skloňovaním uvedeným v slovníku nesúhlasí: *Už pred desiatkami rokov, keď sa sťahovali noví obyvatelia z mesta na sídlisko, tak so starousadlíkmi skloňovali názov Vlčince rovnako. Tých, ktorých to zaujímalo bližšie vedeli, že to je pomnožné podstatné meno mužského rodu, ktoré sa skloňuje podľa vzoru stroj, podobne ako obec Ladce na Považí. Obec Ladce je zložená z dvoch častí – z Ladiec a Tunežíc. Je zaujímavé, že Ladce sú pomnožné podstatné meno mužského rodu a skloňuje podľa vzoru stroj a Tunežice sú pomnožné podstatné meno ženského rodu, ktoré skloňuje podľa vzoru ulica. Bolo to prirodzené a skloňovanie názvov obcí sa postupne po stáročiach vyvinulo do dnešnej podoby. Vyrastal som vo vedľajšej obci a nikdy v živote som nepočul tvar opačného skloňovania – bývam v Ladciach alebo opačne – bývam v Tenežicoch. Tamojších obyvateľov nezaujíma a ani nevedia, že sa ich názvy skloňujú podľa vzorov stroj a ulica. Tie názvy používajú stáročia v rôznych pádoch a nikto ich nenútil, aby rozprávali inak. Keby som u nich vyslovil tvar bývam v Ladciach, tak by na mňa pozerali ako na hlupáka. Tu som Vám uviedol príklad jednej obce s dvomi časťami, ktoré majú názvy pomnožného podstatného mena rôznych rodov a nemýlia sa, lebo tak rozprávajú stovky rokov* (JP, 24. 1. 2022). Vidíme teda opäť rozmyšľanie (podložené aj istou mierou odborných lingvistických znalostí) založené na analógii medzi podobnými prípadmi – no nesúlad medzi lokálne rozšíreným skloňovaním a kodifikačným usmernením vníma negatívne v zmysle, že „niekto z Bratislavy“ používateľom niečo nanucuje: *Vedeli by ste mi vysvetliť prečo nemôžu ľudia v požívať názov Vlčince v mužskom rode množného čísla skloňovaný podľa vzoru stroj? Prečo im chce niekto z Bratislavy nanútiť skloňovanie v ženskom rode podľa vzoru ulica, ktorý im je cudzí a neprirodení?* (JP, 24. 1. 2022), čo je spojené s rozšíreným mýtom o „riadení“ jazyka zhora a zároveň, že ak niečo nie je kodifikované, tak je to „nesprávne“, alebo ak je niečo kodifikované inak, ako to používatelia poznajú, tak to nesmú používať.

Rozšíreným, najmä v českom prostredí, je mýtus o drevokocúrovi (porov. Nábělková, 2008), ktorého základom (podobne ako pri mýtoch o lezuňovi či hovníku) je predstava, že všetky české znejúce slová sa slovenskí jazykovedci snažili „preložiť“ do slovenčiny. Tento mýtus stojí na predstave o puristickom zasahovaní jazykovedcov do jazyka – *v jednom z ďalších dílů bychom rádi odpověděli na dotaz, který nám zaslal čtenář: Opravdu ve slovenštině existuje slovo drevokocúr jako označení veverky? I když nepochybuji o tom, že bych se dopátrala k odborníkovi, který by byl ochoten pro náš seriál uvést odpověď na tento dotaz, i v České republice, říkala jsem si, že se obrátím přímo ke zdroji, a proto si dovoluji oslovit Vás. Prosím, byl by někdo z JUSL SAV ochoten mi na dotaz odpovědět, tedy vyjádřit se do článku k tomuto dotazu? Stačí krátce - zda je slovo drevokocúr opravdu spisovné, zda jde o označení pro veverku nebo jiné zvíře, případně velmi stručné vysvětlení, jak toto slovo a s ním spojený žert (v češtině se často žertuje o tom, že na Slovensku mají drevokocúry) vzniklo?* (JP, 8. 11. 2021).

3.3 Jazykovedci a JÚEŠ majú dohliadať na jazykovú čistotu

Ďalší mýtus o jazykovedcoch vychádza z predstavy o ich práci a zároveň o úlohe jazykovedného ústavu. Tieto mýty majú základ pravdepodobne v ideológii jazykového expertizmu (predstava, že to, čo považujú za správne jazykovedci, je naozaj správne), intervencionizmu (potreba zasahovať do jazyka) a preskriptivizmu (vyžadovať dodržiavanie jazykových pravidiel) – *Obraciam sa na Vás ako na inštitúciu, kompetentnú riešiť jazykové nedostatky. Prosím, ak sa dá, upozorníte slovenskú verejnosť, nech sa snaží dbať na čistotu slovenského jazyka* (JP, 24. 7. 2023).

V pozadí takýchto otázok (podobných apelov smerujúcich na inštitúciu je pomerne veľa) môže byť aj jazykový purizmus a odmietanie prevzatých slov: *Cyril a Metod boli vyslaní, aby šírili náboženstvo v reči ľudu zrozumiteľnej. Nedá sa to nejakou osvetou napraviť. Veď máme na to krásne slovenské výrazy, tak prečo ? Nie som jazykovedkyňa, ani učiteľka Slovenčiny, iba Slovenka.* (JP, 3. 6. 2022). Apely na zamedzenie prenikania cudzích slov sú často podporené nejakou historickou autoritou (v niektorých podnetoch Ľ. Štúrom, tu Cyrilom a Metodom), a tiež pripomínaním národného cítenia, čo má umocniť negatívny postoj k niečomu cudziemu.

4 Dezinformácie o jazyku v podnetoch používateľov

Medzi dezinformácie o jazyku v podnetoch od používateľov zaradujeme formulované nepravdy a výmysly o jazyku, ktoré predstavujú presvedčenia o úpadku či dokonca o možnom zániku slovenčiny, v ktorých pozadí môžu stáť rôzne osoby. Pozorujeme tu jeden dominantný typ dezinformačii, ktorý sa objavuje pomerne často. Druhý príklad je ojedinelý a obsahuje predstavy, ktoré sa blížia ku konšpiračnej teórii.

4.1 Slovenčina v ohrození

V podnetoch sú formulované presvedčenia o tom, že slovenčina je v ohrození, čo sa demonštruje na vyjadrovaní niektorých používateľov či na konkrétnych jazykových prvkoch. Ohrozujúce prvky, ktoré sa objavujú najčastejšie, sú anglicizmy a bohemizmy a ak sa voči tomu ako jazykovedci a najmä ako národ nepostavíme, tak slovenčina môže zaniknúť – *Nemôžem už počúvať, ako sa naša ľubozvučná slovenčina kazí anglickými výrazmi. Nech je to akákoľvek oblasť nášho života, všade sa s tým stretávame. O chvíľu Slováci bez znalosti angličtiny nebudú rozumieť vo svojej vlasti. Prečo je to dovolené? Prečo ten čistý slovenský jazyk nie je zachovaný aj pre budúce generácie?* (JP, 19. 4. 2024). Dezinformačný charakter (v zmysle „zámerne vyvolať predstavu o ohrození“) môžu mať vyjadrenia ako „ľudia bez znalosti angličtiny nebudú rozumieť vo svojej vlasti“, v spojení s negatívnym vnímaním, že sa jazyk „kazí“ a nebude zachovaný „budúcim generáciám“. Apel na budúce generácie je súčasťou aj iných dezinformačných teórií. V niektorých podnetoch z tejto kategórie je evidentný aj útok na národnú hrdosť, napr. *Co myslíte Vy, ako tzv. kapacity v obore slovensky jazyk? Chudak Stur sa musi v hrobe obracat ako kura na razni, ked pocuva nespisovnu slovincinu z ust dnesnych mladych ludi, ktorí su INFIKOVANI cestinou a anglictinou. Tolko sa snazil, aby mal slovensky narod svoj vlastny, spisovny jazyk a co teraz citam na diskusiach na SME.sk je hroza a des. Clovek nechape kam to nas rodny jazyk speje* (JP, 8. 6. 2022).

Ďalšia predstava je o tom, že tieto cudzie prvky prenikajú do slovenčiny a postupne ju rozkladajú – *Mňa ako roduverného Slovaka veľmi poburujú inoslovenské názvy, pomenovania, slogany, heslá a pod. hlavne z nemčiny a angličtiny, ktoré sa do slovenčiny nenápadne ale o to tvrdšie a ráznejšie vrývajú a degradujú Slovenčinu na nejakú druhotriednu zmiešaninu jazykov, ktorej nie každý (Slovak) rozumie* (JP, 19. 11. 2021). Zaujímavé sú aj úvahy o tom, kto za takéto ničenie slovenčiny zodpovedá: *Z mojich skúseností je napríklad niekoľko skupín ľudí, ktorí poangličtujú: Deti, ktoré zrejme nemajú moc radi Slovensko a snívajú o Amerike. Potom ľudia,*

ktorí majú možno pocit menejcennosti a chcú byť zaujímavý alebo akože múdri alebo vzdelaní neviem. No a žiaľ čo som si všimol, ale je to iba moje silné podozrenie z mojich skúseností, že poangličtujú aj skrytý maďari, ktorí chcú zrejme znehodnotiť náš jazyk, tak ako v podstate aj naše slovenské dejiny (JP, 6. 6. 2023). V tomto podnete je už formulovaná aj konkrétna hrozba – znehodnotenie a ohrozenie jazyka, a tiež aktéri – deti, ktoré nemajú rady Slovensko, ľudia, ktorí sa chcú zviditeľniť používaním anglicizmov (čo je tiež pomerne častý názor) a tajní Maďari. Takéto hrozby sa tiež nachádzajú aj v dezinformáciách netýkajúcich sa jazyka.

Ako ďalší prejav „ubližovania“ slovenčine je vnímané nedodržiavanie pravidiel pravopisu, čo je tiež dôsledkom „cudzieho“ vplyvu alebo „zámerného“ (dokonca zaplateného) porušovania zaužívaných pravidiel (v podnete ide o písanie slov ako Zmluva, Dodatok a pod. veľkým písmenom): *Nemilo nás prekvapí nešvár, ktorý sa šíri ako nebezpečná infekcia. Ide o svojvoľné a ľubovoľné písanie veľkých písmen v slovách, kde to jazykový zákon nepredpokladá. Je to len dôsledok toho, že tie inštitúcie sú v cudzích rukách, nie slovenských a nájde sa primnoho horlivých právnikov, ktorí podliezajú zákon a spisovný jazyk ohýbajú a krútia. Veď za to majú veľmi dobre zaplatené - nič iné ich k tomu nenúti. Ja sa však hanbím za nich, nikdy to nerobím. (...) Chcel by som sa spýtať JÚLŠ, či je to naozaj tak a nakoniec tie banky majú pravdu? Alebo máme všetci mlčať, nechať sa prekričať silnejšími a dominantnejšími?* (JP, 7. 2. 2023).

Dezinformácie o tom, že jazyk robí Slovákov Slovákmí a preto ho treba chrániť a brániť pred cudzími vplyvmi, vychádzajú najmä z ideológie jazykového purizmu, nacionalizmu (náš jazyk je lepší ako ostatné), patriotizmu (použitie niektorých foriem jazyka je v záujme národa, kým iné nie) alebo protektivismu (jazyk potrebuje ochranu).

4.2 Tajný výskum mozgu

Posledný príklad (ktorý je našťastie aj v praxi jazykovej poradne ojedinelý), v ktorom sú už evidentné tendencie smerom ku konšpiračnej teórii, hovorí o utajovanom výskume, ktorý sa realizuje na rôznych ministerstvách a inštitúciách a preniesol sa aj do hesiel v Krátkom slovníku slovenského jazyka – *otazka: iste sa robi tajny vyskum mozgu-personalno-myslove schranky v sprave ministerstva vnutra, obrany?/strana 842 vojst do vedomia, strana 184 hlas, vnutorny h. vedomie svedomie/ tak preto ste nedali slovo SLOH do KSSJ?* (JP, 23. 1. 2023) a *Žiadosť o vypracovanie odbornej práce o Krátkom slovníku slovenského jazyka 2003 a veľmi tajnom výskume mozgu. V rámci zákona o slobodnom prístupe k informáciám NIEČO V TOM ZMYSLE: PREČO JE KRATKOM SLOVNIKU SLOVENSKEHO JAZYKA, 2003 KSSJ, NÁZOV slovenského VYTLAČENÉ FIALOVOU FARBOU? PREČO JE V KKSJ NA STRANE 842 V POJME VOJST V TRETOM BODE, VOJST DO VEDOMIA A NA STRANE 184 V POJME HLAS V PIATOM BODE VNUTORNY HLAS VEDOMIE , SVEDOMIE? JE VEDOMIE A SVEDOMIE TO ISTÉ? ... AK SA ROBIL VEĽMI TAJNÝ, INTERNACIONALNY VÝSKUM MOZGU NA SLOVENSKU, PROSÍM O ODBORNU, KOMPLEXNÚ POMOC V TEJTO OBLASTI* (JP, 21. 9. 2022). Už spôsob formulácie celého textu naznačuje, že ide o veľmi deformovanú predstavu o slovníku a jazyku a účelovú interpretáciu vybraných slovníkových výkladov obsahujúcich slovo *vedomie*. Zaujatosť tohto podnetu je zrejmá aj z toho, že autorovi sa ako „podozrivá“ javí aj farba, akou je vytlačené slovo *slovenského* v názve slovníka.

5 Zhrnutie

V príspevku ukazujeme, aké mýty a dezinformácie môžu používatelia mať o jazyku a ako ich formulujú vo svojich podnetoch pre jazykovú poradňu. To, že sa stretávame s jazykovými mýtmi a dezinformáciami, tiež dokazuje, že používatelia jazyka o ňom rozmýšľajú a ich formulácie alebo argumenty prinášajú obraz o tom, ako o ňom rozmýšľajú. Toto ich uvažovanie o jazyku a jeho následné explicitné vyjadrenie v sebe nesie aj rôzne jazykové

ideológie, ktoré môžu byť základom pre vznik a šírenie jazykových mýtov a dezinformácií o jazyku.

Existencia jazykových mýtov a dezinformácií o jazyku v podnetoch od používateľov nás privádza k niekoľkým záverom. Ich formulovanie, ale najmä to, že používatelia sú často presvedčení o ich pravdivosti, prináša potrebu rozvíjať kritické myslenie u používateľov jazyka a schopnosť overovať si informácie (nielen) o jazyku. Ďalej je potrebné robiť osvetu o tom, ako fungujú vedecké (nielen lingvistické) inštitúcie, osvetu o práci jazykovedcov a tiež vzdelávať používateľov v tom, ako funguje jazyk, ako vznikajú slová a ako sú zaradované do slovníka. Aj toto by malo byť cieľom jazykového poradenstva, jazykovedcov a jazykov(edn)ých inštitúcií.

LITERATÚRA

CIMERMANOVÁ, Daša: Riešenie jazykových problémov v kontexte rôznych foriem jazykového poradenstva (na príklade jazykových problémov súvisiacich s vojnovým konfliktom na Ukrajine). In: *Slovakistika v súvislostiach: tradícia a perspektívy*. Ed. S. Paunović Rodić – R. Raffaj. Belehrad: Univerzita v Belehrade – Filologická fakulta, 2023, s. 55 – 73.

CIMERMANOVÁ, Daša: Jazykové ideológie používateľov slovenčiny v otázkach adresovaných do rôznych typov jazykového poradenstva. [online]. In: *Varia XXXII*. Ed. S. Rešovská – S. Spáčilová – M. Kyseľová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity, 2024, s. 64 – 72. Dostupné z WWW: <https://www.pulib.sk/web/pdf/web/viewer.html?file=/web/kniznica/elpub/dokument/Resovska1/subor/9788055534091.pdf>.

HAUSENBLAS, Karel: Devět pověr o jazyce. In: *Věda a život*, 1981, č. 1, s. 28 – 30.

KRUPA, Viktor: Jazykové mýty a ich poslanie. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, 1997, s. 79 – 89.

KRUPA, Viktor – ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazykové mýty. In: *Mýty naše slovenské*. Ed. E. Krekovič – E. Mannová – E. Krekovičová. Bratislava: Academic Press, 2005, s. 62 – 70.

LANSTYÁK, István: Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár). In: *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Ed. I. Lanstyák – G. Múcsková – J. Tancer. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017, s. 251 – 307.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu. Bratislava: Veda, 2008, 364 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2006. 1134 s. Dostupný na WWW. https://www.juls.savba.sk/pub_ssj.html [cit. 2024-12-18].

Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Red. A. Jarošová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2015. 1100 s. Dostupný z WWW: https://www.juls.savba.sk/pub_ssj.html [cit. 2024-12-18].

YAR, Lucia: Falošné správy a dezinformácie: Terminológia, nástroje a výzvy. Dostupné z WWW: <https://euractiv.sk/section/digitalizacia/news/falosne-spravy-a-dezinformacie-terminologia-nastroje-a-vyzvy/> [2024-12-19].

Aktualizácia lexiky a ortografie ukrajinčiny ako následok vojny

Veronika Dadajová

Inštitút ukrajinistiky, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove
veronika.dadajova@unipo.sk

1 Úvod

Ruská invázia v roku 2022 predstavuje pre Ukrajinu zlomový bod, ktorý významne zmenil jej jazykovú politiku. Jedným z hlavných cieľov je derusifikácia, teda aktívne odstraňovanie pozostatkov rusifikácie ukrajinčiny. Tento proces zahŕňa úpravy pravopisu a slovnej zásoby, ako aj elimináciu slov a gramatických štruktúr zavedených počas sovietskej éry. V podmienkach vojny rastie u používateľov jazyka najmä potreba hľadať nové spôsoby vyjadrenia. Predpokladáme, že množstvo novotvarov, ktoré vznikajú v takomto kontexte, sa vyznačuje zvýšenou expresivitou a pejoratívnym zafarbením. Vojnový konflikt viedol k vzniku mnohých slov a výrazov, ktoré odrážajú novú realitu. Neologizmy s nominatívnou funkciou sa týkajú hlavne vojenských udalostí, technológií, humanitárnej pomoci a pod. V príspevku sa však venujeme predovšetkým expresivizácii jazyka počas vojny.

2 Neologizácia, špecifiká obnovovacích procesov v čase vojny

Podľa J. Kredátusovej sa pri opise nových lexikálnych jednotiek v súčasnej ukrajinskej jazykovede používa niekoľko termínov, a to neologizmus, novotvar a neosémantizmus. Najvšeobecnejšie používaný je pojem neologizmus, hoci nemá presnú a jednoznačnú definíciu. Jedným z centrálnych problémov neológie je aj meniaci sa predstava o tom, čo neologizmus je. Základné termíny, ktoré budeme v príspevku používať, definuje J. Kredátusová nasledovne: „Novotvar – pomenovanie nových slov, ktoré sú utvorené v systéme konkrétneho jazyka a nie sú prevzaté z iných jazykov.“

„Neologizmus – „pojmy širšie ako pojem novotvar; označujú slová domáceho pôvodu a rovnako slová prevzaté z iných jazykov a adaptované na podmienky cieľového jazyka.“

„Neosémantizmus – „termín označujúci slovo, ktoré popri svojich doterajších významoch nadobudlo ďalší nový význam. Ide teda o motiváciu sémantickú, po formálnej stránke sa slovo nemení“ (Kredátusová, 2014, s. 36).

Lexikálno-sémantické kategórie novotvarov pochádzajú najčastejšie z oblastí ako politológia (spoločensko-politická terminológia), ekonómia a ekonomika, veda a technika, medicína, šport, kultúra a umenie a i. N. Stratulatová vo svojej dizertačnej práci uvádza, že medzi vonkajšie činitele lexikálnej obnovy ukrajinčiny patria okrem vedecko-technického pokroku a vzájomného kontaktu jazykov aj sociálne, ekonomické a politické zmeny v krajine (Stratulatová 2009). Ide teda o prirodzené, až nevyhnutné okolnosti vývoja spoločnosti a jazyka v oblastiach, ktoré zaznamenávajú najväčšie zmeny a podmieňujú tak aktualizáciu slovnej zásoby. Súčasné okolnosti vzniku ukrajinských novotvarov sú však špecifické tým, že ide o reakciu na nepredvídateľnú negatívnu zmenu v spoločnosti. Preto intenzívne pribúdajú novotvary úzko späté s jedným ústredným politicko-spoločenským javom (vojna Ruska proti Ukrajine), týkajúce sa najmä Ukrajiny a jej obyvateľov, ako aj Ruska a Rusov v kontexte tohto konfliktu.

3 Etymológia a funkcia vojnových neologizmov

V tabuľke demonštrujeme príklady neologizmov a neosémantizmov, ktoré od r. 2014/2022 pribudli do slovnej zásoby ukrajínčiny a ich lexikálny význam. Materiál pre analýzu bol získaný primárne formou brainstormingu so študentmi z Ukrajiny, ktorí skúmané lexémy a frázy používajú aktívne alebo pasívne, teda sa s nimi stretli v bežnej reči, alebo v elektronickej komunikácii (chatovanie, čítanie správ, komentárov, príspevkov na sociálnych sieťach). Následne boli tieto výrazy verifikované v ukrajinských online médiách a na sociálnych sieťach, čím sa potvrdila ich aktuálnosť a frekvencovanosť v reálnom jazykovom prostredí. Z analyzovanej lexikálnej vzorky vyplynulo, že najfrekvencovanejšími sú novotvary s expresívnym zafarbením, preto sme sa zamerali práve na ne. V prípade získania lexikálneho materiálu od inej skupiny korešpondentov by, prirodzene, mohla mať táto vzorka inú podobu (napr. väčší pomer neologizmov s nominatívnou funkciou – pomenovanie vojenských reálií).

Tabuľka 1 – novotvary motivované vojnou

Novotvar	Lexikálny význam
<i>аналоговнест</i>	ruské produkty, ktoré nahrádzajú import (najčastejšie zbrane)
<i>потєрьнєст</i>	ironická fráza (popretie vlastných strát Rusmi)
<i>Бавовна</i>	výbuchy ruských objektov; rus. "хлопок" – ukr. "вибух", rus. "хлопок" - ukr. "бавовна"
<i>байрактарицина</i>	absurdné využívanie ukrajinskej vojenskej symboliky a patriotických „mémov“ počas vojny
<i>бандеромобіль</i>	automobil Ozbrojených síl Ukrajiny
<i>Бледіна</i>	ruská raketa
<i>Борис Джонсонюк</i>	ukrainizovaná verzia mena Borisa Johnsona
<i>Ванюшки</i>	ruskí vojaci
<i>затридні</i>	nerealistické nápady a plány
<i>зукраїнити</i>	privlastnenie ruskej vojenskej techniky Ukrajincami (verbum)
<i>Кіборги</i>	vojaci Ozbrojených síl Ukrajiny
<i>кримнаш/кримнашисти</i>	Rusi, ktorí podporujú Putinovu imperialistickú politiku po anexii ukrajinských území
<i>Кузьмичі</i>	ruskí vojaci
<i>мамкувати</i>	nedodržať jednoduché opatrenia na záchranu vlastného života
<i>могилізація</i>	nezmyselné ničenie mužského obyvateľstva krajiny-agresora
<i>Орки</i>	ruskí vojaci
<i>паляниця</i>	slovo, pomocou ktorého rozlišujú nositeľov ruštiny a ukrajínčiny
<i>русня, рашисти, рашизм¹</i>	fašistické Rusko, ruskí fašisti (obyvatelia Ruska)

¹ Rašizmus je ideológia, ktorá je kontroverznou zmesou imperializmu, veľmocenského šovinizmu a náboženského tradicionalizmu, založená najmä na nostalgii za sovietskou minulosťou. Ideológia sa dáva do protikladu ku

<i>толстоєвський</i>	ironický výraz označujúci ruskú kultúru
<i>Чмоня</i>	prototyp ruského okupanta, ktorý búra mýtus o „nepremožiteľnom“ Rusku; od «чмо» - pejoratívneho výrazu pre človeka s pochybnými fyzickými a morálnymi kvalitami
<i>чмобік, мобік</i>	ruskí neprofesionálni vojaci, ktorí sa dostali na Ukrajinu v dôsledku mobilizácie
<i>чорнобаїти</i>	opakovane robiť tú istú chybu
<i>шойгувати</i>	tváriť sa, že je všetko v poriadku, aj keď to nie je pravda

Niektoré z uvedených slov vznikli skladaním, napr. pôvodne ruské výrazy *аналогов нет, потернет* (*аналогов нет, потерь нет*) vyjadrujú stanovisko veliteľov ruského vojska, podľa ktorých sú ruské zbrane „nenahraditeľné“ a armáda „nemá žiadne straty“. V ukrajinčine sa však tieto výrazy používajú ironicky. Takým istým spôsobom vznikol novotvar *бандеромобіль* odvodený symbolicky od priezviska ukrajinského politika a hlavy Ukrajinskej povstaleckej armády. Spojením prvej časti mena *Толстой* a druhej časti mena *Достоевський* vznikol výraz *толстоєвський* na ironické označenie čohokoľvek spojeného s ruskou kultúrou. Podobným spôsobom (zo slovného spojenia *спеціальна операція*) bol odvodený notoricky známy výraz *спецоперація*, ruský eufemizmus pre rusko-ukrajinskú vojnu. Existuje aj ortograficky odlišný variant *спецоперація*, ktorá má expresívnejšie (opäť ironické) zafarbenie. Spojením troch lexém vznikla inovácia *затрудні*, ktorá sa objavila ako sarkastická reakcia na nevydarený plán Ruska „dobyť Ukrajinu za tri dni.“ Takisto vznikol novotvar *кримнаш*, z ktorého je pomocou sufixu odvodené slovo *кримнашисти* označujúca prívržencov ruského šovinizmu.

Sufixáciou proprií vzniklo aj niekoľko ďalších novotvarov ako napr. *Байрактарицина* od názvu priam legendárnej zbrane *Байрактар*, o ktorej vznikla aj rovnomenná pieseň na podporu morálky Ukrajincov. Dôkazom kreativity a flexibility ukrajinčiny je ukrajinská verzia mena bývalého premiéra Veľkej Británie Borisa Johnsona, *Борис Джонсо́нюк*, ktorú si zaslúžil vďaka aktívnej podpore Ukrajiny vo vojne. Podobným spôsobom sa v ukrajinčine objavili neologizmy pomenúvajúce ruských vojakov, napr. *Ванюшка* (od mena Ivan) alebo *Кузмич* od stredného mena (po otcovi), ktorý označuje jednoduchého ruského muža vo veku nad 40 rokov bez perspektívy. Ide zároveň o apelativizáciu aj neosemantizmus, pretože od roku 2022 sa výraz používa na pomenovanie starších vojakov, ktorí sú na rozdiel od mladých vojakov vytrvalejší a majú menšie zábrany. Legendárnou porážkou ruského vojska v obci *Čornobajivka*² sa inšpirovali nielen mnohí tvorcovia mémov na internete, ale aj súčasná ukrajinčina. Konverziou z propria na verbum tak vznikol neologizmus *чорнобаїти* s preneseným významom. Takisto konverziou z propria *Шойгу* (priezvisko ruského ministra obrany) na verbum bol derivovaný novotvar s metaforickým významom *шойгувати*.

Okrem pravých novotvarov sa ukrajinčina inovuje aj spôsobom neosemantizácie, a to napr. zmenou významu slov *мамкувати* (pôvodne „byť živiteľkou“) alebo *кіборги* (pôvodne termín z oblasti sci-fi; napoly ľudská bytosť, napoly robot). Podobným prípadom je výraz *орки*

západným, liberálno-demokratickým hodnotám a inštitúciám, vrátane slobodných volieb a iných občianskych práv a slobôd. Jadrom tejto ideológie je kult národného vodcu, ktorý obnovil „veľkosť“ Ruska. Pojem *ruscism* používa napr. aj americký historik Timothy Snyder.

² Odvodené od názvu obce Čornobajivka v Chersonskej oblasti, kde Ozbrojené sily Ukrajiny 18-krát spôsobili nepriateľovi významné straty.

označujúci ruských vojakov, s ktorým sme sa stretli už v prvé dni vojny v poézii Pavla Korobčuka. Etymológia slova siaha tiež do žánru fantasy, jeho autorom je J. R. Tolkien a označuje „mohutné, svalnaté stvorenie podobné človeku, s výrazne negatívnymi vlastnosťami“. Zaujímavým príkladom neosémantizmu je aj výraz *паланиця* (tradičný druh chleba), z ktorého sa stal symbol rozoznávania ukrajinčiny a ruštiny (Rusi toto slovo nedokážu adekvátne vysloviť). Lexéma *бавовна* zasa nabrala iný význam na základe medzijazykovej homonymie medzi ruštinou a ukrajinčinou a vďaka kontrastu ruského a ukrajinského významu tohto slova nabral daný neosémantizmus ironický odtienok.

Výrazy *чмоня*, *чмобік* odvodené od suržikového slova *чмо* (*нікчемна, ганебна, морально і фізично опустилася людина*), v prvom prípade pomocou sufixu a v druhom prípade, podobne ako pri výraze *могилізація*, ide o slovnú hračku, založenú na fonetickej zhode slabiky *мо* (*мобілізація* – *могила*; *мобілізація* – *чмо*). Neologizmus *чмоня* je okrem iného ukážkovým príkladom toho, akou rýchlosťou a intenzitou sa v súčasnosti šíria informácie, nevynímajúc jazykové inovácie, cez sociálne siete. Najefektívnejšou formou sa javia tzv. *mémy* (vtipné obrázky s textami). Pôvod výrazu *чмоня* je totiž tiež spojený s takýmto *mémom* – populárnou fotografiou zúboženého ruského vojaka, ktorá sa šírila na internete. Dôkazom intenzívneho šírenia lexikálnych inovácií sú aj neologizmy *бледіна* a *зукраїнити*, ktoré už nájdeme aj v medzinárodnom online slovníku slangu *Urban Dictionary*.

4 Vývin expresívnych pomenovaní Ruska v časovom horizonte

Pribúdanie expresívnych až hanlivých exoným označujúcich Ruskú federáciu v ukrajinčine, najmä po rokoch 2014 a 2022, je indikátorom komplexného súboru javov. Tieto výrazy možno interpretovať ako prejav silných emócií a postojov ukrajinských používateľov jazyka voči ruskej invázii, odrážajúcich vnímanie udalostí a ich dopadov. Môžu slúžiť ako nástroj na posilnenie kolektívnej identity a solidarity, pomáhajúc definovať skupinovú príslušnosť voči protistrane a zjednotiť sa v reakcii na konflikt. Okrem toho predstavujú formu jazykového vyjadrenia kritiky ruskej propagandy a dezinformácií, čo odráža postoj voči ruskej politike a ideológii. Z psychologického hľadiska môžu expresívne výrazy slúžiť ako spôsob zvládania stresu a traumatických zážitkov, ako aj forma verbálnej reakcie na pocity bezmocnosti.

Rusko a Rusi sú označovaní množstvom nových exoným s hanlivým významom. Niekoľko takýchto výrazov vzniklo ešte pred vojnou, ale ich počet rastie. Volodymyr Danylenko z Kyjevskej národnej univerzity kultúry a umenia uvádza nasledujúce príklady: *Пауа* (z angl. výslovnosti); *Паука* (sufix *-ка* má vo vlastných menách v ukrajinčine hanlivý význam); *Сосія/Сосс'я/Соссія* (zámenou začiatočného písmena vzniká vulgárny význam slova); *Підарасія* (spojenie ruskej výslovnosti názvu krajiny a vulgarizmu).

Po vypuknutí vojenského konfliktu na Donbase: *Московія*³; *Каца́нія* (v minulosti nazývali Ukrajinci Rusov *кацани*, *мослкалі*, čo sa pred vypuknutím vojny považovalo za politicky nekorektné); *Каца́н'ї́рїя*; *Каца́нста́н* (ironická narážka na početných ruských občanov iných národnostných skupín, ktorých etnické územia boli historicky obsadené Ruskom).

Po totálnej invázii Ruska na Ukrajinu v roku 2022: *Ерефія* (odvodené od skratky RF); *Мокуа* (jedna z ugrofinských národností žijúcich v Rusku); ... *Мордор* (fiktívna krajina v trilógii Pán prsteňov J. R. R. Tolkiena); *Оркостан* (odvodené zo slangového pomenovania ruských vojakov *орки*, opäť s pôvodom v trilógii Pán prsteňov, ukrajinský ekvivalent slova *ohyzdi*,

³ Prvotným štátnym útvarom dnešnej Ruskej federácie bolo Moskovské kniežatstvo, ktoré vzniklo v 13. storočí. Neskoršie zavedenie prívlastku *ruský* (Ruské cárstvo, Ruské impérium) symbolizovalo pretenzie bývalého Moskovského kniežatstva na dedičstvo Kyjevskej Rusi.

z angl. *orcs*); ... *Paбicia* (*paб* – otrok, narážka na vnímaný stav občanov v dôsledku kontroly informácií v médiách, obmedzovania slobody slova a ľudských práv) (Danylenko 2023).

Je možné pozorovať, že tieto výrazy pramenia z dlhodobého historického kontextu ukrajinsko-ruských vzťahov, ktoré boli vnímané ako komplikované a napäté. Vojenské konflikty z roku 2014 a 2022 prispeli k zosilneniu tohto trendu. V kontexte vojny sa jazyk stáva nástrojom vyjadrenia postojov a národnej identity, a pribúdanie expresívnych výrazov je odrazom tohto konfliktu a jeho vplyvu na ukrajinskú spoločnosť.

5 Ortografické zmeny ako reflexia straty úcty

Okrem intenzívnej aktualizácie ukrajinskej lexiky sa v jazykovej praxi objavili aj návrhy na zmeny v oblasti ortografie, ktoré sú však zatiaľ mimo oficiálnych kodifikačných pravidiel. Šéfredaktor časopisu „Volynska Gazeta“ a tajomník Národnej spoločnosti ukrajinských žurnalistov Volodymyr Danylyuk bol jedným z prvých, ktorí ešte začiatkom vojny verejne navrhli zmenu pravopisu, a teda písanie názvov spojených s krajinou-agresorom malými začiatočnými písmenami (Marčuk 2023).

S touto koncepciou (písanie názvu krajiny-agresora s malým začiatočným písmenom) sa stotožnil aj autor školských učebníc ukrajinského jazyka a literatúry, docent na univerzite Borisa Hrinčenko v Kyjeve, Oleksandr Avramenko. Objasnil to tým, že „priezviská ľudí a mená, ktoré sa používajú hanlivo, sa píšu s malým písmenom. Toto pravidlo je staré, hitler či putin môžeme pokojne písať s malým písmenom, splňa to požiadavky súčasného pravopisu. Čo sa týka názvu krajiny, to nie je zakotvené v pravopise, ale ak vezmeme do úvahy situáciu v krajine, môžeme podľa mňa toto pravidlo aplikovať aj naň“ (Buket 2022). Taktiež učiteľka ukrajinčiny na gymnáziu v meste Horodok (Lvovská oblasť) Halyna Kotlárčuk tvrdí, že písanie slova verzálami súvisí s vyjadrením úcty. Preto podľa nej „nemôžeme oslavovať krajinu, ktorá nám narobila toľko problémov, písaním jej názvu s veľkým začiatočným písmenom. Osobne tieto slová píšem s malým písmenom od 24.2.“ Túto zmenu v ortografii podporilo aj ukrajinské Ministerstvo kultúry na svojom účte na Facebooku (Škavron 2022).

Hoci tieto iniciatívy odrážajú silné verejné a emocionálne postoje v spoločnosti, je dôležité poznamenať, že navrhované zmeny v písaní vlastných mien a názvov krajín s malým začiatočným písmenom, hoci sú motivované emocionálnymi a symbolickými dôvodmi, nie sú v súčasnosti súčasťou oficiálnej kodifikovanej normy ukrajinského pravopisu. Ich presadzovanie tak predstavuje skôr manifestáciu jazykovej praxe a občianskeho postoja než priamy výsledok štandardných jazykovedných kodifikačných procesov. Možno ich vnímať ako prejav jazykovej variability a lexikálnych preferencií ovplyvnených sociopolitickým kontextom.

Záver

Všetky skúmané lexikálne inovácie, ktoré vznikli počas rusko-ukrajinskej vojny, majú expresívno-emocionálnu funkciu. Len niekoľko z nich (*байрактарщина, аналоговнет, бавовна*) pomenúva nové javy. Okrem majority pejoratívne zafarbených novotvarov, ktoré boli predmetom našej hypotézy, však vznikajú aj slová s pozitívnymi (miestami až hyperbolizovanými; napr. *кіборги*) konotáciami, ktoré môžu mať motivačnú psychologickú funkciu (povzbudenie morálky Ukrajincov). Na druhej strane, vzniklo množstvo ironických až hanlivých výrazov na pomenovanie ruských vojakov a Ruska, často s pridaním vulgárneho komponentu. Kategória skúmaných novotvarov, ktoré vznikli počas vojny, má teda v nižšej miere nominatívnu funkciu a je špecifická vysokou expresivitou, ktorá kopíruje nálady a emócie nositeľov jazyka. Za zmienku stojí aj temporálna motivácia existencie vojnových

novotvarov – prudká dynamika a rýchle tempo ich vzniku vďaka sociálnym sieťam, ale naskytá sa aj otázka ich zániku. Predpokladáme, že životnosť uvedených novotvarov je obmedzená rezonanciou istých udalostí v spoločnosti, ktoré sú síce intenzívne, ale nepretržite sa nahrádzajú aktuálnejšími. Vojna trvá tri roky a situácia sa mení každým dňom. Napr. slovo *uoŭzyvamu* reflektovalo začiatkom vojny neúspešnosť vtedajšieho ministra obrany RF, Sergeja Šojgua, ten bol však v roku 2024 nahradený Andrejom Belousovom. Z tohto hľadiska by bolo zaujímavé sledovať frekvenciu výskytu uvedených novotvarov od roku 2022 do súčasnosti. Citát ukrajinskej spisovateľky 19. storočia, Lesije Ukrajinky „Slovo je moja jediná zbraň“ nadobúda v kontexte uplynulých aj súčasných udalostí novú relevanciu. Slovo nie je jedinou zbraňou Ukrajincov, no v dnešnej dobe, keď ide okrem štandardných vojenských operácií aj o boj na pôde informácií prostredníctvom manipulácie a dezinterpretácie histórie, má obzvlášť významné postavenie.

LITERATÚRA

DANYLENKO, Volodymyr: Neolohizmy v mreževych vydaňnach Ukrainy doby nezaležnosti. In: Ukrajinskij informacijnyj prostir. Čyso 11. Teorija i praktyka žurnalistyky 2023, s. 149 – 162. Dostupné z WWW: <http://ukrinfospace.knukim.edu.ua/article/view/279624/274204> [cit. 2024-11-12].
KREDÁTUSOVÁ, Jarmila: Ukrajinská neológia a obnovovacie procesy v ukrajinskej lexike. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2014. 252 s.
STRATULAT, Natalia: Deryvacijni ta semantyčni neolohizmy v leksyčnij systemi ukrajinskoji movy. Kyjiv: Nacional'nyj universytet im. T. Ševčenka 2009. 20 s.

ZDROJE

BUKET, Jevhen: Znevažlyva hramatyka vijny: vlastni nazvy ta imena ahresora pyšemo z maloji litery. Dostupné z WWW: <https://armyinform.com.ua/2022/03/16/znevazhlyva-gramatyka-vijny-vlasni-nazvy-ta-imena-agresora-lyshe-z-maloyi-litery/>.
MARČUK, Roman: Žurnalistyka v umovach vijny. Dostupné z WWW: <https://vnu.edu.ua/uk/news/suspilstvo/zhurnalistyka-v-umovakh-vijny> [cit. 2024-11-12].
ŠKAVRON, Marianna: Iržava voda, lysyci u pidjizdah i zrujnovani dyťachi majdančyky. Jaki šče problemy u miscevyh žyteliv. Dostupné z WWW: <https://horodok.city/articles/148566/irzhava-voda-lisici-u-pidizdah-i-zrujnovani-dityachi-majdanchiki--yaki-sche-problemi-u-miscevih-zhiteliv> [cit. 2024-11-12].
<https://armyinform.com.ua/>
<https://en.wikipedia.org/wiki/Orc>
<https://memepedia.ru/kuzmich/>
<https://www.urbandictionary.com/define.php?term=bledina>

„Čtenář*ka si musí nějak poradit.“
Príspevek o prípravě výzkumu hlasitého čtení výrazů s hvězdičkou¹

Klára Dvořáková
Eva Pospíšilová
Barbora Martinkovičová

Oddělení jazykové kultury, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha
klara.dvorakova@ujc.cas.cz
e.pospisilova@ujc.cas.cz
martinkovicova@ujc.cas.cz

1 Úvod

Podobně jako v mnoha jiných zemích i v České republice se postupně rozšiřuje ve společnosti povědomí o genderové problematice – o rozdílech mezi pohlavím a genderem, o existenci celého spektra genderových identit, zahrnujícího kromě mužů a žen též transgender a nebinární osoby.² V souvislosti s tím se objevuje požadavek na tzv. genderově senzitivní vyjadřování³, jehož cílem původně bylo a stále může být zviditelnit přítomnost žen ve společnosti, a to např. vyhýbáním se generickému maskulinu či uváděním rodových variant: *studenti a studentky*, *student/ka*. Jeho dalším (novějším) cílem je zahrnout všechny genderové identity pomocí různých jazykových prostředků; proto se v rámci genderově senzitivního vyjadřování někdy vyčleňuje ještě genderově neutrální vyjadřování. Mezi jeho prostředky lze zařadit např. užívání substantivizovaných verbálních adjektiv typu *studující*, hromadných substantiv (*studentstvo*), nahrazování názvu osoby názvem funkce (*rektor > rektorát*), odstranění pojmenování osoby reformulací sdělení (*zaměstnanec musí odevzdat podepsaný formulář > formulář musí být odevzdán podepsaný*) nebo nahrazení lomítka hvězdičkou v zápisu rodových variant: *student*ka*.⁴ Právě tomuto grafickému prostředku, respektive přípravě výzkumu jeho hlasitého čtení, je věnován náš příspěvek.

2 Hvězdička jako prostředek genderově neutrálního vyjadřování

V češtině se pro signalizaci rodových variant tradičně a stále běžně užívá lomítko: *student/ka*, *studenti/studentky*.⁵ Čím dál tím častěji se však můžeme setkat se zápisem s hvězdičkou (neboli asteriskem), a to v různých typech textů – na webu nabízejícím pomoc se zvládáním vzteku (*klienti*ky*, *odborníci*ice*), na webu nabízejícím pomoc při studiu (*student*ka*, *pedagog*žka*, *pracovníci*ce*), v online deníku Alarm (*Kdy jsi zjistil*a, že jsi transgender a nebinární?*), v pracovních inzerátech (*sociální pracovník*ce*) i jinde. Jak se píše v Databázi jazykových dotazů, provozované jazykovou poradnou Ústavu pro jazyk český, „vychází

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

² K termínům pohlaví, gender, genderová identita, transgender osoba a nebinární identita viz Národní zdravotnický informační portál: Genderová rozmanitost a transgender lidé (<https://www.nzip.cz/clanek/2077-genderova-rozmanitost-a-transgender-lide>).

³ V praxi se lze setkat s dalšími zcela i částečně synonymními pojmenováními: genderově vyvážené vyjadřování, genderově korektní jazyk, genderově senzitivní komunikace, inkluzivní jazyk apod.

⁴ Podrobněji viz Kolek (2022).

⁵ Rozšířený je též zápis se závorkou: *student(ka)*. Jeho užití v praxi je však omezenější, neboť se neuplatňuje při vypisování rodových variant celým slovem, nepíšeme tedy např. *studenti(studentky)*.

motivace pro užití hvězdičky z představy, že lomítko omezuje uvedené alternativy („student/studentka“ = buď student, nebo studentka), kdežto hvězdička jakožto zástupný znak bez nutnosti určení, co všechno nebo co přesně zastupuje, má naznačovat zahrnutí celého spektra genderových identit (včetně té nebinární)“ (odpověď 11967⁶).⁷ Jazyková poradna nadto varuje, že „tato interpretace však ještě není ve společnosti všeobecně známá, a navíc se hvězdička tradičně užívá v jiných významech – vedle zápisu vulgárních výrazů (do p*dele apod.), [...], může být užita například při uvádění roku narození (* 1990). Lze tedy předpokládat, že někomu může užití hvězdičky ztěžovat porozumění textu nebo ho aspoň překvapit, grafická podoba tak na sebe může strhávat nežádoucí pozornost.“ (odpověď 13511) Jinde pak uvádí, že zápis s hvězdičkou „může vzbuzovat nejistotu, jak jej (nahlas) přečíst“ (odpověď 13374).

Problém hlasitého čtení jistě nelze považovat za triviální, a proto ho předjímají některé (nikoliv všechny) metodiky genderově senzitivního vyjadřování. V publikaci *Genderově senzitivní jazyk v Nesehnutí* (2021) je uvedeno, že „[p]ři četbě textu čteme výraz *kolega*yně* jako ‚kolega, kolegyně‘, případně ‚kolega a kolegyně‘“, Metodika inkluzivního vyjadřování (2023, s. 8) zase doporučuje číst *podpis zákazníka*-ice* jako „podpis zákazníka nebo zákaznice“ s tím, že „rody lze střídat“. Řešení nabízená těmito publikacemi se tedy výrazně liší. Nicméně nelze očekávat, že by běžní mluvčí češtiny byli s těmito doporučeními, natož s rozporem v nich obeznámeni. Daná doporučení navíc nenabízejí žádné možnosti, jak při hlasitém čtení reflektovat začlenění celého spektra genderových identit, když uvádějí standardní syndetické či asyndetické spojení názvů osob v mužském a ženském rodě. To vše nás přivádí k otázce: Jak si běžní uživatelé češtiny poradí v situaci, kdy od nich bude vyžadováno hlasité čtení výrazů s hvězdičkou naznačující celé spektrum genderových identit – jaké čtecí strategie zvolí?

3 Příprava výzkumu hlasitého čtení rodových variant zapsaných s hvězdičkou

Abychom našly odpověď na výše formulovanou otázku, rozhodly jsme se provést experiment. Při jeho designu jsme se inspirovaly podobnými výzkumy, provedenými na němčině, které publikovali Slavík, Cronenbergová, Draxler (2018) a Belz, Müllerová, Mooshammerová (2023). Vzhledem k tomu, že příprava jejich experimentů nebyla popsána tak podrobně, jak bychom považovaly za žádoucí, a že jsme při přípravě našeho výzkumu musely učinit několik (nebanálních) rozhodnutí ohledně jeho designu, popisujeme daná rozhodnutí podrobně v tomto metodologicky zaměřeném příspěvku.

3.1 Volba testovaných slov

Přestože v českém jazyce přichází v úvahu zápis rodových variant u všech slovních druhů vyjadřujících kategorii gramatického rodu (*jeden můj šikovný student uspěl – jedna moje šikovná studentka uspěla*), rozhodly jsme se (stejně jako Slavík, Cronenbergová, Draxler, 2018, a Belz, Müllerová, Mooshammerová, 2023) omezit náš výzkum na substantiva, a to z několika důvodů. Předně předpokládáme, že se uživatelé češtiny setkávají se zápisem s hvězdičkou nejčastěji právě u substantiv (viz příklady v oddílu 2), a proto by pro ně měl být nejméně neobvyklý. Důležitou roli však hraje i prakticky metodologické východisko, neboť omezení výzkumu na určitou skupinu slov nám umožní důsledné zapracování dalších proměnných i jejich následné vyhodnocení.

⁶ Při zodpovídání podobných dotazů se odpovědi či jejich části nezdá opakují, a proto je možné nalézt tuto i další citace z databáze též pod jinými čísly odpovědí.

⁷ Viz též Langhammerová, Nebeská a Olivová (2023, s. 30): „Některé texty užívají lomítka, které znamenají ‚nebo‘. Účelem hvězdiček je poukázat na pestrost identit, již není možné postihnout prostřednictvím existujících gramatických rodů, a zároveň se považuje za způsob, jak obsáhnout všechny osoby, ke kterým hovoříme, aniž bychom kohokoli vyloučili*.“

Podle Slavíka, Cronenbergové a Draxlera (2018) se při výběru strategie hlasitého čtení zkráceného zápisu rodových variant uplatňují tři faktory: zaprvé délka slova, zadruhé (s ní související) slovo tvorné utváření nepřechýlené a přechýlené podoby slova (*Pessimist*innen* > *Pessimisten* (mask.) und *Pessimistinnen* (fem.)), zatřetí genderové asociace vázané na slovo, respektive asociace femininní. Domníváme se, že tyto faktory mohou mít potenciálně vliv i při hlasitém čtení v češtině, a proto jsme je aplikovaly při výběru našich testovacích slov.

V rámci délky slova, u níž jsme vždy vycházely z podoby v mužském rodě,⁸ jsme pracovaly se třemi skupinami slov. Krátká slova jsou tvořena dvěma slabikami (*student*), středně dlouhá slova třemi slabikami (*zdravotník*) a dlouhá slova čtyřmi či více slabikami (*automechanik*).

Slovo tvorné hledisko jsme aplikovaly výběrem tří produktivních přechylovacích přípon⁹, zastupujících pět slovo tvorných typů: *-ka* (prosté přidání přechylovací přípony: *student* > *studentka*; při přidání přechylovací přípony dochází k hláskové alternaci: *gynekolog* > *gynekoložka*; přidání přechylovací přípony předchází odstranění koncovky mužského rodu *-a*: *fotbalista* > *fotbalistka*), *-ice* (*zdravotník* > *zdravotnice*), *-kyně* (*lovec* > *lovkyně*). Vzhledem k těmto různým slovo tvorným změnám budeme testovat čtení daných slov jen v základním tvaru, abychom nemusely zahrnovat do následného vyhodnocování výsledků další (gramatické) proměnné.¹⁰

Při výběru genderových stereotypizovaných asociací spojených s názvy osob jsme využily jednak článek Norms on the gender perception of role nouns in Czech, English, French, German, Italian, Norwegian, and Slovak od Miserské et al. (2013), jednak online databázi SocioLex¹¹ (Preininger, Brand a Kříž, 2024). Oba tyto zdroje totiž obsahují seznamy českých slov hodnocených z hlediska jejich femininity a maskulinity. Jako femininní je vnímáno např. slovo *kadeřník*, jako maskulinní *fotbalista* a naopak třeba slovo *student* nemá silné ani femininní, ani maskulinní konotace, a proto jej lze z tohoto pohledu označit za neutrální.

Na základě těchto kritérií jsme pro náš výzkum vybraly deset testovaných slov: femininní *kadeřník*, *věštec*, *samoživitel*; maskulinní *fotbalista*, *lovec*, *automechanik*; neutrální *student*, *gynekolog*, *zdravotník*, *ateista*. Snažily jsme se přitom dosáhnout různých kombinací délky slov, slovo tvorných typů a slov s odlišnými genderovými asociacemi.

3.2 Způsoby zápisu testovaných výrazů

V úzu lze vysledovat určité tendence zápisu rodových variant pomocí hvězdičky. Pisatelé volí zkrácený zápis, kdy za hvězdičku zpravidla připojují přechylovací příponu. Činí tak nejen u produkčně (a snad i recepčně) neproblematických výrazů (*student*ka*), ale i v případech, kdy dochází k hláskové alternaci (*pedagog*žka*) nebo kdy je třeba zaměnit příponu rodu mužského za příponu rodu ženského (*pracovník*ice*). Pisatelé navíc mívají odlišnou představu o tom, jakou část slova ženského rodu je za hvězdičku třeba doplnit, srov. příklady *odborníci*ice* a *pracovníci*ce* z oddílu 2).¹² S ohledem na to volíme pro náš výzkum takový způsob zápisu,

⁸ Při přechýlení se délka slova většinou zvětšuje (*student* – dvě slabiky, *studentka* – tři slabiky), neplatí to však vždy (*fotbalista* i *fotbalistka* mají shodně čtyři slabiky).

⁹ S ohledem na téma článku si dovolueme zvolit zjednodušený pohled na stavbu slov, a nerozlišovat mezi příponou a koncovkou, respektive považovat koncovku za součást přípony.

¹⁰ V němčině však byly testovány (i) plurálové formy, viz Slavík, Cronenbergová, Draxler (2018) a Belz, Müllerová, Mooshammerová (2023).

¹¹ Databáze je dostupná zde: <https://jamesbrandscience.shinyapps.io/sociolex/>.

¹² Viz též komentář k zacházení s hvězdičkou z příručky genderově senzitivní komunikace od Langhammerové, Nebeské a Olivové (2023, s. 30), nabízející zkreslený pohled na stavbu a tvoření slov: „Využívá se při vypisování slov o stejném základu, které se liší rodem (kolegové*yně, byl*a, chytrý*á), převážně se používá ve tvaru mužský

kde za hvězdičkou následuje skupina písmen, jimiž se tvar ženského rodu odlišuje od tvaru rodu mužského (např. slova *věštec* a *věštkyně* mají společnou skupinu písmen *věšt-*, liší se skupinami písmen – zde příponami – v mužském rodě *-ec* a v ženském rodě *-yně*, proto zapisujeme *věštec*kyně*).

Vedle hlasitého čtení rodových variant zapsaných s hvězdičkou jsme se rozhodly testovat také čtení jejich zápisu s lomítkem (*student/ka*).¹³ Lomítko je totiž v současnosti zcela standardním grafickým prostředkem užívaným pro signalizaci rodových variant. Jeho zahrnutí do výzkumu považujeme za důležité ze dvou důvodů: Přestože postrádáme data o tom, jak mluvčí češtiny výrazy zapsané s lomítkem hlasitě čtou, nebývá potenciální problematičnost čtení tohoto zápisu oproti čtení zápisu s hvězdičkou tematizována. Chceme proto zjistit, zda a jaké obtíže způsobují čtenářům tato odlišná grafická řešení. Dále nás zajímá, zda participantů zvolí při čtení forem s lomítkem a s hvězdičkou odlišné strategie, tedy zda budou v mluveném projevu (schopni) signalizovat odlišné významy, jež jsou těmto grafickým znakům přikládány.

Na rozdíl od zacházení s hvězdičkou je užívání lomítka pro záznam rodových variant kodifikováno. Podle Internetové jazykové příručky (2008–2025) je zkrácený zápis s lomítkem neproblematický v případech, kdy má tvar mužského rodu nulovou koncovku (*student/ka*), avšak v případech, kdy je koncovka nenulová, se doporučuje užít plné znění slov (*personalisté/personalistky*). Vzhledem k cílům našeho výzkumu se však tímto doporučením neřídíme a zacházíme s lomítkem zcela stejně jako s hvězdičkou (zapisujeme tedy *věštec/kyně*, *fotbalista/ka* apod.). Obávaly jsme se totiž, že vypisování celých slov (*věštec/věštkyně*, *fotbalista/fotbalistka* apod.) by mohlo ovlivnit participanty výzkumu při čtení zkrácených zápisů (ať už s lomítkem, či s hvězdičkou), a zkreslit tak výsledky experimentu. Zároveň nepředpokládáme, že by zkrácený zápis vzpírající se kodifikaci naše participanty (příliš) překvapil, v praxi se totiž objevuje celkem často, např. v pracovních inzerátech: *finanční analytik/čka*, *specialista/ka veřejných zakázek*.

3.3 Výběr a úpravy testovacích vět

Naším cílem bylo co nejvíce se přiblížit užívání testovaných výrazů v praxi, a proto jsme se rozhodly zapojit je do vět (stejnou strategii zvolili i Slavík, Cronenbergová, Draxler, 2018, a Belz, Müllerová, Mooshammerová, 2023). Vhodné věty, obsahující testovaná slova, jsme hledaly v korpusu současné psané korigované češtiny SYN v12 Českého národního korpusu. Věty jsme vybíraly a dle potřeby upravovaly tak, aby splňovaly následující kritéria:

1. Věta je tvořena 8–10 slovy (bez započítání předložek a spojek).
2. Věta neobsahuje žádná interpunkční znaménka (kromě ukončovací tečky).
3. Ve větě je možné užít bez problému a bez dalších změn tři (respektive čtyři) varianty zápisu testovaných slov, tj. v rodě mužském (*student*), v rodě ženském (*studentka*) a ve zkráceném zápisu obou rodových variant (*student*ka* i *student/ka*). Potřebujeme totiž, aby participanty výzkumu přečetli nejen výrazy obsahující hvězdičku či lomítko, ale též plné podoby slov v mužském i ženském rodě, abychom na jejich základě mohli identifikovat případné odchylky při čtení zkráceného zápisu rodových variant. Pro splnění čtvrté podmínky bylo tedy třeba hledat

rod*ženský rod, zejména kvůli tomu, že před hvězdičkou je kořen slova a ten se někdy shoduje s formou slova v mužském rodě.“

¹³ Různé způsoby zápisu rodových variant testovali též Slavík, Cronenbergová, Draxler (2018), konkrétně *FreundInnen*, *Freund_innen*, *Freund*innen*, i Belz, Müllerová, Mooshammerová (2023), a to dokonce šest: *FreundIn*, *Freund*in*, *Freund:in*, *Freund_in*, *Freund()in*, *Freund/in*. Z uvedených příkladů je zřejmé, že situaci ohledně zacházení s grafickými prostředky genderově senzitivního vyjadřování v češtině a v němčině nelze plně srovnávat.

- a. věty s neproblematickou gramatickou shodou (vyloučeny tak byly věty s přívlastkem rozvíjejícím testovaný výraz či s přísudkem ve tvaru minulého času apod., neboť by neumožňovaly pouhou záměnu testovaných slov; např. při výměně podmětu ve větě *šikovný student vyhrál* získáme agramatickou konstrukci *šikovný studentka vyhrál*),
 - b. věty obsahující genderově (co nejvíce) neutrální sdělení (např. reformulace věty *studentka kojí dítě* na *student kojí dítě* by na sebe mohla strhávat nežádoucí pozornost vzhledem k předpokládané zkušenosti, že kojí pouze ženy),
 - c. věty, v nichž testované výrazy neodkazují ke konkrétní osobě (věty typu *cenu za první místo v naší soutěži získává student/ka z Gymnázia Soběslav* jsou problematické, neboť reference k určité osobě se neslučuje s užitím prostředků signalizujících více genderových identit).
4. Testovaný výraz stojí na úplném začátku, úplném konci či uprostřed věty – tři (respektive čtyři) testované varianty výrazů jsou tak zastoupeny třemi větami, např.:
- I. *Student získá dovednosti a znalosti nezbytné pro práci na základních školách.*
 - II. *Na maturitní zkoušku se může studentka připravovat v případě potřeby i dálkově.*
 - III.a *Všechny poplatky za víza i ostatní nezbytné náklady hradí student*ka.*
 - III.b *Všechny poplatky za víza i ostatní nezbytné náklady hradí student/ka.*
- Umístění testovaných výrazů na různé pozice ve větě je jednou ze strategií, která má před participanty zastříť náš výzkumný záměr.

3.4 Testovací strategie

Na základě výše popsaných kritérií jsme vytvořily celkem 30 stimulových vět (stimulů), které předložíme participantům výzkumu. Každý z participantů přečte deset vět obsahujících testovaný výraz v rodě mužském (např. *Kadeřník musí mít na barvení vlasů vyhrazen dostatečný čas*), deset vět s testovaným výrazem v rodě ženském (např. *V každém městě či větší obci musí být místním k dispozici kadeřnice*) a deset vět obsahujících zkrácený zápis rodových variant, přičemž v pěti případech uvidí zápis s hvězdičkou (např. *V případě vašeho zájmu vám kadeřník*ice poradí se změnou účesu*) a v jiných pěti případech zápis s lomítkem (*Samoživitel/ka se může dostat do velmi nepříjemné finanční situace*). Proto budeme pracovat se dvěma verzemi testu, které se liší v tom, která pětice vět obsahuje zápis s hvězdičkou a která pětice vět obsahuje zápis s lomítkem (tj. verze A obsahuje např. věty *Na konci dne se vyhlásí nejúspěšnější lovec/kyně velkého podzimního honu* a *Gynekolog*žka provádí standardně jednou za rok stěr buněk z děložního čípku*, ve verzi B jsou u těchto vět použita znaménka opačně: *Na konci dne se vyhlásí nejúspěšnější lovec*kyně velkého podzimního honu* a *Gynekolog/žka provádí standardně jednou za rok stěr buněk z děložního čípku*). Díky tomu získáme dostatek dat o hlasitém čtení jednotlivých výrazů a zároveň budeme moci zjistit, zda jednotliví participanté volí při četbě zápisu rodových variant s hvězdičkou a s lomítkem odlišné strategie.

Abychom odvedly pozornost participantů od výzkumného záměru, bude test obsahovat dalších 45 výplňkových vět (fillerů), přičemž patnáct z nich obsahuje interpunkční znaménka, konkrétně otazník, spojovník, pomlčku, uvozovky či kulaté závorky (např. *Komentovaná vycházka po Frýdku-Místku přiblíží představbu města v poválečném období. Pak kousky lilku zbavte vlhkosti (pomocí ubrousku) a dejte je do pekáčku*), zbývajících třicet nikoliv (např. *Mladého zahradníka lákalo především pěstování stále nových druhů rostlin. Formuláře pro změny v pojistné smlouvě lze nyní nalézt na webové stránce pojišťovny*).

Participantů uvidí vždy pouze jednu větu na obrazovce počítače.¹⁴ Pořadí vět bude vždy randomizováno, čímž zabráníme potenciálnímu zkreslení způsobenému vlivem jedné věty na další.

Po čtecím testu podrobíme participanty ještě krátkému polostrukturovanému interview. Zaměříme se v něm na několik témat. Nejprve se participantů zeptáme, zda dokázali odhadnout, co přesně jsme testovaly (před samotným experimentem budou pouze informováni, že provádíme výzkum hlasitého čtení).¹⁵ Poté nás bude zajímat, zda narazili při čtení na nějaké problémy. Pomocí dalších otázek zjistíme, jaké mají participanty povědomí o užívání hvězdičky, zda mají zkušenosti s jinými prostředky genderově senzitivního vyjadřování a jaký k němu zaujímají postoj. Zde jsme se inspirovaly výzkumem Belze, Müllerové a Mooshammerové (2023), kteří získali data o názorech testovaných osob na genderově neutrální vyjadřování dotazníkovou formou. V jejich výzkumu se sice vliv postojů na výběr čtecí strategie nepotvrdil, to však neznamená, že tomu v češtině nemůže být jinak.

3.5 Výběr participantů

Pro náš výzkum bychom rády získaly reprezentativní vzorek participantů. Nejdříve provedeme pilotáž na 3–5 osobách, pro hlavní výzkum plánujeme získat data od čtyřiceti osob z osmi demografických skupin vymezených na základě různých kombinací pohlaví (ženy a muži), věku (mladší a starší lidé), vzdělání (středoškolské a vysokoškolské) a místa bydliště (oslovíme osoby z různých, nikoliv však všech krajů ČR).¹⁶ U všech osob budeme navíc zjišťovat, jaké mají zaměstnání či co studují, předpokládáme totiž, že např. skupina studentů, příp. absolventů filozofických fakult, kteří jsou dle našich zkušeností liberálněji zaměřeni, by mohla mít k genderově senzitivnímu vyjadřování kladnější postoje a mohla by mít více zkušeností se zápisem rodových variant pomocí hvězdičky.

3.6 Pořizování a anotace nahrávek

Zvukové záznamy nebudou pořizovány v nahrávacím studiu, a proto neumožní detailní fonetickou analýzu. Podobně jako Slavík, Cronenbergová a Draxler (2018) se tak chceme zaměřit na čtecí strategie zkráceného zápisu rodových variant jako přečtení pouze slova v mužském rodě, pouze slova v ženském rodě, obou rodových variant, obou rodových variant s vložením spojky.¹⁷ Přestože předpokládáme, že i čeští mluvčí by se mohli uchýlit k týmž či podobným čtecím strategiím, jejich kategorizaci vytvoříme až na základě získaných dat.

Jelikož budeme testovat hlasité čtení deseti výrazů, přičemž každý je použit ve třech variantách, tj. třech větách, a experimentu se zúčastní čtyřicet osob, získáme celkem 1 200 nahrávek vět, které budou následně podrobeny percepční analýze a anotovány. Každá z těchto nahrávek bude anotována alespoň dvěma výzkumníci, abychom získali opravdu věrohodná data k dalšímu kvantitativnímu i kvalitativnímu zpracování.

¹⁴ Experiment bude administrován pomocí programu jsPsych (de Leeuw, 2015) a platformy Cognition.run (Vidal et al., 2025).

¹⁵ V tomto kontextu bude zajímavé sledovat především to, zda a jak silně na sebe bude strhávat pozornost zápis rodových variant pomocí hvězdičky.

¹⁶ Pro srovnání: Slavík, Cronenbergová a Draxler (2018) provedli svůj experiment na osmnácti osobách (jedenácti ženách a sedmi muži), většina z nich pocházela z Bavorska, navíc byla skupina věkově dosti nevyvážená) a Belz, Müllerová, Mooshammerová (2023) na čtyřiceti osobách (jednalo se o devatenáct žen a dvacet jedna mužů ze dvou věkových skupin, 21–34 let a 47–83 let, a z různých částí Německa, většina z nich dosáhla vyššího vzdělání).

¹⁷ Srov. výzkum Belze, Müllerové a Mooshammerové (2023), již se více zaměřili na fonetickou stránku hlasitého čtení, podrobně analyzovali mj. druhy rázu.

4 Závěr

Vzhledem ke zvyšující se frekvenci výskytu zápisu rodových variant pomocí hvězdičky v češtině získávají otázky spjaté s produkcí i recepcí tohoto jazykového prostředku na aktuálnosti i významu. Jedna z otázek je věnována možnostem hlasitého čtení tohoto jazykového prostředku. Při hledání odpovědi na ni se můžeme opřít především o články Slavíka, Cronenbergové a Draxlera (2018) a Belze, Müllerové a Mooshammerové (2023), neboť v nich autoři představují promyšlené přístupy k výzkumu strategií pro hlasité čtení zkrácených zápisů rodových variant, a navíc prezentují zajímavé výsledky, které umožní následnou komparaci německých dat s daty pořízenými v českém jazyce. Náš plánovaný výzkum tak přispěje nejen k poznání fungování daného jazykového prostředku v češtině, ale též k rozšíření poznatků v oblasti genderově senzitivního vyjadřování napříč jazyky.

LITERATURA

BELZ, Malte – MÜLLER, Miriam – MOOSHAMMER, Christine: Pronunciation of gender-neutral German with respect to speaker attitude. In: Proceedings of the 20th International Congress of Phonetic Sciences. Prague: Guarant International. Eds. R. Skarnitzl – J. Volín, Praha: Guarant International 2023, s. 3532 – 3536.

KOLEK, Vít: Způsoby označování osob z hlediska ne/binarity genderu: kvantitativní sonda do titulních stran vybraných českých periodik. In: Gender a výzkum, 2022, roč. 23, č. 2, s. 62 – 81.

MISERSKY, Julia et al.: Norms on the gender perception of role nouns in Czech, English, French, German, Italian, Norwegian, and Slovak. In: Behavior research methods, 2014, roč. 46, s. 841 – 871.

NZIP – Národní zdravotnický informační portál: Genderová rozmanitost a transgender lidé. 2025. Dostupné z WWW: <https://www.nzip.cz/clanek/2077-genderova-rozmanitost-a-transgender-lide>. [cit. 2025-01-13].

PREININGER, Mikuláš – BRAND, James – KŘÍŽ, Adam: Quantifying the socio-semantic representations of words. In: Proceedings of the annual meeting of the cognitive science society, 2022, roč. 44, s. 2994–3000. Dostupné z WWW: <https://escholarship.org/uc/item/6bt3q2g3>.

SLAVIK, Korbinian – CRONENBERG, Johanna – DRAXLER, Christoph: A study on the pronunciation of gender-neutral nouns in German. In: Proceedings of the Conference on Phonetics & Phonology in German-speaking countries (P&P 13). Eds. M. Belz et al. Berlin: Institut für deutsche Sprache und Linguistik, Humboldt-Universität zu Berlin – Leibniz-Center for General Linguistics (ZAS) Berlin, 2018, s. 185 – 188.

ZDROJE

Databáze jazykových dotazů (on-line). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. – Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 2016 – 2025. Dostupné z WWW: <https://dotazy.ujc.cas.cz/>. [cit. 2025-01-24].

DE LEEUW, Joshua R.: jsPsych: A JavaScript library for creating behavioral experiments in a Web browser. In: Behavior Research Methods, 2015, roč. 47, č. 1, s. 1 – 12.

Genderově senzitivní jazyk v Nesehnutí. 2021. Dostupné z WWW: https://nesehnuti.cz/wp-content/uploads/2021/07/nesehnuti_genderove_senzitivni_jazyk_2021.pdf. [cit. 2025-01-24].

Internetová jazyková příručka (on-line). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008–2025. Dostupné z WWW: <https://prirucka.ujc.cas.cz/>. [cit. 2025-01-24].

LANGHAMMEROVÁ, Gabriela – NEBESKÁ, Ananké – OLIVA, Eva: Jak na genderově senzitivní komunikaci v instituci: Metodika pro inkluzivní komunikaci. Praha: NKC – Gender a věda, Sociologický ústav AV ČR, 2023. Dostupné z WWW: <https://genderaveda.cz/wp->

content/uploads/2023/12/NKC_Jak-na-komunikaci_brozuraA5_2023_web_dvoustrany.pdf. [cit. 2025-01-24].

VALDROVÁ, Jana: Metodika inkluzivního vyjadřování: Jazyková doporučení pro organizace, podniky, školy, veřejnou správu, samosprávu, média i jednotlivé mluvčí. 2023. Dostupné z WWW:

https://aa.ecn.cz/img_upload/8b47a03bf445e4c3031ce326c68558ae/metodika_cerven23_valdrova.pdf. [cit. 2025-01-24].

VIDAL, Javier et al.: Cognition.run: Run cognitive experiments online [Software]. 2025. Dostupné z WWW: <https://www.cognition.run/>.

PRAMENY

Buď v pohodě i během studia! Dostupné z WWW: <https://www.dostuduj.fit/>. [cit. 2025-01-13]. Finanční analytik/čka. Dostupné z WWW:

<https://www.jobs.cz/rpd/2000453571/?searchId=7d5641db-b7d4-4098-895a-84223da243cb&rps=233>. [cit. 2025-01-24].

Chci ovládnout vztek. Dostupné z WWW: <https://chciovladnoutvztek.cz/odbornici/>. [cit. 2025-01-13].

RECMANOVÁ, Ivana: Hodně poezie, strachu i radosti. Nebinární autor*ka Travis Alabanza vydal*a knihu, která může léčit. Dostupné z WWW: <https://denikalarm.cz/2023/03/hodne-poezie-strachu-i-radosti-nebinarni-autorka-travis-alabanza-vydala-knihu-ktera-muze-lecit/>. [cit. 2025-01-13].

Sociální pracovník*ce v SAS pro rodiny s dětmi. Dostupné z WWW: <https://www.jobs.cz/rpd/2000467673/?searchId=4711b904-8e6e-4ce3-a6cb-6378bdecf0a7&rps=233>. [cit. 2025-01-13].

Specialista/ka veřejných zakázek. Dostupné z WWW: <https://vedavyzkum.cz/pracovni-pozice/specialista-ka-verejnych-zakazek>. [cit. 2025-01-07].

Udalosti v Ruskom impériu na začiatku 20. storočia: porovnanie optiky dobových slovenských a ruských periodík

Ján Teodor Gajdoš

Inštitút rusistiky, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove
jan.teodor.gajdos@smail.unipo.sk

1 Úvod

V rámci výskumu fungovania jazyka v určitom jazykovom spoločenstve (národe) a období (v našom prípade na pomedzí 19. a 20. storočia) je jedným z hlavných zdrojov výskumného materiálu dobová tlač (napr. Ďagileva, 2021). V rozmanitom spektre publicistických žánrov sa naplno prejavujú témy (dominantné aj okrajové) a jazykové (často aj mimojazykové) prostriedky v širokej škále. Predložená štúdia má za cieľ spojením výskumných metód sociolingvistiky, politickej lingvistiky a imagológie analyzovať textové spracovanie udalostí, ktoré sú nejakým spôsobom späté s Ruským impériom v roku 1911 (teda či sa už odohrali na jeho území, alebo súvisia s jeho politikou a kultúrou), ktoré našli textovú reflexiu v jednom z najčítanejších slovenských týždenníkov *Slovenské ľudové noviny*, a porovnať ich s textovo-publicistickým spracovaním vo vybranej dobovej ruskej tlači (v denníku *Земщина* [*Zemščina*]). Takto získaný materiál sa dá ďalej skúmať z rôznych hľadísk, okrem iného môže slúžiť ako základ pre komplexný výskum slovensko-ruských (nielen jazykových) vzťahov a vzájomnej percepcie, ako to zhrnul J. Blommaert (1999, s. 5 – 6, preklad JTG): „Texty tvoria svoju verejnosť, verejnosť tvorí svoje texty [...]. Diskurzy majú svoju prirodzenú históriu – časové a sociokultúrne ukotvenie, ktoré vytvára význam a sociálne účinky [...].“

2 Charakteristika publicistických zdrojov

2.1 Zemščina

Zemščina (Земщина) boli ruské pravicovo-monarchistické noviny, ktoré týždenne vychádzali v Sankt-Peterburgu medzi rokmi 1909 až 1917 (Dementiev, Zapadov, Čerepachov, 1959, s. 173). Ich vydavateľom do roku 1915 bol S. A. Volodimerov, od roku 1915 známy pravicový politik N. Je. Markov. Ich vydávanie podporoval aj imperátor Mikuláš II. z tajného fondu a taktiež bol ich stálym čitateľom (Kokovcov, 1933). Vzhľad novín bol typologicky rovnaký vo všetkých vydaniach; strany sa delili horizontálne aj vertikálne (ad hoc podľa potreby), najčastejšie sa delili na 6 stĺpcov, pričom nami analyzované udalosti sa nachádzali zvyčajne v rubrikách nazvaných *Весту и слуху* (Zvesti a chýry) alebo *По телеграфу* (Telegrafom).

2.2 Slovenské ľudové noviny

Slovenské ľudové noviny bol týždenník, ktorý vychádzal v Bratislave v rokoch 1910 až 1930 (s výnimkou rokov 1913 – 1914 a 1916 – 1917). Začali vychádzať ako pokračovanie Ľudových novín; od roku 1912 vychádzali ako oficiálny tlačový orgán Slovenskej ľudovej strany (neskôr Slovenskej ľudovej strany Andreja Hlinku). V analyzovanom období pôsobil ako šéfredaktor novín Florián Tománek (Potemra, 1958). Strany Slovenských ľudových novín boli delené vertikálne aj horizontálne, väčšina analyzovaných článkov bola graficky spracovaná do stĺpcov (najčastejšie 3 na jednej strane) a nachádzala sa v rubrike *Politika* alebo *Chýry*.

3 Získanie výskumného materiálu

Výskumný materiál bol získaný preštudovaním a následnou excerpciou článkov¹ v Slovenských ľudových novinách z roku 1911. Za obdobie roku 1911, v ktorom vyšlo 52 čísel (každý týždeň jedno), sa v týchto číslach nachádza dokopy celkom 74 zmienok o Rusku.² Z toho bolo 40 článkov, ktoré sa priamo týkali dobovej udalosti v Ruskom impériu, ďalej 8 článkov, v ktorých sa Rusko vyskytlo len ako okrajový subjekt (napríklad počas taliansko-tureckej vojny odmietlo nótu Talianska) a 23 prípadov, kde Rusko, jeho kultúra, dejiny či spoločenské pomery boli spomenuté len „mimochodom“ (napríklad pri opise úvah Bekicsa Gustáva o tom, ako bude vyzerat' Uhorsko o 50 rokov, kde sa zmienil, že „Rusko bude závidieť [Uhorsku]“)³, alebo ako porovnanie (že ani v Rusku nie je tak veľa a takých zlých úradníkov ako na Orave)⁴, alebo ako súčasť reklamy (napríklad na knihu *Ruské národné povesti*)⁵.

Z tohto počtu sme sa ďalej zaoberali len tými zmienkami, ktoré sa Ruska priamo týkali (celý článok, resp. správa bol/a venovaný/á danej problematike), ako aj tými, v ktorých hralo rolu vedľajšieho, resp. zasiahnutého subjektu. Ich celkový počet bol 52, pričom sa dajú rozdeliť na štyri základné kategórie, a to: politika (37 výskytov), kultúra (9), nešťastia (5) a zaujímavosti (1). V niektorých prípadoch nebolo jednoznačné, do ktorej kategórie je vhodné zmienku zaradiť. Do kategórie politika sme zahrnuli aj všetky zmienky týkajúce sa vojen, ďalej správy o spustení nových vojenských lodí na vodu (z dôvodu ich účelu), ako aj správy týkajúce sa v prvom rade kultúry, ktorá však v konkrétnom prípade bola presadzovaná z pozície štátnej moci (napríklad otvorenie pravoslávnych misijných staníc štátnymi úradmi). Správy o nehode spisovateľa Sienkiewicza boli zaradené do kategórie *nešťastia*.

Metóda vyhľadávania v ruských náprotivkoch bola nasledovná: odo dňa vydania čísla SLN sa odrátalo 13 dní kvôli rozdielu medzi používanými kalendármi (v Uhorsku sa používal gregoriánsky, v Rusku juliánsky, pričom rozdiel medzi nimi v analyzovanom období tvoril trinásť dní). Keďže SLN vychádzali ako týždenník, zmienka o danej udalosti sa hľadala v dodatočnom rozsahu siedmich, prípadne aj viacerých dní pred dňom vydania čísla SLN, keďže sa rátalo aj s istým časovým zdržaním pri šírení informácií. V niekoľkých prípadoch bola správa o udalosti zverejnená dokonca skôr v Slovenských ľudových novinách ako v Zemščine. Zo získaného materiálu SLN možno vyhodnotiť, že väčšina udalostí spracovaných najčastejšie v žánre správy mala textový ekvivalent v Zemščine. Zmienku o niektorých udalostiach sa ani pri vynaložení primeranej námahy a s využitím historických zdrojov (s cieľom presnejšie určiť dátum, v ktorom sa daná skutočnosť odohrala) nepodarilo nájsť. Išlo napríklad o správu SLN z 1. decembra o pôsobení ruských misionárov v Haliči, kde otvorili tri pravoslávne misionárske stanice, alebo o správu z 28. apríla o policajnom vniknutí do synagógy vo Vitebsku a zatknutí 40 osôb – revolucionárov. V prvom prípade je správa SLN natoľko časovo aj vecne neurčitá, že ju prakticky nebolo možné stotožniť s ekvivalentom v Zemščine. V druhom prípade je absentujúca zmienka pomerne nezvyčajná, o podobných udalostiach Zemščina písala nezriedka na prvých stranách; keďže však nebolo možné presnejšie identifikovať dátum (ani približne – napr. v rozpätí mesiaca), správu o danej udalosti v ruskojazyčnom analógu nebolo možné dohľadať.

¹ Pod pojmom *článok* na tomto mieste chápeme akýkoľvek žánr.

² Celkový počet zmienok a počet článkov sa v absolútnych číslach nezhodujú, pretože nie všetky zmienky mali vlastnú správu, resp. odsek; niektoré boli spomenuté v rámci inej správy/článku.

³ SLN, 7. apríla 1911, str. 3

⁴ SLN, 19. mája 1911, str. 4

⁵ SLN, 15. decembra 1911, str. 7

4 Analýza

4.1 Korelácia tém

Bolo možné očakávať, že texty budú v ruskojazyčnom analógu dlhšie a podrobnejšie, písané nielen vo forme krátkych správ, ale aj v podobe iných žánrov. Tento predpoklad sa naplnil. SĽN spravodajsky spracovali (resp. priebežne spracúvali) niekoľko udalostí v priebehu roku 1911, pričom z hľadiska rozsahu, podrobnosti a pravidelnosti ich spracovania ich možno rozdeliť do dvoch skupín.

Prvou boli priebežne spravodajsky pokrývané najvýznamnejšie udalosti daného roka, ktorými boli mor a choroby (na území Harbinu a Jakutska), vojenské nepokoje na rusko-čínskej hranici, rusko-perzský konflikt a činnosť (a násilná smrť) ministerského predsedu Stolypina. V týchto témach, najpodstatnejších pre ruskú politiku a čitateľa, boli, prirodzene, najväčšie odlišnosti v porovnaní s textami v SĽN.

V druhej skupine boli z dôvodu ideologického smerovania analyzovaných médií najmä zmienky o židoch (a ich činnosti, opísané zväčša negatívne), ďalej kresťanské záležitosti (najmä vzťah pravoslávia a katolicizmu) a udalosti zo slovanského sveta (rôzne zjazdy a pod.), vojenské záležitosti (spustenie lodí na vodu), ako aj rôzne osobné a pracovné záležitosti vládnych dynastií.

Existovali aj správy, ktoré sa nepodarilo hodnoverne stotožniť. V SĽN z 12. mája bola krátka správa o ruských študentoch gymnázia „z Batuma“, ktorí prišli do Pešti a následne mali ísť do Trenčianskych Teplíc. V danom časovom úseku sa v Zemščine našla iba správa zo 16. júna o gymnazistoch z Baku, ktorých prijalo uhorské ministerstvo vzdelávania a prezerali si pamätník v Kiskeresi. Ruská správa bola rozsiahlejšia, obsahovala zmienku o zaslaní pozdravného telegramu generálnemu konzulovi. Nie je možné s určitosťou konštatovať, či išlo o dve samostatné návštevy alebo o jednu a tú istú (pričom sa z nejakého dôvodu, napr. v dôsledku komunikačného šumu, rozdielného výberu informácií a pod., líšilo iba ich publicistické spracovanie).

4.2 Rozdiely v témach a informáciách

Podľa očakávania sa našli aj slovenské správy, ktoré z nejakého dôvodu obsahovali úplne chybné, zmätočné alebo prinajmenšom neoveriteľné a nejasné informácie, resp. informácie, ktoré sa v ruskej tlači nevyskytli. Pri zmienke o more v Číne a v Harbine⁶ článok SĽN⁷ z 3. februára pozostáva z troch častí: uvádza počet mŕtvych (3000), príbeh o lekárovi, ktorý si zakryl tvár ručníkom, vkročil do nemocnice a aj tak umrel, a žiadosť ruskej vlády iným krajinám o vyslanie doktorov. Zemščina o more v danej oblasti informuje každý deň priebežne, v tejto frekvencii viac ako týždeň, a občasnú zmienku sa vyskytujú aj neskôr. Správy sú, prirodzene, oveľa dlhšie a podrobnejšie⁸, každý deň uvádzajú presné čísla mŕtvych, nakazených, umiestnených na pozorovania, mená lekárov a pod. Správa z 19. januára dokazuje, že nie vláda, ale ruské a japonské noviny žiadajú o medzinárodnú pomoc.

Podobne zmätočné informovanie v SĽN nebolo ojedinelým prípadom. V správe z 24. februára sa uvádza, že [poslanec] „*Menšikov predpovedá revolúciu. Jej prvé príznaky sú vraj študentské nepokoje, strajky atď. Za pôvodcu tých buntov [...] vyhlasuje židov.*“⁹ Podľa prepisov z rozpráv Štátnej Dumy v Zemščine došlo k zmiešaniu dvoch vyjadrení o dvoch samostatných

⁶ V súčasnosti čínske územie, do roku 1917 územie Ruského impéria.

⁷ 18,5 stĺpcového riadku, ~125 slov

⁸ reportáž z 19. januára – 81 riadkov s ~360 slovami; z 20. januára 19 riadkov s ~126 slovami

⁹ SĽN, 24. februára 1911, s. 2

udalostiach – revolúciu pravdepodobne predpovedal poslanec Markov (ktorý z nej viní židov), a poslanec Menšikov sa venoval nepokojom na vysokých školách. Vyjadreniam poslanca Markova bolo venované v Zemščine oveľa viac priestoru ako téme, ktorú zrejme považovali za aktuálnejšiu.

Zmätočnosť informovania sa prejavila aj pri pokrývaní rusko-čínskeho napätia. 24. marca SĽN uviedli v jednej správe: „*Hned' na druhý deň ale zabili Činania ruského vyslanca Korostovca. Táto vražda sa môže považovať ako výpoveď vojny. [...] Najnovšie zprávy popierajú chýr o zavraždení veľposlanca.*“;¹⁰ pričom v Zemščine sa žiadna zmienka o zavraždení Korostovca nenachádza, nespomína sa ani udalosť ako postrelenie, ani nič podobné, dokonca ani len chýry o niečom podobnom,¹¹ pričom takáto udalosť by s najväčšou pravdepodobnosťou našla odozvu v periodiku s daným politicko-ideovým smerovaním.

4.3 Jazykové prostriedky

SĽN obsahujú viacero jazykových (konkrétne lexikálno-pravopisných) osobitostí. Najmä v súvislosti s exotickými oblasťami (pre slovenského recipienta) sa vyskytujú rozkolísané zemepisné názvy. Napríklad slovo Čína sa vyskytuje v rôznych variantoch ako *Čhina*, *Čina*, alebo aj *China*; Perzia v tvare *Perzia* a *Persia* dokonca v jednej správe naraz. Pri správe o spustení ruských vojnových lodí z triedy *dreadnought* (nazvanej podľa rovnomennej angl. lode) na vodu sa v SĽN v správe zo 7. júla vyskytuje v preklade Nebojsa¹², a následne v správe o ďalšej lodi sa už vyskytuje pomenovanie *dreadnought*. Zemepisné názvy v Zemščine sú viacmenej ustálené a prakticky totožné s dnešnými (ak nepovažujeme za zmenu odstránenie tvrdých znakov na určitých pozíciách a písmen *jať* a *i* v dôsledku pravopisnej reformy v roku 1918).

V SĽN spravodajstvo, najmä z Ruska, nezriedka uvádzalo pod jednou správou dve aj tri informácie o nesúvisiacich udalostiach. Napríklad 14. júla na str. 3 okrem informácie o spustení lode Poltava uviedlo, že „*Cár zavrhnul petíciu fínskeho snemu [...]*“.

4.4 Zdroje informácií

SĽN sa ako na zdroj svojich informácií nezriedka odvolávajú na rôzne chýry, zatiaľ čo v Zemščine je to zriedkavejší prvok. „*O Rusku idú chýry, že ide viesť vojnu s Chinou, lebo táto nedodržiava zmluvu. I to sa hovorí, že Rusi obsadili čínsky Turkestan.*“¹³ Keď sa odkazy na rôzne klebety vyskytujú v Zemščine, sú uvádzané zväčša v negatívnom svetle a vyvracané: „*V dôsledku rozšírenia sa klebiet o spustení ruskej železničnej pôžičky na parížskom trhu [...] je nevyhnutné uviesť, že tieto klebety sú bez akéhokoľvek základu.*“¹⁴

4.5 Expresivita a kvalita jazykových prostriedkov

Jazyk správ uverejnených v SĽN a v Zemščine je v miere expresivity porovnateľný. Rozdiel je v udalostiach, pri ktorých sa zvýšená expresivita využíva, v prostriedkoch, ktorými sa dosahuje a v intencnosti jej použitia. V SĽN sa využíva hromadenie expresívnych prívlastkov, napríklad: „*O pustošení morovej rany v Číne, prichodia desne úžasné zprávy.*“¹⁵ SĽN často

¹⁰ SĽN, 24. marca 1911, s. 2

¹¹ Diplomát I. Ja. Korostovec žil do roku 1933.

¹² „*Prvý ruský „Nebojsa“ – ohromná válečná loď – bol na vodu spustený na baltickej lodenici pri Petrohrade.*“ (s. 6)

¹³ SĽN, 24. februára 1911, s. 2

¹⁴ Zemščina, 21. januára 1911, s. 1

¹⁵ SĽN, 3. februára 1911, s. 5

využívajú aj substantíva s inherentnou expresivitou: „*Rusi majú tiež dost' biedy doma.*“¹⁶ 8. decembra sa píše: „*V Teherane panuje veľké rozčúlenie a poplach.*“¹⁷

V SLN sa často využívajú jednoduché vety, pôsobiace lakonicky a expresívne zároveň: „*Strach je veľký.*“¹⁸ Na uvedenej vete možno zároveň ilustrovať využívanie jednoduchšej syntaxe, ktorá je v porovnaní s textami Zemščiny v SLN oveľa častejšia. Pri informovaní o napätí („*Celá Čína je naplnená protiruskou agitáciou.*“¹⁹) bola využitá jednoduchá veta s jedným predmetom a dvoma prívlastkami, zatiaľ čo Zemščina o tejto udalosti informovala vo viacerých správach a článkoch v priebehu niekoľkých dní, pričom napríklad v jednej zo správ v Zemščine, ktorú možno pokladať za ekvivalent k uvedenej informácii v SLN, použila dve zložené súvetia s odvolávkou na zahraničný (anglický) zdroj. Podobnú tendenciu si spravodajstvo Slovenských ľudových novín z Ruska zachováva počas celého analyzovaného roka 1911: „*Hlavné mesto zostáva apatické. Len ženy pokračujú v bojkote proti Rusom. Vláda pravdepodobne zaďakuje.*“²⁰ Na uvedenom citáte možno ilustrovať tiež neurčitost' („*Len ženy pokračujú horlive atď.*“ – ako a čím; nie je známe) alebo až nezrozumiteľnosť informácie (Vláda zaďakuje komu a za čo?).

Informovanie o udalostiach v Perzii na stránkach Zemščiny pôsobí aj z dnešného pohľadu profesionálnejšie, a to z jazykovej (lexikálnej a štylistickej), ako aj publicistickej stránky. Napríklad 9. decembra v rubrike s názvom *Perzské udalosti* sa uvádzajú správy zo štyroch miest a jedna poznámka, vrátane informácie od agentúry Reuters s príslušnou reakciou ruského ministerstva zahraničných vecí na danú agentúrnu informáciu. Každá správa obsahuje náležité údaje - mesto, dátum a konkrétnu informáciu v neutrálnom tóne: „*Teherán, 8. decembra (Sob. kor. SPA). Neskoro večer medžlis prijal väčšinou 39 hlasov proti 19 ponuku kabinetu na výber komisie, ktorá je pod predsedníctvom predsedu medžlisu a pod dozorom regenta splnomocnená vyriešiť podľa svojho uváženia, súčasný konflikt s Ruskom.*“ Správy (v rubrike *Telegrafom*) sú písané, ako už bolo spomínané, väčšinou v neutrálnom tóne s neutrálnymi jazykovými prostriedkami a bez subjektívnych interpretácií žurnalistu. Nevyhýbajú sa však občasnému využívaniu expresívnych prostriedkov, zasadených priamo do textu správy (do základných informácií), pôsobí to však v porovnaní so SLN oveľa prirodzenejšie, jazykovo vyspelejšie a jednotlivé slová majú nižšiu mieru expresívnosti: „*Čína od čias rusko-japonskej vojny [ktorú Rusko prehralo, pozn. aut.] trpí nadmerným sebedomím, a očividne si myslí, že má právo beztriestne porušovať dohodnuté povinnosti, ako v Kuľdži, tak aj v Ťabete.*“²¹

5 Záver

V štúdiu sme analyzovali obsahové a jazykové prostriedky, ktorými slovenské noviny (týždenník *Slovenské ľudové noviny*) a ruské noviny (denník *Zemščina*, podporovaný priamo imperátorom Mikulášom II.) referovali o udalostiach, ktoré mali v roku 1911 vzťah k Ruskému impériu. Celkovo bolo nájdených 52 vhodných článkov, ktoré boli následne porovnávané a analyzované.

Témy v slovenskom periodiku boli spracované v troch rovinách. O vybraných a dlhšie trvajúcich udalostiach sa informovalo priebežne (mor v Číne, vojenské napätia a reformy). O témach, ktoré zaujímali SLN, sa informovalo výberovo (postavenie menšín kvôli postaveniu Slovákov v Uhorsku, správy o vzťahu katolíkov a pravoslávnych, o

¹⁶ SLN, 24. februára 1911, s. 2

¹⁷ SLN, 8. decembra 1911, s. 3

¹⁸ tamže

¹⁹ SLN, 17. marca 1911, s. 2

²⁰ SLN, 22. decembra, s. 3

²¹ Zemščina, 5. marca, s. 1

vplyve židov). O kultúrnych záležitostiach sa informovalo sporadicky. Paralelné témy boli identifikované prevažne aj v Zemščine, výnimku tvorili najmä tie správy SLN, ktoré sa nepodarilo časovo presnejšie určiť alebo stotožniť (razia vo Vitebsku, otvorenie pravoslávnych misií v Haliči a pod.).

Ako sme predpokladali, témy (najmä tie kľúčové) boli v ruských novinách spracované dôkladnejšie než v slovenských, a to najmä z dôvodu väčšieho významu pre dané spoločenstvo, väčšieho záujmu čitateľov o spracovanie daných udalostí, ako aj kvôli vyššej periodicite analyzovaného titulu. Po jazykovej stránke bolo spracovanie v Zemščine omnoho kvalitnejšie a bohatšie, v správach sa využívali predovšetkým neutrálne lexikálne prostriedky (hoci nie dôsledne, pri zámernom využití expresívnosti sa používala lexika s nižšou mierou adherentnej a inherentnej expresívnosti). Expresivita sa dosahovala väčšinou syntaktickými prostriedkami, pričom možno pozorovať ich kvalitatívne vyššiu úroveň v porovnaní so Slovenskými ľudovými novinami. Z publicistického hľadiska sa Zemščina snažila neodkazovať na rôzne chýry a fámy, pracovala s nimi opatrnejšie ako SLN.

Celkovo možno konštatovať, že spracovanie udalostí týkajúcich sa Ruského impéria v roku 1911 bolo kvalitatívne na vyššej úrovni v ruskej Zemščine než v Slovenských ľudových novinách. Azda možno podotknúť, že vzhľadom na omnoho menšie finančné, personálne aj politické možnosti slovenského spravodajstva (i v porovnaní so Zemščinou) žurnalisti Slovenských ľudových novín vykonávali záslužnú prácu, keďže priemernému slovenskému čitateľovi poskytovali na danú dobu pomerne uspokojivý základný prehľad o udalostiach v Rusku. Výsledky získané analýzou môžu poslúžiť ako vstupný materiál pre ďalšie komparatívne sociolingvistické a imagologické skúmanie slovenského a ruského jazyka a kultúry.

LITERATÚRA

BLOMMAERT, Jan: The Debate is Open. In: J. Blommaert (ed.): Language ideological debates, pp. 1 – 38. Berlin: Mouton de Gruyter 1999.

ĐAGILEVA, Irina Borisovna: Gazeta «Babočka» (1829–1831) kak lingvističeskij istočnik. In: *Medialingvistika*, 8 (2), 2021. s. 133 – 143. <https://doi.org/10.21638/spbu22.2021.203>

DEMENTIEV, Aleksandr Grigorievič – ZAPADOV, Aleksandr Vasilievič – ČEREPACHOV, Matvej Samojlovič: Russkaja periodičeskaja pečat' (1702—1894): Spravočnik. Moskva: Gospolitizdat 1959.

KOKOVCOV, Vladimir Nikolajevič: Iz mojego prošlogo. Vospominanija. 1903-1919 gg. V 2-ch knigach. Kniga pervaja. Moskva: Nauka 1992. 447 s.

POTEMRA, Michal (zost.): Slovenské ľudové noviny. In: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin: Matica slovenská 1958. 145 s.

ZDROJE

SLOVENSKÉ ĽUDOVÉ NOVINY. red. TOMÁNEK, Florián. Bratislava 1911. Dostupné online na <http://digitalna.kniznica.info/browse> [cit. 2025-01-25].

ZEMŠČINA, red. VOLODIMEROV, Sviatoslav Aleksandrovič. Sankt-Peterburg 1911. Dostupné online na <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/70486-1911> [cit. 2025-01-25].

Synchronne modely vlastných mien cintorínov¹

Veronika Gondeková ²

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
veronika.gondekova2@umb.sk

1 Úvod

Cintoríny predstavujú osobitnú súčasť ľudského života, ktorá odráža nielen praktické, ale aj kultúrne, náboženské a historické aspekty spoločnosti. Ako miesta posledného odpočinku sú cintoríny nielen priestorom pamäti a úcty, ale aj významným bodom v symbolickej krajine každej komunity. Ich názvy tak môžu poskytovať cenný materiál na skúmanie. Cieľom príspevku je modelovanie vlastných mien cintorínov na Slovensku. Výskumnú vzorku na modelačnú analýzu sme abstrahovali zo stránky Živá spomienka³ a tvorilo ju 2777 názvov cintorínov na Slovensku. Názvy sme zo stránky preberali s ortografickými chybami (ak sa nejaké vyskytli). Jedinou úpravou materiálu bolo odstránenie viacnásobných názvov cintorínov. Po odstránení takýchto názvov zo zdrojového materiálu nám na modelačnú analýzu ostalo 2777 názvov cintorínov na Slovensku.

2 Teoretické východiská a charakteristika použitej terminológie

Text o vlastných menách cintorínov nadväzuje a teoreticky vychádza z prác P. Odaloša (2015, 2023, 2024a v tlači, 2024b v tlači, Magda-Czekaj, Odaloš, 2022), G. Rožaja (2021a, 2021b), V. Gondekovej (2021a, 2021b) a ďalších banskobystričských lingvistov, ktorí sa venujú modelovaniu synchronných modelov a boli aktívnymi riešiteľmi VEGA projektov o modelovaní chrémantým, toponým a kozmoným.

Vlastné mená cintorínov označujeme ako urbanonymá. Publikácia *Slovenská onomastická terminológia* (2024) definuje urbanonymum ako: „vlastné meno časti mesta alebo obce, napr. verejného priestranstva, ulice, námestia, štvrte, sídliska, brány, radnice, bašty a pod.“⁴ *Nový encyklopedický slovník češtiny* (NESČ) urbanonymum definuje ako vlastné meno označujúce sídelné aj nesídelné objekty nachádzajúce sa v katastri mesta. Objekty možno rozdeliť do kategórií:

- názvy mestských častí, štvrtí, urbanistických obvodov a sídlisk;
- názvy námestí, ulíc, parkov a iných verejných priestranstiev;
- názvy mostov, podchodov, pamätníkov, sôch a fontán;
- názvy významných objektov, či už sídelných alebo nesídelných;
- názvy divadiel, kín, športových hál, štadiónov, hotelov a reštaurácií;
- názvy významných miestností, sál, tratí, staníc, zastávok a letísk⁵.

¹ Text vznikol v rámci grantu VEGA 1/0378/23 *Synchronne modely a modelovanie toponým a kozmoným*. Projekt *Synchronne modely a modelovanie toponým a kozmoným* nadväzuje na projekt 2019 VEGA 4. 1/0040/19 *Synchronne modely a modelovanie chrémantým*.

² <https://orcid.org/0000-0003-1137-2144>

³ <https://www.zivaspomienka.sk/> [cit. 2024-03-12]

⁴ <https://lnk.sk/gkmsy> [cit. 2025-07-07]

⁵ <https://www.czechency.org/slovník/URBANONYMUM> [cit. 2024-03-12]

Podľa definície z NESČ môžeme názvy cintorínov zaradiť medzi urbanonymá, keďže ide o názvy verejných priestranstiev⁶.

Modelový prístup spočíva v zobrazovaní proprií ako prvkov a typov v rámci konkrétneho onomastického systému na základe vopred určených znakov. V slovenskej a českej onomastike existuje viacero prístupov k modelovaniu, na tomto mieste spomenieme najvýznamnejšie a najrelevantnejšie mená v našej oblasti výskumu (samozrejme, tejto problematike sa v slovenskej onomastike venovali aj mnohí ďalší autori). V. Blanár (1996) a P. Odaloš (2015) pri svojich modelovacích schémach vychádzajú z antroponomastických a chrématonomastických príznakov. Naopak, R. Šrámek (1999) a J. Pleskalová (1992) používajú obsahovo-sémantické kategórie – Šrámek ich uplatňuje v ojkonomastike a Pleskalová v anojkonomastike.

Rozdiely sú viditeľné aj v terminológii jednotlivých onomastikov. V. Blanár hovorí o obsahovom modeli, R. Šrámek o vzťahovom modeli a P. Odaloš používa označenie model A1. Modelový prístup v slovenskej onomastike detailne spracoval V. Blanár, pričom sa zameriaval na modelovanie príznakov v živých osobných menách. V českej onomastike sa modelovaniu venoval R. Šrámek, ktorý sa sústredil na modelovanie ojkoným (Šrámek, 1972).

V súčasnej slovenskej onomastike sa modelovaniu venuje napríklad P. Odaloš (2015), ktorý rozpracoval svoj prístup v oblasti chrématonymie a pokračuje modelovaním toponým a kozmoným.

V tomto príspevku vychádzame z modelačnej schémy P. Odaloša (2015) a používame označenie model A1. Tento model sa zameriava na analýzu obsahovej a významovej stránky urbanonym. Jeho cieľom je zachytiť sémantické príznaky typické pre urbanonymá.

Príznaky sú v modeli znázornené prostredníctvom funkčných členov, pričom jednotlivé kategórie označujeme nasledovne:

- U – urbanonymum (vyjadruje typ onymického vzťahu);
- PÚ – príslušnosť k územiu;
- HCh – honorifikačná charakteristika;
- VL – vlastnosť;
- NCh – numerifikačná charakteristika;
- PN – príslušnosť k národu⁷.

Funkčné členy umožňujú presnejšie definovať sémantické vlastnosti urbanonym v modeli A1. Prepis vlastných mien cintorínov preberáme zo zdrojového materiálu bez úpravy, tzn. že preberáme názov tak, ako je zapísaný na stránke *Živá spomienka*. Prispievateľmi stránky sú laici, t. j. zápis názvov je rôzny a nie vždy zodpovedá pravopisnej norme. Modelovaný materiál sme upravovali iba tak, že sme odstránili pomenovania, ktoré sa vo výskumnom materiáli nachádzali viackrát.

⁶ Na cintoríny by sme sa mohli pozerat' aj ako na pamätníky, resp. miesta pamiatky zosnulých občanov. Ide však v prvom rade o verejné priestranstvo, ktoré väčšinou spravuje obec, v ktorej katastri sa cintorín nachádza.

⁷ Na tomto mieste spomíname len funkčné členy relevantné pre modelačnú analýzu príspevku.

3 Modelačná analýza

3.1 Modelovanie vlastných mien cintorínov na Slovensku

Modelovali sme vlastné mená cintorínov na Slovensku. Výskumnú vzorku tvorilo 2777 názvov. Výskumný materiál sme abstrahovali zo stránky *Živá spomienka*⁸. Vo výskumnej vzorke sme identifikovali 6 rôznych dvojčlenných modelov, 9 rôznych trojčlenných modelov, 6 rôznych štvorčlenných a 1 päťčlenný model. Jednočlenný model sa vo výskumnej vzorke nenachádza. Početnosť rôznych modelov poukazuje na vysokú heterogénnosť výskumnej vzorky. Pri analýze sme vychádzali z modelačného postupu P. Odaloša pre model A1. Modely sme rozdelili do skupín podľa počtu členov v modeli, a potom podľa typu onymického modelu. Pri modelačnej analýze sa zameriavame najmä na frekvenciu jednotlivých funkčných členov a typov onymického modelu, čo sa zhoduje s formálnou koncepciou grantu.

Dvojčlenné modely

Typ onymického modelu A1 = (U) + PÚ (2603): *Ilovská cesta; Na pleš; Devín; Lamač; Vajnory; Banský Studenec; Bohunice; Čaradice; Dobrá Niva; Dvory nad Žitavou; Fačkov; Handlová; Hontianske Tesáre; Hrnčiarska Ves; Chminianske Jakubovany; Jelenec; Kaluža; Kamenica nad Cirochou; Kláštor pod Znievom; Košecké Podhradie; Križovany nad Dudváhom; Kysucké Nové Mesto; Lehota nad Rimavicou; Likavka; Moravany nad Váhom; Muránska Zdychava; Oravský Podzámok; Pavlovce nad Uhom; Viglaš*⁹.

Typ onymického modelu A1 = (U) + HCh (1): *Lazaret.*

Typ onymického modelu A1 = HCh + U (3): *Národný cintorín; Vojenská cintorín; Evanjelický cintorín a.v.*

Typ onymického modelu A1 = PÚ + U (8): *Martinský cintorín; Vlchy, cintorín; Vlčkovce, cintorín; Vľkanová, cintorín; Vlková, cintorín; Vlkovce, cintorín; Vlky, cintorín; Zádor, cintorín.*

Typ onymického modelu A1 = U + PÚ (5): *Cintorín na Kamennej ceste; Cintorín na P.O. Hviezdoslava; Cintorín na Veškovskej ulici; Cintorín na Vojanskej ulici; Cintorín pod Novým zámkom.*

Typ onymického modelu A1 = VL + U (2): *Chyzerovecký cintorín; Krivošťanský cintorín.*

Trojčlenné modely

Typ onymického modelu A1 = (U) + PÚ + HCh (1): *Sobrance; SNP.*

Typ onymického modelu A1 = (U) + VL + PÚ (1): *Pánsky za Piargskou bránou.*

Typ onymického modelu A1 = PÚ + HCh + U (16): *Babiná - katolícky cintorín; Babiná - evanjelický cintorín a.v. ; Boldog - reformovaný cintorín; Boldog - rímskokatolícky cintorín; Evanjelický cintorín a.v. nad Klopačkou; Nitra - Židovský cintorín; Prievidza, Židovský cintorín; Sobrance, Židovský cintorín; Stará Ľubovňa - židovský cintorín; Stropkov - židovský cintorín; Svätý Jur - Evanjelický cintorín a.v.; Ždaňa - reformovaný kresťanský cintorín; Ždaňa - rímskokatolícky kostol; Želiezovce - rímskokatolícky cintorín; Želiezovce - reformovaný kresťanský cintorín; Žemberovce - evanjelický cintorín a.v.; Žemberovce - rímskokatolícky cintorín.*

Typ onymického modelu A1 = PÚ + PN + U (1): *Stropkov - americký cintorín.*

Typ onymického modelu A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 (84)¹⁰: *Juh, Trenčín; Žitavany, ul. Hlboká; Žitavany, ul. Opatovecká; Podhorany, okr. Kežmarok; Makov, okres Čadca; Lipník, okres Prievidza; Hradište, okres Poltár; Horovce, okres Púchov; Horovce, okres Michalovce.*

Typ onymického modelu A1 = PÚ + U + NCh (2): *Belá - Cintorín 1, Belá - Cintorín 2.*

⁸ <https://www.zivaspomienka.sk/> [cit. 2024-03-12]

⁹ Pre vysoký počet výskytov v rámci výskumnej vzorky uvádzame len niekoľko príkladov.

¹⁰ Pre vysoký počet výskytov v rámci výskumnej vzorky uvádzame len niekoľko príkladov.

Typ onymického modelu $A1 = PÚ + VL + U$ (28)¹¹: *Dolné Vestenice - nový cintorín, dolné Vestenice - starý cintorín, Ostratice - hlavný cintorín, Ostratice - starý cintorín, Spišská Nová Ves - nový cintorín, Spišská Nová Ves - starý cintorín, Stará Ľubovňa - Nový cintorín, Stará Ľubovňa - Starý cintorín.*

Typ onymického modelu $A1 = PÚ1 + U + PÚ2$ (13): *Bátka - cintorín Dolná Bátka, Bátka - cintorín Horná Bátka, Brezno - cintorín Bujakovo, Brhlovce - cintorín Dolné Brhlovce, Brhlovce - cintorín Horné Brhlovce, Brhlovce - cintorín Kamenný chotár, Poprad - cintorín Stráže, Poprad - cintorín Matejovce, Poprad - cintorín Spišská Sobota, Poprad - cintorín Veľká, Spišská Nová Ves - cintorín Novoveská Huta, Stará Ľubovňa cintorín Podsádek, Stropkov - Bokšanský cintorín.*

Typ onymického modelu $A1 = U + PÚ + VL$ (4): *Cintorín Banky - evanjelický, Cintorín Banky - katolícky, Cintorín Štefultov - horný, Cintorín Štefultov - stredný.*

Štvorčlenné modely

Typ onymického modelu $A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 + NCh$ (2): *Nitra - Dolné Krškany I, Nitra - Dolné Krškany II.*

Typ onymického modelu $A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 + PÚ3$ (1): *Podhorany okr. Nitra - Sokolníky.*

Typ onymického modelu $A1 = HCh + U + PÚ1 + PÚ2$ (2): *Evanjelický Cintorín Horný Šianec, Trenčín; Evanjelický Cintorín, Orechové, Trenčín.*

Typ onymického modelu $A1 = PÚ + VL + HCh + U$ (3): *Senec - starý katolícky cintorín, Svätý Jur - Dolný rímsko-katolícky cintorín, Svätý Jur - Horný rímsko-katolícky cintorín.*

Typ onymického modelu $A1 = PÚ + VL1 + U + VL2$ (1): *Nitra - Mestský cintorín s kolumbáriom.*

Typ onymického modelu $A1 = PÚ1 + PÚ2 + VL + U$ (1): *Martin, Kolónia Hviezda - hlavný cintorín.*

Päťčlenný model

Typ onymického modelu $A1 = PÚ1 + PÚ2 + PÚ3 + VL + U$ (2): *Podhorany okr. Nitra - Mechenice nový cintorín, Podhorany okr. Nitra - Mechenice starý cintorín.*

3.2 Analýza typov a modelov vlastných mien cintorínov

Urbanonymá sú vlastné mená časti mesta alebo obce, napr. verejného priestranstva, ulice, námestia, štvrte, sídliska, brány, radnice, bašty a pod. V rámci nášho výskumného materiálu sme ako urbanonymum vo výskumnej vzorke identifikovali len *cintorín*, pretože ide o modelovanie vlastných mien cintorínov. Toto slovo je v názvoch cintorínov vyjadrené (substantívum *cintorín* sa nachádza v názve) 84-krát, zápis v modeli ako U; a v 2693 názvoch je nevyjadrené (substantívum *cintorín* sa v názve cintorína v zdrojovom materiáli nenachádza), zápis v modeli ako (U).

3.3 Frekvencia modelov a typov modelov

Jednočlenné modely sa v modelovanom materiáli nenachádzali.

Dvojčlenných modelov bolo 6, najpočetnejšie bol zastúpený model $A1 = (U) + PÚ$, ktorý mal vo výskumnej vzorke až 2603 výskytov. Model $A1 = PÚ + U$ mal 8 výskytov, model $A1 = U + PÚ$ mal 5 výskytov, model $A1 = HCh + U$ 3 výskyty, model $A1 = VL + U$ mal 2 výskyty. Najmenej početným dvojčlenným model bol model $A1 = (U) + HCh$ s 1 výskytom.

¹¹ Pre vysoký počet výskytov v rámci výskumnej vzorky uvádzame len niekoľko príkladov.

Trojčlenných modelov sme vo vzorke identifikovali 9. Najpočetnejším trojčlenným modelom bol model $A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2$, ktorý mal 84 výskyty. Model $A1 = PÚ + VL + U$ mal 28 výskyty, model $A1 = PÚ + HCh + U$ 16 výskyty, model $A1 = PÚ + HCh + U$ 13 výskyty, model $A1 = U + PÚ + VL$ 4 výskyty, model $A1 = PÚ + U + NCh$ dva a modely $A1 = (U) + PÚ + HCh$, $A1 = (U) + VL + PÚ$, $A1 = PÚ + PN + U$ mali po jednom výskyte vo výskumnej vzorke.

Štvorčlenných modelov bolo šesť. Najpočetnejším bol model $A1 = PÚ + VL + HCh + U$ s 3 výskytmi. Modely $A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 + NCh$ a $A1 = HCh + U + PÚ1 + PÚ2$ mali po 2 výskyty. Modely $A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 + PÚ3$; $A1 = PÚ + VL1 + U + VL2$ a $A1 = PÚ1 + PÚ2 + VL + U$ mali vo výskumnej vzorke po jednom výskyte.

Päťčlenný model bol jeden; a to model $A1 = PÚ1 + PÚ2 + PÚ3 + VL + U$, ktorý mal vo výskumnej vzorke 2 výskyty.

3.4 Frekvencia funkčných členov

V rámci modelačnej analýzy sme namodelovali 2777 modelov, v rámci ktorých sme identifikovali 6 funkčných členov, pričom sme však nepočítali viacnásobný člen ako iný funkčný člen (napr. $PÚ$, $PÚ1$, $PÚ2$ a $PÚ3$ považujeme za jeden funkčný člen $PÚ$), podobne funkčný člen U a (U) považujeme tiež za jeden funkčný člen, U – urbanonym; aj keď U je vo vlastnom mene vyjadrený slovom *cintorín* a (U) je nevyjadrený, zamlčaný (slovo *cintorín* sa vo vlastnom mene nenachádza).

Funkčný člen s najvyšším výskytom bol funkčný člen (U) – urbanonym. Je v zátvorke, pretože nie je vyjadrený názvom cintorínu. Vo výskumnej vzorke sa vyskytol v 2693 modeloch; napr. *(Cintorín) Nitra - Dolné Krškany I*; *(Cintorín) Podhorany okr. Nitra - Sokolníky*; *(Cintorín) Juh, Trenčín*; *(Cintorín) Ilovská cesta*. Jeho vyjadrená podoba U sa vo výskumnej vzorke nachádza 84-krát, napr. *Brhlovce - Cintorín Kamenný chotár*, *Poprad - Cintorín Stráže*, *Poprad - Cintorín Matejovce*. Spolu sa funkčný člen U – urbanonym vo výskumnej vzorke nachádza 2777. Nachádza sa v každom modeli. Vo výskumnej vzorke je funkčný člen U – urbanonym predstavovaný substantívom *cintorín*.

Druhým členom z hľadiska frekvencie bol člen $PÚ$ – príslušnosť k územiu. Tento funkčný člen sa vo výskumnej vzorke vyskytoval 2673-krát; jeho viacnásobné podoby¹²: $PÚ1$ 105-krát; $PÚ2$ 105 a $PÚ3$ 3-krát. Vo všetkých svojich variantoch sa funkčný člen $PÚ$ vo výskumnej vzorke nachádza až 2886-krát. Na tomto mieste však venujeme pozornosť výskytu jednotlivých variantov funkčného člena, nie súčtu jeho jednotlivých podôb v rámci modelačnej analýzy. Napr. *Dolné Vestenice - nový cintorín* ($A1 = PÚ + VL + U$), *Nitra - Dolné Krškany II* ($A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 + NCh$), *Podhorany okr. Nitra - Mechenice nový cintorín* ($A1 = PÚ1 + PÚ2 + PÚ3 + VL + U$).

Funkčný člen VL – vlastnosť sa vo výskumnej vzorke vyskytuje 42-krát; napr. *Senec - starý katolícky cintorín* ($A1 = PÚ + VL + HCh + U$), *Chyzerovecký cintorín* ($A1 = VL + U$), *Cintorín Banky - evanjelický* ($A1 = U + PÚ + VL$).

Funkčný člen HCh – honorifikačná charakteristika má vo výskumnej vzorke 10 výskyty; napr. *Lazaret* ($A1 = (U) + HCh$), *Národný cintorín* ($A1 = HCh + U$), *Sobrance*; *SNP* ($A1 = (U) + PÚ + HCh$).

¹² Keď sa ten istý člen v modeli nachádza viac ako raz, každý člen je očíslovaný: $PÚ1$, $PÚ2$, $PÚ3$. Ak sa člen v modeli nachádza len raz, člen nedostane číslo: $PÚ$.

Funkčný člen NCh – numerifikačná charakteristika má 4 výskyty; napr. *Belá - Cintorín I*, *Belá - Cintorín 2* ($A1 = PÚ + U + NCh$), *Nitra - Dolné Krškany I*, *Nitra - Dolné Krškany II* ($A1 = (U) + PÚ1 + PÚ2 + NCh$).

Funkčný člen PN – príslušnosť k národu má 1 výskyt v celej výskumnej vzorke: Ide o najmenej frekventovaný funkčný člen v modelačnej analýze: *Stropkov - americký cintorín* ($A1 = PÚ + PN + U$).

4 Záver

Pri tvorbe modelov vlastných mien cintorínov na Slovensku sme výskumnú vzorku abstrahovali zo stránky *Živá spomienka*¹³. Pri modelačnej analýze sme zachytili tendenciu, že cintorín (resp. vlastné meno cintorína) je na stránke zapísaný vo väčšine prípadov podľa názvu obce alebo mesta. Toto môže súvisieť s faktom, že na stránku zapisuje názvy laická, nie odborná verejnosť. S týmto faktom súvisí aj vysoký výskyt ortografických chýb, najmä nesprávny zápis veľkých a malých písmen v názvoch. Ide napr. o rôzny zápis adjektíva, ktoré pomenúva vieru, napr. *židovský/Židovský* (*Stará Ľubovňa - židovský cintorín* *Sobrance/Židovský cintorín*), *evanjelický/Evanjelický* (*Babiná - evanjelický cintorín a.v./Evanjelický cintorín a.v.*), *katolícky/rímskokatolícky/ rímsko-katolícky* (*Babiná - katolícky cintorín/Boldog - rímskokatolícky cintorín/ Svätý Jur - Horný rímsko-katolícky cintorín*).

Vlastných mien cintorínov zapísaných ako meno obce bez substantíva *cintorín* bolo vo výskumnej vzorke najviac a tvorilo až 97% analyzovaných názvov. Najfrekventovanejším bol člen (U) - urbanonymum s 2693 výskytmi. Funkčný člen PÚ sa vo výskumnej vzorke nachádzal 2673-krát, jeho násobné varianty mali spolu 213 výskytov. Najmenej frekventovaným funkčným členom bol člen PN – príslušnosť k národu, ktorý sa v modelovanom materiáli nachádza len raz. Z hľadiska počtu členov boli vo výskumnej vzorke najpočetnejšie dvojčlenné modely. Typ onymického modelu s najvyšším počtom výskytov bol model $A1 = (U) + PÚ$, ktorý sa v modelovanom materiáli nachádzal 2603-krát.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: VEDA, 1996, 205 s.

DAVID, Jaroslav: URBANONYMUM. In: Nový encyklopedický slovník češtiny. Dostupné na:

<https://www.czechency.org/slovník/URBANONYMUM> [cit. 2024-03-12]

GONDEKOVÁ, Veronika: Synchronne modely a modelovanie inštitucioným v rámci Ministerstva vnútra SR. In: J. Kulwicka-Kamińska, A. Moroz (eds.): Tradycja i nowoczesność w badaniach języków słowiańskich, Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021a, s. 231 – 240.

GONDEKOVÁ, Veronika: Synchronne modely a modelovanie vlastných mien čaju, kávy a cukrovín. In: Nová filologická revue, 13, 2021b, č. 1, s. 208 – 222.

MAGDA-CZEKAJ, Małgorzata – ODAŁOŚ, Paweł: Modely vlastných mien slovenských, českých a poľských pív. In: Jakubowska-Ożóg, A. (ed.): Człowiek wobec żywiołów. Perspektywa interdyscyplinarna, Słupsk : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku, 2022, s. 145 – 158.

¹³ Živá spomienka [cit. 2024-03-12]

- ODALOŠ, Pavol: Synchronne modely a modelovanie hydroným rieky Turiec. In: *Studia Philologica Velikotarnovskej univerzity*, 42, 2024b, č. 1 (v tlači).
- ODALOŠ, Pavol: Modelovanie a modely chrématoným. In: I. Valentová (ed.): 19. slovenská onomastická konferencia. Bratislava : Veda, 2015, s. 464 – 472.
- ODALOŠ, Pavol: Česko-slovenská škola onomastického modelovania. Modelovanie chrématoným. In: *Slavica Slovaca*, 58, 2023, č. 1, s. 38 – 55.
- ODALOŠ, Pavol: Modelovanie a modely toponým a kozmoným. In: 22. slovenská onomastická konferencia, Trnava, 2024a (v tlači).
- PLESKALOVÁ, Jana: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany. H & H, 1992. 151 s.
- ROŽAI, Gabriel: Modelovanie inštitucioným zo zdravotníckej a sociálnej oblasti. In: J. Kulwicka-Kamińska, A. Moroz (eds.): *Tradycja i nowoczesność w badaniach języków słowiańskich*, Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021a, s. 333 – 345.
- ROŽAI, Gabriel: Synchronne modely a modelovanie vlastných mien nealkoholických nápojov. In: *Nová filologická revue*, 13, č. 1, 2021b, s. 166 – 179.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Toponymické modely a toponymický systém. In: *Slovo a slovesnost*, 33, 1972, č. 4, s. 304 – 318.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita, 1999. 191 s.
- URBANONYMUM. In *Slovenská onomastická terminológia*. Dostupné na: <https://lnk.sk/gkmsy> [cit. 2025-07-07].

PRAMENE:

Živá spomienka. Dostupné na: <https://www.zivaspomienka.sk/>. [cit. 2024-03-12].

Pragmatic Aspects of US Presidential Election Campaigns: Harris vs Trump¹

Richard Gramanich Štromajer

Department of English and American Studies, Matej Bel University in Banská Bystrica
richard.stromajer@umb.sk

1 Introduction

The 2024 American presidential election attracted significant attention all around the world, as it featured two prominent candidates representing opposing political ideologies. Kamala Harris, the Democratic nominee, faced off against Donald Trump, the former president of the United States of America (henceforth USA), and Republican candidate. Harris served as vice president (henceforth VP) under the Joe Biden administration from 2020 to 2024. Initially, now-former President Biden was expected to run against Trump in the 2024 United States (henceforth US) presidential elections. However, growing questions around his physical as well as mental health ignited some controversy surrounding his ability to undertake an efficient campaign and run a second term (cf. Khullar, 2024; Boak & Miller, 2024; Feldscher et al., 2024; Smolar, 2024; Prindiville & Concepcion, 2024).²

During the June 28, 2024, US presidential debate, President Biden was questioned about the surge of undocumented migrants crossing the southern border under his administration.³ Host of the presidential debate, Jake Tapper, questions Biden on why voters should trust him. In response, Biden outlined the actions his administration had taken to make the border more secure and reduce illegal crossings while also urging a more humane approach to immigration enforcement. Then former President Trump, when asked to react, responded dismissively, stating that he “really [does not] know what he said at the end of that sentence. I don’t think he knows what he said either” (Trump, 2024).⁴ This remark exacerbated concerns within the Democratic Party and among its supporters regarding Biden’s well-being and capacity to lead the country.

On July 21, 2024, Biden announced his withdrawal from the presidential race, expressing his “full support and endorsement for Kamala [Harris] to be the nominee of [the Democratic] Party

¹ Funded by the European Union NextGenerationEU through the Recovery and Resilience Plan of the Slovak Republic under Project No. 09I03-03-V02-00011 / Financed by Federal Ministry of Education, Science and Research (BMBWF) – OeAD – Austria’s Agency for Education and Internationalisation under CEEPUS, CIII-AT-0119

² Numerous internet users across platforms like Instagram, X (formerly known as Twitter), and TikTok, as well as various journalists, have expressed concerns over President Biden’s well-being, citing instances of concerning behaviour. During the 2024 D-Day commemoration in Normandy, he appeared briefly disoriented, attempting to sit prematurely before First Lady Jill Biden intervened (for more, see Kukreti, 2024). Other incidents, such as his odd exchange with a wounded Marine or an inappropriate joke before addressing the Covenant School shooting, have fuelled public debate over his overall well-being and re-election suitability (for more, see Weichert, 2024).

³ Most Republicans consider this to be a concern that has overwhelmed border states and strained resources in cities such as New York and Chicago, raising concerns about public safety and security.

⁴ Quoted directly from the presidential debate that took place on June 28, 2024. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=yr9d79TNPfc> [min. 19:24 to 21:48].

this year” (Biden, 2024).⁵ In response, former VP Harris pledged to “do everything in [her] power to unite the Democratic Party – and unite [the American] nation – to defeat Donald Trump and his extreme Project 2025⁶ agenda” (Harris, 2024).⁷

Following VP Harris’s announcement of her candidacy in the 2024 US presidential election, social media and rallies became a battleground for their campaigns, reflecting distinct rhetorical strategies and approaches. Harris’s campaign prioritised outreach to Generation Z, leveraging digital platforms to engage younger voters, while Trump adhered to his traditional rally-centred strategy, characterised by rhetorical exaggeration and provocative statements designed to dominate media discourse. Although Trump ultimately secured victory, the rhetorical strategies employed by both candidates remain a compelling subject of analysis, particularly in their sole presidential debate. This article examines the second US presidential debate through a pragmatic lens. The focus is put on analysis of how Harris and Trump crafted their arguments, employed persuasive techniques, and shaped public perception.

2 The Notion of Political Communication

Political communication is a process that actively shapes the public sphere, influencing governance, public opinion, and voter behaviour. It differs from regular communication, which aims to advance social bonding and casual interaction, in that political communication operates within power relations, typically asymmetrical, with actors such as politicians, the media, and the public playing significant roles in the process (Schmitt-Beck, 2022). It is conducted through multiple channels⁸ and each is shaping political discourse in unique ways (Lilleker, 2006).

Scholars have long discussed the definition of political communication. McNair (2011, p. 3) acknowledges that “the term has proved to be notoriously difficult to define with any precision”, as both “political” and “communication” are broad and always evolving concepts. Denton and Woodward (1990, p. 14) describe it as “a pure discussion about the allocation of public resources (revenues), official authority (who is given the power to make legal, legislative, and executive decisions), and official sanctions (what the state rewards or punishes)”. Expanding on this, McNair (2011) points out that political communication is all about messages regarding politics from citizens, politicians, and the media. Norris (2001) presents political communication as an interactive process at three levels: (1) downward communication, by political elites to citizens; (2) horizontal communication, among political actors; and (3) upward communication, where citizens express opinions through votes, protests, and now also through the internet (Schmitt-Beck, 2022).

As mentioned before, political communication is shaped by hierarchical structures, ideological conflicts, and strategic messaging (Schmitt-Beck, 2022). Political messages are often framed to persuade rather than simply inform, employing rhetoric, symbolism, and media influence to construct narratives (Perloff, 2021). For instance, slogans like Harris’s “The American Dream

⁵ Quoted directly from the official X account of Joe Biden.

⁶ Project 2025 is described by its official website as a “historic movement” uniting conservative organisations to “take down the Deep State and return the government to the people”. In contrast, the American Civil Liberties Union (henceforth ACLU) calls it a blueprint for radical executive restructuring, opposing abortion rights, LGBTQ rights, immigrant rights, and racial equity. Spanning over 900 pages, it remains highly contentious, with Trump denying involvement during the September 11, 2024, debate, while Harris asserts it reflects his agenda (approx. min. 24:12 in the YouTube video of the presidential debate).

⁷ Quoted directly from the official X account of Kamala Harris.

⁸ For example, traditional media, digital platforms, social media, political advertising, rallies, presidential debates, direct public engagement, etc.

belongs to all of us” and Trump’s “Make America Great Again” encapsulate ideological positions that resonate with specific audiences.

Modern political communication is inseparable from media influence. Perloff (2021, p. 36) notes that “we cannot talk about politics without invoking media, and we cannot understand contemporary media without appreciating the role they play in the political system”. Political discourse is largely mediated, and television, social media, and the news media shape how people encounter political reality. This has been amplified by the expansion of digital media, which provides direct channels for politicians while also fostering polarisation (Larsson, 2021; Fawzi, 2019). Trump’s political persona exemplifies this media-politics fusion, built on provocative statements that generate viral reactions. For example, his comment, “Joe Biden is asleep, Kamala is at a dance party with Beyonce”⁹, was widely shared and parodied on social media, reinforcing both support and criticism. Similarly, Harris’s viral remark, “You think you just fell out of a coconut tree?”¹⁰ became a meme-driven campaign symbol, demonstrating how digital engagement shapes political narratives.

Research highlights how political communication influences voter behaviour, policy, debates, and public trust. McNair (2011) discusses the micro-effects of political messaging, showing how candidate image, rhetoric, and media framing affect electoral outcomes. Visual and rhetorical cues¹¹ shape public perception, sometimes overriding policy considerations (Rosenberg and McCafferty, 1987). However, political advertising remains a key strategy, though its persuasive power is often limited by pre-existing biases. The evolution of digital political communication has further refined these tactics, with targeted social media campaigns using algorithm-driven content to maximise engagement (Schmuck and Hameleers, 2020). During the 2024 US presidential election, VP Harris went viral multiple times on the social media platform TikTok. One of the most notable instances was the widespread remixing of her “Coconut” statement, which users incorporated into various remixes of the songs.¹² Harris’s own TikTok, X, and Instagram accounts even adopted a “brat green” theme, suggesting a strategic effort by her team to appeal to younger voters.¹³ Similarly, now President Trump also garnered significant social media attention. His controversial statements regarding transgender people, undocumented immigrants, and his stance on late-term abortion sparked intense debate. While these remarks faced considerable backlash, they also resonated with his supporters, reinforcing his political base.

Given its profound influence, political communication carries ethical responsibilities. Veneti and Lilleker (2022) proposed the 3D Normative Model, advocating for:

- Service Ethos: Political leadership should prioritise honesty, integrity, and accountability;
- Inclusivity: Ensuring equal participation and representation in political discourse;
- Empathy: Understanding and addressing public concerns genuinely.

While the presented model poses as a rather ideal framework for ethical communication, it should be recognised that political rhetoric is shaped by strategies that vary between politicians and their target audiences. Not all political communication aligns with these ethical ideals, nor does it always gain equal attention. For example, Trump’s rhetoric often relies on divisive and

⁹ Said at one of his rallies in Michigan. Source: <https://x.com/TheInsiderPaper/status/1850148835546333576>

¹⁰ Said at the White House event in 2023. Source: <https://www.youtube.com/watch?v=0bSTqokjNEE>

¹¹ I.e. demeanour of politicians, slogans they are using, debate performances or even their physical appearance.

¹² It may be seen on different platforms: https://www.tiktok.com/@zeo_choons/video/7394714059679042823 <https://www.youtube.com/shorts/ywRVuutQbU4> / <https://www.youtube.com/shorts/FIMRIKPCX90> etc.

¹³ The vibrant neon green displayed on the album cover of *Brat* by Charli XCX has emerged as the defining colour of the summer of 2024 and is now widely recognised as “Brat Green”.

inflammatory language, particularly in his references to undocumented immigrants as “illegal aliens”. His statements dehumanise these human beings by portraying them as criminals and economic threats. This kind of political communication directly contrasts with the principles of inclusivity and empathy outlined in the 3D Normative Model. It may be said that such ethical frameworks seek to counterbalance manipulative or divisive rhetoric; the performative nature of modern politics often undermines them. In a media landscape driven by sensationalism and social media virality, attention-grabbing statements frequently overshadow substantive, ethical discourse.

3 Rhetorical Strategies as Instruments of Political Influence and Persuasion

Rhetoric has long been a central element of political discourse, though its role and perception have evolved over time. Initially regarded as the art of persuasion in ancient Greece, rhetoric has since been subject to criticism for its potential to obscure truth and manipulate audiences (cf. Finlayson, 2013; Chouliaraki and Fairclough, 1999). Despite these critiques, rhetoric remains an essential tool in political communication, structuring debates, framing ideological perspectives, and shaping public perception (Skinner, 2009). While persuasion is only one aspect of rhetoric nowadays, it remains particularly relevant in political contexts where candidates seek to influence voter attitudes and decision-making (Hogan, 2012).

Political rhetoric operates within a framework of strategic argumentation, shaping not only the content of political messages but also the way they are received (Turnbull, 2017). As Blumenau and Lauderdale (2022, p. 255) observe, “politicians invest time and effort in crafting arguments to present to voters, and the arguments that they make often deploy common rhetorical elements”. These rhetorical elements serve not only as a means of persuasion but also to define the parameters of public discourse, influencing which perspectives are legitimised and which are marginalised (Krebs and Jackson, 2007). The ability to frame debates effectively can thus determine the success of political actors in gaining public support and advancing their agendas. For that reason, the 2024 US political debate between Trump and Harris offers a compelling case study of how rhetorical strategies function within a competitive political arena. Both candidates employed distinct rhetorical techniques that align with their respective ideological positions and communication styles.

Trump’s rhetorical approach is often characterised by hyperbole, strategic populism, and rhetorical coercion. As Svehla and Lyons (2024, p. 155) note, “another hallmark of Trump’s rhetoric is his constant use of extreme hyperbole”. This strategy serves to amplify political stakes, portray opponents as existential threats, and reinforce his image as a decisive leader (Abbas, 2019). Trump’s technique of “retreat and repeat”, described by Svehla and Lyons (2024, p. 161), enables him to introduce controversial claims, subsequently retreat them, and later restate them in slightly altered forms. This manoeuvre not only keeps his audience engaged but also allows him to shift narratives while maintaining control over public discourse. Another key component of Trump’s rhetoric is rhetorical coercion, wherein he structures debates in ways that force opponents into defensive positions (Kerbs and Jackson, 2007). Additionally, his use of dysphemistic language functions to delegitimise opponents and mobilise his base (Kafi and Degaf, 2021; Muhammad, 2020).

On the other hand, Harris strategically employs the use of pronouns to foster inclusivity and solidarity. Her use of the personal pronoun *we* creates a sense of collective identity and shared purpose (di Laurea, 2022), aligning with Democratic principles of social justice and systemic reform (Cossiga, 2024). Unlike Trump’s confrontational tone, Harris prioritises engagement, reinforcing civic participation over polarisation (di Laurea, 2022). This reflects Hogan’s (2022)

“politics of persuasion”, where moral credibility shapes discourse. It may be said that the use of pronouns is an integral part of political discourse. Levinson (2006, p. 1) states that “deixis introduces subjective, attentional, intentional, and of course context-dependent properties into natural language”. Politicians manipulate pronouns to shape identity and affiliation, as “the ease with which personal pronouns may be used to convey different meanings makes them a perfect tool for rhetorical purposes” (Proctor and Su, 2011, p. 3252). Van Dijk (2022, p. 1) asserts that “political discourse is eminently ideological”, and according to Proctor and Su (2011) identity construction is key.

3.1 Pragmatic Aspects to Rhetorical Techniques

Understanding of some of the rhetorical strategies requires an exploration of implicature, which enables speakers to convey meaning beyond explicit statements. Leech (1983, p. 1) asserts that “we cannot really understand the nature of language itself unless we understand pragmatics: how language is used in communication.” Pragmatics, particularly through Grice’s (1975) cooperative principle, may provide an interesting framework for analysing rhetorical techniques that create implicit meanings through implicatures. It was Grice (1975) who distinguishes between conventional and conversational implicature. Conventional implicatures are tied to specific lexical items, such as “but” implying contrast, while conversational implicatures arise dynamically in discourse through maxims of quantity¹⁴, quality¹⁵, relation¹⁶, and manner.¹⁷ Speakers may flout these maxims to generate implicatures, requiring listeners to infer meaning.

Burke (2016) explores how classical rhetoric intersects with pragmatic implicature, particularly through enthymemes.¹⁸ Figures of speech such as metaphor, irony, and hyperbole function similarly, relying on implicature to communicate meaning indirectly. Quintilian’s (1921) principle of lucidity further reinforces this connection, emphasising clarity and coherence in persuasive discourse. Burke (2016) argues that rhetoric and pragmatics should be integrated, as both rely on implicature to shape interpretation. Furthermore, political discourse exemplifies implicature in action. For instance, Trump’s rhetorical style employs strategic implicatures through hyperbole and dysphemisms, creating inferred meanings that resonate with specific audiences (McNair, 2018). Candidates might use implicature to avoid making direct claims, which will influence the perception through indirect meaning (Pan, 2019). Political debates follow established conventions intended to assure fairness (Popli, 2024). “Political discourse is featured by interaction between language, media, and politics. It underlines the significance of language in the study of politics, wherein language is not only used as a device but also consists of the object of study in politics” (Pan, 2019, p. 253).

Hyperbole exemplifies implicature by exaggerating for effect rather than truth. “Hyperbole is one of the most widely used figures of speech, and yet it remains significantly understudied” (Carston and Wearing, 2015, p. 79). Similarly, irony flouts the maxim of quality, requiring listeners to infer opposite meanings. Hyperbolic irony exaggerates absurdity, while meiotic irony minimises importance (Carston and Wearing, 2015). Both rely on scalar implicature, where meaning depends on contrast with reality (Kapogianni, 2011). It is also interesting to mention that dysphemisms further demonstrate implicature by framing opponents negatively, forcing audiences to infer derogatory meanings (Aytan et al., 2021). Unlike euphemisms, which

¹⁴ “Make your contribution as informative as is required (Grice, 1975, p. 45).

¹⁵ “Do not say what you believe to be false” (Grice, 1975, p. 46).

¹⁶ “Be relevant” (Grice, 1975, p. 46).

¹⁷ “Avoid obscurity of expression [...] Avoid ambiguity [...] Be brief [...] Be orderly” (Grice, 1975, p. 46).

¹⁸ Arguments that omit premises for audiences to infer (Burke, 2016).

soften expressions, dysphemisms intensify ideological polarisation and in-group solidarity (Baranov & Kazakevich, 1991). These rhetorical strategies often flout Grice’s maxims, particularly manner, compelling audiences to derive implicit connotations (Demyankov, 2002).

4 Analysis of the Presidential Debate

The second US presidential debate took place on September 10, 2024, at the National Constitution Centre in Philadelphia and was broadcasted on ABC. It was hosted by David Muir and Linsey Davis. The debate followed a structured format, as stated by Muir: “90 minutes with two commercial breaks. No topics or questions have been shared with the campaigns. The candidates will have two minutes to answer questions [...] Two minutes for rebuttals and one minute for follow-ups, clarifications, or responses. Their microphones will only be turned on when it [is] their turn to speak. No prewritten notes allowed. There is no audience here tonight in this hall at the National Constitution Cent[re]” (Muir, 2024).¹⁹ The event adhered to the principles established by the *Commission on Presidential Debates* (CPD), a nonpartisan organisation responsible for ensuring the regular occurrence of general election debates.

Picture 1. presents data on the topics discussed during the debate, the number of questions posed by each host, and the responses and follow-ups between the candidates. Given the dynamic nature of the discussion, only direct responses to the hosts’ questions were included, as off-topic exchanges and heated discussions occurred rather frequently.

Davis posed 9 questions, while Muir asked 13, totalling 22 questions being asked. Harris responded 9 times, whereas Trump answered directly to questions 16 times. In the rebuttal section, Harris reacted to Trump’s claim 13 times, with one instance where she interjected without being prompted. On the other hand, Trump responded to Harris 18 times and interjected 13 times unprompted. Harris’s lower response count reflects the fact that she was often asked to react to Trump’s statements rather than receiving direct questions.

Topics of Presidential Debate	Q: Davis	Q: Muir	Harris's Response	Trump's Response	Harris's Rebuttal	Trump's Rebuttal
The Economy / Cost of Living		2	1	2	3	2 + 1
Abortion / Reproductive Rights	2			3	2	2
Immigration / Border Security		3	1	2	3	1 + 3
Energy Policy	1		1	1		
Democracy		2		2	2	1 + 1
Israel-Hamas War	2		1	1	1	1
Russia-Ukraine War		4	2	2		2
Afghanistan		1	1			1
Racial Identity of Harris		1		1	1 + 1	1
Healthcare	3		1	2		1
Climate Change	1		1			1

Picture 1 Presidential Debate Overview (source: Richard Gramanich Štromajer)

Several moments of contention arose, particularly when Davis pressed Trump on whether he would “veto a national abortion ban” (Davis, 2024).²⁰ After he evaded a direct answer, she

¹⁹ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

²⁰ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

repeated the question, prompting a heated exchange where Harris urged him to respond. Trump then accused Harris of supporting abortion in the final months of pregnancy, to which she refuted his claim. Another notable exchange occurred when Muir confronted Trump over his assertion that undocumented immigrants were consuming pets, to which Trump responded that “the people on television say my dog was taken and used for food” (Trump, 2024).²¹ Additional confrontations centred on Trump’s deportation plans, Harris’s stance on defunding the police, and Trump’s past remarks about the 2020 presidential elections. The debate ended with closing statements from both candidates, with Davis noting that “President Trump won the coin toss. He chose to deliver the final closing statement of the evening” (Davis, 2024).²²

This article employs a qualitative methodology focused on discourse analysis so we can look at the rhetorical and pragmatic strategies that Trump and Harris used in the second US presidential debate. The analysis is grounded in political communication and related linguistic frameworks, particularly with the focus on rhetoric, persuasion, and strategic language use. To ensure a thorough contextual understanding, the data used in the analysis are taken from the official debate transcript and are complemented by media reports and academic sources. In addition, a comparative analytical framework is used to highlight the distinction in their rhetorical styles. In this article we also take into consideration the broader implications of their communication strategies within the evolving landscape of digital political discourse.

4.1 Harris’s Rhetorical Strategies from the Pragmatic Point of View

Harris’s rhetorical approach in the presidential debate reflects a sophisticatedly designed strategy used to maximise her persuasiveness, maintain credibility, and frame her arguments in a way that resonates with a broad audience. Her rhetorical techniques exhibit a consistent pattern of contrastive framing, implicature, pronoun deixis, and strategic engagement with the audience. A particularly striking aspect of Harris’s rhetorical approach is her use of contrastive framing, where she strategically juxtaposes her policy positions against those of her opponent. For instance, when discussing economic policy, Harris presents herself as the candidate of opportunity and inclusion by stating that her “plan is to give a \$50,000 tax deduction to start-up small businesses [...] My opponent, on the other hand, his plan is to [...] provide a tax cut for billionaires and big corporations” (Harris, 2024)²³. It can be seen that Harris draws a moral comparison between her policies, which she portrays as helping Americans in the working class, and those of her opponent, which she describes as favouring only the elite.

Equally significant is her use of implicature, allowing her to avoid a direct answer. In discussing economic challenges, she strategically avoids explicitly stating that Americans are worse off under the current administration. Instead, she provides evidence and lets the audience infer the conclusion. By stating that “we know that we have a shortage of homes and housing, and the cost of housing is too expensive for far too many people”²⁴ She strengthens her position without specifically acknowledging that the economy has become worse, and she also comes across as sympathetic to the issue, which will only appeal to people.

Harris often uses ethos and direct engagement to make the issues feel more personal. When addressing reproductive rights, she highlighted the real-world consequences of restrictive policies, making them more than just abstract political debate. For instance, when she stated that “a survivor of a crime, a violation to their body, does not have the right to make a decision

²¹ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

about what happens to their body next. That is immoral”²⁵ she underscores the deeply personal and ethical stakes involved. Together with the host Davies, they tried to directly counter misleading claims, such as those from Trump himself, which falsely suggest that abortion happens in the third trimester as a common practice.

As mentioned before (cf. diLaurea, 2022), Harris also leverages pronoun usage to establish both personal credibility and a sense of inclusivity. She is regularly switching between first-person singular and plural personal pronouns, and by that she is able to establish a dynamic interaction between individual authority and group identification. For instance, Harris reinforces this balance between individual authority and group identification when she states, “I am actually the only person on this stage who has a plan that is about lifting up the middle class and working people of America”,²⁶ highlighting her personal leadership, and then she shifts to inclusivity with, “we know that there is work to be done, and we will do it together”.²⁷ Throughout the whole presidential debate, Harris switches between the pronouns *I* and *we*. For that reason, she is able to establish herself as a decisive leader and as a spokesperson for the common people.

Additionally, Harris demonstrates a sophisticated use of hyperbole and persuasive emphasis. It is important to note that, unlike Trump, her exaggerations remain within reasonable bounds, which adds to her efforts to maintain credibility. Phrases such as “the largest child tax credit that we have given in a long time”²⁸ or “my opponent has a plan that I call the Trump sales tax”²⁹ are not considered to be as extreme as some other rhetorical styles; however, they create powerful mental associations; she makes it simple for the audience to comprehend that Trump comes with a personal financial burden tied to him.

Finally, Harris’s rhetorical strategy also frequently incorporates structured repetition, particularly when reinforcing key themes. In her speech about Trump’s legacy, she employs repetition to emphasise negative historical parallels by stating that “Donald Trump left us the worst unemployment since the Great Depression [...] Donald Trump left us the worst public health epidemic in a century” [...] Donald Trump left us the worst attack on our democracy since the Civil War”. While these claims may involve some exaggeration, depending on one’s perspective, they effectively frame his impact, framing him as an incompetent leader.

Harris’s rhetorical approach in the presidential debate carefully balances assertiveness and inclusivity, using strategic language to strengthen her political message. She blends confidence with relatability, shifting between personal authority and collective identity to appeal to a broader audience. Through contrastive framing and subtle implication, she was able to position herself as both a decisive leader and a representative for common people. It may be said that her rhetorical style allows her to challenge her opponent while maintaining an optimistic and unifying tone.

4.2 Trump’s Rhetorical Strategies from the Pragmatic Point of View

Trump’s rhetorical approach in the presidential debate is marked by a distinctive reliance on deflection, hyperbole, fear appeals, and a forceful personal style designed to overwhelm opposition and maintain dominance in discourse. Unlike Harris’s structured and policy-focused

²⁵ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

argumentation, Trump's rhetorical style prioritises emotional engagement, unpredictability, and direct audience manipulation. His approach exemplifies a performative mode of political communication where factual consistency is secondary to impact, persuasion, and the creation of strong, memorable associations.

One could argue that Trump's ability to deflect criticism and recast the entire discussion is one of his most reliable rhetorical strategies. When confronted with direct policy critiques, we can see that he often pivots to unrelated but emotionally charged topics. This is mostly evident in his response to economic policy discussion, for instance, by stating that "we're doing tariffs on other countries. Other countries are going to finally, after 75 years, pay us back for all that we've done for the world".³⁰ Trump diverts the discussion from the details of his tax policies to a nationalist trade narrative. He is making an effort to divert attention from the topic of domestic taxes to the economic exploitation of the US by foreign nations.

However, this technique extends beyond economic discussions. When asked about immigration, Trump rapidly transitions from policy arguments to visceral imagery by stating that "on top of that, we have millions of people pouring into our country from prisons and jails, from mental institutions and insane asylums".³¹ His word choice is especially telling because phrases like "insane asylum" are outdated and insulting because they perpetuate negative stereotypes. Furthermore, his assertions that "millions" of individuals are coming into the country from jails and prisons are most likely over-exaggerated because there are no reliable statistics to back up such a massive influx. He most likely intended to create an immediate sense of urgency and dread by reorienting the discussion away from legislative remedies to a perceived existential crisis.

It is already known that his economic rhetoric is often characterised by over-exaggerated self-praise and, in some cases, unverifiable claims that position him as uniquely successful in financial matters. In the presidential debate, for instance, he states that he "created one of the greatest economies in the history of [their] country. I'll do it again and even better".³² It needs to be noted that this type of statement lacks empirical grounding, but it still functions as a powerful cognitive shortcut for his supporters. While it may be true that the economy flourished during his presidency from 2016 to 2020, it is also important to acknowledge that his growth was likely influenced by policies and economic momentum inherited from former President Barack Obama. Trump, however, has consistently deflected this notion, instead insisting that all economic success during his term was solely his own achievement (cf. Chinni, 2020; Harwood, 2020; Horsley, 2018). Nevertheless, the absence of concrete empirical data does not diminish the effectiveness of this strategy; rather, it reinforces the perception of Trump as a good leader.

A hallmark of Trump's rhetorical style is his use of fear appeals, particularly in discussions of crime connected with undocumented immigrants. He frequently employs dramatic, unverified claims to establish a sense of crisis, such as when he claimed that if "you look at Springfield, Ohio. You look at Aurora in Colorado. They are taking over the towns".³³ In this instance, Trump most likely provides his supporters with concrete points of reference, which again gives impersonal policy discussions a sense of immediacy. His portrayals of undocumented immigrants as criminals and societal dangers are consistent with a larger strategy called

³⁰ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

³¹ Ibid.

³² Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

³³ Ibid.

othering³⁴ that portrays marginalised groups and political opponents as existential dangers to the stability of the country.

It should be recognised that this specific rhetorical strategy is not limited only to immigration. In discussions of crime rates, Trump dismisses official data and replaces it with fabricated evidence, as in his statement that “the FBI [...] they were defrauding statements. They didn’t include the worst cities. They didn’t include the cities with the worst crime. It was a fraud”.³⁵ This discrediting of institutional data fosters widespread distrust in governmental agencies, eroding confidence in objective sources of information. More dangerously, it paves the way for a narrative in which facts become irrelevant, and reality is shaped by perception rather than evidence. It is quite disturbing that Trump portrays himself as the sole arbiter of truth. On the one hand, it may strengthen his political power and influence, but it also fosters a culture in which people doubt their ability to accept anything at all.

Moreover, it should be mentioned that Trump regularly interrupts hosts and his opponent in the presidential debate (see Picture 1). He does this by using verbal dominance as a tool to control the narrative. This is particularly evident in exchanges where he is challenged on past policy decisions or controversial statements, such as when Davies asked him if he would “support a federal abortion ban”³⁶ and he responded by stating, “well, the problem is that they want abortion up to the ninth month! That’s murder! They want execution after birth”.³⁷ This rhetorical strategy appears to serve multiple functions. Firstly, it disrupts his opponent’s ability to present a coherent argument because he managed to redirect the discussion to an emotionally charged topic. Secondly, it also shields his own stance from deeper scrutiny. This pattern is not unique to Trump but aligns with a broader trend among Republicans who propagate extreme claims, such as the notion that people are executing babies after birth. While Trump has mentioned that he supports exceptions for cases of incest or when the mother’s life is at risk, his broader rhetoric does little to emphasise these instances. Nevertheless, such narratives can lead to harmful consequences, pushing individuals towards unsafe alternatives to terminate pregnancies.

One of the notable aspects of his speeches is his use of extreme, emotionally charged claims that resist easy fact-checking. We call this phenomenon “shockbait”. For instance, he stated that “in Springfield, they’re eating the dogs. The people that came in. They’re eating the cats”³⁸, referring to undocumented immigrants. In our view, such statements are primarily designed to shock people, ensuring that the conversation shifts from substantive policy discussions to an outrage-fuelled media cycle. This technique guarantees that his claims, however unsubstantiated, remain central to public discourse. In fact, this technique benefits him regardless of whether people are discussing him positively or negatively, because he is still

³⁴ According to Curle (2020) “othering involves zeroing in on a difference and using that difference to dismantle a sense of similarity or connectedness between people. Othering sets the stage for discrimination or persecution by reducing empathy and preventing genuine dialogue. Taken to an extreme, othering can result in one group of people denying that another group is even human” – for instance, when Trump refers to undocumented immigrants as “illegal aliens” which is, in fact, a dysphemism that carries negative connotations, dehumanises individuals, and reinforces fear-based narratives.

³⁵ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

given a platform. The controversy itself becomes the mechanism that sustains his visibility and influence.³⁹

Ultimately, Trump's rhetorical strategy prioritises emotional resonance over policy coherence. His frequent shifts in topic, dramatic assertions, and bold personal claims are not meant to withstand fact-checking but rather to create an emotive and compelling performance. This is evident in his grandiose statements, such as "we are a failing nation. We will not survive another four years of this"⁴⁰, which reinforces a sense of existential crisis, regardless of their detachment from empirical reality. His style in the presidential debate exemplifies an aggressive, theatrical approach to political discourse. It seems like he tries to ensure that his presence remains central in public conversation, regardless of whether he is being praised or criticised. In the end, this approach blurs the boundaries between political discourse and spectacle, giving precedence to emotional impact and persuasion over factual accuracy and meaningful policy.

5 Conclusion

The aim of this article was to compare the rhetorical styles of Harris and Trump in the second US presidential debate from a pragmatic point of view. We go even further for in-depth analysis of their distinctive communication style within the political discourse. Through an analysis of their language, persuasion techniques, and rhetorical methods, we highlighted the stark differences in their messaging, delivery, audience engagement, and strategic plan. Trump's rhetoric is defined by emotional intensity, over-exaggeration, and an instinctive ability to dominate media cycles, ensuring his statements remain at the centre of public discourse, often independent of factual accuracy. In contrast, Harris employs a structured, inclusive, and policy-focused approach that prioritises logical argumentation and coalition-building.

These opposing approaches reflect deeper ideological and strategic purposes that go beyond people's communication choices. While Trump thrives on disruption, populist sentiment, and media-driven impact, Harris's discourse is grounded in coherence, civic participation, and institutional credibility. Their disparate strategies demonstrate how political rhetoric is dynamic and how spectacle and emotional resonance can occasionally eclipse important policy debates.

Nevertheless, analysing these rhetorical devices provides insightful information about contemporary political discourse, especially in a time when social media and online interaction are prevalent. As political discourse increasingly blurs the lines between debate and spectacle, the ability to command attention has become just as influential as the content of one's message. This change emphasises how crucial it is to research how public leaders create narratives, rally support, and negotiate the intersection of politics, the media, and public opinion in a rapidly evolving information environment.

³⁹ A similar instance occurred at a 2024 campaign rally in Wisconsin, a crucial swing state, when Trump claimed it was unimaginable for a parent to send their son to school, only for him to return having undergone a "brutal operation". He stated, "Can you imagine this? What the hell is wrong with our country?" This remark quickly went viral on social media, with many mocking and parodying it. However, despite the ridicule, it still amplified his presence and ensured that his message – no matter how exaggerated – continued to spread.

⁴⁰ Quoted directly from the presidential debate transcript by Hoffman, 2024.

LITERATURE

- ABBAS, Ali Haif: Super-Hyperbolic Man: Hyperbole as an Ideological Discourse Strategy in Trump's Speeches. In: *International Journal for the Semiotics of Law*, 2019, Vol. 32, pp. 502 – 522.
- AYTAN, Allahverdiyeva – AYNUR, Budaqova – HILAL, Priyeva – EYYUBOVA, Aytac – MALAHAT, Abbasova: Euphemisms and dysphemisms as language means implementing rhetorical strategies in political discourse. In: *Journal of Language and Linguistics*, 2021, Vol. 17, Iss. 2, pp. 741 – 754.
- BARANOV, Alexander Nikolayevich – KAZAKEVICH, Emmanuil Genrikhovich: Parliamentary Debates: Traditions and Innovations. In: *Modern political language (from ritual to metaphor)*. Moscow: Znanie 1991, pp. 63 – 70.
- BIRIA, Reza – MOHAMMADI, Azadeh: The socio pragmatic functions of inaugural speech: A critical discourse analysis approach. In: *Journal of Pragmatics*, 2022, Vol. 44, pp. 1290 – 1302.
- BLUMENAU, Jack – LAUDERDALE, Benjamin E: The Variable Persuasiveness of Political Rhetoric. In: *American Journal of Political Science*, 2021, pp. 255 – 270.
- BURKE, Michael: Discourse implicature, Quintilian and the Lucidity Principle: rhetorical phenomena in pragmatics. In: *Topics in Linguistics*, 2016, Vol. 17, Iss. 1, pp. 1 – 16.
- CARSTON, Robyn – WEARING, Catherine: Hyperbolic language and its relation to metaphor and irony. In: *Journal of Pragmatics*, 2015, Vol. 79, pp. 79 – 92.
- CHOULIARAKI, Lilie – FAIRCLOUGH, Norman: *Discourse in Late Modernity: Rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press 1999, 176 p.
- COSSIGA, Giovanni Antonio: The American dream between Republicans and Democrats. In: *Science Set Journal of Economics Research*, 2024, Vol. 3, No. 4, pp. 1 – 10.
- DEMYANKOV, Vladimir Zinovievich: Political discourse as the subject of Political Philology. *Political Discourse*. In: *History and modern studies*, 2002, Vol. 3, pp. 32 – 42.
- DENTON, Robert E. – WOODWARD, Gary C: *Political Communication in America*. New York: Praeger 1999, 328 p.
- di LAUREA, Tesina: *The Political Speeches of Kamala Harris: a Linguistic Analysis*. Padova: Università degli Studi di Padova, 2022, 69 p.
- FAWZI, Nayala: Untrustworthy news and the media as “enemy of the people” How a populist worldview shapes recipients’ attitudes toward the media. In: *The International Journal of Press/Politics*, 2019, Vol. 24, pp. 146 – 164.
- FINLAYSON, Allan: Ideology and Political Rhetoric. In: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Eds. M. Freeden – M. Stears – United Kingdom – Oxford: Oxford University Press 2013, pp. 197 – 213.
- GRICE, Herbert Paul: Logic and Conversation. In: *Syntax and semantics*. Eds. P. Cole – J. Morgan – United States of America – New York: Academic Press, 1975, pp. 41 – 50.
- HOGAN, Michael J: Persuasion in the Rhetorical Tradition. In: *The SAGE Handbook of Persuasion: Developments in Theory and Practice*. Eds. J. P. Dillard – L. Shen – United States of America – Pennsylvania: SAGE Publications, Inc, 2012, pp. 2 – 19.
- KAFI, Lutvia Nurul – DEGAF, Agwin: Euphemisms and Dysphemisms Strategies in Donald Trump's Speech at SOTU 2020. In: *International Journal of Humanity Studies*, 2021, Vol. 4, No. 2, pp. 194 – 207.
- KAPONGIANNI, Eleni: “Irony via ‘surrealism’” In: *The Pragmatics of Humour Across Discourse Domains*. Ed. M. Dynal – Netherlands – Amsterdam: John Benjamins, pp. 51 – 68.
- KREBS, Ronald R. – JACKSON, Patrick Thaddeus: Twisting Tongues and Twisting Arms: The Power of Political Rhetoric. In: *European Journal of International Relations*, 2007, Vol. 13, Iss. 35, pp. 35 – 66.

- LARSSON, Anders Olof: The rise of Instagram as a tool for political communication: A longitudinal study of European political parties and their followers. In: *New Media & Society*, 2025, Vol. 25, Iss. 10, pp. 2744 – 2762.
- LEECH, Geoffrey N.: *Principles of Pragmatics*. New York: Longman, 1983, 250 p.
- LEVINSON, Stephen C.: 'Deixis in Pragmatics'. In: *Handbook of Pragmatics*. Eds. L. R. Horn – G. Ward – United Kingdom – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2006, pp. 97 – 121.
- LILLEKER, Darren G.: *Key Concepts in Political Communication*. London: SAGE Publications 2006, 224 p.
- MCNAIR, Brian: *An Introduction to Political Communication* (6th ed.). London: Routledge 2018, 266 p.
- MCNAIR, Brian: *An Introduction to Political Communication* (5th ed.). London: Routledge 2011, 256 p.
- MUHAMMAD, Islam: Donald Trump's Use of Dysphemism for Mass Persuasion. In: *Cairo Studies in English*, 2020, Vol. 2020, Iss. , pp. 95 – 109.
- NORRIS, Pippa: *Political Communication*. In: *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Eds. N. J. Smelser – P. B. Baltes – United Kingdom – Oxford: Pergamon Press 2001, pp. 11631 – 11640.
- PAN, Jun: The Pragmatics of Political Discourse: An Analytical Framework and a Comparative Study of Policy Speeches in the United Kingdom and Hong Kong. In: *Interlingual Readings of Political Discourse*, 2019, pp. 180 – 215.
- PERLOFF, Richard M: *The Dynamics of Political Communication: Media and Politics in a Digital Age*. New York: Routledge 2021, 524 p.
- PROCTOR, Katarzyna – SU, Lily I-Wen: The 1st person plural in political discourse – American politicians in interviews and in a debate. In: *Journal of Pragmatics*, 2011, Vol. 43, pp. 3251 – 3266.
- ROSENBERG, Shawn W. – MCCAFFERTY, Patrick: The Image and the Vote: Manipulating Voters' Preferences. In: *Public Opinion Quarterly*, 1987, Vol. 512, pp. 31 – 47.
- QUINTILIAN: *The Orator's Education* (ed. D. A. Russel). Cambridge, MA: Harvard University Press 1920 – 2020, 448 p.
- SCHMITT-BECK, Rüdiger: Asymmetric Communication and Internal Exclusion in Everyday Political Talk. In: *Frontiers in Political Science*, 2022, Vol. 4, pp. 1 – 20.
- SCHMUCK, Desirée – HAMELEERS, Michael: Closer to the people: A comparative content analysis of populist communication on social networking sites in pre- and post-election periods. In: *Information, Communication & Society*, 2020, Vol. 23, pp. 1531 – 1548.
- SKINNER, Quentin: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge: Cambridge University Press 2009, 496 p.
- SVEHLA, Lance – LYONS, William: The Audacity of Trump: The Rhetorical Strategy of President Donald Trump. In: *The Legacy of Trump Administration*. Eds. M. Grossman – F. Schortgen – R. E. Matthews – D. B. Cohen – Germany – Berlin: Palgrave Macmillan 2024, pp. 149 – 165.
- TURNBUL, Nick: Political rhetoric and its relationship to context: a new theory of the rhetorical situation, the rhetorical and the political. In: *Critical Discourse Studies*, 2017, Vol. 14, No. 2, pp. 1 – 17.
- VAN DIJK, Teun A.: Political discourse and ideology. In: *Producció, mediació i recepció*. Eds. C. Ulbaldina Lorda – M. Ribas – Neatherlands - Amsterdam: Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari de Lingüística Aplicada (IULA) 2002, pp. 207 – 225.
- VENETI, Anastasia – LILLEKER, Darren G.: Proposing a Three-Dimensional Normative Model for Political Communication. In: *Contemporary Politics, Communication, and the Impact on Democracy*. Eds. D. Palau-Sampio – G. López García – L. Iannelli – United States of America – Pennsylvania: Information Science Reference, 2021, pp. 1 – 18.

WILSON, Deirdre – SPERBER, Dan: “On Grice’s Theory of Conversation”. In: *Conversation and Discourse*. Ed. P. Werth – United States of America – New York: St. Martins Press, 1992, pp. 155 – 178.

PRESIDENTIAL DEBATE

HOFFMAN, Riley: READ: Harris-Trump presidential debate transcript. Available at: <https://abcnews.go.com/Politics/harris-trump-presidential-debate-transcript/story?id=113560542> [cit. 2024-10-10]. [*presidential debate transcript*].

NEWSPAPER ARTICLES

BOAK, Josh – MILLER, Zeke: The White House faces many questions about Biden’s health and medical history. Here are some answers. Available at: <https://apnews.com/article/biden-health-doctor-physical-debate-7e2ee1216e35891600737ce20cdc7d2d> [cit. 2024-07-09]. [*newspaper article*].

CHINNI, Dante: Data show Trump didn’t ‘build’ a great economy. He inherited it. Available at: <https://www.nbcnews.com/politics/meet-the-press/data-show-trump-didn-t-build-great-economy-he-inherited-n1237793> [cit. 2025-1-10]. [*newspaper article*].

FELDSCHER, Kyle – ZELENY, Jeff – WALDENBERG, S: Biden’s health and age under even further scrutiny amid questions over his political future. Available at: <https://edition.cnn.com/2024/07/18/politics/joe-biden-health-and-age-scrutiny/index.html> [cit. 2024-07-09]. [*newspaper article*].

HARWOOD, John: Trump makes empty slams on Obama economy. Available at: <https://edition.cnn.com/2020/02/18/politics/trump-obama-economy-analysis/index.html> [cit. 2025-1-10]. [*newspaper article*].

HORSLEY, Scott: FACT CHECK: Who Gets Credit For The Booming U.S. Economy? Available at: <https://www.npr.org/2018/09/12/646708799/fact-check-who-gets-credit-for-the-booming-u-s-economy> [cit. 2025-1-10]. [*newspaper article*].

KHULLAR, Dhruv: Doctors are Increasingly Worried about Biden. Available at: <https://www.newyorker.com/science/medical-dispatch/doctors-are-increasingly-worried-about-biden> [cit. 2024-07-09]. [*newspaper article*].

KUKRETI, Shweta: Joe Biden suffers ‘embarrassing’ moment at D-Day event in France, makes strange claim about Vladimir Putin. Available at: <https://www.hindustantimes.com/world-news/us-news/joe-biden-suffers-embarrassing-moment-at-d-day-event-in-france-makes-strange-claim-about-vladimir-putin-101717682411192.html> [cit. 2024-07-10]. [*newspaper article*].

POPLI, Nik: These Are the Rules of the ABC Presidential Debate. Available at: <https://time.com/7018380/harris-trump-debate-rules-microphones-abc-2024/> [cit. 2024-08-10]. [*newspaper article*].

PRINDIVILLE, Tara – CONCEPCION, Summer: Biden says he’s re-evaluate staying in the race if diagnosed with a medical condition. Available at: <https://www.nbcnews.com/politics/2024-election/biden-says-d-re-evaluate-staying-race-diagnosed-medical-condition-rcna162469> [cit. 2024-07-09]. [*newspaper article*].

SMOLAR, Piotr: Biden faces serious doubts about his health nine months before presidential elections. Available at: https://www.lemonde.fr/en/united-states/article/2024/02/09/joe-biden-81-faces-serious-doubts-about-his-health-nine-months-before-presidential-election_6509122_133.html [cit. 2024-07-09]. [*newspaper article*].

WEICHERT, Brandon J.: Something Is Wrong with Joe Biden. Available at: <https://nationalinterest.org/blog/reboot/something-wrong-joe-biden-209193> [cit. 2024-07-10]. [*newspaper article*].

INTERNET SOURCES

Budling for conservative victory through policy, personnel, and training. Get the facts. Available at: <https://www.project2025.org> [cit. 2024-07-11]. [*internet article*]

CURLE, Clint: Us vs. Them: The process of othering. Available at: <https://humanrights.ca/story/us-vs-them-process-othering> [cit. 2025-2-10]. [*internet article*]

Project 2025, Explained. Available at: <https://www.aclu.org/project-2025-explained> [cit. 2024-07-11]. [*internet article*].

Conversation. Available at: <https://www.etymonline.com/word/communication> [cit. 2024-07-13]. [*online etymological dictionary*].

The Commission on Presidential Debates: An Overview. Available at: <https://www.debates.org/about-cpd/overview/> [cit. 2024-11-1]. [*internet article*].

TRUMP, Donald: Watch the first 2024 presidential debate between Biden and Trump. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=yr9d79TNPfc> [cit. 2024-07-11]. [*YouTube video*].

SOCIAL MEDIA

BIDEN, Joe: Post about withdrawal from presidential race and endorsement of Kamala Harris. Available at: <https://x.com/JoeBiden/status/1815087772216303933> [cit. 2024-07-12]. [*X post*].

HARRIS, K: First post after Joe Biden announced her as a candidate for the president. Available at: <https://x.com/KamalaHarris/status/1815122384908910919> [cit. 2024-7-12]. [*X post*].

Konceptualizácia somatizmu *nos* v slovenskom jazyku a kultúre¹

Marieta Hrivnák Pastorková

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
marieta.pastorkova@umb.sk

1 Teoretické východiská

Príspevok sa zaoberá konceptualizáciou nosa v slovenskom jazyku a kultúre z pohľadu kognitívnej etnolingvistiky. Z teoretického hľadiska príspevok vychádza z koncepcie lublinskej školy kognitívnej etnolingvistiky, najmä z prác J. Bartmińskiego, z koncepcie českej kultúrno-kognitívnej lingvistiky, pričom pozornosť venujeme najmä okruhu prác predstavených I. Vaňkovou; ďalší zdroj poznatkov z oblasti kognitívnej lingvistiky predstavujú štúdie amerických lingvistov G. Lakoffa a M. Johnsona.

S konceptualizáciou objektov, teda so spôsobom vnímania a nazerania na daný objekt reflektovaným v jeho jazykovom stvárnení, úzko súvisí jazykový obraz sveta (ďalej len JOS) ako ústredný koncept kognitívnej etnolingvistiky. JOS poskytuje obraz skutočnosti tak, ako ju vníma určité jazykové spoločenstvo. Podľa J. Bartmińskiego JOS poskytuje ľudovú, teda bežnú interpretáciu sveta; ide o „obraz naivní, který je uložen v základech jazyka, a to v gramatice a ve významech slov, ale i ve struktuře a významech textů“ (2016, s. 23). Stereotypné predstavy spoločenstva sú v jazyku reflektované najmä prostredníctvom ustálených slovných spojení, frazeologických útvarov, ako aj každodenne používaného jazyka, a sú popisované prostredníctvom tzv. kognitívnej definície, ktorá podáva „společensky a kulturně sdílenou a jazykově ukotvenou znalost o [...] předmětu včetně způsobu jeho kategorizace a hodnocení“ (Bartmiński, 2016, s. 83). Pri zostavovaní kognitívnej definície berieme do úvahy najmä konotačnú zložku významu, ktorá ukazuje rôzne aspekty vnímania predmetu z pohľadu bežného používateľa jazyka. Tieto aspekty, označované aj ako profily či fazety, utvárajú vnútornú štruktúru významu (Bartmiński, 2016).

V analýze JOS sa zameriavame na skúmanie kultúrnych špecifik, pričom rozhodujúcu úlohu v rekonštrukcii tohto obrazu zohráva práve materinský jazyk, ktorý ovplyvňuje spôsob, akým sa na svet pozeráme – táto skutočnosť je v kognitívnej etnolingvistike označovaná ako hypotéza jazykového relativizmu, ktorej autormi sú lingvisti E. Sapir a B. L. Whorf (Vaňková, 2007). Okrem kultúrneho rozmeru má ľudská percepcia reality aj rozmer telesný, ktorý je daný fyzickým prežívaním sveta – touto oblasťou sa zaoberá kognitívna lingvistika, ktorá vychádza z poznatkov o zákonitostiach ľudskej mysle a aplikuje ich na mechanizmy fungovania prirodzeného jazyka. Ide predovšetkým o princíp kategorizácie, metaforickosť myslenia a koncept telesnosti (Vaňková a kol., 2005, s. 47).

Metaforická konceptualizácia v skutočnosti hovorí o tom, že ľudský konceptuálny aparát sa zakladá na metafore, ktorá je súčasťou našej každodennej existencie. Metafora nám umožňuje

¹ Príspevok vznikol s podporou grantu VEGA č. 1/0211/24 – Kultúrno-kognitívny kontext telesnosti v jazyku a grantu VEGA č. 1/0008/24 – Aktuálne trendy emocionálno-expresívneho lexikónu v slovensko-francúzskej kontrastívnej perspektíve.

interpretovať komplexné alebo abstraktné javy nachádzajúce sa v cieľovej doméne prostredníctvom prenášania významov známych pojmov umiestnených v zdrojovej doméne – ide o metaforické mapovanie (Lakoff, Johnson, 2002, s. 15). Z antropocentrickej povahy jazyka vyplýva, že práve pojmy týkajúce sa tela a našej telesnej skúsenosti sú častým zdrojom metaforickej konceptualizácie skutočnosti (Vaňková, 2012). Vzhľadom na telesnú skúsenosť G. Lakoff hovorí o predstavových schémach, ktoré znázorňujú úlohu ľudského tela a človeka v jazyku – patria sem koncepty ako nádoba, centrum, periféria, cesta a mnoho ďalších (Pacovská, 2012, s. 163).

2 Ciele, výskumné postupy a metódy

Cieľom príspevku je predstaviť jazykový obraz nosa, teda spôsob, akým je nos konceptualizovaný z pohľadu autochtónneho používateľa slovenského jazyka. Primárnym predmetom nášho záujmu je konceptualizácia skúmanej časti tela vo frazeológii; v druhej časti príspevku sa zameriavame aj na jazykový obraz nosa v mediálnom diskurze a na využitie frazém so somatickým komponentom *nos* v komentároch vybraných denníkov ako prvkov expresivizácie publicistického textu.

Prvá časť výskumnej vzorky pozostáva z jazykových dát čerpaných z nasledujúcich zdrojov: pri určovaní etymológie skúmanej lexémy sme vychádzali zo *Stručného etymologického slovníka slovenčiny* od L. Králíka (2015). Základné a vedľajšie významy skúmaného somatizmu a jeho deriváty a synonymá pochádzajú z nasledovných slovníkov: *Slovník slovenského jazyka* (ďalej len SSJ), *Krátky slovník slovenského jazyka* (ďalej len KSSJ), *Synonymický slovník slovenčiny* (ďalej len SSS), *Historický slovník slovenského jazyka* (ďalej len HSSJ). Konotačnú zložku významu sme čerpali z frazeológie – okrem uvedených výkladových slovníkov sme využívali nasledujúce publikácie: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii* (ďalej len FS), *Malý frazeologický slovník* (ďalej len MFS), *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky* (ďalej len SPPÚH). Druhú zložku výskumného materiálu predstavujú korpusové dáta získané zo *Slovenského národného korpusu* – využívali sme špecializovaný korpus *komentare-vega-2.0*, ktorý obsahuje komentáre zo štyroch slovenských denníkov: *SME*, *Denník N*, *Postoj*, *Aktuality* za vybrané časové obdobie (od januára 2022 do konca apríla 2024).

Jazykové dáta sme spracovali pomocou analýzy významových profilov utvárajúcich kognitívnu definíciu. V rámci skúmania jazykového obrazu somatizmov uplatňujeme definíčnú schému, ktorú vymedzuje česká kognitívno-lingvistická obec a ktorá pozostáva z nasledujúcich profilov: 1. VZHLAD A MANIFESTÁCIA, 2. UMIESTNENIE A LOKALIZÁCIA, 3. FUNKCIA, 4. GESTO (Vaňková, Čurdová, 2014, s. 70).

V rámci korpusovej analýzy sme realizovali jednoduché vyhľadávanie lemmy *nos*. Pre ucelený pohľad na konceptualizáciu nosa sme sa najprv zamerali na jeho kolokabilitu, teda spájateľnosť s ďalšími lexémami, pričom sme do úvahy brali kolokáty s mierou LogDice v rozmedzí od 10,353 do 7,002.² Následne sme sa zamerali na využitie somatizmu *nos* v rámci frazém, ktoré sa svojou inherentnou expresivitou podieľajú na expresivizácii publicistického textu. V rámci skúmania frazém sme vymedzili nasledovné premenné: celkový počet tokenov v korpuse sme označili premennou *a*, súhrnný výskyt somatizmu v korpuse sme označili premennou *b*. Následne sme manuálne analyzovali jednotlivé konkordancie a na základe kontextu sme odlíšili frazeologizmy od bežných výrazov a nefrazeologických spojení. Existenciu frazeologických jednotiek sme overovali v slovenských výkladových slovníkoch (SSSJ, SSJ,

² Atribút lemma, rozsah (-3,3), minimálna frekvencia v korpuse = 5, minimálna frekvencia v danom rozsahu = 1.

KSSJ), v *Malom frazeologickom slovníku*, v publikácii *Človek a príroda vo frazeológii* od K. Habovštiakovej a E. Krošlákovej (1996) a v Záturského zbierke *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky* (2018)). Celkový výskyt frazém obsahujúcich somatizmus *nos* sme označili premennou *c*.

Získané frazémy sme posudzovali na základe kritéria frekventovanosti, ktoré sa viaže na celkové zastúpenie frazém so somatickým komponentom *nos* vzhľadom na celý korpus. Frekventovanosť výskytu somatických frazém s komponentom *nos* sme vyjadrili ako podiel počtu frazém obsahujúcich daný somatizmus (*c*) a celkového počtu tokenov v korpuse (*a*). Vzorec pre výpočet frekventovanosti je teda $f = c/a$. Uvedený postup sme zopakovali pre celý skúmaný korpus a následne pre jednotlivé čiastkové podkorpuse zastupujúce jednotlivé denníky. Následne sme hodnoty frekventovanosti frazém so somatickým komponentom *nos* v čiastkových podkorpusoch vzájomne porovnávali. Okrem toho sme sa zamerali na identifikáciu najčastejších typov frazém obsahujúcich somatický komponent *nos*, resp. najčastejšie zastúpenej archisémy v týchto frazémach. Túto časť výskumu sme realizovali iba vzhľadom na celý skúmaný korpus *komentare-vega-2.0*.

3 Jazykový obraz somatizmu *nos* cez prizmu jazykových dát a frazeológie

3.1 Pôvod slova, spôsob pomenovania somatizmu

Súčasná podoba somatizmu *nos* sa datuje do 13. storočia, keď sa ustálila z praslovanského **nosъ*, vychádzajúceho z indoeurópskeho slovného základu **nas-* (Králik, 2015, s. 390). Základný význam slova vo výkladových slovníkoch³ indikuje hlavnú sému ako niečo vyčnievajúce a umiestnené medzi čelom a ústami; okrem toho uvádza aj dominantnú funkciu čuchového orgánu. Obdobný základný význam nachádzame aj v HSSJ, kde sa však jeho umiestnenie obmedzuje na časť tváre, nešpecifikujúc oblasť medzi čelom a ústami. Hlavná séma – výčnelok – je určujúca aj pre vedľajší význam, ktorý zhodne uvádzajú všetky skúmané slovníky: *niečo/vec podobné/á nosu, vyčnievajúca predná časť niečoho* (SSJ, KSSJ), V SSSJ figuruje definícia *predná vyčnievajúca, vystupujúca časť alebo strana niečoho*, pričom sa uvádza aj synonymum *predok*. Ide napríklad o také lexikalizované spojenia ako *nos lietadla, nos lode* a pod. SSSJ okrem toho uvádza ako ďalší vedľajší význam aj *označenie časti tela u zvierat*.⁴

Deriváty v horeuvedených slovníkoch viažuce sa na lexému *nos* sú *nosový, nosný, noštek, nosík, nosisko*. Okrem uvedených odvodenín nachádzame nárečové varianty *nosok, nosík* či *nosánek* v SSN či *nosek, nosíček, noseček* v HSSJ. Ďalšími derivátmi sú *nosáč, nosál, nosorožec* (Machek, 1968, s. 401) a *honosiť sa* či *nozdry* (Králik, 2015, s. 390). Ako jedno z predpokladaných vysvetlení vzniku slovesa *honosiť sa* L. Králik uvádza jeho možné odvodenie od ďalšieho derivátu skúmaného *horenos*, označujúceho namysleného človeka: **hore-nosý* vo význame „držiaci nos hore“; zároveň poukazuje aj na významovo podobné spojenie *hore nos dvíhať* v zmysle „nafukovať sa“, ktorého prvé textové doloženie sa datuje do 17. storočia (Králik, 2015, s. 204). Lexéma *nozdry* ako označenie pre nosové otvory má taktiež predpokladaný pôvod v základe slova *nos* (Králik, 2015, s. 391). Medzi synonymné výrazy patrí už spomenutý *predok* niečoho; okrem toho sme v synonymickom slovníku identifikovali expresívne lexémy *nosál, ňucháč* či *ňuchál*, hovorový a pejoratívny *ňufák*, pejoratívne *frniak, frňúz, raťafák* (obyč. veľký nos) a hovorové expresívne synonymá *šnúfák, šnúpák* [SSS].

³ SSJ, KSSJ, SSSJ, HSSJ.

⁴ Časť hlavy medzi čelom a vrchným pyskom niektorých zvierat (cicavcov) zakončená nozdrami, čuchový orgán zvierat [SSSJ].

3.2 Analýza významových profilov

3.2.1 VZHLAD, MANIFESTÁCIA

Profil vzhľadu sa zväčša viaže na veľkosť, tvar a celkový vzhľad nosa, ktorý predstavuje dominantný aspekt tváre človeka. V analyzovaných frazeologizmoch nachádzame prirovnania nosa k najrôznejším objektom – často pozorujeme zeleninu, zvieratá alebo ďalšie objekty, ku ktorým je nos človeka prirovnávaný na základe podobnosti, často ironicky: *Má nos ako mrkva (ako uhorka, ako zemiak, ako gombička)*. – *Nos ako čakan, mohol by ním skaly lámať*. – *Má orlí nos*. [FS, 1.12, s. 31]. V SSSJ nachádzame možné vysvetlenia týchto prirovnaní; spojenie *nos ako mrkva* môže označovať nos, ktorý je „veľmi červený“ alebo „dlhý a špicatý“; *nos ako uhorka* označuje krivý, obyčajne široký nos; *nos ako krumpel* referuje na rozšírený či neforemný nos [SSSJ]. Prirovnávanie k orliemu zobáku spôsobilo netypické zahnutie nosa, zatiaľ čo čakan evokuje „zahnutý, obyč. úzky nos“ [SSSJ]. Ďalšie adjektívne prirovnania obsahujú literárne či interkultúrne referencie: *cyranovský nos* ako „priveľmi veľký, dlhý“ alebo *grécky/klasický nos* – „rovný, takmer v jednej priamke s čelom“ [SSSJ]. Na obhajobu veľkého nosa vznikla aj FJ *Človek je s nosom pekný* [SPPÚH, II., 129, s. 87]. Oproti hanlivo znejúcim frazémam a spojeniam nachádzame zdobňujúce prirovnanie *nos ako gombička* – „malý, guľatý, tľapkavý, obyč. detský nos“ [SSSJ]. Tvar nosa je predmetom aj v nasledujúcej FJ, ktorá prepája vzhľad človeka s jeho povahovou stránkou: *Úzke gamby, končitý nos – zlostný* [SPPÚH, II., 233, s. 92] alebo vo FJ *Už mu nos končatie (špicatie)* [FS, 7.205, s. 123]. V skúmaných dátach sú prítomné aj FJ, týkajúce sa zafarbenia nosa, ktoré nepriamo taktiež môžu referovať na ľudské povahové črty či závislosť od alkoholu: *nos ako cvikla červený* [KSSJ], *Má červený (medený) nos od pijatiky*. – *Má medený nos, od vody to nie je*. – *Má nos ako ožran (opilec)*. [FS, 1.12, s. 31].

Z uvedených spojení vidíme, že čím je vizuálna vlastnosť nosa nezvyčajnejšia alebo spoločensky menej akceptovateľná, tým viac sa stáva predmetom záujmu človeka. To dokazujú aj viaceré priezviská, evidované v súčasnej databáze priezvisk,⁵ ktoré v minulosti vznikali z prezývok a prímien. Antropolexéma *nos* sa vyskytuje vo variantoch priezvisk *Nosál* – *Nosálová*, *Nosák* – *Nosáková*, *Nosálek* – *Nosáleková* – *Nosáľková*, *Nosek* – *Noseková*, *Nosov* – *Nosová*, *Nosovský* – *Nosovská* a ďalších. Určujúcim aspektom, ktorým sa *nos* človeka dostával na perifériu očakávaného a tým pádom motivoval vznik prezývky, bola nezvyčajná veľkosť – priezviská *Nosák*, *Nosál* označovali „člověk(a) s veľkým nosom“, zatiaľ čo *Nosálek* či *Nosek* označovali malý nos (Moldanová, 2019, s. 128). Veľkosť alebo nezvyčajný tvar nosa sa mohli zaslúžiť aj o vznik prezývky, z ktorej následne vzniklo dnešné priezvisko *Zobák* – *Zobáková*, hoci pri tomto priezvisku možno uvažovať aj o motivácii na základe tvaru úst. Sémanticky príznačnou je aj dvojica priezvisk *Beznoska* – *Beznosková*, ktorých apelatívny základ referuje buď na absenciu nosa, alebo na veľmi malý nos.

Do profilu vzhľadu sme na základe jednej z východiskových štúdií zaradili aj frazémy, týkajúce sa narušenia celistvosti somatizmu *nos*.⁶ V porovnaní s inými, životne dôležitejšími orgánmi (ako *hlava*, *krk*) nos nefiguruje ako metonymické zastúpenie života človeka; aj z toho dôvodu frazémy znázorňujúce jeho stratu nezačleňujeme k profilu funkcie. Ide o FJ typu *nos mu [nik, nikto] neodhryzne* vo význame „nič sa mu nestane, nemusí sa báť, neublížia mu“ [MFS, s. 147]. Rôzne varianty tejto FJ⁷ slúžia na vyjadrenie bezpečia či ubezpečenia, ale aj vyjadrenie istoty

⁵ ĐURČO, P. a kol. (1998): *Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku*. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=priezviska>.

⁶ Bližšie pozri profil vzhľadu v konceptualizácii somatizmu *hlava* (Vaňková, Vitkovskaya, 2014, s. 82).

⁷ *Nik ti z nosa neodhryzne* – nič sa ti nestane [KSSJ]; *Ved' mi nik z nosa neodhryzne!* [SPPÚH, XVII., 129, s. 573]; *Ved' mi nik z nosa neuhryzne (neodhryzne)* [FS, 5.168, s. 102].

v zmysle stavenia vlastného nosa pre nejakú ideu, názor: *Nos si dám odrezat' [ak nemám pravdu]* [FS, 4.122, s. 72].

3.2.2 UMIESTNENIE, LOKALIZÁCIA

Samotné umiestnenie nosa v rámci tváre je reflektované len v malom množstve skúmaných FJ, čo je zapríčinené faktom, že ide o bežnú znalosť – toto potvrdzuje aj FJ, v ktorej nos medzi očami referuje na „niečo samozrejmé, zjavné, každému známe“: *odškriepiť/odtajiť/zaprieť* [aj] *nos medzi očami* [SSSJ].⁸ Ide tak o konceptuálnu metaforu, ktorá prenáša význam fyzickej reality na abstraktné koncepty, v tomto prípade na ľudskú charakterovú vlastnosť. Obdobou je FJ opisujúca negatívnu charakterovú vlastnosť človeka, ktorý druhému závidí aj to bežné a samozrejmé: *Závidí aj nos medzi očami*. [FS, 2.65, s. 49].

K frazémam viažucim sa na umiestnenie/lokalizáciu radíme aj tie, ktoré využívajú vizuálnu exponovanosť nosa.⁹ Ide o FJ ako *vidieť niekomu niečo na nose* vo význame „z výzoru niekoho usudzovať na niečo“ [MFS, s. 148], *mať/nemať napísané niečo na nose* vo význame „dajú sa, nedajú sa poznať niečie myšlienky, úmysly“ [SSSJ] a ďalšie.¹⁰ *Nos* v tomto prípade slúži ako prostriedok na odhadovanie nálad či myšlienok druhého človeka, pričom takéto poznávanie abstraktných psychických procesov je do veľkej miery intuitívne a vyplýva skôr z priestorovej dominantnosti nosa v rámci tváre ako z konkrétnych gest.

V rámci priestorovej výraznosti nosa sme určili subprofil viažuci sa na nos ako „niečo, čo ide ako prvé“ – ide o intuitívny pohľad na *nos* zodpovedajúci naivnému obrazu sveta, ktorý je založený na tom, čo človek zažíva fyzickou skúsenosťou so svetom či zmyslovým prežívaním. Séma nosa ako niečoho vyčnievajúceho je zachytená aj v slovníkovom význame, aj vo frazeológii; FJ *vystrečiť nos z domu* [MFS, s. 148], ako aj jej negatívna forma *nevystrečiť nos z domu/z dverí* [SSSJ], metonymicky popisujú človeka, ktorý (ne)opúšťa svoj príbytok, pričom nos je to prvé, čo vyjde z domu – zároveň môžeme uvažovať aj o vyjadrení malej miery. Podobne tak nos predstavuje to prvé, čo vchádza dnu, resp. do dverí, o čom svedčí záporná forma frazémy *zavrieť/pribuchnúť/zabuchnúť niekomu dvere pred nosom* [SSSJ]. Na princípe fyzickej exponovanosti nosa sa zakladajú aj frazémy vyjadrujúce nešťastie človeka: *Na nos mu kvapká* [FS, 6.189, s. 112] a *Už mu popol na nos sadá*. [FS, 7.205, s. 123]. Frazéma *Stúp na hrable a uderia ťa po nose* [SPPÚH, III., 19, s. 128] využíva vlastnosť nosa vyčnievajúceho do priestoru v rámci výchovného aspektu. Do tohto subprofilu môžeme zaradiť aj FJ ako *zaryť nosom do zeme* [SSSJ], pričom primárny význam „spadnúť tvárou na zem“ môžeme doplniť o konotáciu viažucu sa na ľudské konanie a správanie vo význame pokaziť niečo [SSSJ].¹¹ V tomto prípade môžeme uvažovať aj o profile gesta, keďže ide o symptóm fyzického stavu človeka.¹²

Nos v určitých prípadoch slúži aj na vyjadrenie miery: *Po nos v hostine* [SPPÚH, XVII., 278, s. 579].¹³

⁸ Aj *Odtajil by aj nos medzi očami*. [FS, 2.27, s. 39].

⁹ Kategorizáciu frazém znázorňujúcich vizuálnu exponovanosť somatizmu v rámci profilu umiestnenia/lokalizácie uvádza aj: Vaňková, Čurdová, 2014, s. 76.

¹⁰ *To mu na konci nosa možno čítať* [SPPÚH, IX., 18, s. 372]; *vidieť mu to na nose*: hovor. prezrádza to jeho výzor, poznať to na ňom [MFS, s. 148].

¹¹ Na podobnom princípe – nos je to, čo ide ako prvé – je budovaná aj žartovná frazéma *Opitý od vína letí na bok, od piva na chrbát, od pálenky na nos* [FS, 5.135, s. 84].

¹² Bližšie pozri: Vaňková, Vitkovskaya, 2014, s. 85.

¹³ (O deťoch, ktorým pri hostine sotva hlavy čnejú nad stolom. Z. – Prenesene: byť na veľkej hostine. SPPÚH, s. 615).

Ďalší identifikovaný subprofil súvisí s orientáciou v priestore, konkrétne s vyjadrením smeru. Varianty frazémy *ísť rovno za nosom* [KSSJ]¹⁴ sú založené na prednej pozícii nosa v rámci tváre, ako aj na jeho vyčnievajúcim tvare. Tieto vlastnosti z nosa robia takpovediac smerodajný bod, na ktorý sa človek môže orientovať pomocou zraku. V priebehu času sa vo význame tejto frazémy ustálil aj motív intuície či odovzdania sa osudu, keďže smer nosa je vždy určený tým, ktorým smerom sa otočí človek.¹⁵ Niektoré varianty tejto frazémy, najmä jej záporná forma *Nechod' za nosom!* [SPPÚH, VIII., 231, s. 350], evokujú aj naivitu človeka a nedostatočné premýšľanie nad svojimi krokmi, čím sa akcentuje výchovný charakter frazeologizmov. Z metaforického hľadiska pozorujeme priestorovú konceptuálnu schému VPREDU – VZADU (Vaňková, Vitkovskaya, 2014, s. 83). Smerovanie nosa je prítomné aj vo FJ *hľadiet' nosom do zeme* s významom „byť zachmúrený, namrzený, zronený“ [MFS, s. 146]. Pri tejto frazéme môžeme uvažovať aj o jej zaradení do profilu gesta, keďže ide o vyjadrenie emócií prostredníctvom pohybu a smerovania nosa, na ktoré poukážeme v príslušnej časti. Smerovanie nosa je využívané aj pri opise ľudského správania, konkrétne vlastnosti namyslenosti či hrdosti. V skúmaných slovníkoch majú pomerne veľké zastúpenie frazémy, referujúce na nos smerujúci dohora: *Hore nos drží. – Má hore nosom dierky* [SPPÚH, IX., 697, s. 401], pričom samotné smerovanie je v mnohých prípadoch vyjadrené prenesene: *Nosom orie oblaky* [FS, 2.67, s. 49] alebo *prší/napršalo mu do nosa* [SSSJ].¹⁶ Tento subprofil sa zároveň viaže aj na profil gesta.

Výrazný subprofil sa viaže na vyjadrovanie fyzickej blízkosti, pričom môže ísť o blízkosť v rámci schémy HORE – DOLE, v rámci ktorej je séma blízkosti vyjadrená prepozíciou POD (mať niečo pod nosom); v druhom prípade je blízka vzdialenosť vyjadrená schémou VPREDU – VZADU prostredníctvom prepozície PRED (mať niečo pred nosom). V rámci prvej kategórie sme vymedzili skupinu, týkajúcu sa komunikačného aspektu; FJ *hundrat' si/mrmlat' si/mumlat' si popod nos* nesie v závislosti od kontextu použitia dvojaký význam: a) „nezrozumiteľne, ticho hovoriť“ alebo b) „slovami vyjadrovať nespokojnosť“ [SSSJ].¹⁷ V týchto FJ sa využíva blízkosť nosa a úst ako rečového orgánu. Druhá skupina frazém sa zakladá na (ne)schopnosti človeka spozorovať, všimnúť si nejaký objekt, nachádzajúci sa v jeho tesnej blízkosti: *Pod nosom mu je, a nevidí* [SPPÚH, VII., 225, s. 327] alebo *Ďaleko hľadá a pod nosom to má* [SPPÚH, III., 389, s. 144]. V niektorých prípadoch dochádza k prieniku kategórií POD/PRED: *mať niečo [rovno] pred/pod nosom* vo význame a) „mať niečo bezprostredne blízko, neďaleko“ b) „mať niečo celkom blízko a obyč. to nevidieť“ [SSSJ].¹⁸ Najmä na druhý význam sa viažu aj konotácie, ktoré mapujú schopnosť videnia na poznávacie a myšlienkové procesy človeka, vyjadrujúc tak jeho (ne)schopnosť uvedomiť si niečo samozrejmé.

Umiestnenie pod nosom sa uplatňuje aj pri dehonestujúcom označení mladého človeka: *Ešte mu sopleť visí pod nosom. – Ešte mu sopleť pod nosom [dobře] neuschol* [FS, 7.199, s. 118]¹⁹ alebo pri vyvyšovaní sa nad druhým človekom, kde sa zároveň uplatňuje konceptuálna

¹⁴ *Ide za nosom* [SPPÚH, VII., 282, s. 330]; *Za nosom ho vodí. – Za nosom ho vodácka* [SPPÚH, III., 753, s. 160]; *Id' rovno za nosom!* [SPPÚH, XVII., 293, s. 580]

¹⁵ Podobný význam majú aj frazémy *Ide, kde (kam) ho oči vedú (povedú)* [FS, 5.131, s. 80] či *Ide, kde (kam) ho nohy nesú (ponesú)* [FS, 5.131, s. 80].

¹⁶ Ďalšie príklady zahŕňajú: *Vysoko drží (dvíha) nos. – To je horenos. – Nosí hore nosom dierky* [FS, 2.67, s. 49]; *Horenos* [SPPÚH, IX., 738, s. 403]; *Nedvíhaj si vyššie nos ako hlavu* [SPPÚH, IX., 656, s. 400] a pod.

¹⁷ Ďalšie varianty zahŕňajú: *rozprávať, hundrat' si popod nos* [KSSJ]; *Popod nos hovorí* [SPPÚH, X., 895, s. 451]; *Hovorí (mrmlá, hundre, fífle, šomre) popod nos (popod fúzy; len tak pre seba)* [FS, 4.110, s. 69]

¹⁸ Ďalšie varianty zahŕňajú: *mať niečo pred nosom (pod nosom); byť pred nosom (pod nosom) niekomu* [MFS, s. 146]; *strkať/strčiť niekomu niečo [až] pod nos* [SSSJ].

¹⁹ Aj *Ešte mu sopleť pod nosom dobre neuschol, a už (atď)* [SPPÚH, I., 124, s. 37]

metafora DOBRÉ JE HORE, ZLÉ JE DOLE: *Čo som, to som, a ty mne pod nos* [SPPÚH, XVII., 375, s. 583].

Predo-zadná schéma, ktorej prítomnosť vo frazeologizmoch vyjadrujúcich blízkosť sme už naznačili, sa uplatňuje v dvoch rovinách. V prvej *nos* slúži na vyjadrenie obmedzenej schopnosti vidieť: *[je] tma/hmla, že si nevidí na nos/pred nos al. [je] tma/hmla, že nevidieť ani na krok od nosa* [SSSJ]. FJ tohto typu môžu v závislosti od kontextu nadobúdať aj limitované kognitívne schopnosti, ako napr. *nevidieť (si) ďalej od nosa*: „byť obmedzený, nemať dostatočný rozhľad, nevedieť myslieť v širších súvislostiach“ [MFS, s. 146].²⁰ Druhá rovina sa viaže na koncept vlastníctva alebo skôr jeho straty; ide o tendenciu, ktorú sme naznačili aj pri spracúvaní ďalších somatizmov, v rámci ktorej predmet nachádzajúci sa vnútri somatizmu spadá do vlastníctva daného človeka, či už v reálnej alebo pomyselnej rovine. Na tomto princípe spočíva aj koncept domnelého vlastníctva, keď si človek robí nároky na objekt svojho záujmu, ktorý sa nachádza v jeho tesnej blízkosti, teda už mu takmer patrí, resp. už ho takmer získal, keď mu bol odobratý alebo keď on prišiel. Zaráďujeme sem FJ ako *vziať/zobrať/uchytiť/uchmatnúť/vyfúknuť niekomu niečo spreď nosa* vo význame „vziať niečo skôr ako niekto iný, predchytiť niekomu niečo“ [SSSJ] alebo *vziať, uchytiť niekomu niečo spo(po)d, spreď nosa* vo význame „predbehnúť, predstihnúť v niečom“ [KSSJ].²¹ Za významovo podobnú môžeme považovať aj frazému *Od nosa mu utrhli* [SPPÚH, III., 1373, s. 186]. Na základe predchádzajúcich úvah sa ako zaujímavá javí aj FJ *Cudzie hriechy na nose a svoje za chrbtom* [SPPÚH, X., 503, s. 434], v ktorej je prostredníctvom priameho umiestnenia na nose vyjadrená priorita záujmu – cudzie hriechy, zatiaľ čo svoje vlastné človek skrýva mimo dohľadu – za chrbtom.

Na základe uvedených subprofilov môžeme usudzovať, že lokalizácia/umiestnenie predstavujú dominantný profil somatizmu *nos*, pričom sa uplatňujú aj subprofile zahŕňajúce orientáciu v priestore, smerovanie či pohyb.

3.2.3 FUNKCIA

Určujúci subprofil z hľadiska funkcie nosa je daný jeho úlohou ako zmyslového orgánu. Čuch sa v skúmaných FJ využíva na vyjadrenie schopnosti poznávať javy často abstraktného charakteru, napríklad vo FJ *mať nos na niečo, na niekoho* vo význame „vedieť niečo, niekoho správne odhadnúť, vedieť niečo vycítiť“ [MFS, s. 146]. Fyzická schopnosť cítiť pachy a vône tak prenesene označuje intuitívnu schopnosť odhadovať a predvídať vlastnosti ľudí, objektov či udalostí.²² Pozorujeme tu tenkosť zmyslového orgánu ako faktor zosilňujúci daný zmysel: *Má nos. – Má tenký nos. – Má dobrý nos* [SPPÚH, III., 770, s. 161]. Prostredníctvom čuchu môžu byť znázornené aj ľudské vlastnosti ako priberčivosť: *mať fajnový nos* [SSSJ].

Čuch ako zmysel je aktivovaný aj vo frazémach, ktoré znázorňujú nesplniteľné sľuby druhému prostredníctvom lákavej vône pod nosom: *ťahat'/pret'ahovať niekomu medové motúzy/motúziky popod nos* [SSSJ].²³

²⁰ U Zátureckého nachádzame ďalšie varianty: *Nevidí ďalej od nosa* [SPPÚH, VII., 282, s. 330]; *Hľad' ďalej od nosa. – Ďalej od nosa nevidí* [SPPÚH, VIII., 209, s. 349].

²¹ Ďalšie varianty opisujú najrôznejšie situácie a stratu niečoho, čo mal človek už na dosah ruky: *niečo mu uletelo spreď nosa* vo význame „premeškal niečo“ [SSSJ]; *Spopred nosa mu to uchytí* [SPPÚH, III., 909, s. 166] a ďalšie.

²² Evidujeme viacero frazeologických variantov: *mať detektívny nos; mať [dobrý] nos na niečo* [SSSJ]; *mať (dobrý) nos na niečo* [KSSJ]; *mať nos na góly* – byť dobrým, úspešným strelcom (napr. vo futbale, v hokeji, hádzanej) [SSSJ]; *Má nos, našiel vtáča v hniezde* [SPPÚH, VII., 204, s. 326].

²³ Ďalšie varianty zahŕňajú napríklad: *Pret'ahuje mu medové motúzy (motúziky) popod nos (cez ústa)* [FS, 4.120, s. 71]; *Mastné motúžky mu popod nos pret'ahuje* [SPPÚH, III., 724, s. 159].

V rámci profilu funkcie sme vymedzili aj nasledovné tri subprofile, ktoré vyplývajú z tvaru nosa a z jeho priestorovej výraznosti, avšak ako dominantný aspekt sa v nich javí využitie, teda funkcia. Prvým subprofilom v tejto kategórii je schopnosť zavesiť niečo niekomu na nos alebo nejakým iným spôsobom niečo umiestniť na nos. Význam frazém typu *vešať (zavesiť) niekomu niečo na nos* môže byť „a) vyzrádzať, prezrádzať, vyzradiť, prezradiť niekomu niečo (obyč. bez ponúkania, naliehania)“ alebo „b) narozprávať niekomu niečo (s úmyslom obalamutiť)“ [MFS, s. 148]. Varianty týchto FJ sú početne zastúpené vo viacerých slovníkoch či publikáciách: *Zavesil mu na nos fabulu. – Zavesil mu na nos somára.* [SPPÚH, X., 235, s. 423], *Zavesil mu to na nos* [FS, 4.109, s. 69], pričom v Záturského zbierke nachádzame aj nezvyčajné, významovo nejasné FJ ako *Všetko si hned' na nos berie* [SPPÚH, IX., 557, s. 395], *Vzal/Zavesil si to na nos* [SPPÚH, IX., 558, 559 s. 395] či *Uviaž si to druhý raz na nos!* [SPPÚH, VII., 170, s. 325], o ktorých sa domnievame, že môžu obsahovať podobné posolstvo, hoci možno uvažovať aj o všeobecnejšom význame – preberať za niečo zodpovednosť, prevziať niečo na seba.

Významovo podobnými sú aj FJ založené na prenesenom význame ťahania niekoho za nos: *vodiť (ťaháť) niekoho za nos* vo význame „klamať, zavádzať, balamutiť niekoho“ [MFS, s. 148].²⁴ Hoci by sa dalo uvažovať aj o začlenení týchto frazém do predchádzajúceho profilu kvôli pohybu v priestore, v tomto prípade považujeme za určujúcu práve funkciu samotného ťahania.

Priestorový aspekt nosa sa prejavuje aj vo vyjadrovaní zlej nálady človeka, čo dosvedčujú viaceré frazémy typu *niečo mu sadlo na nos* [KSSJ]. Varianty najčastejšie zahŕňajú muchu či čerta, ale nachádzame aj hýľa: *Mucha mu sadla na nos. – Čert mu sadol na nos* [FS, 2.64, s. 48], *Lapil hýľa na nos. – Hýľ mu sedí na nose* [SPPÚH, IX., 553, s. 395] a ďalšie.²⁵ Podobný význam má aj frazéma *niečo mu preletelo cez nos* vo význame „má zlú náladu, niečo sa ho dotklo“ [SSSJ].

Z hľadiska teórie konceptuálnej metafory môže nos figurovať ako nádoba s nejakým obsahom: *Má muchy/čerta v nose, len nevie, v ktorej dierke* [SPPÚH, III., 720, s. 159; SPPÚH, VII., 267, s. 329]; *Ani mne peniaze z nosa nepadajú* [SPPÚH, V., 1185, s. 281]. Prvú dvojicu frazém môžeme významovo začleniť k horeuvedeným frazémam, vyjadrujúcim zlú náladu človeka, zatiaľ čo druhý príklad vyjadruje finančnú situáciu.

3.2.4 GESTO

V profile gesta evidujeme gestá v pravom význame slova a nepravé gestá vyjadrujúce psychické či fyzické stavy (Vaňková, Vitkovskaya, 2014). Do prvej skupiny sme zaradili gesto vyjadrené vo FJ *ukazovať niekomu dlhý nos* vo význame „posmievať sa (vysmešným gestom rukou, ktorej palec sa priloží k špičke nosa a rozťahnutými prstami sa pohybuje)“ [SSSJ], ako aj FJ *chytiť sa za nos* vo význame „ostať zahanbený, zaskočený“ [SSSJ]. Gesto chytienia sa za nos bolo v minulosti aj súčasťou žartovných riekaniek: *Ipse, vtip se, za nos chyt' se! – Nech sa za nos chytí!* [SPPÚH, X., 145, s. 419].

V rámci profilu lokalizácie uvádzame niektoré podskupiny frazém, ktoré môžu byť vnímané aj ako gesto. Jedným z výrazných subprofilov, ktoré presahujú aj do tohto profilu, je priestorová

²⁴ Ďalšie varianty sú: *vodiť/ťaháť niekoho za nos* (SSSJ, KSSJ); *Vodí (ťahá) ho za nos* [FS, 2.27, s. 39].

²⁵ Napr. *Nepros sa jej, nepros, sadol jej čert na nos; keď jej z nosa zide, sama k tebe príde!* (Lud. pieseň. Z. s. 75) [SPPÚH, I., 280, s. 44]; *sadla mu mucha na nos; niečo mu sadlo na nos*: hovor. expr. je namrzený, nahnevany (obyč. pre maličkosť, malichnosť) [MFS, s. 147–148].

exponovanosť nosa, na základe ktorej sa sformovala aj frazéma typu *pchať nos do niečoho* (*niekde*) vo význame „všetečne sa miešať, stáť do niečoho (najmä do cudzích vecí); byť zvedavý“ [MFS, s. 147]. Využíva sa tak už naznačená vlastnosť nosa ako vyčnievajúceho orgánu, ktorý ide všade ako prvý. Varianty tejto FJ, najmä jej negatívne formy, majú výrazný výchovný charakter: *Nepchaj (nestrkaj) nos, kde ti netreba*. – *Nepchaj (nestrkaj) nos do cudzieho hrnca* [FS, 5.157, s. 96]; *Bolo ti tam nos nepchať* [FS, 6.181, s. 108]. V Zátureckého zbierke nachádzame mnohé ďalšie, dnes netradičné varianty: *Mohol si nos doma držať!* [SPPÚH, III., 309, s. 140]; *Nestrkaj nos do cudzieho hrnca*. – *Nepchaj nos do kalamára*. – *Nestrkaj nos do každej diery*. – *Nepchaj nos, kde ti netreba* [SPPÚH, III., 410, s. 145].

V druhej skupine FJ sledujeme najmä gestá, vyjadrujúce určité emócie – prevažne negatívne. Ako jeden z hlavných subprofilov sa vyčleňuje skupina frazém, vyjadrujúca znechutenie, pohrdanie či opovrhnutie, ktoré sú symbolizované mimikou nosa – jeho (po)krčením či ohrnutím: *krčiť/pokrčiť/ohrňat/ohrnúť nos/nosom nad niečím* vo význame „prejavovať, prejaviť nechť, nespokojnosť al. pohrdanie“ [SSSJ]. Ako prvok reflektujúci náladu či psychické rozpoloženie človeka často vstupuje do frazém, nesúc príznak negatívneho hodnotenia: *Čo krviš ten nos? – Čo krčíš ten nos?* [SPPÚH, IX., 552, s. 395].²⁶ Pocity zahanbenia či sklamania sú vyobrazené prostredníctvom zveseného nosa smerujúceho nadol: *vešať, ovesiť nos* [KSSJ]; *odišť s dlhým/ovisnutým/zveseným nosom* vo význame „nič nedosiahnuť, byť sklamaný“ [SSSJ]. Niektoré slovníky okrem sklamania či zahanbenia uvádzajú ako ďalší význam frazémy *vešať (ovesiť) nos* aj „urážať sa, uraziť sa“ [MFS, s. 148].

Ďalšou podskupinou sú frazémy typu *dostať po nose* vo význame „byť pokarhaný, napomenutý“ [SSSJ] alebo *hádzat/dať/uštedriť niekomu frčku/frčky do nosa/pod nos* s významom „znevažovať niekoho“ [SSSJ]. Varianty týchto frazém sú početne zastúpené vo väčšine skúmaných slovníkov.²⁷ Podobné sú aj frazémy vyjadrujúce provokáciu či dráždenie druhého človeka: *niekomu popod nos (na nos) brnkať* či *nedá si popod nos (na nos) brnkať* [MFS, s. 146-147].²⁸ Fyzickú interakciu s nosom využíva aj frazéma *otierať (otrieť) niekomu niečo o nos* vo význame „často pripomínať (pripomenúť) niekomu niečo, obyč. nepríjemné alebo s nežičlivým, zlomyseľným zámerom“ [MFS, s. 147].

4 Analýza Slovenského národného korpusu

4.1 Kolokabilita somatizmu *nos*

V skúmanej databáze *komentare-vega-2.0* sme najprv vyhľadávali kolokáty lemmy *nos*. Určenému rozmedziu miery kolokability zodpovedalo 52 kolokátov: *ohrňat, vodiť, výter; strkať, vyrážka, vytieranie, frčka, pubertálny, vystrčiť, pchať, ústa, tyčinka, palička, popod, prst, strčiť, rozbiť, nevodiť, zakrytý, špička, rúško, dekan, ťahať, zlomený, krútiť, vodenie, motúz, nezakrytý, vytierať, udierať, krčiť, pod, prednosť, zavesiť, respirátor, krivý, nos, špárat, hlien, vystrkovať, nosohltan, orlí, mrmlať, vopchať, vytrieť, zapchať, namočiť, jazva, nezavrieť, dovidieť, utrúsiť, vrtať*.

Na základe sémantickej analýzy konkordancií sme vymedzili dve základné skupiny, v ktorých sa lemma *nos* vyskytovala. Prvú skupinu tvorí použitie somatizmu *nos* v jeho doslovnom význame, zatiaľ čo v druhej skupine sa nachádzajú výskyty somatizmu *nos* participujúceho vo

²⁶ Ďalšie varianty prítomné v skúmaných slovníkoch sú: *ohrňat (krčiť, kriviť) nad niečím, nad niekým nos (nosom); krútiť nosom [nad niekým, nad niečím]* [MFS, s. 147]; *Krčí (kriví) nad tým nos* [FS, 5.158, s. 97].

²⁷ *Dostať po nose* [MFS, s. 146]; *dať, dostať po nose* [KSSJ]; *Dostal frčku po nose*. – *Dostal po nose* [SPPÚH, X., 762, s. 445]; *hádzat si frčky s niekým; hádzat frčky niekomu [do nosa]* vo význame „robiť uštipačné poznámky na niekoho, uťahovať si z niekoho; slovne útočiť, dohadovať sa“ [MFS, s. 58].

²⁸ Registrujeme aj variant *Brnkajú mu popod nos* [FS, 2.29, s. 39].

frazémach.²⁹ V rámci prvej skupiny kolokátov bol somatizmus *nos* používaný v bežnom, každodennom kontexte – takéto konkordancie obsahovali najmä kolokáty ako: *pubertálny, zlomený, krivý, orlí*, slúžiace na opis vonkajších vzhľadových vlastností nosa; zo substantívnych kolokátov sem spadá aj *jazva*; bežné použitie somatizmu *nos* reflektujú aj kolokáty *prst, dekan, prednosť, namočiť* či *zapchať*. Výraznou tematickou oblasťou v tejto skupine kolokátov je súvislosť s covidovou problematikou, ktorá utvárala významnú súčasť mediálneho diskurzu v skúmanom časovom období; reflektujú ju substantívne kolokáty týkajúce sa realizovaných covid testov, ako aj nosenia rúšok: *ústa, tyčinka, palička, rúško, respirátor, nos, hlien, nosohltan*; na povinné nosenie rúška referuje aj adjektívum *nezakrytý*; evidujeme tiež viacero slovesných kolokátov, ktoré sa viažu na opis vykonávaných testov: *strkať, pchať, strčiť, vŕtať, výter, vytieranie, vytierať, šparať, vytrieť*. Druhú skupinu výskytov somatizmu *nos* ako frazeologického komponentu zastupujú kolokáty: *ohrňovať, vystrčiť, strčiť, krútiť, krčiť, vystrkovať, vopchať, mrmlať, dovidieť, utrúsiť, vodiť, rozbiť, nevodiť, ťahať, vodenie, udierať, zavesiť, frčka, špička, motúz, popod a pod*.³⁰

4.2 Frekventovanosť frazém so somatickým komponentom *nos*

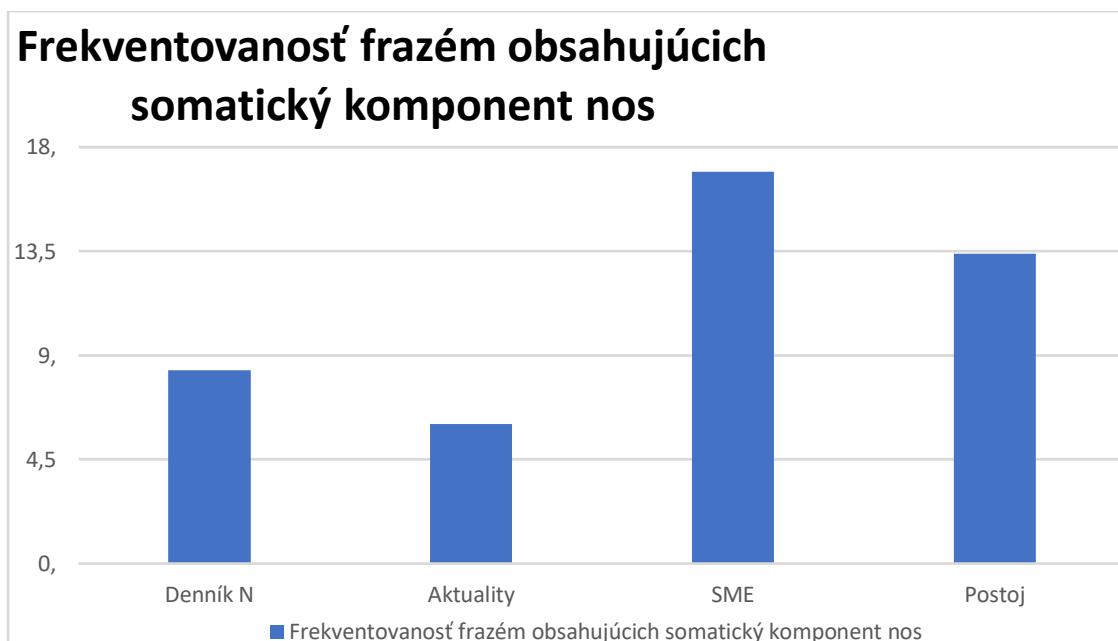
Korpus	Veľkosť korpusu A	Výskyt lemy <i>nos</i> B	Počet FJ so somatickým komponentom <i>nos</i> c	Frekventovanosť FJ vzhľadom na korpus $f = c/a$
<i>komentare-vega-2.0</i>	17 092 796	457	204	11,642e ⁻⁶
<i>Denník N</i>	5 972 708	89	50	8,371e ⁻⁶
<i>Aktuality</i>	2 478 361	43	15	6,052e ⁻⁶
<i>SME</i>	6 553 029	277	111	16,939e ⁻⁶
<i>Postoj</i>	2 088 698	48	28	13,405e ⁻⁶

Tabuľka 1 Frekventovanosť frazém so somatickým komponentom *nos* v jednotlivých korpusoch

Kritérium frekventovanosti sa viaže na celkové zastúpenie frazém obsahujúcich somatizmus *nos*. Výsledky frekventovanosti pre hlavný korpus *komentare-vega-2.0*, ako aj pre jednotlivé podkorporusy sme vzhľadom na malú číselnú hodnotu upravili do podoby e⁻⁶. Hodnota pre celý korpus *komentare-vega-2.0* teda predstavuje priemernú frekventovanosť (11,642e⁻⁶), zatiaľ čo hodnoty pre jednotlivé denníky poukazujú na tendencie využívania somatických frazém s komponentom *nos* v každom z týchto denníkov.

²⁹ Výskyty lemy *nos* v druhej skupine sú predmetom nášho záujmu v časti spracovania frazém s týmto somatickým komponentom.

³⁰ Uvedená distribúcia kolokátov do kategórií nie je jednoznačná, ale bola vytvorená pre účely príspevku na základe dominantnej tendencie daného kolokátu; t. z. v rámci niektorých kolokátov sa vyskytli aj konkordancie, ktoré nespádali do uvedenej kategórie, avšak vzhľadom na ich nízku mieru výskytu sme takéto prípady nepovažovali za relevantné. Iba v prípade slovesného kolokátu *strčiť* bol kontext konkordancií rovnomerne rozložený v rámci covidovej problematiky, ale aj ako súčasť frazeologických jednotiek.

Graf 1 Frekventovanosť frazém obsahujúcich somatický komponent *nos* v čiastkových podkorporusoch

Najvyššie zastúpenie frazém so somatickým komponentom *nos* má denník *SME*, následne denník *Postoj*, *Denník N* a najnižšie zastúpenie pozorujeme v denníku *Aktuality*. Uvedené výsledky môžu svedčiť o zvýšenej tendencii denníkov *SME* a *Postoj* expresivizovať mediálny text komentárov prostredníctvom využívania príznakových štýlém, ktorými sú aj frazémy. Z tohto hľadiska ďalšie dva denníky, *Denník N* a *Aktuality*, vykazujú na základe skúmaných dát nižšiu mieru tohto spôsobu expresivizácie textu. Uvedený jav – expresivizáciu mediálneho textu prostredníctvom využívania somatických frazém – však konštatujeme iba v rámci tohto príspevku, ktorý predstavuje výsledky parciálneho výskumu vybraného somatického komponentu participujúceho vo frazémach.

4.3 Typológia frazém so somatickým komponentom *nos*

Uvedená sekcia príspevku poukazuje na najčastejšie zastúpené frazémy so somatickým komponentom *nos* v skúmanom korpuse *komentare-vega-2.0*. Jednotlivé frazémy sme na základe dominantnej archisémy roztriedili do 28 frazeologických typov, pričom ich súčasťou boli viaceré variantné podoby, ako aj aktualizácie frazém. Získané výsledky sú prezentované v nasledujúcej tabuľke, v ktorej uvádzame frazeologické typy rozmiestnené v rámci trinástich kategórií, zastupujúcich počet výskytov jednotlivých typov frazém.

Por. číslo	Početnosť typov frazém obsahujúcich somatický komponent <i>nos</i> v korpuse <i>komentare-vega-2.0</i>	Počet výskytov
1.	- <i>táhať/vodiť niekoho za nos/nechať sa táhať/vodiť za nos</i>	41
2.	- <i>ohrňat'/krčiť nos nad niečím</i>	24
3.	- <i>mať niečo (rovno) pod nosom</i>	16

4.	- <i>strkať/pchať nos do niečoho</i>	15
5.	- <i>pchať/strkať niekomu niečo (až) pod nos</i> - <i>(ne)vidieť si ďalej od (špičky) nosa</i>	11
6.	- <i>dostať po nose</i> - <i>(ne)vystrčiť nos odniekiaľ</i>	10
7.	- <i>poprieť/zaprieť/neveriť (niekomu) nos medzi očami</i>	8
8.	- <i>mrmlať/hundrať/šomrať si niečo popod nos</i>	6
9.	- <i>krútiť nosom</i> - <i>ťahať niekomu medové motúzy popod nos</i> - <i>ukázať niekomu dlhý nos</i> - <i>odísť s dlhým nosom</i>	5
10.	- <i>dať/dostať frčku do nosa</i> - <i>zavesiť niekomu niečo na nos</i> - <i>mať (dobrý) nos na niečo</i> - <i>mať niečo (rovno) pred nosom</i>	4
11.	- <i>priamo spreď nosa (niekomu niečo vziať)</i> - <i>zatvoriť niekomu (dvere a pod.) pred nosom</i>	3
12.	- <i>chytiť sa za nos</i> - <i>dať niekomu /dostať od niekoho do nosa</i>	2
13.	- <i>brnkať po nose</i> - <i>frnknúť do nosa</i> - <i>dať si do nosa</i> - <i>odhryznúť niekomu z nosa</i> - <i>spadnúť na nos</i> - <i>byť v niečom až po nos</i>	1

Tabuľka 2 Vyjadrenie početnosti frazeologických typov v korpuse *komentare-vega-2.0*

Medzi najviac zastúpené typy frazém v rámci korpusu *komentare-vega-2.0* patria varianty frazémy s archisémou – klamať/byť oklamáný (1.); varianty frazémy vyjadrujúcej nechúť, nespokojnosť alebo pohrdanie (2.); varianty frazémy obsahujúcej archisému – mať niečo celkom blízko a nevidieť to (3.), ako aj frazémy s archisémou – všetečne sa miešať/stariť do niečoho, najmä do cudzích vecí (4.). Vysoké zastúpenie uvedených frazém vypovedá o ich „oblúbenosti“, resp. stereotypnosti v rámci frazeologickej kompetencie autorov skúmaných

mediálnych textov, čo ich umiestňuje do pomyselného centra alebo jadra somatických frazém s komponentom *nos*. Naopak, k periférnym, teda menej stereotypným frazémam môžeme z hľadiska početnosti zaradiť tie s jedným výskytom (*brnkať po nose*, *frnknúť do nosa* vo význame – dráždiť, provokovať niekoho; *dať si do nosa* – opiť sa; *odhryznúť niekomu z nosa* – ublížiť niekomu; *spadnúť na nos* – doplatiť na niečo; *byť v niečom až po nos* – vyjadrenie vysokej miery), prípadne s dvomi výskytmi (*chytiť sa za nos* vo význame „ostať zahanbený, zaskočený“ [SSSJ]; *dať niekomu/dostať od niekoho do nosa* vo význame – pokarhať niekoho, resp. byť pokarhaný). Nízka miera využívania určitej frazémy môže naznačovať jej neznalosť – či už v rámci frazeologickej kompetencie autora textu alebo predpokladanú neznalosť danej frazémy cieľovým publikom, ako aj jej postupné zastarávanie.

5 Záver

V príspevku sme predstavili jazykový obraz nosa, teda pohľad na spôsob konceptualizácie tejto časti tela v slovenskom jazyku a prostredníctvom jazyka aj v slovenskej kultúre. Zamerali sme sa na rekonštrukciu jazykového obrazu prostredníctvom konotatívnych významov nachádzajúcich sa najmä vo frazeológii. V druhej časti príspevku sme poskytli aktualizovaný pohľad na kolokabilitu skúmaného somatizmu a jeho participáciu vo frazémach v špecializovanom korpuse pozostávajúcom z komentárov vybraných mediálnych textov. V rámci analýzy profilov sa ako dominantný ukázal profil umiestnenia a lokalizácie, hoci zastúpené boli aj ďalšie profily – vzhľad a manifestácie, funkcie, ako aj gesta. Analýzou profilov sme ukázali rôzne aspekty vnímania skúmanej časti tela. V rámci korpusovej analýzy sme identifikovali výrazne zastúpenú kategóriu kolokátov viažucich sa na covidovú problematiku; tiež sme vyzdvihli prítomnosť somatických frazém v mediálnom diskurze ako spôsob expresivizácie textu, pričom sme zhodnotili mieru využívania somatických frazém s komponentom *nos* v štyroch rôznych denníkoch. Tiež sme identifikovali najviac zastúpené typy frazém v skúmanom korpuse. Vzhľadom na skúmanú problematiku sa otvárajú ďalšie výskumné perspektívy ako napríklad komparatívny výskum ďalších somatizmov participujúcich vo frazémach na rovnakom korpusovom materiáli alebo korpusová analýza covidovej problematiky v mediálnom diskurze zo štylistického, syntaktického či lexikálneho hľadiska.

LITERATÚRA

- BARTMIŇSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum 2016. 170 s.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, kterými žijeme. Brno: Host 2002. 282 s.
- MOLDANOVÁ, Dobrava: Naše příjmení, Praha: Agentura Pankrác 2019. 230 s.
- PACOVSKÁ, Jasňa: Tělo a řeč v dialogu a (psycho)somatická frazeologie. In: Tělo, smysly, emoce v jazyce. Ed. I. Vaňková. Praha: Karolínium 2012, s. 161 – 168.
- VAŇKOVÁ, Irena: Nádoba plná řečí (Človek, řeč a přirozený svět). Praha: Karolinum 2007. 312 s.
- VAŇKOVÁ, Irena a kol.: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 344 s.
- VAŇKOVÁ, Irena: Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: Tělo, smysly, emoce v jazyce. Ed. I. Vaňková. Praha: Karolínium 2012, s. 63 – 78.
- VAŇKOVÁ, Irena – ČURDOVÁ, Veronika: Čelem k teorii pojmových profilů: Nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. In: Didaktické studie, č. 1, r. 6, 2014, s. 66 – 78.
- VAŇKOVÁ, Irena – VITKOVSKAYA, Veronika: Hlava: profily, subprofily, konceptuální schemata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). In: Didaktické studie, č. 1, r. 6, 2014, s. 79 – 88.

ZDROJE

- ŽURČO, Peter. a kol.: Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku. Podklady k projektu: Copernicus Programme, project COP-58: ONOMASTICA–COPERNICUS DATABASE. CD ROM. Paris: ELRA 1998. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=priezviska>. [cit. 2023-5-10].
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996.
- Historický slovník slovenského jazyka. K – N. Red. M. Majtán et al. 1. vyd. Bratislava: Veda 1992. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=hssj>. [cit. 2024-9-10].
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda 2003. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=kssj4>. [cit. 2024-9-10].
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2. oprav a dopl. vyd. Praha: Academia nakladatelství ČSAV 1968.
- Slovník slovenského jazyka. II. L – O. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1960. Dostupné z WWW: https://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html. [cit. 2024-9-10].
- SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: SPN 1988. 272 s.
- Slovenský národný korpus – komentare-vega-2.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2024. [Interná verzia korpusu].
- Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda 2004. 998 s. Dostupné z WWW: https://www.juls.savba.sk/synonymicky_slovník.html. [cit. 2024-9-10].
- ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky. Bratislava: Slovenský Tatran 2018.

Somatické frazémy s komponentom *päta* (komparatívna štúdia)¹

Anita Huťková

Katedra slovenského jazyka a komunikácie Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
anita.hutkova@umb.sk

Úvod

Pri sledovaní vybraného somatizmu vychádzame najmä z etnolingvistického prístupu, ktorý využíva kognitívne modely na zachytenie jednotky v konceptualizácii (jazykového obrazu) vo vedomí komunikantov. Z relevantných bádání sa opierame o výskumy A. Wierzbickej (1985, 1996), J. Bartmińskiego (2010, 2016), z českého prostredia odkazujeme na inšpiratívne práce I. Vaňkovej (2012), V. Vitkovskej (2014) a i., v slovenskom jazykovednom priestore sa témou zaoberala napr. E. Smiešková (už v r. 1984), systematicky sa jej venuje D. Baláková (2011), M. Pastorková (2023, 2024), ako aj tím výskumníkov okolo prof. J. Kršku v rámci projektu Vega.

Etnolingvistický pôdorys výskumu dopĺňame komparatívnou slovensko-maďarskou sondážou sledovaného, frazeologicky ukotveného somatizmu.

1 Metodológia

Výskum somatizmov obsahujúcich komponent *päta* podnikáme cez profily participujúce na celkovej kognitívnej štruktúre slova, t. j. identifikujeme kognitívnu štruktúru slova cez jazykový obraz, ktorý je uložený vo vedomí rodených hovoriacich. Túto identifikáciu vykonávame na základe štyroch vybraných (a pre daný výskum relevantných) pojmových profilov²: 1. vzhľad/manifestácia, 2. lokalizácia, 3. funkcia a 4. gesto.

Materiálovú databázu tvoria také frazeologické jednotky, metaforické a metonymické obrazy obsahujúce slovo *päta*, ktoré možno považovať v makroparadigme emocionálno-expresívnych lexikálnych prvkov za reprezentatívne, t. j. prvky s imanentnou a markantnou vlastnosťou expresívnosti.

Životaschopnosť, príp. variabilitu vo formálnej i významovej rovine jednotiek, ako aj tendencie k aktualizáciám naznačíme pri overovaní somatizmu na textovom materiáli, konkrétne v podkorpuse publicistických textov hlavného korpusu písaných komunikátov (archivovaných v slovenskom národnom korpuse). Poznamenajme, že podobne postupovala pri sledovaní somatických frazeologizmov aj D. Baláková (2011)³, vytvorila korpus živých lexikograficky orientovaných somatických frazém (zaznamenaných v tlači – vo vybraných periodikách). K zásadným zisteniam Balákovovej v skúmanom období o frazémach v printových

¹ Štúdia vzniká v rámci projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV Vega č. 1/0211/24 *Kultúrno-kognitívny kontext telesnosti v jazyku* (zodp. riešiteľ J. Krško).

² K výberu profilov/faziet porov. napr. Bartmiński (2012), Vaňková – Vitkovskaya (2014), Pastorková (2023, 2024).

³ Baláková realizovala kvalitatívny aj kvantitatívny výskum, excerpovala z vybraných slovenských denníkov (1. etapa) a týždenníkov (2. etapa), ale pracovala aj s korpusom umeleckých textov, pričom svoje zistenia následne overovala empirickou metódou - dotazníkovým výskumom tzv. frazeologickej kompetencie vysokoškolákov.

médiách patrí napr. identifikovanie šiestich najexponovanejších somatických podsúborov: ruka, hlava, srdce, oko, noha a jazyk⁴.

Baláková (2011, s. 131) uvádza, že somatizmus *päta* patrí v slovenskom somatickom fonde k menej zastúpeným frazeologickým jednotkám (ďalej iba: FJ). Autorka identifikovala 30 FJ s komponentom *päta*, pričom v tlači ich zaznamenala iba 8, a to: *od hlavy po päty; ne/mať ani hlavu, ani pätu (aj); nevytiahnuť ani päty z domu; byť niekomu za päťami (v päťách); Achillova päta; smola sa mu lepí na päty, stúpať (šliapať) niekomu na päty; vytrhnúť niekomu trň z päty* (porov. s. 311).

Zistenia Balákovovej verifikujeme vlastným výskumom; sonda do korpusových dát predstavuje digresiu k overeniu aktuálnosti a životaschopnosti skúmaných jednotiek.

Komparatívnu sondáž uskutočňujeme smerom k maďarskému jazyku, ktorý vykazuje genetickú i typologickú odlišnosť (ugrofinsky jazyk, aglutinačný), ale areálovú (geografickú i historickú) príbuznosť/blízkosť. Zaujímá nás, ktorý z faktov sa výraznejšie prejaví. Bude jazykový obraz somatizmov „s päťou“ v slovenčine a maďarčine podobný alebo budú prieniky vo vnímaní u používateľov geneticky a typologicky výrazne odlišných jazykov minimálne? Podobnosť by zároveň naznačovala frazeologickú ekvivalenciu, t. j., v prípade prekladu by išlo o ľahko „preložiteľné“, sémanticky a funkčne identické ekvivalenty. Ako je to v skutočnosti?

2 Lingvistické dáta

Etymológia slova *päta* (od 17. stor.), ako uvádza Králik (2015, s. 689), vychádza z psl. **pęta* (**pent-*); súvisí s lit. *pėntis*, lot. *piēts*, stpm. *pentis*, *pāta*. Tieto výrazy sa usúvzťažňujú s psl. **pęti*, **ръно* (*pnúť*), t. j. *päta* znamená niečo napäté (porov. aj nem. *spinnen* – napínať, *Spann* – priehlavok, od rovnakého koreňa); iný výklad tu vidí odvodeniny od ide. **pent-* *stúpať* s pôvodným významom: na čo sa stúpa, čím sa chodí.

Z aspektu štylistických markerov ide o jednotku bezpríznakovú, nocionálnu a neutrálnu. Takto ju zachytáva napr. aj prvý, základný význam slova v *Krátkom slovníku slovenského jazyka 4 z r. 2003*, zadná časť chodidla: *zvrtnúť sa na päte, poraniť si päťu*, príp. *kráča po päťách, bolí ho päta* a pod. Druhý význam sa cez lokalizáciu/umiestnenie päty prenáša aj na časť odevu, ktorá túto časť ľudského tela pokrýva, porov. časť pančuchy al. obuvi na tejto časti nohy, napr. *zodraté päty pančúch, topánok, ponožiek* a pod. Tretí význam sa taktiež viaže na lokalizáciu päty, pričom sa zdôrazňuje, že ide o spodnú alebo zadnú časť niečoho, napr. *päta stromu, päta vrchu* (porov. KSSJ 4, 2003).

Lexéma *päta* sa v slovenčine často nachádza aj v nocionálnej, štylisticky príznakovej paradigme (charakteristickej napr. pre odborný štýl). Terminologické zahniezdenie sa týka slovných spojení, ktoré fungujú napr. ako anatomické termíny (*pätná kosť*); príp. ako technické, najmä strojárské a stavbárske termíny (napr. *pätná doska, pätkový motor, pätky do betónu* atď.), pričom tu ide často o menné deriváty motivované slovom *päta*.

⁴ Podobný výskum v r. 1984 podnikla aj E. Smiešková, sledujúc somatické frazémy v slovníkoch. „S prihliadnutím na tieto okolnosti a obmedzenia sme narátali v Slovníku slovenského jazyka 901 somatických frazeologizmov. Najviac sú frazeologizmami obsadené tieto lexémy: oko (123), hlava (75), jazyk (69), ruka (55), noha (53), srdce (46), prst (33), nos (25), krv (22), ucho (21). Od 20 do 10 frazeologizmov obsahujú lexémy hrdlo, chrbát, nerv, krk, ústa, zub, zadok, dľaň, kosť, **päta**, koža, žila, tvár, mozog, brucho, črevo“ (Smiešková, 1984, s. 82, zvýraz. A. H.). Prehľad jednotiek uvádza Smiešková aj podľa Malého frazeologického slovníka: „Zo 48 somatických lexém (s vylúčením pomenovaní iba zvieracieho tela) tvoriacich hniezdo frazeologizmov najviac sú obsadené tieto lexémy: oko (58), hlava (44), ruka (32), noha (28), nos (26), jazyk (23), prst (22), ústa (17), srdce (17), zub (15); menej ako 10 frazeologizmov je pri lexémach žila, koža, ucho, dľaň, **päta**“ (Smiešková, 1984, s. 83, zvýraz. A. H.).

Zaujímavá je aj životaschopnosť, sémantické rozpínanie sa a relatívne samostatné fungovanie tvarovo zreteľného deminutíva *pätička* (porov. významy slova v SSSJ, O – Pn, 2021), ktoré sa z expresívnej mikroparadigmy emocionálne zafarbených slov dostalo do výrazového registra športového jazyka, ale aj polygrafickej terminológie a pod.

3 Pojmové profily *päty* v slovenskom jazyku

Z hľadiska rozdelenia somatizmov (porov. napr. Vaňková, 2012, s. 67 – 68) radíme *päťu/-y* (na základe schémy centrum – periféria) k periférnym somatizmom, resp. k tzv. somatizmom druhého typu (ide o časti iného orgánu – nohy).

3.1 Manifestácia/vzhľad

Uvedený profil reflektuje, ako sa sledovaný objekt javí používateľom jazyka, inými slovami, aké *päty* sú vnímané ako „prototyp“, „norma“? Cez ktoré vlastnosti človek daný somatizmus spoznáva a uchováva?

Človek pri poznávaní spravidla zapája svoje vnemy. Veľmi intenzívne sa na vytváraní obrazu o predmete zvykne podieľať napr. vizuálne vnímanie, odkrývajúce veľkosť, tvar, farbu objektu a pod. Ukazuje sa však, že táto fazeta nie je pri *päťe* z hľadiska konceptualizácie v slovenskom jazyku relevantná a neodráža sa vo frazeologickom, resp. obraznom vyjadrovaní.

Bežne hovoríme o boľavých, ranených, popraskaných, príp. tvrdých, špinavých alebo čistých *pätách* a pod., ale kvalifikátory veľkosti či tvaru nie sú v jazyku výraznejšie zastúpené. Zo zmyslovo vnímateľných vlastností reflektujeme teda tvrdosť, čistotu a s nimi spojené zdravie (a to vizuálne, cez narušenie „celistvosti“ objektu, príp. pociťovanie bolesti).

Zaujímavosťou je, že pri vyhľadávaní atribútov v korpuse publicistických textov⁵, ktoré by charakterizovali vymedzený objekt (*päťu*), sa nachádza veľmi málo prídavných mien. Z uvedeného dôvodu sme nastavili vyhľadávanie na menší rozsah⁶, predpokladajúc, že adjektívne charakteristiky sa budú nachádzať v tesnej blízkosti lemmy *päťu*. Ani tento pokus však nepriniesol relevantnejšie výsledky, čím vlastne podporil vyššie naznačený predpoklad o minimálnom zastúpení uvedeného profilu vo vytváraní jazykového obrazu v povedomí používateľov slovenčiny. Z nízkeho zastúpenia adjektív sa na prvých miestach (z hľadiska funkcionality súvýskytu) nachádzajú kvalifikátory: *pravý* (66), *zranený* (54), *ľavý* (42), *slovenský* (41), *boľavý* (37), *narazený* (32), *veľký*, *pevný*, *voľný* (všetky 23). Pri overovaní kolokácií sme zistili, že adjektívum *veľký* nehodnotí veľkosť *päty*, ale spravidla súvisí s veľkosťou problému v idiomatically ukotvenom spojení „(veľká/najväčšia) *Achillova päťu*“. Adjektíva *pevná* a *voľná päťu* sa spájajú iba s obuvou. Vysokú frekvenciu vykazuje kolokácia *slovenský* (41), ktorý však opäť nie je kvalifikátorom samotnej „päty“, ale *Achillovej päty*, t. j. problému alebo slabého miesta (napr. *Achillova päťu* slovenskej ekonomiky, školstva, dopravy a pod.). Porovnaním výskytu adjektív *pravý* a *ľavý* možno poskytnúť cennú informáciu pre zdravotníkov (ľudia majú častejšie zranenia na pravej *päťe*), ale z hľadiska nami skúmaných cieľov ani tieto atribúty „päty“ nie sú smerodajné.

Päťu sa teda vo vedomí používateľov jazyka spája s bolesťou, zraniteľnosťou či (v prenesenom význame) slabým (ba až najslabším, najzraniteľnejším) miestom ľudského tela. Súvisí to so skutočnosťou, že v minulosti ľudia často nenosili obuv, čím bolo práve chodidlo – a zvlášť tá jeho časť, ktorá sa ako prvá pri chôdzi dotýkala zeme – vystavené zraneniam. Obraz

⁵ Vyhľadávanie v korpuse prim-10.0-public-inf

⁶ V rozsahu od -2 do 1, minim. frekvencia v korpuse: 5, minim. frekvencia v danom rozsahu: 3.

zraniteľnosti zachytáva všeobecne známy idióm pochádzajúci z antickej mytológie (*Achillova päta*), ako aj biblický obraz päty (*a on (had) mu (dieťaťu/potomstvu) poraní pätu*) či frekventovaná frazéma *trň v päte*.

Cez zraniteľnosť sa v idiomatickom stvárnení zároveň vyjadruje „problém“. Obrazné vyjadrenie problémov a zraniteľnosti cez somatické frazémy s komponentom päta sú v slovenčine mimoriadne obľúbené. Tvrdenie dokladá korpus písaných textov (prim-10.0-public-all), ako aj podkorpus publicistických textov (prim-10.0-public-inf), v ktorom sa pri vyhľadávaní kolokátov k lemme päta⁷ (parameter logDice) nachádza na prvom mieste Achillov*, t. j. neslovesná frazéma *Achillova päta* vo všetkých paradigmatických tvaroch. Na treťom mieste sa v podkorpuse publicistických textov (pri rovnakom nastavení, podľa funkcionality logDice) umiestňuje substantívum trň, ktorý odkazuje na časté používanie FJ *trň v päte* vo viacerých syntaktických variáciách: (*ne*)vytiahnuť, vytrhnúť a pod. (i tieto slovesné kolokáty sa nachádzajú na popredných miestach, porov. tabuľka č.1).

Kolokáty k lemme päta v podkorpuse informatívnych textov prim-10.0-public-inf ⁸	T-score (Súvýskyt)	logDice
	byť (2432)	Achillov*
	hlava (1806)	šliapať
	mať (1279)	Trň
	šliapať (598)	lepiť
	Achillov* (595)	nevytiahnuť (144)
	lepiť (367)	smola (341)
	trň (349)	vytrhnúť (149)
	smola (341)	nesiahať (78)
	nemať (255)	hlava

Tabuľka 1 Kolokáty k lemme päta v podkorpuse informatívnych textov podľa funkcionality logDice a T-score, doplnené o Súvýskyt.

3.2 Lokalizácia

Daná fazeta sa v slovenčine ukazuje ako dominantná. Fakt, že ide o časť ľudského tela umiestnenú dole (dokonca najnižšie zo všetkých častí), predstavuje pre používateľov jazyka relevantnú informáciu. Konotácie spojené s lokalizáciou päty v zmysle vertikálneho smeru hodnotovo zodpovedajú orientačným metaforám a schéme (hore – dolu alias pozitívne – negatívne, porov. Lakoff – Johnson 2002). Podobne možno uvažovať o horizontálnej osi: vpredu – vzadu. V danej osovosti sa päta (ako súčasť nohy, resp. časť chodidla) nachádza úplne dole, vzadu, obrazne teda možno hovoriť o „spodnom konci“ ľudského tela. Ako sme uviedli vyššie, práve horizontálna identifikácia („zadná časť chodila“) sa ocitá na prvom mieste vo výklade lexémy päta (porov. SSSJ).

V diapazóne časť – celok päta síce jednoznačne vyjadruje časť, s ohľadom na vnímanie používateľov jazyka ide teda o periférnu zložku (časť nohy), avšak v niektorých spojeniach participuje na vyjadrení celku (zhora smerom dole): napr. *Od hlavy po päty*⁹, *až po päty* (= dlhé, celé). V prenesenom význame, ale v opačnom smere (zdola smerom hore): *nesiaha mu ani po päty* sa pomocou FJ vyjadruje nižšia úroveň porovnávaného objektu. Obraznosť viazaná

⁷ V rozsahu od -5 do 5, minim. frekvencia v korpuse: 5, minim. frekvencia v danom rozsahu: 3.

⁸ V rozsahu od -5 do 5, minim. frekvencia v korpuse: 5, minim. frekvencia v danom rozsahu: 3.

⁹ V závislosti od kontextu môže daná neslovesná frazéma vyjadrovať aj mieru.

na dotyk päty so zemou na pozadí axiológie orientačnej metafory naznačuje nepriaznivé okolnosti, negatívne vlastnosti a pod. Napr. *smola sa mu lepí na päty: hovor.* nemá šťastie, prenasledujú ho nešťastia, nehody, stále sa mu niečo nepríjemné prihodí [MFS, s. 166]; *ani v päte to nemá; to mu ani do päty nevošlo: hovor.* ani nepomyslí na také niečo, také niečo mu ani na um neprišlo [MFS, s. 165]; *tahať niečo [odniekiaľ] z päty* a) s námahou, nevedno odkiaľ si na niečo spomenúť, spomínať, b) vymyslieť, vymýšľať si niečo, čo nezodpovedá skutočnosti; *už mu je smrť za päťami* [FS, 7.205, s. 123], *je mu v päťach, na päty mu stúpa* [SPPÚH, IX., 106, s. 376] dané frazémy vyjadrujú blízkosť (horizontálnu vzdialenosť).

Niektoré FJ sú zaujímavé z hľadiska svojich predispozícií opozitného vyjadrenia, napr. frazéma *nemá to ani hlavu/y, ani päťu/y* [SPPÚH, VII., 392, s. 334] vyjadruje hlúposť/nesprávnosť; malou zmenou v konštrukcii sa však dá vyjadriť opak: múdrosť/správnosť (*má to hlavu aj päťu*).

Zastúpenie pozitívnych javov prostredníctvom „päty“ je ojedinelé (napr. múdrosť: *Má viac v päte ako iný v hlave*. [SPPÚH, VII., 181, s. 325]).

Ako naznačujú údaje zachytené v tabuľke č. 1, podľa funkcionality T-score sa na prvých miestach nachádza kolokát *hlava* (súvýskyt 1806), čo odkazuje na časté využívanie FJ *od hlavy po päty* (549), *má/nemá to ani hlavu, ani päťu* (151); *hlavu aj päťu* (162).

3.3 Funkcia

Päta ako časť chodidla (nohy) zabezpečuje človeku pohyb (dynamický – chôdza, beh; statický – státie), rovnováhu, stabilitu a tlmí nárazy¹⁰.

Pohybivosť naznačujú viaceré verbá, napr. *chodiť/ísť/kráčať* niekomu v päťach al. *byť niekomu za päťami* al. *visieť niekomu na päťach*, t. j. byť už blízko pri niekom, pri sledovaní, prenasledovaní niekoho a pod., *doháňať* niekoho; *držať sa niekomu v päťach* al. *držať sa niekomu za päťami* vytrvalo chodiť za niekým, prenasledovať niekoho; *stúpať/šliapať niekomu na päty* a) prenasledovať a doháňať niekoho b) správať sa k niekomu prísne, prísne niekoho kontrolovať; *lepiť sa/prilepiť sa/vešať sa niekomu na päty*¹¹ a) ustavične niekoho sledovať, držať sa v blízkosti niekoho b) vnucovať sa, vnútiť sa niekomu do priazne; *otočiť sa/zvrtnúť sa na päte* a) rýchlo zmeniť smer b) odísť, definitívne s niekým, s niečím skoncovať, prestať sa niekým, niečím zaoberať (obyč. pod vplyvom veľkého citového napätia); *vytiahnuť/vystrčiť päty odniekiaľ* vyjsť, odísť odniekiaľ; synonymne aj *ukázať niekomu päty* utiecť, ujsť od niekoho. Podob. *svrbia ho päty/nohy* – chce odísť, príp. tancovať; *Každý vie, kde ho päta [najviac] tlačí/omína* - každý dobre pozná svoje problémy, nedostatky; príslovie *Kto nemá v hlave, má/musí mať v päťach* (kto je zábudlivý, ten sa nabehá); *Päty mu horia*. – *Pod nohami mu horí*. [SPPÚH, XI., 287, s. 470] – niečo ho súri.

V sledovanom publicistickom podkorpuse sa ako najživšie frazémy obsahujúce komponent päta ukazujú tieto slovesné frázy (porov. tabuľka č. 2): *šliapať (niekomu) na päty*, *lepiť sa na päty*, *(ne)vytiahnuť päty*, *vytrhnúť (trň) z päty*, *siahať po päty* – pričom prvé tri slovesné jednotky čerpajú z funkčnej fazety.

¹⁰ Kosť päty vývinovo zhrubla a predstavuje oporný bod celého tela.

¹¹ Ako je z uvedených príkladov zrejmé, viaceré FJ sú variantné.

Kolokáty k lemme pāta v podkorpuse informatívnych textov prim-10.0-public-inf ¹²	Súvýskyt – iba verbá
	byť (2434)
	mať (1279)
	šliapať (598)
	lepiť (367)
	nemať (255)
	vytiahnuť (209)
	vytrhnúť (149)
	nevytiahnuť (144)

Tabuľka 2 Kolokáty k lemme pāta v podkorpuse informatívnych textov, poradie, výber: verbá podľa funkcionality Súvýskyt.

3.4 Gestika

K danej fazete radíme frazémy, ktoré verbalizujú (ne)zámerné telesné prejavy: napr. *otočiť sa na päte* (vyjadrenie nesúhlasu, nevôle), *stavať sa na päty* (vzpierať sa, vzdorovať); *zraziť päty/opätky* (salutovanie, vojenský pozdrav; ale aj neprotirečiť, podriaďiť sa, poslúchnuť); *pozdvihnúť päty proti niekomu*¹³ (stať sa nepriateľom niekoho); *trvať na jednej päte* (zaujímať zhodné stanovisko); *lízať niekomu päty* (podriaďovať sa); *je mu to ako trň v päte* (je mu to nepríjemné, prekáža mu to); hrub. *otrčiť päty/kopytá* (zomrieť) a pod.

4 Pāta v maďarčine – etymológia a sémantika slova *sarok*

Lexéma *sarok* pravdepodobne pochádza z onomatopoického, resp. zvukovo zafarbeného koreňa slova „sar“ (naznačujúceho rýchly pohyb, resp. otáčanie), ku ktorému je pripojená deverbatívna substantívna prípona -k. Základný význam v tomto slovotvornom hniezde sa viaže práve na „otáčanie (sa)“.¹⁴

Významy maďarského ekvivalentu slovenskej *päty* sú veľmi podobné (porov. výkladový slovník maďarského jazyka¹⁵). Okrem denotačného významu časti chodidla¹⁶ evidujeme v totožnej podobe aj prenesený význam na príslušnú časť pančúch, ponožiek, topánok; v maďarčine sa slovom *sarok* vyjadruje aj podpätok a opäťok. Podobnosť tiež nachádzame v niektorých obrazných pomenovaniach, napr. *byť niekomu v pätách*, *lepiť sa (niekomu) na päty* (*sarkában van vkinek*), *otočiť sa na päte* (*sarkon fordul*), *zraziť päty* (*összeüti a sarkát*).

Následne sa sémantika slova *sarok* rozvíja smerom k iným významom: k uhlu (v geometrii), rohu (napr. miestnosti), pólu (napr. južnému), ale aj pólu v terminológii fyziky (napr. pozitívny a negatívny pól) či poetickým „kútom“ (sveta). Uhol, roh, kút, pól sa teda v maďarčine vyjadrujú lexémou *sarok*. Séma pevného bodu, okolo ktorého sa možno otáčať sa stala základom aj pre derivovaný význam pántov (na dverách a oknách), ktoré sa tiež pomenúvajú slovom *sarok*.

¹² V rozsahu od -5 do 5, minim. frekvencia v korpuse: 5, minim. frekvencia v danom rozsahu: 3.

¹³ Porov. Historický slovník slovenského jazyka.

¹⁴ Porov. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/s-F3B58/sarok-F3B9B/>

¹⁵ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/s-4893A/sarok-48CDA/>

¹⁶ Zaujímavosťou je fakt, že pri „päte“ sa v maďarčine nevyužíva plurál (ani duál), iba jednotné číslo (podobne ako pri iných párových orgánoch).

5 Pojmové profily slova *sarok*

5.1 Fazeta vzhľadu/manifestácie päty v maďarčine

Okrem bežných prívlastkov *päty* (boľavá, čistá, špinavá, zranená a pod.) je daný profil vo frazeologickej paradigme maďarčiny zastúpený osobitým atribútom *repedtsarkú* (v maďarč. funguje ako adj. aj subst., doslov. majúca popraskané *päty*), ktorý nájdeme najmä v staršej literatúre. Ide o nelichotivé, hanlivé, pejoratívne až vulgárne pomenovanie skazenej, nemorálnej ženy. V súčasnosti sa ním označuje nevzdelaná osoba, „sedliačka“, bez spôsobov, bez nárokov voči sebe či okoliu.

Vo výskumnej paradigme sa (rovnako ako v slovenčine) nachádza aj rozšírená neslovesná fráza z antickej mytológie *Achilles-sarok* (*Achillova päta*).

V maďarskom jazyku pri danom profile evidujeme podobne nízku mieru zastúpenia FJ, ako je tomu v slovenčine. Ukazuje sa, že táto fazeta nie je pri päte z hľadiska konceptualizácie relevantná ani v maďarskom jazyku a výraznejšie sa neodráža vo frazeologickom, resp. obraznom vyjadrovaní.

5.2 Fazeta lokalizácie

Hátul kötöm a sarkad! (Doslov. Uviažem Ti *päťu* dozadu.) Ide o žartovné, ľahké pohrozenie (používané najmä pri deťoch), keďže *päta* sa aj tak nachádza vzadu.

Daný profil je v maďarskom jazyku (na rozdiel od slovenčiny) pri sledovanom somatizme zastúpený v minimálnej miere.

5.3 Fazeta funkcie

Funkcia sa (podobne ako v slovenčine) viaže na slovesá *utekať*, *prenasledovať*, *kráčať/šliapať*, *kopať*. Napr. *sarkában van (valakinek)*, doslov. *byť (niekomu) v päťách*; *sarkára hágni valakinek*, ekvivalent: *stúpať/šliapať niekomu na päty*, resp. *prenasledovať* (silou, nátlakom, s úmyslom „potopiť“ niekoho); *sarkával rúg al. sarkával fenyegeti az ellenséget*, doslov. *kope päťou, päťou sa vyhráza nepriateľom, t. j. uteká*.

Napriek tomu, že identifikované somatizmy predstavujú prekladové ekvivalenty, daná fazeta je v maďarskom jazyku pri sledovanom somatizme zastúpená slabšie (porov. vyššie uvedenú početnú skupinu FJ v slovenčine).

5.4 Fazeta gesta

V danom profile tiež nachádzame viacero prekladových (významovo identických) jednotiek (napr. *összeüti a sarkát* – *zraziť päťu/opäťky*; *sarkon fordul* – *otočí/zvrtne sa na päte*; *sarkára áll* – *stúpne si/postaví sa na päty*, *vzpätí sa*, t. j. nevzdáva sa), avšak, z hľadiska počtu evidujeme hojnejšie zastúpenie v slovenčine.

6 Somatizmus *sarok* (*päta*) v maďarskom národnom korpuse (MNSZ2)

Jednotka *sarok* sa v maďarskom národnom korpuse (ďalej iba: MNSZ2¹⁷) nachádza 30 344-krát. Pri vyhľadaní kolokátov podľa funkcionality Freq, logDice a T-érték, ktoré sú totožné s funkcionalityami v slovenskom prostredí (pri rovnakom nastavení kolokácií ako v slovenskom korpuse)¹⁸, sme zistili, že k najčastejším kolokátom patria substantíva a adjektíva: *öcsi* (famil.

¹⁷ Magyar Nemzeti Szövegtár v2.0.5. (Maďarský národný korpus, verzia 2.0.5, dostupná od 8. júna 2018.) Dostupné z WWW: <http://mnsz.nytud.hu/>

¹⁸ Lemma, v rozsahu od -5 do 5, minim. frekvencia v korpuse: 5, minim. frekvencia v danom rozsahu: 3.

mladší brat, bráško), *bal* (ľavý[roh]), *jó* (dobrý), *felső* (horný[roh]), *alsó* (dolný[roh]), *jobb* (pravý [roh]), *lő* (strieľa/kope), *labda* (lopta). *Sarok* sa teda v MNSZ2 realizuje primárne vo význame *roh* a patrí do výrazového registra športového jazyka (najmä futbalu).

Vyhľadanie kolokátov potvrdilo nízku mieru zastúpenia jednotky v maďarskej frazeológii.

7 Čo supluje slovenskú *päťu* v maďarských frazeologizmoch?

Ukazuje sa, že maďarčine je veľmi málo frazém obsahujúcich slovo *päť* (*sarok*), ktoré by sa výraznejšie podieľali na formovaní jazykového obrazu. Z hľadiska faziet sa všetky štyri skúmané profily realizujú iba skromne. Sémantický potenciál jednotky *sarok* (*päť*) sa rozvinul do ďalších významov (roh, kút, pól, opäťok, pánt a pod.). Pevné miesto si našiel aj terminológii, kde maďarskému slovu *sarok* konkuruje vo význame päty lexéma *talp*.

Práve lexéma *talp* (základný význam: *chodidlo*) výrazne supluje vyššie naznačený deficit FJ obsahujúcich komponent „päť“. Napr. v slovenčine frekventovaný obraz *trňa v päte* nahrádza v maďarčine trň v chodidle (*tüske van a talpában*). V slovenčine sa podlizovanie vyjadruje *lízáním päty*, v maďarčine sa líže chodidlo (*a talpát nyalja*).

Podobne celistvosť, v slovenčine obrazne vyjadrená frazémou *od hlavy po päty*, sa v maďarčine končí chodidlom – *tetőtől talpig*. Odvodená neslovesná frazéma *talpig ember* (doslov. [byť] po chodidlo človekom) vyjadruje pozitívny charakter a česťnosť človeka. Táto frazéma je v maďarčine veľmi frekventovaná aj vo variantných synonymných formách, napr. *tetőtől talpig becsületes* (doslov. je čestný od hlavy po chodidlo) alebo *ember a talpán* (doslov. človek na (svojom) chodidle, t. j. správny človek, poriadny). Podobne *talpon áll* (doslov. stojí na chodidle; slov. ekvivalent: *stojí na (vlastných) nohách*). Zvolanie *talpra!* (doslov. na chodidlo!) možno v závislosti od kontextu interpretovať aj vo význame: Na nohy! Povstaňte! Hor'sa! Do pozor!

K významovo príbuzným radíme i frazémy *viszket a talpa* (doslov. svrbí ho chodidlo), ktoré v maďarčine vyjadruje potrebu tancovať; FJ *talpalatnyia sincs* (doslov. nemá ani „za chodidlo“, t. j. nemá nič; v slovenčine možno spojenie substituovať ekvivalentom: *nemá ani päťák*¹⁹); či slovesnú frazému *egy talpat cserzenek* (doslov. moria jedno chodidlo, t. j. usilujú o jeden cieľ).

Chodidlo v maďarčine často disponuje pozitívnou konotáciou. Napr. ustálená vetná jednotka *Talpra esik mint a macska* (doslov. Dopadá ako mačka, na chodidlá) sa používa na označenie šikovného človeka, ktorý všetko robí s ľahkosťou. Pozitívne sa hodnotí aj ladný tanečný pohyb (krúženie) na kačacom chodidle (*kacsatalpon forog*). Danou frazeologickou jednotkou sa v prenesenom význame označuje šikovná, ohybná žena. Na rýchlosť zase odkazuje FJ *jól kente a talpát* (doslov. dobre si mastil chodidlo).

V súčasnom maďarskom jazyku k menej frekventovaným FJ patria napr.: *Herélt lovat/ökröt talpáról szokták fejni* (doslov. vykastrovaného koňa/vola je zvykom z chodidla dojiť). Obe variantné frazémy naznačujú, že úžitok z týchto zvierat je v ich chodidlách/nohách. K starším FJ patrí aj uväzovanie skorocelu na chodidlo: *Útilaput köt valakinek a talpára* (doslov. uviaže si/niekomu skorocel na chodidlá, význam: porúča sa, pošle preč, odoženie niekoho).

¹⁹ *Päták* = historická minca, desaťhaliernik.

Somatizmus *talp* sme dohľadali aj v maďarskom národnom korpuse (MNSZ2). Slovo *talp* sa v podkorpuse publicistických textov nachádza 8533-krát, k najfrekvencovanejším kolokátom patria slovesá *állni* (stáť) a *maradni* (zostať). Frazémy *talpon állni* (doslov. stáť na chodidle) a *talpon maradni* (ostať stáť na chodidle/ udržať sa na chodidle) sa v maďarčine vyskytujú vo variantných podobách, vo významoch: znovu sa postaviť/povstať, odolať, vydržať, zvíťaziť. Dané kolokáty odkazujúce na časté zastúpenie jednotky *talp* (chodidlo) v maďarských frazémach sme overili aj na dátach z celého korpusu textov (MNSZ2). I tu sa z plnovýznamových kolokátov umiestnili na prvých troch miestach: *állni* (stáť, 1406 súvýskytov); *tetőtöl* (od hlavy/zhora, 1296 súvýskytov)²⁰ a *maradni* (ostať, 1082 súvýskytov).

Záver

V slovenčine somatické frazémy s komponentom *päta* participujú na vytváraní jazykového obrazu sveta vo väčšej miere ako v maďarčine. Dominantnými fazetami/profilmi sú v slovenskom jazyku najmä funkcia a lokalizácia. Najmenej zastúpený je vzťah/manifestácia. Podobnosť medzi porovnávanými profilmi nachádzame vo funkcii a geste, kde vo viacerých prípadoch ide o prekladové (často doslovné) ekvivalenty.

Ako naznačuje niekoľko vybraných príkladov, nie všetky somatizmy sú v porovnávaných jazykoch zastúpené rovnako. V slovenčine je *päta* vyťaženejšou frazeologickou lexémou než v maďarčine. V maďarčine sa mnohé frazémy realizovali v spojení s chodidlom, ktoré je – naopak – menej frekvencované v slovenských frazeologizmoch.

Z aspektu životaschopnosti FJ obsahujúcich komponent *päta*, ktorý sme overovali v korpusových dátach slovenských publicistických textov, môžeme podporiť Balákovu zistenia, že „mnohé somatické FJ sú výrazne exponovaným až stereotypným výrazivom“ (2011, s. 130). K najfrekvencovanejším (v slovenskom korpuse) patrili frazémy *od hlavy po päty*, *po päty*, *nevytiahnuť päty*, *Achillova päta*, *tŕň v päte*, *byť niekomu v pätách*, *lepiť sa na päty*.

LITERATÚRA

- BALÁKOVÁ, Dana: Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald 2011.
- BARTMIŇSKI, Jerzy: Úhel pohľadu, perspektiva, jazykový obraz sveta. Preložil M. Beneš. In: Studie z aplikovanej lingvistiky, 2010, roč. 1., č. 1, s. 111 – 130.
- BARTMIŇSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultúry: dvanásť statí z lublinskej kognitívnej etnolingvistiky. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum 2016.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, ktorými žijeme. Brno: Host 2002.
- MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter & kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995. Dostupné z WWW: http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia [cit. 2024-11-08].
- PASTORKOVÁ, Marieta: Jazykový obraz vlasov v slovenskom jazyku a kultúre z pohľadu kognitívnej etnolingvistiky. In: Slavica iuvenum XXIV. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě 2023, s. 145 – 156.
- PASTORKOVÁ, Marieta: Jazykový obraz ruky v slovenskom jazyku a kultúre z pohľadu kognitívnej etnolingvistiky. In: VARIA XXXI. Zborník príspevkov z XXXI. kolokvia mladých

²⁰ Frazéma *tetőtöl talpig* korešponduje so slovenskou FJ *od hlavy po päty*.

jazykovedcov. Ed. Lucia Jasinská Košice: vyd. Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 2024, s. 111 – 123.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Názvy častí tela v zložení slovenských frazeologizmov. In: Kultúra slova, 1984, roč. 18, č. 3, s. 79 – 84.

VAŇKOVÁ, Ivana (ed.): Tělo, smysly, emoce v jazyce. Praha: Karolinum 2012.

VAŇKOVÁ, Ivana – VITKOVSKAYA, Veronika: Hlava: profily, subprofily, konceptuální schemata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). In: Didaktické studie, 2014, roč. 6, č. 1, s. 79 – 88.

WIERZBICKA, Anna: Lexicography and Conceptual Analysis. Ann Arbor: Karoma Publishers 1985.

WIERZBICKA, Anna: Semantics. Primes and Universals. Oxford: Oxford University Press 1996.

ZDROJE

A magyar nyelv értelmező szótára. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>. [Online] [cit. 2024-11-01].

ERDÉLYI, János: Magyar közmondások könyve. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. Pesten : nyomtatott Kozma Vazulnál 1851. Dostupné z WWW: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szolasok-regi-magyar-szolasok-es-kozmondasok-1/erdelyi-janos-magyar-kozmondasok-konyve-2E62/> [Online] [cit. 2024-11-02].

FS: HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník: Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV 1996.

Historický slovník slovenského jazyka. O – p (pochytka). Red. M. Majtán et al. 1.vyd. Bratislava: Veda 1994. 653 s. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/> [Online] [cit. 2024-08-08].

KSSJ 4: Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda 2003. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=kssj4> [Online] [cit. 2024-08-08].

Magyar nemzeti szövegtár. Verzia 2.0.5. dostupná od 8. júna 2018. Dostupné z WWW: <http://mnsz.nyud.hu/> [Online] [cit. 2024-11-02].

MARGALITS, Ede, Dr.: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. A Magyar tudományos akadémia és a Kisfaludy társaság támogatásával jelent meg. Budapest: kiadja Kókai Lajos 1896. Dostupné z WWW: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szolasok-regi-magyar-szolasok-es-kozmondasok-1/dr-margalits-edemagyar-kozmondasok-es-kozmondasszeru-szolasok-5222/> [Online] [cit. 2024-11-02].

MFS: SMIEŠKOVÁ, Elena. Malý frazeologický slovník. Bratislava: SPN 1988.

Slovenský národný korpus, podkorpus publicistických textov: prim-10.0-public-inf. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2022. Dostupné z WWW: <https://korpus.sk> [Online] [cit. 2024-08-08].

SSSJ O-Pn: Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn. Ved. red. A. Jarošová, Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2021. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/> [Online] [cit. 2024-08-08].

SPPÚH: ZÁTURECKÝ, Adolf. Peter. Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky. Bratislava: Tatran 2018.

Jazykový obraz sveta v ruských a slovenských metaforických hádankách o častiach ľudského tela¹

Mariya Jadroňová

Katedra slovanských jazykov, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
mariya.jadronova@umb.sk

1 Úvod

V príspevku sa zameriavame na problematiku *jazykového obrazu sveta*, ktorý poľská jazykovedkyňa Renata Grzegorzczkova definuje ako „spôsob chápania sveta (jeho percepciu a konceptualizáciu), ktorý sa dá odčítať z jazykových faktov, t. j. z flektívnych a derivačných znakov, frazeologizmov a synonymických skupín, svedčiacich o špecifickej kategorizácii sveta a napokon aj z konotácií a stereotypov spätých s pomenovanými objektami“² (Grzegorzczkova, 2010, s. 189).

Aspekty jazykových obrazov sveta sa čoraz častejšie skúmajú cez prizmu metafor, pretože práve tento tróp vďaka svojej kognitívnej funkcii prispieva k vedeckej a laickej interpretácii sveta (Bohunická, 2013). Jedným zo zdrojov poznatkov o jazykových obrazoch sveta sú texty (folklórne a autorské) s estetickou hodnotou každého národa. Folklórne texty okrem toho predstavujú „axiologický prostriedok primárnej jazykovej skúsenosti vo vzájomnej súvislosti jazykovej a folklórnej tradície“ (Liashuk, 2024, s. 9). Medzi ne patria aj hádanky, ktoré predstavujú „postavené na alegórii malé folklórne dielo, obsahujúce dômyselnú otázku, na ktorú je potrebné dať vyčerpávajúcu odpoveď“ (Morochin, 1986, s. 20). Ich jazyková štruktúra pozostáva zo slovnej zásoby, kódujúcej nominácie denotátov ukrytých v rozlúštení (Volockaja, 1983).

2 Cieľ, dokladový materiál, metodológia a metodika výskumu

V súvislosti s uvedeným je cieľom príspevku uskutočniť komparatívny výskum sémantických a kvantitatívnych špecifik prostriedkov, pomocou ktorých sa v ruských a slovenských hádankách s tematikou častí ľudského tela (v rozlúšteniach) realizuje metaforické kódovanie (t. j. kódovanie predmetov z rozlúštení v textoch hádaniek pomocou metafor).

Dokladový materiál výskumu pozostáva z 213 (204 ľudových a 9 autorských) ruských a 40 (23 ľudových a 17 autorských) slovenských metaforických hádaniek s rozlúšteniami označujúcimi časti ľudského tela, ktoré sme čerpali z ľudových (LSLH, RZ, SZRN, ZSP) a autorských (HDTH, KVRH, LSZ) zbierok hádaniek.

Pri interpretácii výsledkov používame koncepciu metafory od slovenského jazykovedca Viktora Krupu, podľa ktorého je základom metafory usúvzťažnenie dvoch pojmových domén A a B, pričom doménu A charakterizuje ako tenor (t. j. východisko a tému metafory) a doménu B ako vehikulum (t. j. metaforický obraz, ktorý sa vzťahuje na tenor a podáva o ňom novú

¹ Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu MŠ SR VEGA č. 1/0211/24 *Kultúrno-kognitívny kontext telesnosti v jazyku*.

² Tu a ďalej uvádzame náš preklad citátov – M. J.

informáciu); (Krupa, 1990). Za tenor považujeme rozlúštenie a za vehikulum jeho metaforické kódovanie nachádzajúce sa v texte hádanky.

Metodológiu výskumu predstavuje kognitívna a systémová lingvistika, pričom hlavnými metódami sú komparačná, pomocou ktorej skúmame rozdiely a podobnosti medzi slovenskými a ruskými hádkami, analytická, interpretačná a metóda kvantitatívneho výpočtu.

3 Výsledky a diskusia

Celkovo sa v textoch hádaniek nachádza 246 (237 ľudových a 9 autorských) ruských a 52 (28 ľudových a 24 autorských) slovenských vehikul. V nasledujúcej časti príspevku preskúmame ich kvantitatívne a obrazné špecifiká.

3. 1 Kvantitatívne a obrazné špecifiká vehikul v ruských ľudových metaforických hádkach

Časti ľudského tela sa najčastejšie (79-krát) metaforicky kódujú vehikulami označujúcimi predmety z domácnosti. Najviac (20) je ich vytvorených z lexémy *доска* [slv. *doska*] – 11³ a jej deminutív *дощечка* – 8 a *досочка* [slv. *doštička*] – 1, ktorými sa na základe podobnosti plochého tvaru kódujú rozlúštenia *ухо* [slv. *ucho*] a *язык* [slv. *jazyk*], ako napr. v nasledujúcich hádkach: *Плоскенька досочка, // По краям — обшивочка, // А в середине — дырочка* [slv. *Plochučka doštička, po okrajoch — obrúbka, a v strede — dierka*⁴] (SZRN, s. 276). *Лежит доска — // весь век не согреем* [slv. *Leží doska – celé storočie nezehnije*] (RZ, s. 173). S menšou frekvenciou (17-krát) sa vyskytuje lexéma *возжи* [slv. *opraty*] – 11 a jej deminutíva *возжишки* – 3; *возжечки* – 2; *возжочки* – 1 kódujúce rozlúštenie *глаза* [slv. *oči*]: *Возжи вокруг света обовьются, // Вкруг головы не обовьются* [slv. *Opraty sa okolo sveta obtočia a okolo hlavy sa neobtočia*] (SZRN, s. 274). Domnievame sa, že uvedené metafory vznikli na základe podobnosti funkcie oboch predmetov, keďže opraty slúžia na ovládanie zvierat a oči zohrávajú kľúčovú úlohu pri vedení človeka. Využívajú sa aj lexémy *колода* [slv. *klada*] – 6; *сечка* [slv. *sekáč*] – 5 a jej tvaru množného čísla *сечки* [slv. *sekáče*] – 1, ktorými sa kódujú rozlúštenia *зубы* [slv. *zuby*] a *язык* [slv. *jazyk*], ako napr. v nasledujúcej hádke: *Лежит колода среди болота, // не гниет и не сохнет* [slv. *Leží klada v strede močiara, nehnije a neschne*] (RZ, s. 293).

Druhý najčastejší spôsob metaforického kódovania sa realizuje prostredníctvom vehikul označujúcich zvieratá, ktoré sa vyskytujú 66-krát. Najviac (14) ich vzniklo z tvaru lexémy *овца* [slv. *ovca*] – *овец* [slv. *oviec*] – 7 a deminutív *овечек* [slv. *ovečiek*] – 6; *овечки* [slv. *ovečky*] – 1, ktorými sa kódujú rozlúštenia *пальцы у пряжи* [slv. *prsty priadky*] a *зубы* [slv. *zuby*], ako napr. v nasledujúcej hádke: *Из-под печки // выглядят // белые овечки* [slv. *Spod piecky vyzerajú biele ovečky*] (RZ, s. 173). Častá je aj lexéma *теленки* [slv. *teľá*] – 9 a jej deminutívum *теленочек* [slv. *teliatko*] – 2, ktorými sa kóduje rozlúštenie *язык* [slv. *jazyk*]: *Мокрый теленок // Под лавочкой лежат* [slv. *Mokrý teľá pod lavičkou leží*] (SZRN, s. 271). Predpokladáme, že uvedené metafory vznikli na základe skutočnosti, že oba predmety sú malého veku. S menšou frekvenciou (8-krát) sa používajú tvary lexémy *голуб* [slv. *holub*] – *голуби* [slv. *holuby*] – 2; *голубей* [slv. *holubov*] – 1 a deminutívum *голубки* [slv. *holúbky*] – 5, kódujúce rozlúštenie *зубы* [slv. *zuby*]: *Около прорубки // Стоят белые голубки* [slv. *Okolo kadlúbky stoja biele holúbky*] (SZRN, s. 269).

³ Tu a ďalej uvádzame frekvenciu daného vehikula.

⁴ Tu a ďalej uvádzame náš preklad hádaniek – M. J.

Pri treťom najčastejšom spôsobe metaforického kódovania pozorujeme používanie vehikul označujúcich ľudí, ktoré sa vyskytujú 65-krát. Časti ľudského tela sa najviac (27-krát) kódujú ako bratia, v dôsledku čoho hádanky obsahujú lexémy *брат* [slv. *brat*] – *братя* [slv. *bratia*] – 13; *братьев* [slv. *bratov*] – 8 a deminutíva *братца* [slv. *bračekovia*] – 6. Kódujú sa nimi časti tela vyskytujúce sa vo väčšom počte, a to konkrétne *зубы* [slv. *zuby*], *пальцы* [slv. *prsty*] a *глаза* [slv. *oči*], ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Два брата // через дорогу живут, // но друг друга не видят* [slv. *Dvaja bratia oproti sebe žijú, no jeden druhého nevidia*] (RZ, s. 136). S vysokou frekvenciou (15-krát) sa používajú aj mužské mená *Мартын* [slv. *Martin*] – 7; *Емельян* [slv. *Jemelian*] – 1; *Роман* [slv. *Roman*] – 1 a domáce mená *Андрюшка* – 1; *Андрейка* [slv. *Andrejko*] – 1; *Мишка* [slv. *Miško*] – 1; *Васька* [slv. *Vaska*] – 1; *Гришка* [slv. *Griška*] – 1; *Тимошка* [slv. *Timoška*] – 1, kódujúce rozlúštenia *язык* [slv. *jazyk*] a *палец* [slv. *palec*].

Štvrtý najčastejší spôsob metaforického kódovania sa realizuje pomocou vehikul označujúcich jedlo, ktoré sa vyskytujú 12-krát a sú vytvorené z tvaru deminutíva *яичко* [slv. *vajíčko*] – *яичка* [slv. *vajíčka*] – 4, lexémy *яблоко* [slv. *jablko*] – 1, jej tvaru *яблоку* [slv. *jablká*] – 2, deminutív *яблочка* [slv. *jablčka*] – 2; lexémy *морковка* [slv. *mrkva*] – 1 a i. Uvedenými lexikálnymi jednotkami sa na základe podobnosti tvaru kódujú rozlúštenia *глаз* [slv. *oko*], *глаза* [slv. *oči*] a *нос* [slv. *nos*], ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Два яичка в моху, // Да морковка наверху* [slv. *Dva vajíčka v machu a mrkva navrchu*] (SZRN, s. 273).

S menšou frekvenciou (9-krát) sa metaforické kódovanie uskutočňuje prostredníctvom vehikul označujúcich stavby, ktoré vznikli z lexém *хата* [slv. *chalupa*] – 2; *перезгородка* [slv. *priečka*] – 2; tvaru lexémy *мост* [slv. *most*] – *мостом* [slv. *mostom*] – 1; jeho augmentatíva *мостищем* [slv. *mostiskom*] – 1 a i. a kódujú rozlúštenia *глаз* [slv. *oko*], *рот* [slv. *ústa*], *нос* [slv. *nos*], *брови* [slv. *obočie*]. Uvedieme hádanku s rozlúštením *нос* [slv. *nos*], ktorý sa metaforicky kóduje ako priečka medzi očami: *Рядом два колодца, а между // ими одна перезгородка* [slv. *Vedľa seba dve studne a medzi nimi jedna priečka*] (SZRN, s. 272).

V ojedinelých prípadoch sa požívajú vehikulá označujúce geografické objekty vytvorené z lexém *море* [slv. *more*] – 2 a *гора* [slv. *kopec*] – 1, ktoré kódujú rozlúštenia *глаз* [slv. *oko*] a *лоб* [slv. *čelo*], nebeské objekty vytvorené z tvaru lexémy *светило* [slv. *nebeské teleso*] – *светил* [slv. *nebeských telies*] – 1 a deminutíva *звездочки* [slv. *hviezdičky*] – 1, ktorými sa na základe podobnej schopnosti žiariť kóduje rozlúštenie *глаза* [slv. *oči*]: *Две звездочки маленьких Все поле мне светят* [slv. *Dve malé hviezdičky mi celé pole osvecujú*] (SZRN, s. 275). Vyskytuje sa aj vehikulum označujúce rastliny, ktoré je vytvorené z lexémy *дуб* [slv. *dub*] a kóduje rozlúštenie *волосы* [slv. *vlasý*].

3. 2 Kvantitatívne a obrazné špecifiká vehikul v ruských autorských metaforických hádankách

Na rozdiel od ruských ľudových hádaniek sa v autorských najviac (5-krát) vyskytujú vehikulá označujúce ľudí. Podobne ako v ľudových hádankách, aj tu sa časti ľudského tela vyskytujúce sa vo väčšom množstve (najčastejšie 3-krát) kódujú ako bratia, v dôsledku čoho sa používajú tvary lexémy *брат* [slv. *brat*] – *братьев* [slv. *bratov*] – 2; *братя* [slv. *bratov*] – 1. Kódujú sa nimi rozlúštenia *зубы* [slv. *zuby*] a *пальцы* [slv. *prsty*], ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Пять братьев: Годами равные, Ростом разные* [slv. *Päť bratov: sú v rovnakom veku, ale rôzneho veku*] (LSZ, s. 131). Okrem toho sa používajú aj lexémy *говорун* [slv. *tárar*] – 1 a tvar lexémy *силач* [slv. *silák*] – *силачи* [slv. *siláci*] – 1, kódujúce rozlúštenie *зубы* [slv. *zuby*] a *язык* [slv. *jazyk*]. Uvedené vehikulá vznikli na základe skutočnosti, že zuby nám vďaka svojej sile pomáhajú rozžúť jedlo, zatiaľ čo jazyk je jedným z orgánov reči: *Белые силачи рубят калачи,*

Красный говорун подкладывает [slv. *Bieli siláci sekajú pšeničné chleby, červený táraj podkladá*] (LSZ, s. 126).

Po jednom raze sa vyskytujú vehikulum označujúce predmety z domácnosti vytvorené z tvaru deminutíva *оконце* [slv. *okienko*] – *оконца* [slv. *okienka*], ktorým sa kóduje rozlúštenie *глаза* [slv. *oči*], vehikulum označujúce atmosférické javy vytvorené z tvaru lexémy *снег* [slv. *sneh*] – *снега* [slv. *snehy*], vehikulum označujúce zvieratá vytvorené z tvaru lexémy *овца* [slv. *ovca*] – *овец* [slv. *oviec*], ktorými sa na základe podobnosti farby metaforicky kóduje rozlúštenie *зубы* [slv. *zuby*] a vehikulum označujúce geografické objekty vytvorené z lexémy *гора* [slv. *kopec*] – 1 kódujúce na základe podobnosti tvaru rozlúštenie *нос* [slv. *nos*]: *Вот гора, а у горы Две глубокие норы. // В этих норах воздух бродит, То заходит, то выходит* [slv. *Tu je kopec a ten kopec má dve hlboké nory. V tých norách vzduch blúdi, raz prichádza, raz vychádza*] (LSZ, s. 128).

3. 3 Kvantitatívne a obrazné špecifiká vehikul v slovenských ľudových metaforických hádankách

Slovenské ľudové hádanky na rozdiel od ruských obsahujú najviac vehikul (11) označujúcich ľudí. Aj v nich sa časti ľudského tela vyskytujúce sa vo väčšom množstve (najčastejšie 7-krát) kódujú ako bratia, v dôsledku čoho sa používajú lexikálne tvary *brat* – *bratia* – 5; *bratov* – 2. Kódujú sa nimi rozlúštenia *зубы*, *прсты* *приадки* a *оči*, ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Два брата под маличкым вршком лежат, а невидят друг друга* (ZSP, s. 755). Okrem toho hádanky obsahujú lexému *капитан* – 1, tvary lexém *вожак* – *вожак* – 1, *матка* – *матки* – 1; a *сын* – *сынов* – 1, kódujúce rozlúštenia *язык*, *зубы*, *руки* a *прсты*. Uvedieme hádanku s rozlúštením *рука* a *прсты*, ktoré sa metaforicky kódujú ako *матки* a *сыновия*: *Две матки имеют сынов а каждый имеет свое имя* (LSLH, s. 53).

Druhý najčastejší spôsob metaforického kódovania sa realizuje prostredníctvom vehikul označujúcich predmety z domácnosti, ktoré sa vyskytujú 8-krát. Najviac z nich je vytvorených z lexém *окно* – 2 a deminutíva *клáтик* – 2, ktorými sa kódujú rozlúštenia *язык* a *оči*, ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Одно окно // stále mokré, // другое окно // stále mokré* (LSLH, s. 51). Vyskytujú sa aj tvary lexém *шнел* – *шнелом* – 1; *лыжца* – *лыжце* – 1 a deminutív *метлиčka* – *метличкой* – 1; *стришка* – *стришкой* 1, kódujúce rozlúštenia *нос*, *уши* a *язык*. Uvedieme hádanku s rozlúštením *нос*, ktorý sa na základe podobnosti tvaru kóduje ako *шнел*: *Два члвкы под одним шнелом* (LSLH, s. 51).

S menšou frekvenciou (6-krát) sa na metaforické kódovanie používajú vehikulá označujúce zvieratá vytvorené z deminutív *псик* – 1; *бýчек* – 1; *кхутик* – 1; *телиčka* – *теличк* – 1 a tvarov lexém *кукуčka* – *кукуčky* – 1; *слипка* – *слипок* – 1, ktorými sa kódujú rozlúštenia *оči* a *зубы* a *язык*, ako napr. v nasledujúcej hádanke: *В машали сто теличк, // между ними один бýчек* (LSLH, s. 52).

V ojedinelých prípadoch sa vyskytujú vehikulum označujúce stavby vytvorené z lexémy *дом* – 1, ktoré na základe podobnosti tvaru kóduje rozlúštenie *нос* a vehikulá označujúce geografické objekty vzniknuté z tvaru deminutíva *язиерко* – *язиерка* – 1 a lexémy *врх* – *врхми* – 1, ktorými sa kódujú rozlúštenia *оči* a *задок*. Uvedieme hádanku s rozlúštením *оči*, ktoré sa na základe svojej vodnatosti a lesklosti metaforicky kódujú ako *язиерка*: *Две язиерка, чо никды не замрзну* (LSLH, s. 51).

3. 4 Kvantitatívne a obrazné špecifiká vehikul v slovenských autorských metaforických hádankách

V slovenských autorských hádankách sa (podobne ako v ruských) najviac (15-krát) používajú vehikulá označujúce ľudí. Aj v nich sa časti ľudského tela vyskytujúce sa vo väčšom množstve najčastejšie (7-krát) kódujú ako *bratia*, v dôsledku čoho hádanky obsahujú tvary lexémy *brat* – *bratia* – 6; *bratov* – 1 kódujúce rozlúštenia *oči*, *zuby* a *prsty*, ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Na každej rúčke stoja piati **bratia**, // keď im bude chladno, // v dlani sa stratia* (KVRH, s. 77). Okrem nich sa vyskytujú tvary lexém *majster* – *majstra* – 3; *matka* – *matky* – 1; *vojak* – *vojakov* – 1; *syn* – *synoch* – 1 a *priateľ* – *priateľov* – 1, kódujúce rozlúštenia *jazyk*, *ruky*, *prsty* a *zuby* ako v nasledujúcej hádanke: *Dva rady **vojakov** // oproti sebe, // sily si merajú // na bielom chlebe. // Čo je to?* (HDTH, s. 102).

Pri druhom najčastejšom spôsobe metaforického kódovania pozorujeme používanie vehikul označujúcich zvieratá, ktoré sa vyskytujú 5-krát a sú vytvorené z deminutív *psík* – 1; *kohútik* – 1; *zvieratká* – 1 a tvarov lexém *kukučka* – *kukučky* – 1 a *sliepka* – *sliepok* – 1, ktorými sa kódujú rozlúštenia *oči*, *zuby* a *jazyk*, ako napr. v nasledujúcej hádanke: *Za kostenou bránou // červený **psík** vrčí, // ale z búdky nikdy d'aleko neodskočí* (KVRH, 37).

V ojedinelých prípadoch sa vyskytujú vehikulá označujúce stavby vytvorené z archaizmu *sklep* – 1 a deminutíva *chlievik* – 1, ktoré kódujú rozlúštenie *ústa*, vehikulum označujúce predmety z domácnosti vytvorené z deminutíva *metlička* – 1, ktoré kóduje rozlúštenie *jazyk* a vehikulum označujúce nebeské objekty vzniknuté z deminutíva *hviezdičky* – 1, ktorým sa podobne ako v ruských ľudových hádankách na základe podobnej schopnosti žiariť kóduje rozlúštenie *oči*: *Modré ako nezábudky, // čierne ako uhličky, // zelenkasté sťa jazierka, // sivé ako hrdličky. // Sviatia ony v každej hlave – // dve **hviezdičky** usmievavé. // Čo je to?* (HDTH, s. 60).

4 Záver

Preskúmanie jazykového obrazu sveta v ruských a slovenských metaforických hádankách o častiach ľudského tela nám umožňuje konštatovať nasledujúce závery:

- 1) V ruských a slovenských hádankách sa v niektorých prípadoch vyskytujú rozdiely vo frekvencii výberu vehikula metafor. V ruských ľudových hádankách sa časti tela najčastejšie metaforicky kódujú vehikulami označujúcimi predmety z domácnosti a v slovenských – vehikulami označujúcimi ľudí. Tieto rozdiely odrážajú nielen lexikálne a kultúrne osobitosti oboch jazykov, ale aj spôsob, akým dané národy kategorizujú a vnímajú svet okolo seba.
- 2) Na metaforické kódovanie časti tela sa okrem všeobecnej slovnej zásoby používajú aj deminutíva (*доочка* [slv. *doštička*], *овечку* [slv. *ovečky*], *kohútík*, *jazierka* a i.).
- 3) V slovenských hádankách sa metaforické kódovanie realizuje aj prostredníctvom archaizmu (*sklep*), zatiaľ čo v ruských sa archaizmy nepoužívajú. Na druhej strane sa vo vehikulách ruských hádaniek na rozdiel od slovenských vyskytuje augmentatívum *мостиком* [slv. *mostiskom*] a mužské mená *Роман*, *Андрюшка* a i.
- 4) Keďže oba jazyky sa zaraďujú do spoločnej skupiny slovanských jazykov, v niektorých prípadoch sa vo vehikulách hádaniek využívajú identické lexémy. Rozlúštenia *oči* a *zuby* sa kódujú ako *bratia*, *ruky* ako *matky*, *jazyk* ako *klát* a i.
- 5) Na základe výskumu frekvencie lexikálnych jednotiek vo vehikulách vidíme jadro a perifériu ruskej a slovenskej slovnej zásoby. Jadro ruskej slovnej zásoby predstavujú slová *братя* [slv. *bratia*] – 14, *доска* [slv. *doska*] – 11, *возжжи* [slv. *opraty*] – 11, *теленки* [slv. *teľa*] – 9, *доуечка* [slv. *doštička*] – 8 a i. a perifériu – *морковка* [slv. *mrkva*] – 1, *гора* [slv. *kopec*] – 1, *дуб* [slv. *dub*] – 1; *говоруны* [slv. *táraj*] – 1, *звездочки* [slv. *hviezdičky*] – 1 a i.

Do jadra slovenskej slovnej zásoby sa v našom výskume radia slová *bratia* – 11 a *majstra* – 3, zatiaľ čo perifériu tvoria *kapitán* – 1; *matky* – 1; *psík* – 1; *jazierka* – 1; *kukučky* – 1 a i.

Z uvedeného vyplýva, že metaforické hádanky predstavujú jedinečný spôsob, akým jazyk sprostredkúva obraz sveta. Výsledky analýzy potvrdzujú, že hádanky ako súčasť folklóru a literárnej tvorby sú významným zdrojom poznania jazykového obrazu sveta a poskytujú cenné informácie o mechanizmoch metaforického myslenia v oboch slovanských jazykoch.

LITERATÚRA

- BOHUNICKÁ, Alena: Variety metafor. Bratislava: Univerzita Komenského 2013. 132 s.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata: Wprowadzenie do semantyki językoznawczej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2010. 217 s.
- KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990. 184 s.
- LIASHUK, Viktoria: Folklornaja tradicia kak sposob sravnenia jazykovykh kartin mira. In: Word. Text. Kontext, 2024, roč. 17, č. 1, s. 7 – 20.
- MOROCHIN, Vladimir: Malyje žanry russkogo folklora: Chrestomatija: Učebnoje posobie dlja filol. spec. vuzov. 2. izd. [online]. Moskva: Vysšaja škola 1986. 399 s. Dostupné z WWW: <https://www.twirpx.com/file/1504968/> [cit. 2024-11-11].
- VOLOCKAJA, Zoja: Leksika bolgarskich zagadok (opyt sostavlenija semantičeskogo slovaria zagadok). In: Slavianskoje i balkanskoje jazykoznanije. Problemy leksikologii. Ed. L. Smirnov. Moskva: Nauka 1983, s. 187 – 204.

ZDROJE

Veľký rusko-slovenský slovník 1. – 5. diel. Red. V. Dorotjaková-Lapárová – M. Filkusová – E. Kučerová – V. Lapárová – M. O. Malíková – E. Sekaninová. Bratislava: Veda 1960 – 1970.

ZOZNAM SKRATIEK DÁTOVÝCH ZDROJOV

- HDTH – HANDZOVÁ, Želmíra: Dám ti hádanku. Bratislava: Mladé letá 1984. 150 s.
- KVRH – KAPRAŇOVÁ, Iveta: V ríši hádaniek. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave 2010. 123 s.
- ESLH – LEŠČÁK, Milan: Slovenské ľudové hádanky. Bratislava: Tatran 1981. 149 s.
- LSZ – LYSÁKOV, Vladimir: 1000 zagadok. 2. vyd. Moskva: AST-AGATA 2009. 318 s.
- RZ – RYBNIKOVA, Marija: Zagadki. Leningrad: Academia 1932. 488 s.
- SZRN – SADOVNIKOV, Dmitrij: Zagadki russkogo naroda. Moskva: Sovremennij pisatel' 1995. 400 s.
- ZSP – ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky. 2. vyd. Bratislava: Tatran 2018. 812 s.

Sonda do súčasných neštandardizovaných urbanoným mesta Sered'¹

Patrik Jakubek ²

Oddelenie dejín slovenského jazyka, onomastiky a etymológie,
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, v. v. i., Slovenská akadémia vied, Bratislava
patrik.jakubek@juls.savba.sk

1 Úvod

Názvy (vlastné mená) ulíc, parkov alebo námestí, ktoré z hľadiska onomastickej terminológie možno súhrnne označiť ako *urbanonymá*, tvoria neoddeliteľnú súčasť každého mestského spoločenstva. Svojou najvýznamnejšou vlastnosťou, teda schopnosťou „zakonzervovať“ vo svojej podobe rôzne reálie z vývoja konkrétnej society, dokážu vhodne odkázať na dynamické premeny charakteru mestskej či obecnej komunity v rôznych historických obdobiach, berúc pritom na zreteľ viaceré ideologické, kultúrno-spoločenské, geografické či hospodárske vplyvy. Každá jedna usadlosť sa však okrem úradných, teda tzv. štandardizovaných názvov ulíc a iných verejných priestranstiev, ktoré sa nachádzajú na uličných tabuliach alebo v legislatívnych dokumentoch a ktoré sú špecifické tým, že svojimi podobami zodpovedajú kodifikačným rámcom spisovného jazyka, vyznačuje aj ich neúradnými, teda hovorovými či neštandardizovanými pendantmi. Tie sú charakteristické tým, že svojou podobou vznikajú zväčša spontánne (a z rôznych dôvodov) v reči miestneho obyvateľstva a mnohokrát majú príznak expresívnosti alebo hovorovosti, čím sa, naopak, kodifikačným rámcom daného jazyka vymykajú. Keďže sa ale obe podoby, teda úradná aj neúradná, spoločne fixujú na jeden a ten istý mestský objekt, možno hovoriť o viacnázvovosti alebo o polyonymii, príp. o onymickej synonymii (bližšie napr. Blanár, 1996). Aj napriek tomu, že môže byť medzi štandardizovaným a neštandardizovaným názvom jedného objektu zásadný rozdiel v otázke spisovnej normy, nemožno neštandardizované podoby jednotlivých urbanoným považovať až za sekundárny, nemenej dôležitý prvok mestskej toponymie, pretože samy sú veľakrát nielen východiskovým motívom pre vznik viacerých úradných názvov, ale tiež podnes vhodne vypovedajú o náladách spoločenstva príslušnej obce alebo len o prostej schopnosti obyvateľstva pri tvorbe pomenovania adekvátne využívať jazykovú kreativitu, keďže mnohé z týchto názvov sa môžu vyznačovať (aj) ironickým, humorným či posmešným odtienkom (Ptáčníková, 2018, s. 179).

Orientácia v mestskom priestore prostredníctvom neštandardizovaných urbanoným je pomerne špecifická. Aj keď je tvorená primárne v kruhoch určitej society, nemožno jej komunikačnú rozšírenosť a využitie automaticky uplatniť na všetkých obyvateľov, ale len na konkrétne sociálne vrstvy obyvateľstva danej obce, ktoré sa ďalej bližšie diferencujú na základe profesijného zamerania, veku, záujmov a pod. (tamže, s. 181 – 182). Navyše platí, že nedomáci obyvatelia konkrétneho miesta nemajú mnohokrát o danej neštandardizovanej urbanonymii žiadnu vedomosť, azda pre jej značne priestorovo oklieštený výskyt, a preto sú v otázke orientácie odkázaní len na úradné (štandardizované) uličné názvy. Nemožno však súhlasiť s tvrdením, že by neštandardizovaná urbanonymia pre svoj príznak neúradnosti mala byť striktné považovaná za neoficiálnu. Opierajúc sa napr. o tvrdenie J. Davida (2012, s. 245), ale

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci vedeckého projektu Lexika s lovenských terénnych názvov – 2. časť (č. 2/0026/24) grantovej agentúry VEGA.

² Patrik Jakubek (0009-0006-3788-6142) - ORCID

vychádzajúc aj z výsledkov našich terénnych výskumov, je preukázateľné, že sa viaceré neštandardizované urbanonymá vyskytujú aj v prejavoch považovaných za oficiálne, akými sú napr. verejné oznamy alebo inzercie (napr. Oddelenie rozvoja mesta Sereď, 21. 7. 2017), napriek tomu, že sféra používania štandardizovanej toponymie je daná aj zákonom.³ Neštandardizovaná urbanonymia každého mesta či obce tak vystupuje v dvoch podstatných komunikačných situáciách – oficiálna, ale aj súkromná (David – Místecký, 2016, s. 30). Fakt, že štandardizované i neštandardizované názvy majú svoje vlastné komunikačné sféry používania, ktoré sa môžu prelínať, je napokon v onomastike všeobecne známy.

2 Metodológia a zber dát

Vzhľadom na evidentný jazykový, ako aj mimojazykový potenciál neštandardizovanej urbanonymie, v nasledujúcich častiach príspevku predstavíme vybrané neúradné urbanonymá, ktoré sa aktuálne vyskytujú v mentálnych onomastikách obyvateľstva západoslovenského mesta Sereď a ktoré vystupujú ako vhodný náprotivok k ich legislatívne stanoveným podobám. Primárnym cieľom je poukázať na jednotlivé motivačné východiská, ktoré stáli za vznikom daného živého urbanonyma. Vhodný obraz následne doplní aj zatriedenie získaných oným do jednotlivých motivačných skupín. Analyzovaný onymický materiál sme získali prostredníctvom dvoch terénnych výskumov priamo medzi obyvateľmi mesta, a to metódou pološtruktúrovaného rozhovoru. Celkový počet respondentov bol 97 vo vekovom rozmedzí 15 až 84 rokov. Dodáme, že prvá etapa terénneho výskumu prebiehala už v roku 2023 (december až február) a súvisela so zberom dát pre vypracúvanie našej diplomovej práce *Urbanonymia mesta Sereď a jej didaktická transformácia*, z ktorej podstatnú časť čerpáme. Druhá etapa výskumu sa realizovala v roku 2024 (apríl až júl) a súvisela predovšetkým s našou úprimnou snahou rozšíriť pôvodne zozbieraný toponomastický materiál. Zároveň možno druhú etapu výskumu považovať aj za akúsi skúšku správnosti, v rámci ktorej sme verifikovali relevantnosť a stálu komunikačnú aktuálnosť tých neštandardizovaných urbanoným, ktoré sme získali ešte v roku 2023. Živé urbanonymá spracúvame vo forme jednoduchej heslovej state, k prvému súčasnému štandardizovanému urbanonymu (tučným písmom) prislúcha jeho neštandardizovaný (neštandard.) ekvivalent, resp. ekvivalenty (tučným písmom v kurzíve). Pri niektorých uvádzame v zátvorke aj zachytenú nárečovú podobu.

3 Analýza vybraných neštandardizovaných urbanoným

Bratislavská ulica – neštandard. *Milex/Pri Milexe/Na Milex*: Neštandardizované bezpredložkové urbanonymum *Milex*, resp. jeho predložkové komunikačné varianty *Pri Milexe* a *Na Milex*, odkazujú na mliekarenský komplex *Milex*, v ktorom sa počas minulého režimu vyrábali a skladovali mliečne výrobky určené najmä pre živočíšny chov a ktorý sídlil práve na tejto ulici.⁴

Cukrovarská ulica (časť, smerom k obci Dolná Streda) – neštandard. *Palestína*: Neštandardizované urbanonymum *Palestína* sa viaže na malú skupinu domov v rámci dnešnej Cukrovarskej ulice, ktoré boli vybudované pred prvou svetovou vojnou a ktoré slúžili najmä ako obydlie pracovníkom neďalekého sereďského cukrovaru (Matis – Petrovič, 2005, s. 40). Vznik tohto živého názvu ale nie je celkom jednoznačný, pretože nateraz sa nám nepodarilo dohľadať bližšie informácie o akomkoľvek ďalšom výskyte tejto živej podoby, keďže v minulosti nebola využívaná ani ako úradný (starší) názov ulice a ani sa nevyskytovala v oficiálnych dokumentoch či zápisniciach ako synonymný variant štandardizovaného názvu. Ľudovoetymologické výklady taktiež nemožno brať do úvahy, pretože ani obyvatelia mesta sa

³ Podľa § 18 ods. 7 zákona Národnej rady Slovenskej republiky č. 215/1995 Z. z. o geodézii a kartografii.

⁴ Ocelový skelet opusteného a spustnutého Milexu sa podarilo z daného priestranstva definitívne odstrániť až v polovici roka 2024.

v rámci terénnych prieskumov nevedeli dostatočne vyjadriť, aká by mohla byť onymická motivácia tejto živej podoby. Vzhľadom na historické okolnosti tejto širšej lokality však predpokladáme, že podoba *Palestína* môže mať isté spojenia s vedľa situovaným židovským cintorínom, ktorého vznik spadá do konca 18. storočia, a teda je časovo oveľa staršieho dáta ako samotné sídlisko. V takomto prípade by sa na motivačné východisko mohlo nazerať ako na metonymické spojenie s choronymom *Palestína* – historickým územím v Prednej Ázii, ktoré je posvätné (nielen) pre židovské obyvateľstvo.⁵

Fándlyho ulica – neštandard. **Prašiak (nár. Prašák)**: Neštandardizovaná podoba *Prašák* vznikla toponymizáciou západoslovenskej nárečovej podoby spisovného apelatíva *prašiak* a odkazuje ešte na časy bývalého režimu, počas ktorých sa na tomto sídlisku vyskytovali vo zvýšenej miere podstavce na prášenie kobercov – tzv. prašiaky. Tie zároveň slúžili aj ako styčné miesta pre zhromažďovanie mládeže.⁶

Jelšová ulica – neštandard. **Rozkvet**: Neštandardizované urbanonymum vzniklo toponymizáciou apelatíva *rozkvet* a je nepochybne späté so spolkom Telovýchovnej jednoty Rozkvet, ktorý v týchto miestach sídli. Vzhľadom na pomenovanie tohto združenia pri východiskovom apelatíve *rozkvet* možno hovoriť najmä o význame „rozvoj, rozmach, vzrast“, čo s určitosťou nadväzuje na minulé režim, pretože je známe, že práve počas tohto obdobia vznikali viaceré telovýchovné spolky, ktorých snahou, bolo o. i. budovať, zveľaďovať a rozvíjať socializmus, a to prostredníctvom športu. Nekodifikovanú podobu tejto ulice teda možno v konečnom dôsledku považovať za akýsi prežitok s istým ideologickým odtienkom.

Kasárenská ulica – neštandard. **Stará Trnavská/Pri cintoríne (nár. Pri cintore/Pri cinteri)**: Kasárenská ulica sa vyznačuje dvoma neštandardizovanými ekvivalentami, ktoré sa však odlišujú nielen motivačným východiskom, ale aj spoločensko-komunikačnou platnosťou. Neúradné urbanonymum *Stará Trnavská* je odkazom na starší štandardizovaný názov, ktorý bol pre túto ulicu legislatívne daný až do roku 1991 (Jakubek, 2023, s. 44; s. 56 – 57). Z terénnych prieskumov navyše vyplýva, že táto podoba je komunikačne zaužívaná zväčša v societe staršej generácie.⁷ Naopak variantné predložkové podoby *Pri cintore/Pri cinteri*, ktorých ťažisko je nepochybne na nárečovom apelatíve *cintor/cinter* (spis. *cintorín*; SSN I, 1994, s. 213) a ktoré ako neštandardizované urbanonymum využíva v komunikácii predovšetkým mladšia generácia, už odkazuje na polohu mestského cintorínu na tejto ulici.

Konvalinková ulica, Levanduľová ulica, Púpavová ulica, Tulipánová ulica, Za kaplnkou – neštandard. **Prúdy**: Uvedené ulice sú nateraz poslednými ulicami, ktoré rozšírili skupinu sereďských urbanónym, a to v roku 2020, resp. 2023, v súvislosti s novou bytovou a nebytovou výstavbou (VZN, 2020, s. 2; VZN, 2023, s. 2). Všetky novovybudované ulice sa však v

⁵ Prepojenie názvu *Palestína* s rovnomeným choronymom a motivácia vyskytujúca sa v rovine metonymického prepojenia, ktorá sa dotýka najmä náboženskej symboliky (židovský cintorín – židovská posvätná oblasť), nemusí byť jedinou. Pri vykladaní motivácie od choronyma *Palestína* je tiež nutné spomenúť aj iný motivačný obsah, ktorý – v súvislosti s choronymami – možno pozorovať predovšetkým v skupine terénnych názvov (anojkoným). Anojkonýmá ako *Argentína*, *Palestína*, *Afrika* alebo *Amerika* sa v minulosti využívali ako pomenovania pre tie hospodárske objekty, ktoré boli markantne vzdialené od osídlenej (zastavanej) časti chotára (bližšie napr. Valentová, 2023, s. 143). V našom skúmanom prípade je však takáto motivácia málo pravdepodobná, pretože daný názov nielenže nespadal do kategórie anojkoným, ale zároveň nešlo ani o lokalitu, ktorá by bola výraznejšie vzdialená od ostatných častí mesta.

⁶ Využitie týchto objektov ako kontaktných miest však potvrdili len respondenti narodení v rozmedzí 70. a 80. rokov 20. storočia, resp. starší.

⁷ Neštandardizovanú podobu *Stará Trnavská* využíva ako pendant k úradnému názvu *Kasárenská ulica* populácia zväčša v rozmedzí 40 až 70 rokov života, ktorá toto urbanonymum ešte poznala ako legislatívne zaužívané.

komunikácii súčasných obyvateľov mesta označujú pod súhrnným neštandardizovaným názvom *Prúdy*. Ten vychádza z pôvodného anojkonyma *Prúdy*, ktorým sa pomenúvalo rozsiahle pole v tejto oblasti (ŠMO, 1965). Anojkonymum nepochybne vychádza z plurálovej podoby apelatíva *prúd*, ktoré významovo odkazuje na „prudký tok vody; množstvo prudko tečúcej vody“, čo možno dať do súvisu s neďaleko tečúcim Váhom. Podľa ľudových výkladov toto miesto na začiatku 20. storočia postihla veľká povodeň a valiac sa voda z jeho koryta sa postupne prúdmi prelievala cez pozemky a polia, ktoré tu mali sediaci (KTN). Ako sme už čiastočne naznačili, v súčasnosti anojkonymum *Prúdy*, ktoré sa transformovalo aj do množiny neštandardizovanej urbanonymie, možno považovať za zaniknuté, keďže takto pomenované pole ustúpilo radovej zástavbe. Názov *Prúdy* sa však okrem toho, že je zachované v spomenutej kategórii urbanonym, zachovalo naostatok aj ako logonymum, keďže názov sa marketingovo prevzal aj pre pomenovanie novootvoreného nákupného centra.

Kostolná ulica – neštandard. *Sokolovňa/Petrovská*: Prvé neštandardizované urbanonymum *Sokolovňa*⁸ vychádza z pomenovania športovej haly na tejto ulici (dnes Športová hala Alberta Kúdelu). Motivačné východiská tohto názvu možno nájsť v pomenovaní Telovýchovnej jednoty Sokol, ktorá v týchto miestach sídlila od roku 1934 a ktorá bola pobočkou pôvodnej bratislavskej Telovýchovnej jednoty Sokol (porov. Kazíková, 1998, s. 7). Názov tohto spolku tak vznikol propriálizáciou apelatíva *sokol* a pridaním sufixu *-o-vňa*. Druhé neúradné urbanonymum *Petrovská* zase odkazuje na starší úradný názov tejto lokality, ktorý bol platný od polovice 70. rokov 20. storočia (bližšie Jakubek, 2023, s. 55).

Kúpeľné námestie – neštandard. *Labužník/Pri Labužníku*: Oba neštandardizované názvy obsahujú v tvarovej štruktúre substantívum *labužník* s významom „milovník chutného jedla“, ktorého etymón možno badať až v psl. **labati* (Králik, 2015, s. 314). Ich motivácia je spätá s logonymom *Labužník* – jedálňou, ktorá sa nachádza na tomto námestí.

Legionárska ulica (časť) – neštandard. *Dreváky*: Neoficiálne urbanonymum *Dreváky* vzniklo propriálizáciou plurálového tvaru apelatíva *drevák* a je zaužívané predovšetkým v societe mladšej generácie. Neodkazuje však na špecifický typ obuvi, ale analogicky je späté s dreveným detským ihriskom, ktoré sa na ulici, resp. sídlisku, nachádza; teda *drevo* + *-ák-y* > *dreváky*.

Mlynárska ulica – neštandard. *Larzenky*: Podoba *Larzenky* je istým spôsobom spätá s riekou Váh a priľahlým nábrežím. Názov vznikol z apelatíva *larzenka* s významom „oceľová štetovnica z profilového plechu [slúžiaca] na vytvorenie ochrannej steny vo výkope (podľa vynálezu Larsena)“ (SCS, 2005, s. 575), čím sa odkazuje na akési mólo či spevnenie brehu rieky v snahe predísť záplavám.

Pod hrádzou – neštandard. *Týteš/Pri týteši*: Podoba *Týteš* vznikla toponymizáciou do slovenčiny adaptovaného maďarského apelatíva *töltés* s významom „hrádza“. Apelatívum *týteš* sa v tomto význame podnes využíva v miestnom nárečí. Ide tak o rovnaké pomenovanie oblasti/ulice, avšak len s využitím prvku z iného jazyka.

Starý most – neštandard. *Kemping/Poronda/Oldtimer*: S ulicou Starý most, vyskytujúcou sa pri toku rieky Váh vo východnej časti mesta, sa spájajú až tri neštandardizované urbanonymá. Neúradná podoba *Kemping*, ktorá vznikla toponymizáciou apelatíva *kemping*, odkazuje na

⁸ Z pohľadu hláskovej štruktúry miestneho nárečia by podoba tohto neúradného názvu mala byť azda *Sokolovna* [sokolovna], a to pre tvrdú realizáciu konsonantu *n*.

charakter tohto miesta v minulosti – na medzinárodne vyhľadávaný areál autokempingu. Druhé neštandardizované urbanonymum *Poronda* vychádza zo stále platného a štandardizovaného terénneho názvu *Poronda*, ktorým sa pomenúva neďaleký zmiešaný les. V takomto prípade možno pozorovať transformáciu pôvodného anojkonyma do kategórie urbanonym. Naostatok, tretie neštandardizované urbanonymum *Oldtimer*, ktoré je z hľadiska používania najmladšie, reflektuje na kaviareň, klub a múzeum *Oldtimer*, ktoré vzniklo relatívne nedávno v priestoroch bývalých vojenských kasární. Motiváciou pre neštandardizovanú podobu je teda pôvodne logonymum.

Strednočepeňská ulica (časť) – neštandard. **Oskar**: Strednočepeňská ulica, ktorá vznikla zlúčením obce Stredný Čepeň so Sereďou v roku 1942, čím došlo k prechodu pôvodného ojkonyma do urbanonymickej kategórie (Jakubek, 2023, s. 46), sa vyznačuje aj hovorovým neoficiálnym pendantom v podobe *Oskar*. Ten vychádza pôvodne z logonyma *U Oskara*, ktorým je pomenovaný hostinec na tejto ulici.

Športová ulica (časť) – neštandard. **Kapustníská (nár. Kapusníská)**: Dnešný neúradný názov nadväzuje na starší terénny názov *Kapustnice* v tejto lokalite (THMS, 1985). Motivačné východisko oboch názvov možno nájsť v apelatívach *kapustnísko*, *kapustnica*, čím sa odkazuje na charakter miesta v minulosti – pláca, na ktorom sa pestovali kapusty (SSN I, 1994, s. 750; porov. aj HSSJ II, 1992, s. 28).

Ulica Dionýza Štúra – neštandard. **Diónka**: Neštandardizovaný názov *Diónka* vychádza z pôvodného štandardizovaného honorifikačného urbanonyma a je utvorený univerbizáciou od skrátenej podoby rodného mena *Dionýz* a sufixom *-ka*.

Ulica Milana Rastislava Štefánika – neštandard. **Pod Hokejku/Hokejka**: Motivácia predložkového neštandardizovaného urbanonyma *Pod Hokejku*, resp. jeho bezpredložkového komunikačného variantu *Hokejka*, sa viaže na socialistické obdobie a postupnú výstavbu panelákových nájomných bytov. Na tejto ulici bol v druhej polovici 80. rokov 20. storočia postavený bytový dom, ktorý je pri pohľade zhora špecificky zahnutý do ľavej strany, čo obyvateľom dodnes pripomína časť hokejovej výstroje – *hokejku*. Neštandardizovaná podoba tak vznikla propriálizáciou tohto apelatíva. Je nutné dodať, že pri spojení [pod _hokejku] sa uplatňuje pri skloňovaní feminín nárečová prípona *-u* namiesto spisovnej *-ou*.

Veterná ulica – neštandard. **Kapustníská**. p. heslo **Športová ulica**.

Vonkajší rad – neštandard. **Kakava**: Neštandardizovaná podoba *Kakava* je len starším úradným názvom tejto ulice, ktorý sa využíval od polovice 19. storočia do roku 1920 (Jakubek, 2023, s. 40; s. 42). Aj keď v súčasnosti táto podoba funguje len v prehovoroch staršej generácie, jej komunikačný potenciál je pomerne stabilný. Napriek nepretržitému používaniu tohto názvu je však mnohým z nej jeho motivácia stále nejednoznačná. Podľa existujúceho ľudového výkladu by názov mohol mať isté asociácie s maďarskou lexikou, argumentujúc najmä historickou jazykovou a mimojazykovou situáciou, ktorá bola v čase postupného etablovania názvu platná v okolí mesta. Iste, v slovnej zásobe maďarčiny nájdeme podnes lexému *káka*, ktorú by sme do slovenčiny mohli preložiť ako „šašie, šarina“, prenesene aj „vysoká vodná tráva“ (ĚrtSz., 1979, s. 704) a asociáciou by sme ju mohli prepojiť aj s lexémami ako *húšťava* či *dúbrava*, no podľa nášho názoru je toto v súčasnosti už neštandardizované urbanonymum skôr slovanského pôvodu, ktoré by mohlo mať istý súvis s psl. verbom **kakati*. Podporujúcim argumentom tohto tvrdenia môže byť napr. viacjazyčný slovník A. Bernoláka, ktorý sa vo výkladovej časti venoval aj heslovému slovu *kakat'* (< **kakati*; 1825, s. 862 – 863), pri ktorom

následne ako pridružené heslá spomenul nielen adverbium *kakave* či adjektívum *kakavý*, resp. vulgárne synonymum *srať*, ktoré však už hodnotil ako nespisovný výraz, ale i heslo *Kakava*. Ako maďarský synonymný výraz následne spomenul lexému *szaró* (= bahnový/bahenný). Vzhľadom na tieto okolnosti tak s najväčšou pravdepodobnosťou názov *Kakava* nevychádza z maďarčiny, ale pôvodne zo slovanského adjektívneho tvaru *kakavý*, ktorý bol následne azda zapísaný bez dĺžky tak, ako pri zapisovateľoch maďarskej proveniencie bolo zvykom.⁹ To, že by mohlo ísť skutočne pôvodom o starobylý slovanský názov, nám môže naostatok dokladať aj slovanský sufík -ava, ktorý sa nezvykol pôvodne pridružovať k názvom s maďarskou topobázou. Evidentná zhoda s dnešným maďarským *káka* tak môže byť len v tej línii, že si tento tvar maďarské etnikum pôvodne len prevzalo a prispôbilo svojim jazykovým náležitostiam. Pôvodný názov ulice tak mohol odkazovať na bahennú, zamokrenú pôdu, na ktorej azda mohla rásť aj vysoká vodomilná tráva. To môže naostatok dokladať aj pisár v obecnej kronike, ktorý toto územie popísal ako „bažinaté, vodnaté, kde rástlo rákosie“ (PKS, 1920, s. 169). Je teda viac než isté, že názov *Kakava* pôvodne reflektoval na širšiu lokalitu/priestor a až potom vznikol názov ulice. Sprvu tak táto podoba bola anojkonymom.

Zámocký park – neštandard. *Veľký park* (nár. *Velký park*): Zámocký park je v súčasnosti jedným z dvoch parkov v Seredi, druhým je Malý park. Tieto dva parky sú situované neďaleko od seba. Neštandardizovaná podoba tohto parku – s atribútom *veľký* (spisovne *velký*; v miestnom nárečí nedochádza k realizácii mäkkého *l*), sa ustálila medzi obyvateľmi z prostého dôvodu, a to snahy odlíšiť dva susediace parky na základe ich rozlohy.

4 Záver

Na základe priblíženia získaného súboru neúradných urbanoným možno jednoznačne konštatovať, že neštandardizovaná urbanonymia mesta Sered' je vskutku rôznorodá a jej východisková motivácia bola ovplyvnená viacerými geograficko-historicko-spoločenskými faktormi. Spomedzi celého onymického materiálu majú najväčšie zastúpenie tie neštandardizované názvy, ktorých vznik bol motivovaný určitým existujúcim alebo neexistujúcim sídelným či nesídelným objektom, ktorého primárnou funkciou bolo, resp. stále je zlepšiť orientáciu v určitom mestskom priestranstve. V takomto prípade boli nepochybne utvorené neštandardizované názvy pri úradných urbanonymách *Bratislavská ulica* (nesídelný objekt, existujúci), *Cukrovarská ulica* (nesídelný, existujúci), *Fándlyho ulica* (nesídelný, existujúci), *Kúpeľné námestie* (nesídelný, existujúci), *Legionárska ulica* (nesídelný, existujúci), *Mlynárska ulica* (nesídelný, existujúci), *Pod hrádzou* (nesídelný, existujúci), *Strednočepeňská ulica* (nesídelný, existujúci) a *Ulica Milana Rastislava Štefánika* (sídelný, existujúci). Do tejto kategórie môžeme s istotou zaradiť aj tie urbanonymá, pri ktorých sa pomenované ulice síce vyznačujú ešte ďalšími dvoma alebo viacerými neúradnými názvami s rôznorodými motivačnými východiskami, ale práve jeden z nich je motivovaný uličným objektom, ktorému môžeme pripísať príznak dominantnosti pre danú lokalitu. Je to najmä urbanonymum *Kasárenská ulica* (a jej synonymné názvy *Pri cintore*/*Pri cinteri*; nesídelný, existujúci), *Kostolná ulica* (pendant *Sokolovňa*; nesídelný, existujúci) a naostatok *Starý most* (neštandardizované varianty *Oldtimer*, nesídelný, existujúci a *Kemping*, sídelný, existujúci¹⁰).

Druhú početne zastúpenú kategóriu neštandardizovaných urbanoným tvorí skupina názvov motivovaná starším anojkonymom pomenúvajúcim hospodársky objekt podnes stále existujúci

⁹ Ak by zapisovateľ dodržal pri zápise koncovú kvantitu, názov ulice by sa mohol podnes vyskytovať azda v podobe **Kakavá*.

¹⁰ Aj keď sa z pôvodného autokempingu do súčasnosti nezachovalo už takmer nič, stále sa v tejto lokalite vyskytuje malá chatová oblasť s ubytovňou. Priestor navyše stále nadväzuje na stanovenú tradíciu – každoročne sa v ňom usporadúvajú rôzne súťaže či hudobné festivaly. Preto sme sa rozhodli ho klasifikovať ako existujúci.

alebo už zaniknutý. V takomto prípade bol utvorený neštandardizovaný variantný názov nielen pre ulice *Veterná* a *Športová*, ktoré sú súhrnne nazývané ako *Kapusníská*, ale i v prípade názvu *Poronda*, ktorý je ekvivalentným pre ulicu *Starý most*, resp. pre množinu novovzniknutých ulíc, spoločne označovaných *Prúdy*.

Poslednou väčšou skupinou neštandardizovaných urbanoným je tá, ktorá obsahuje podoby odkazujúce len na starší úradný názov danej lokality. Predovšetkým ide o ďalší zaužívaný variantný názov *Stará Trnavská* pre *Kasárenskú ulicu*, *Petrovská* pre *Kostolnú ulicu* a *Kakava* pre ulicu *Vonkajší rad*.

Okrem týchto skupín sa však v množine neštandardizovaných seredských urbanoným vyskytujú aj také podoby, ktoré vznikli buď jednoduchou univerbizáciou nateraz štandardizovaného názvu, resp. jeho komponentu (*Ulica Dionýza Štúra* > *Diónka*), buď motiváciou komponentu z pôvodnejšieho ergonyma (*Jelšová ulica* > *Rozkvet*), alebo nahradením pôvodného adjektíva iným – odkazujúcim už na kvantitu (*Zámocký park* > *Veľký park*).

ZOZNAM SKRATIEK A ZNAČIEK

*	rekonštruovaná podoba
<>	smer vývinu
ÉrtSz.	A magyar nyelv értelmező szótára
HSSJ	Historický slovník slovenského jazyka
KTN	Kartotéka terénnych názvov
PKS	Pamätná kniha Sered'
SCS	Slovník cudzích slov
slk.	slovenský/slovensky
SSN	Slovník slovenských nářečí
ŠMO	Štátna mapa odvodená
THMS	Technickohospodárska mapa Sered'
VZN	Všeobecne záväzné nariadenie mesta Sered'

LITERATÚRA

A magyar nyelv értelmező szótára III. Kötet. (H – Kh). Red. G. Bárczi – L. Országh. Budapest: Akadémiai Kiadó 1979. 939 s.

BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenský Česko-Laťínsko-Ňemecko-Uherský: seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum. Tomus II. (K – N). Budae: Typogr. Reg. Univers. Hungaricae 1825. 1762 s.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250 s.

DAVID, Jaroslav: Toponyma a orientace v současném městském prostoru aneb Ztracen ve městě*. In: Jednotlivé a všeobecné v onomastice. 18. slovenská onomastická konferencia. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2012. s. 240 – 247.

DAVID, Jaroslav – MÍSTECKÝ, Michal: Toponymie moderního sídliště – na příkladu pátého stavebního obvodu městské části Ostrava-Poruba. In: Acta onomastica, roč. LVII, č. 1. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2016. s. 26 – 37.

Historický slovník slovenského jazyka II. (K – N). Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1992. 614 s.

JAKUBEK, Patrik: Urbanonymia mesta Sered' a jej didaktická transformácia. Diplomová práca. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2023. 105 s.

Kartotéka terénnych názvov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.
KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s.
MATIS, Július – PETROVIČ, Rastislav: Sered' na starých obrázkoch. Sered': Mesto Sered' 2005. 63 s.
PTÁČNIKOVÁ, Martina: Pražské Václavské náměstí očima nestandardizované urbanonymie. In: Acta onomastica, roč. LIX, č. 1. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2018. s. 177 – 183.
Slovník slovenských nářečí I. (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 933 s.
Slovník cudzích slov (akademický). 2 vyd. Red. V. Petráčková – J. Kraus. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá 2005. 1054 s.
VALENTOVÁ, Iveta: Lexika slovenských terénnych názvov (Konceptia lexikografického spracovania). 2. vyd. Bratislava: SAP 2023. 232 s.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

Oddelenie rozvoja mesta Sered': Oznam o stavebných prácach pred „Hokejkou“. Dostupné z WWW: https://www.sered.sk/s45_mestsky-urad/c4205_oznam-o-stavebnych-pracach-pred-hokejkou [cit. 2024-08-06].

Zákon č. 215 Národnej rady Slovenskej republiky z 12. septembra 1995 o geodézii a kartografii. Dostupné z WWW: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1995-215> [cit. 2024-12-01].

PRAMENE

KAZÍKOVÁ, Jana: Telovýchovná jednota Sokol Bratislava I. 1920 – 1938. Inventár. Bratislava: Slovenský národný archív, 1998. 65 s.

Pamätná kniha obce Sered'. Sered': Mestský úrad Sered' 1920. 350 s.

Štátna mapa odvodená, 1:5000, 1965. Bratislava: Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky.

Technickohospodárska mapa Sered', 1:10 000, 1985. Bratislava: Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky.

Všeobecne záväzné nariadenie mesta Sered' č. 6/2020 o názvoch ulíc na území mesta Sered'. Sered': Mesto Sered' 2020, 5 s.

Všeobecne záväzné nariadenie mesta Sered' č. 6/2023 o názvoch ulíc na území mesta Sered'. Sered': Mesto Sered' 2020, 3 s.

Zum Gebrauch der festen Wortverbindungen – Analyse der Schülerkenntnisse im Bereich Kollokationen auf A1-Niveau

Iveta Káčerová

Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
kacerova3@ucm.sk

1 Theoretische Grundlagen

Feste Wortverbindungen sind ein wesentlicher Bestandteil der Kommunikation und daher ist es wichtig, sie im Fremdsprachenunterricht richtig einzusetzen. Es handelt sich um Kombinationen von Wörtern, die genau in dieser Kombination oder eventuell mit Varianten bekannt sind. Ein äquivalenter Ausdruck für diese Wortkombinationen ist phraseologische Wortverbindung oder Kollokation. Kollokationswissen hilft Fremdsprachenlernenden, Fremdsprachen zu verstehen und ihre Sprachproduktionsprozesse zu optimieren.

Den Terminus Kollokation verwendet man für den ganzen Bereich der festen Wortverbindungen, die nicht oder schwach idiomatisch sind. (Burger 2007: 54). Jedes Wort hat seine festen oder variablen Bindemöglichkeiten, von denen jede eine Kollokationsbedeutung bildet. Die Kollokationen sind laut Čermák (2006:10) „ein erster Schritt zu Kenntnissen über die Verhaltensweisen, –regeln und –grenzen der Lexeme“ (vgl. Hornáček Banášová 2022: 63). Einen großen Bereich von Kollokationen stellen Substantiv – Verb – Kollokationen dar, die am meisten im Anfängerniveau vorkommen. Nach Hanks (2010: 485) wurde die Generative Lexicon Theory als ein theoretischer Rahmen zur Kodierung von Wissen über selektionale Präferenzen von Wörtern und ihren Bedeutungen entwickelt. In diesem Beitrag beschäftigen wir uns mit usualisierten Wortverbindungen, die zwar in einer typischen Form vorkommen, doch aber gewisse Variabilität zulassen. Der Terminus usuelle Wortverbindungen fokussiert die lexikalische Verfestigung jedweder Mehrworteinheiten aufgrund massenhaften Gebrauchs durch viele Sprecher, so wie sie durch korpusanalytische Verfahren rekonstruierbar ist. (Steyer, 2013:337).

Zu Beginn des Fremdsprachenerwerbs wird nur der Grundwortschatz vermittelt, aus dem die Lernenden freie Wortverbindungen bilden können. Das typische Vorkommen einer bestimmten Wortverbindung wird im Unterricht seltener geübt. Fremdsprachenlernende müssen Kollokationen lernen, da diese Wortverbindungen nicht durch andere Wörter ersetzt werden können. Aus diesem Grund dürfen Kollokationen (wie zum Beispiel *das Bad putzen, sich die Hände waschen, Musik hören, die Betten machen, Rad fahren, ...*) beim Erlernen einer Fremdsprache nicht vernachlässigt werden. Auf dem Niveau A1 nach GER¹ geht es vor allem um den Erwerb des Grundwortschatzes und der freien und festen Wortverbindungen, um die häufigsten alltäglichen Kommunikationssituationen zu bewältigen. Im Weiteren wird eine Umfrage vorgestellt, die die Kenntnisse im Bereich der Kollokationen bei Lernenden auf der Niveaustufe A1 nach dem GER analysiert.

¹ GER = Gemeinsamer Europäischer Referenzrahmen für Sprachen, Quelle: <https://www.goethe.de/ins/de/de/uun/dln/ger.html>, 27.02.2025

2 Analyse der Kenntnisse der Schüler*innen im Bereich der festen Wortverbindungen auf A1-Niveau

Der empirische Teil des Beitrags beinhaltet die Analyse der Kenntnisse der Lernenden im Bereich der festen Wortverbindungen auf Anfängerniveau. Zu diesem Zweck wurde an einer Grundschule² ein Fragebogen mit verschiedenen Übungstypen eingesetzt, um den Kollokationslernprozess der Zielgruppe zu evaluieren. Die Ergebnisse dienten zudem der Bewertung der einfachsten und schwierigsten Übungen, die in den aktuellen Lehrbüchern vorkommen.

Die Umfrage zielte auf die effektive Ermittlung des Einsatzes des Lehrwerks Klett Maximal Interaktiv 1+2 auf die Lernerfolge von Schülern einer Grundschule in der Slowakei mit Fokus auf Kollokationen ab. Die Probanden absolvierten die achte und neunte Klasse und erlernten Deutsch als zweite Fremdsprache. Der Unterricht wurde ab der fünften Klasse mit dem Lehrwerk Klett Maximal Interaktiv 1+2 durchgeführt, wobei in den Klassen fünf und sechs jeweils eine Unterrichtsstunde und in den Klassen sieben bis neun jeweils zwei Unterrichtsstunden pro Woche vorgesehen waren. Die Umfrage wurde von 39 Schülern und Schülerinnen der teilnehmenden Klassen absolviert. Gruppe 1 führte die Umfrage am Ende des Schuljahres im Juni 2024 durch, was als Output (Ergebnis einer Tätigkeit) bezeichnet wird, während Gruppe 2 die Umfrage am Schulanfang im September 2024 durchführte (Input als erreichte Daten am Anfang). Die beiden Gruppen wiesen dabei eine nahezu identische Zusammensetzung der Lernenden auf. Die Untersuchung basierte auf einer Stichprobe der Kenntnisse der Schüler*innen am Ende des Schuljahres, die mit einer zeitlichen Verzögerung von einigen Wochen zu Beginn des nächsten Schuljahres verglichen wurden. Ein weiterer Aspekt der Beobachtung ist in diesem Zusammenhang die Prüfung des Langzeitgedächtnisses. Die Umfrage identifiziert die Übungstypen, die für die Schüler*innen am leichtesten oder am schwersten zu beantworten sind. Der Prozentsatz der korrekt beantworteten Aufgaben gibt ein realistisches Bild von den Kenntnissen der Grundschüler*innen über Kollokationen. Gegenstand der Untersuchung in der Umfrage ist eine Untergruppe von Kollokationen, nämlich die Substantiv-Verb-Kollokationen, auch Verbkollokationen genannt. Diese Kollokationsgruppe wurde ausgewählt, weil sie die häufigste Kollokationsgruppe ist und von DaF-Lernenden auf der Niveaustufe A1 häufiger als andere Kollokationen verwendet wird.

Der Fragebogen enthält insgesamt 6 verschiedene Übungen:

- 1.1 Ergänzungsübung: *Ergänze passendes Verb*
- 1.2 Multiple Choice Übung: *Welches Wort passt hier nicht?*
- 1.3 Zuordnungsübung: *Was passt zusammen? Verknüpfe die Substantive mit typischen Verben, bilde einen Satz*
- 1.4 Richtig – Falsch Übung: *Ist das richtig oder falsch? Korrigiere*
- 1.5 Produktive Übung bei der Festigungsphase: *Verwende richtige Paare aus Aufgabe 4 im Satz*
- 1.6 Fehlersuche: Probleme erkennen und lösen: *Unterstreiche min. 10 Fehler im Text*

2.1 Fragebogen unter die Lupe genommen

Die Umfrage bzw. die einzelnen Übungen werden im Folgenden genau vorgestellt:

1. **Doplň vhodné sloveso.** *Ergänze passendes Verb.*

die Betten Fußball Musik

² Základná škola, Žilina

das Geschirr das Bad zu Mittag

2. Ktoré slovo tu nepatrí? Welches Wort passt hier nicht?

Tennis: spielen – arbeiten – trainieren
 Hausaufgaben: leeren – machen – schreiben
 das Zimmer: saugen – aufräumen – passieren
 den Urlaub: machen – sprechen – genießen

3. Ktoré dvojice k sebe patria? Spoj podstatné mená s typickými slovesami, vytvor vetu. Was passt zusammen? Verknüpfe die Substantive mit typischen Verben, bilde einen Satz.

1. den Mülleimer	a) haben	Ich
2. Blumen	b) helfen	Kannst du?
3. im Haushalt	c) besuchen	Wir müssen.....
4. die Schule	d) gießen	Unsere Schule.....
5. eine Idee	e) leeren	Hast du eine?

4. Je to správne alebo nesprávne? Oprav 2. Ist das richtig oder falsch? Korrigiere 2.

R/F
einen Film *sehen*
.....

R/F
Spaghetti *gießen*
.....

Deutsch
perfekt

R/F
Deutsch *lernen und sprechen*
.....

R/F
in die Disco *tanzen*
.....

5. Správne dvojice z úlohy č. 4 použi vo vete. Verwende richtige Paare aus Aufgabe 4 im Satz.

a)..... b)

6. Podčiarkni min. 10 chýb v texte. Unterstreiche min. 10 Fehler im Text.

Unsere Schule suchen etwa 300 Schüler. Sie unterrichten Fächer wie Deutsch, Englisch und Chemie. Alle organisieren Sport in der Mensa. Im Klassenzimmer müssen sie die Aufgaben arbeiten. In der Turnhalle gehen sie um Mittag. Nachmittags gehen sie ein Jugendklub oder sie kommen zu Hause. Am Wochenende sind sie gern ins Kino oder in die Disco. Sie haben Spaß auch mit Freunden.

3 Ergebnisse und methodologische Vorschläge

Die Resultate der Untersuchung (vgl. Abb. 1) zeigen, dass die Gruppe 1 am Ende des Schuljahres eine höhere Erfolgsrate aufwies als die Gruppe 2 (67 % – 51 %). Der Unterschied ist mit 16 % als eher geringfügig einzustufen.

G 1: Juni 2024/18 Schüler/Output					G 2: September 2024/21 Schüler/Input				
Au.Nr.	Pu.Zus.	erreicht	Rate	Rang	Au.Nr.	Pu.Zus.	erreicht	Rate	Rang
1	108	74	69%	4.	1	126	82	65%	2.
2	72	61	85%	2.	2	84	59	70%	1.
3	270	152	56%	5.	3	315	178,5	57%	3.
4	72	54	75%	3.	4	84	39,5	47%	5.
5	72	64,5	90%	1.	5	84	40,5	48%	4.
6	90	24	27%	6.	6	105	22,5	21%	6.
Zusam.	684	429,5	67%		Zusam.	798	422	51%	

Abbildung 1. Ergebnisse der Umfrage: Gruppe 1 + Gruppe 2 im Vergleich.³

Die Ergebnisse (vgl. Abb. 1) deuten darauf hin, dass die produktiven Aufgaben am Ende des Schuljahres am einfachsten zu lösen sind (Aufgabe Nr. 5: Produktive Übung: Verwende richtige Paare aus Aufgabe 4 im Satz). Diese Entwicklung ist als positiv zu werten, da sie darauf hinweist, dass die Schüler in der Lage sind, Kollokationen korrekt zu verwenden. Beim Interpretieren von Informationen ist zu beobachten, dass die Schüler (Input) nach den Sommerferien einige Informationen vergessen haben und dass die Richtig-Falsch-Übungen für sie am einfachsten zu lösen waren (Aufgabe Nr. 2. Multiple Choice Übung: Welches Wort passt hier nicht?). Der Unterschied zwischen dem Output und dem Input der einfachsten Aufgaben ist mit 20 % (90 %–70 %) relativ hoch.

Die größte Herausforderung für beide Gruppen stellte Aufgabe Nr. 6 dar, die eine Fehlersuche umfasste. Die Aufgabe besteht darin, mindestens 10 Fehler im Text zu unterstreichen. Die Erfolgsrate der Gruppen liegt lediglich bei 27 % bzw. 21 %. Die Ursache für dieses Resultat könnte in der geringen Präsenz dieser spezifischen Übung: Fehlersuche in den Lehrmaterialien liegen. Zudem ist es möglich, dass die Studierenden über Defizite im Bereich des kritischen Denkens verfügen.

Der Vergleich der Resultate beider Zielgruppen (vgl. Abb. 2) zeigt eine durchschnittliche Erfolgsrate von 59 %. Dabei erweist sich Aufgabe Nr. 2 als am einfachsten zu bewältigen, während Aufgabe Nr. 6 als am schwierigsten zu bewerten ist.

Zusammen 39 Schüler/Output + Input				
Au.Nr.	Pu.Zus.	erreicht	Erfolgsrate	Rang
1	234	156	67%	2.
2	156	120	77%	1.
3	585	330,5	56%	5.
4	156	93,5	60%	4.
5	156	105	67%	2.
6	195	46,5	24%	6.
Zusam.	1482	851,5	59%	

Abbildung 2. Ergebnisse Output + Input zusammen

³ Zur Erklärung: G als Gruppe, Au. Nr. als Aufgabe Nummer, Pu. Zus. als Punkte zusammen, Zusam. als zusammen

Die oben aufgeführten Ergebnisse demonstrieren, dass das Lehrwerk häufig den entscheidenden Faktor im Unterricht darstellt und folglich einen signifikanten Beitrag zur Förderung der Kollokationskompetenz leisten kann. Auch den Lehrkräften des Deutschen als Fremdsprache kommt bei der Förderung der Kollokationskompetenz eine nicht zu unterschätzende Rolle zu. Sie tragen die Verantwortung dafür, dass die Lernenden die Kollokabilität der deutschen Sprache verstehen und bei der Textarbeit berücksichtigen, dass sie korrekte Wortverbindungen bilden können bzw. sie verstehen können. Dies sollte bereits in der Anfangsphase der Wortschatzarbeit erfolgen und später in der Übungs- und Anwendungsphase berücksichtigt werden. Empirische Beobachtungen zeigen, dass Lehrbücher nur unzureichend Übungen zur Verstärkung der Kollokationskompetenz enthalten. Daher sind Lehrkräfte angehalten, eigene Arbeitsblätter zu erstellen oder nach elektronischen Quellen im Internet zu suchen.

4 Zusammenfassung

Usuelle Wortverbindungen oder Kollokationen spielen eine entscheidende Rolle in der Fremdsprachenkompetenz von Nicht-Muttersprachlern und werden in verschiedenen Kontexten oft unterschätzt. Das richtige Verwenden der Kollokationen beeinflusst produktive und rezeptive Sprachfertigkeiten, kann flüssiges Sprechen und Schreiben behindern. Zu den Fehlerquellen zählen die unterschiedliche Struktur, Semantik der Wortverbindungen, ihre Kombinierbarkeit, Verträglichkeit und der unterschiedliche Gebrauch in der Muttersprache und Fremdsprache. Das Lernen von Einzelwörtern mit ihren grammatikalischen Besonderheiten ist eine legitime akademische Praxis, jedoch wird bei einer ausschließlichen Fokussierung auf Einzelwörter ein wesentlicher Aspekt vernachlässigt: die Tatsache, dass menschliche Kommunikation in der Regel nicht aus einzelnen Wörtern, sondern aus ganzen Sätzen besteht. Die Tatsache, dass Wörter permanent in Kombinationen verwendet werden, mag auf den ersten Blick eine triviale Erkenntnis sein. Bei näherer Betrachtung wird jedoch ersichtlich, dass Lernende beim Kombinieren von Wörtern häufig Fehler machen. Dies ist darauf zurückzuführen, dass die Kombination von Wörtern nicht so frei ist, wie häufig angenommen wird. Zudem ist die Frage, welche Wörter miteinander verbunden werden, eine sprachenspezifische, d. h. eine wortwörtliche Übertragung von einer Sprache in die andere ist nicht immer möglich. Es empfiehlt sich daher, die Wortkombinationen – auch Kollokationen genannt – einer eingehenden Untersuchung zu unterziehen. Die Einbeziehung von Kollokationen in den Wortschatzunterricht kann die Lernenden dabei unterstützen, sich der Konventionalität und dem festen Charakter von Kollokationen bewusst zu werden. Demzufolge ist es das Ziel eines zeitgemäßen Fremdsprachenunterrichts, die Schülerinnen und Schüler zu befähigen, sich in der Fremdsprache sicher zu bewegen und sich dabei zunehmend flüssig und differenziert auszudrücken. Effektiver Fremdsprachenerwerb impliziert die Aneignung einer fremden Kultur und die Entwicklung der Kompetenz, diese zunehmend zu verstehen.

LITERATURVERZEICHNIS

- BURGER, Harald: Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin: Erich Schmidt Verlag 2007, s. 32, 54.
- BURGER, Harald – BUHOFER, Annelies H. – SIALM, Ambros (1982): Handbuch der Phraseologie. In: Burger, Harald: Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin: Erich Schmidt Verlag 2007, s. 30, 123.

ČERMÁK, František: Kolokace v lingvistice. In: Čermák, F. –Šulc, M. (Hg.): Kolokace. Studie z korpusové lingvistiky. Sv. 2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Ústav českého národního korpusu 2006, s. 9 – 16.

ĐURČO, Peter – VAJIČKOVÁ, Mária: Kollokationen im Unterricht. Nümbrecht: Kirsch Verlag 2016, s. 121.

HANKS, Patrick: Wie man aus Wörtern Bedeutungen macht: Semantische Typen treffen Valenzen. In: Engelberg, Stefan – Holler, Anke – Proost, Kristel: Sprachliches Wissen zwischen Lexikon und Grammatik, Mannheim: De Gruyter 2011, s. 485.

HORNÁČEK BANÁŠOVÁ, Monika: Rekurrente präpositionale Wortverbindungen in der modalen Bedeutung der Sprechereinstellung. Berlin: Logos Verlag 2022, s. 63.

MOTTA, KRULAK-KEMPISTY, BRASS, GLÜCK, JARABINSKÁ: Klett Maximal interaktiv 1. Nemčina pre základné školy a nižšie ročníky osemročných gymnázií. Praha: Klett nakladatelství 2021.

OLOŠTIAK, Martin: Viacslovné pomenovania v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015.

STEYER, Kathrin: Usuelle Wortverbindungen., Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG 2013, s. 337.

WEBER, ŠOBER, BRASS, JARABINSKÁ: Klett Maximal interaktiv 2. Nemčina pre základné školy a nižšie ročníky osemročných gymnázií. Praha: Klett nakladatelství 2021.

INTERNETPORTALE

Geimeinsamer Europäischer Referenzrahmen für Sprachen. Goethe-Institut Deutschland, 2025. Dostupné z WWW: <https://www.goethe.de/ins/de/de/uun/dln/ger.html> [cit. 27.02.2025].

Slovenské nárečia z pohľadu obyvateľov Záhoria¹

Martina Kotvanová

Dialektologické oddelenie, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
martina.kotvanova@juls.savba.sk

1 Úvod

Používateľ jazyka vystupujúci ako tvorca a recipient jazykovej a metajazykovej reality je dôležitou súčasťou jazykového spoločenstva. Na pozadí kultúrno-spoločenskej reality formuje vlastný prejav, ale taktiež si o jazyku – jeho používateľoch a rôznych varietách, utvára úsudok, hodnotí ich a zaujíma k nim postoj. Uvedomuje si rozdiely medzi komunikátmi, rozlišuje signifikantné stylisticky príznakové jednotky v štandardnej variete, úze či salientné (nápadné) prvky v nárečiach. Na základe prínosu bežných používateľov jazyka, či už pre prácu lingvistov, alebo všeobecne v rámci jazykového spoločenstva, sme sa rozhodli skúmať vzťah, resp. povedomie obyvateľov záhorskeho regiónu a z veľkej časti aktívnych používateľov záhorských nárečí o dialektoch, resp. jazykoch (ich variantoch), ktoré sa na území Slovenska aktívne využívajú. V tejto štúdii prezentujeme výsledky nášho doterajšieho výskumu.

2 Základné východiská a metodológia výskumu

V rámci našej dizertačnej práce sa zaoberáme problematikou dialektu na vymedzenom nárečovom území, konkrétne na území mesta Skalica. Keďže sa vo výskume orientujeme na oblasť Záhoria, konkrétne na skalické nárečie ako súčasť širšej skupiny záhorských nárečí, predpokladáme, že tento príspevok môže byť prínosný nielen vzhľadom na tému záverečnej práce, ale aj z hľadiska percepčnej dialektológie ako vednej disciplíny. Zameranie jednotlivých výskumných otázok skúma viaceré aspekty vnímania slovenských nárečí obyvateľmi Záhoria. Otázky vo výskumnej metóde „dokresli mapu“ (resp. kreslená mapa) pomáhajú respondentom si vizuálne a geograficky predstaviť územie Slovenska. Aktivizujú vnímanie konkrétnych miest, regiónov a prírodných objektov, na základe ktorých respondenti intuitívne vymedzujú a ohraničujú pomyselný nárečovo rôznorodý priestor rozdelený na menšie oblasti. V rámci graficky naznačených hraníc zaznačujú, resp. opisujú salientné prvky a javy v uvedovaných (subjektívne známych) nárečiach, či už ide o príznaky hláskoslovné, morfológické, lexikálne či iné. Tieto lingvisticky štruktúrne orientované dáta sú doplnené o reflexiu postojov a stereotypov k naznačeným nárečiam a obyvateľom uvedených regiónov. Získaný materiál nám poslúžil ako východisková báza pre analýzu a spracovanie dát s percepčno-dialektologickým zameraním a pomohol objasniť, ako vnímajú nárečia vybraní autochtóni pochádzajúci z regiónu na severozápade Slovenska.

Hoci sme pôvodne plánovali realizovať vstupné rozhovory s predstaviteľmi výskumnej vzorky s cieľom preskúmať ich postoje k uchovávaniu, aktívnemu používaniu a medzigeneračnému odovzdávaniu nárečia, vzhľadom na nevyhovujúce výskumné

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektov Plánu obnovy a odolnosti SR, projekt č. 09I03-03-V02-00045, financovaného EÚ NextGenerationEU a VEGA č. 2/0114/22 Slovník slovenských nárečí.

podmienky a časové obmedzenia sa tento zámer zatiaľ nepodarilo uskutočniť. Napriek tomu tieto rozhovory ostávajú súčasťou plánovanej výskumnej stratégie a budú realizované dodatočne spolu s využitím sociolingvistickej metódy – dotazníka.

2.1 Bežný používateľ jazyka z pohľadu percepčnej dialektológie a metóda kreslenej mapy ako výskumný nástroj areálovej lingvistiky

Pri realizácii vlastného výskumu sme vychádzali z doterajších poznatkov ľudovej percepčnej dialektológie (ďalej aj ako PD) a z ich pohľadu na bežného používateľa jazyka, resp. nárečia. Významné miesto laikov v jazykovom spoločenstve a ich nazerania na jazyk naznačil už D. Preston (2002, s. 13), významný predstaviteľ percepčnej dialektológie, keď vyzdvihol ich jazykové názory, reakcie a komentáre a apeloval na ich hodnotu z etnografického, lingvistického a aplikačného hľadiska (tamže). Rovnako je pre výskumné zameranie percepčnej dialektológie dôležité všímať si reagovanie jednotlivca, ale aj podobné zdieľané postoje a vyjadrenia väčšej kultúrno-spoločenskej skupiny prítomné vo verejnom diskurze (tamže, s. 14).

Ako sme už naznačili, náš výskum sa orientuje primárne na nelingvistov, vychádzajúc z poznatkov a zamerania disciplín percepčnej a ľudovej dialektológie. Zvýšený záujem o laických predstaviteľov jazykového spoločenstva, teda aj rozkvet samotnej percepčnej dialektológie, „nastal v polovici 20. storočia, najmä v Holandsku a Japonsku (napr. Daan 1969; Grootaers 1959; Mase 1964a, b; Sibata 1959; Weijnen 1946)“ (Preston, 2018, s. 177), pričom sa do centra pozornosti, podobne ako v prípade ľudovej lingvistiky, dostali regionálne rozšírené jazykové prvky a sociálne faktory a postoje, ktorými disponujú nelingvisti (Preston, 2018). Výsledky výskumov percepčnej dialektológie obohacujú napr. oblasť variačnej lingvistiky, ale môžu mať aj interdisciplinárny etnolingvistický prínos. Na základe nasledujúcich percepčnolingvistických otázok sme postupovali aj pri vlastnom terénnom výskume s prihliadnutím na fakt, že otázky určené pre respondentov boli selektované a modifikované na účely výskumu.

Avšak zistenia odpovedajú aj na ďalšie z nasledujúcich otázok (Preston, 2018, s. 177):

1. „V ktorých geografických oblastiach ľudia veria, že sa reč líši?
2. Líšia sa hranice PD od tých, ktoré stanovujú odborníci?
3. Aké jazykové podnety ľudia používajú na identifikáciu jazykových variet?
4. Akým spôsobom ľudia vnímajú rozdiely v reči?
5. Ktoré variantné jazykové fakty ovplyvňujú porozumenie?
6. Aké postojové faktory spúšťajú, sprevádzajú a ovplyvňujú vyššie uvedené javy?“

Vedecké poznatky a opis jazykových štruktúr dopĺňa oblasť percepčnej dialektológie o skúmanie spoločenských a kultúrnych aspektov jazyka z pohľadu bežných používateľov. Jazykí používatelia sa na základe vlastných selektívno-subjektívnych jazykových obrazov podieľajú na budovaní komplexného jazykového obrazu ako lingvisticko-reflexívneho konštruktu (Múcsková, 2023, s. 662). Taktiež pri používaní jazyka a jeho variet jednotlivcami dochádza k jeho pretváraniu v rôznych komunikačných situáciách (tamže, s. 663), pričom vzniknuté modifikácie predstavujú cenný zdroj informácií pre lingvistické výskumné účely a môžu byť nápomocné pri konštruktívnom riešení jazykových problémov. V dôsledku týchto modifikácií treba na jazyk, vrátane nárečí, nazerať ako na premenlivý fenomén (tamže) čiastočne sa vymykajúci štruktúrnym opisom jazykových príručiek. Aj z tohto dôvodu – získania dát, z ktorých možno vychádzať pri pozorovaní a skúmaní jazykových zmien – sme si zvolili prístup percepčnej dialektológie

ako základnú výskumnú stratégiu. Špecifické kritérium nášho výskumu spočívalo vo výbere výskumnej vzorky pozostávajúcej z obyvateľov Záhoria, z ktorých väčšinu tvorili autochtónni používatelia záhorských nárečí. Domnievame sa, že aj vďaka tomuto aspektu prinieslo vnímanie a hodnotenie nárečovej situácie na Slovensku zaujímavé výsledky.

Pre sledované výskumné účely sme sa rozhodli využiť metódu „dokresli mapu“ – zobrazovaciu metódu areálovej lingvistiky, teda lingvistiky s referenciou na geografický priestor (Rabanus, 2018). V našom prípade išlo o „znázornenie geografického rozloženia vnímania jazykovej variácie z pohľadu samotných hovoriacich“ (Iannàccaro, 2001, s. 265). V areálovolingvistických výskumoch zameraných na vizualizovanie areálového rozsahu variantných hláskoslovných, morfológických či lexikálnych jazykových črt (porov. Rabanus, 2018, s. 348) sa pri spracovaní kartografických údajov berú do úvahy priestorové štruktúry na základe vopred určených parametrov (Elmentaler, 2012). Z hľadiska nášho výskumu nárečových variet z pohľadu respondentov pochádzajúcich zo záhorskeho regiónu sme sa zamerali na vnímanie typických nárečových znakov vo vyznačených oblastiach.

Na prázdnej mape ohraničenej obrysom územia Slovenskej republiky oslovení respondenti vyznačovali oblasti s regionálnymi jazykovými alebo nárečovými zónami (porov. Preston, 2010, s. 90). Pred realizáciou výskumu sme zohľadnili fakt, že graficky znázornené hranice oblastí etnických skupín v percepčno-dialektologickom výskume nemusia byť identické s tými jazykovými, a ani jazykové hranice sa nemusia zhodovať „s vnímanou zrozumiteľnosťou iných jazykových variet“ (Iannàccaro, 2001, s. 265), ktorý/ktorá sa na základe získaných dát potvrdil/potvrdila. Okrem vizuálne zaznačených priestorových hraníc nárečových areálov sme sa zamerali na reflexiu vnímania nárečí a ich predstaviteľov v širšom kontexte „sociálno-priestorových aspektov používania jazyka“ (tamže, s. 266). Prostredníctvom znázornených hraníc, opísaných nárečových javov či subjektívnych postojov sme mohli sledovať geografické vnímanie jazykových rozdielov (tamže) z pohľadu výskumnej vzorky.

Na rozdiel od výskumných metód a parametrov tradičnej dialektológie (charakteristika ideálneho informátora podľa kritérií NORM²) sa v sociolingvisticky orientovaných výskumoch prihliada na sociodemografické ukazovatele výskumnej vzorky ako pohlavie, vek, vzdelanie, miesto bydliska či sociálna trieda (Kristiansen, 2018). Pre dosiahnutie čo najspoľahlivejšieho obrazu reality sme oslovili zástupcov oboch pohlaví rôzneho veku, vzdelania a miesta bydliska. Na faktor sociálnej triedy sme neprihliadali. Pri vyhodnocovaní získaných dát boli pre nás kľúčové aj salientné nárečové prvky a javy.

Integrovaním predošlých informácií sa dostávame k jadru nášho výskumu, ktoré nám umožní priniesť odpovede na otázky týkajúce sa geografických, resp. územných predstáv o jazykových a nárečových rozdieloch, vnímania hraníc medzi dialektmi a jazykovými varietami a spôsobu identifikácie salientných prvkov laikmi (Preston, 2018). Výsledky zároveň prinesú novú perspektívu výskumných možností na poli percepčnej dialektológie, a to napr. prostredníctvom nelingvistických predstáv o jazyku, ktoré nám čiastočne sprístupnia pozadie svojho utvárania na základe mechanizmov podmieňujúcich naše jazykové správanie. Okrem individuálnych špecifik jazykových obrazov a subjektívnych postojov máme možnosť všimnúť si spoločné vzorce vnímania jazyka konkrétnym spoločenstvom, vyplývajúce z kultúrneho a historického kontextu (Preston, 2002).

² Z angl. nonmobile – older – rural – male (Chambers – Trudgill, 2004).

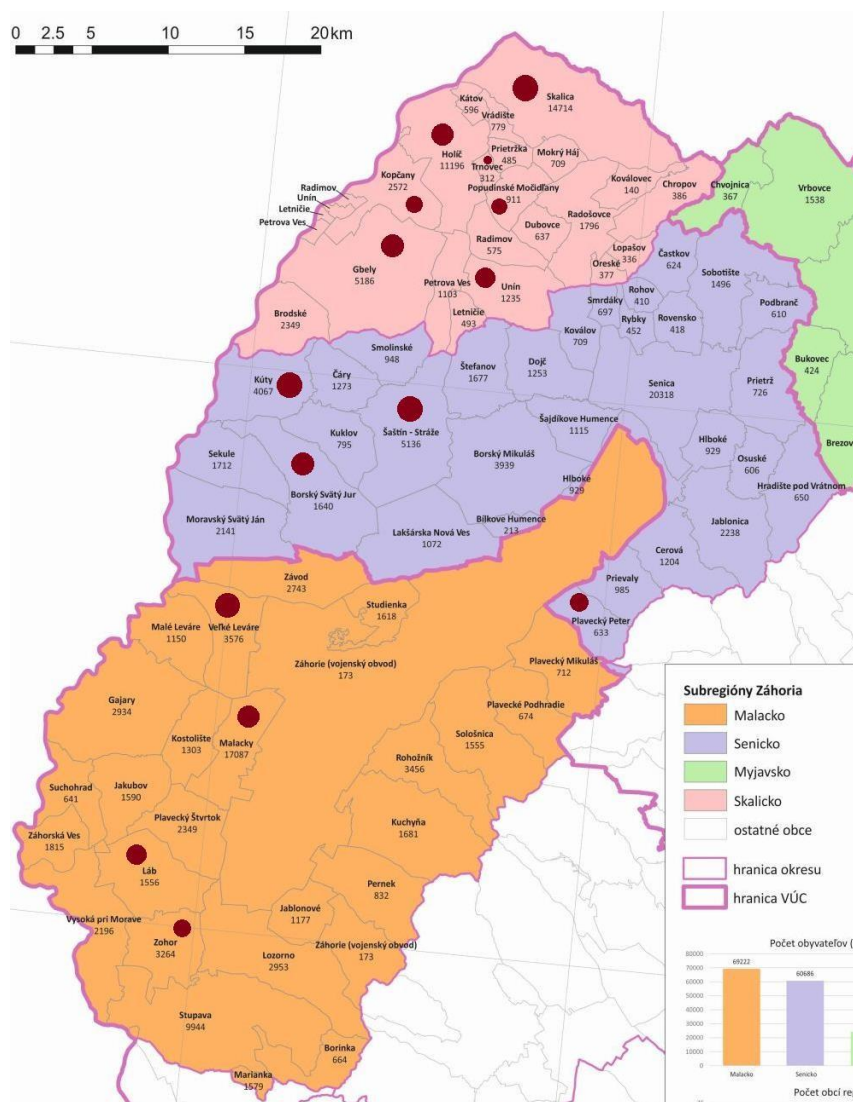
2.2 Charakteristika regiónu Záhorie ako zdroja výskumnej vzorky

Región možno vnímať ako istý geografický úsek, ale aj komplexnejšie ako časopriestorovo ohraničené reálne miesto obývané ľuďmi s typickým spôsobom uvažovania, správania a života.

S tým sú neraz spojené aj artefakty tamojšej kultúry, príp. mentefakty (Dolník, 2010). Obyvatelia tohto teritoriálneho výseku si uvedomujú vlastnú participáciu na vytváraní regionálnych hodnôt (Zelinsky podľa Kretzschmara, 2011) a budovaní kultúrneho spoločenstva. Medzi prejavy jednotiaceho znaku miestnej kultúry odlišujúci konkrétny región od okolitých oblastí (porov. Kretzschmar, 2011, s. 187) patrí aj spoločný jazyk, resp. nárečie. Na územie jazykového spoločenstva môžeme nazerať nielen cez prizmu regiónu, ale najmä nárečového areálu. Jeho vymedzenie závisí od jazykových ukazovateľov ako „systémové hláskoslovné a gramatické jednotky“ (Múcsková, 2009, s. 68), ale aj od historicko-politického kontextu (napr. niekdajšie územnosprávne a administratívne stoličné členenie Uhorska) a objektov tvoriacich geografické hranice (tamže).

Z geografického hľadiska areál záhorských nárečí opisuje hranica na jednej strane definovaná dolným tokom Moravy a na druhej Malými Karpatmi siahajúca „od Dunaja po južné svahy Bielych Karpát“ (Múcsková – Muziková – Wambach, 2012, s. 22). Zahŕňa lokality v okolí Bratislavy, Malaciek a Skalice. Samostatný areál tvorí oblasť mesta Skalica a jej príľahlé okolie, kde sa hovorí skalickým nárečím, ktoré sa v rámci skupiny záhorských nárečí vyznačuje niektorými odlišnými znakmi a špecifickými charakteristikami. Záhorské nárečie patrí medzi najstaršie nárečové areály, pričom jeho hranice oproti susednému trnavskému nárečiu určujú okrem historických izoglos aj „izoglosy rezíduí vývinu praslovanského základu slovenčiny“ (Krajčovič, 1988, s. 209).

Výskumnú vzorku tvorili obyvatelia regiónu Záhorie, pričom väčšinu respondentov predstavovali autochtónni používatelia záhorského nárečia. Zastúpených bolo pätnásť lokalít záhorského regiónu z okresov Skalica, Senica a Malacky. Najväčší podiel respondentov pochádzal zo Skalice, Kútov, Malaciek a Holíča. Sociodemografické rozloženie vzorky bolo rôznorodé. Zaznamenali sme vyššie zastúpenie žien oproti mužom. Vzdelanostná štruktúra zahŕňala respondentov od ukončeného základného vzdelania až po tretí stupeň vysokoškolského vzdelania, pričom najviac zapojených účastníkov malo ukončené stredoškolské vzdelanie. Vekové rozvrstvenie bolo relatívne vyrovnané v rámci jednotlivých vekových skupín (do 18 r., 20 – 30 r., 31 – 40 r., 41 – 50 r., 51 – 60 r., 61 – 70 r., 70 r. <). Mapu pôvodu účastníkov výskumu uvádzame nižšie.

Obrázok 1 Mapa regiónu Záhoria s vyznačenými lokalitami pôvodu účastníkov výskumu

(zdroj: <https://dennikn.sk/blog/1010128/od-humanneho-geografa-par-poznatkov-o-geografii-zahoria/>; upravené)

2.3 Metodológia vlastného terénneho výskumu

Metódu kreslenej mapy v sociolingvistiky dosiaľ využívali mnohí medzinárodne uznávaní vedci (napr. Daan, Grootaers, Mase a ďalší) pri skúmaní rozsiahlych geografických území z perцепčno-dialektologického hľadiska (porov. Mikolajová, 2022). Podobne ako pri aplikovaní pôvodnej metódy, aj v našom výskume mali oslovení respondenti zaznačovať hranice územia nárečových či jazykových areálov. V rámci dostupných údajov o doterajšom použití metódy kreslenej mapy pri perцепčno-lingvistických výskumoch na Slovensku sme zaznamenali zatiaľ nepublikovaný výskum Kathryn L. Showers-Curtisovej (z roku 2017) uložený v archíve Katedry slovenského jazyka Univerzity Komenského v Bratislave (Mikolajová, 2022, s. 228) mapujúci celoslovenskú jazykovú situáciu či výskum jazykovej situácie v okrese Stará Ľubovňa realizovaný M. Mikolajovou (2022).

Oslovovanie respondentov do výskumu prebiehalo osobne, prostredníctvom sociálnych sietí, e-mailovej komunikácie, ako aj vďaka sprostredkovaným kontaktom od známych v

rámci celého Záhoria. Zo všetkých oslovených sme nakoniec získali 84 respondentov a respondentiek³ vo veku 18 až 76 rokov (pomer mužov a žien bol 31 : 53), 8 nepľnoletých respondentov a respondentiek vo veku 14 až 17 rokov (pomer chlapcov a dievčat bol 3 : 5). Okrem metódy „dokresli mapu“ sme počas terénneho výskumu nepoužívali žiadne doplnkové metódy.

Každý respondent dostal prázdnu mapu Slovenska a inštrukcie s dostatočným časom na vyplnenie. V úvode účastníci uviedli základné sociolingvistické údaje (vek, pôvod, rod, vzdelanie) na prednej strane papiera. Nasledovalo vlastné zakresľovanie a zodpovedanie konkrétnych otázok, resp. úloh:

- 1) Vyznačte na mape, kde sa na Slovensku hovorí nejakým nárečím alebo jazykom.
- 2) Opíšte, ako sa hovorí v oblastiach, ktoré ste vyznačili.
- 3) Čo viete/Čo sa hovorí o ľuďoch žijúcich v tejto oblasti?

V prípade nejasností, resp. doplňujúcich otázok respondentov sme odpovedali dodatočne počas vyplňania mapy. Naším zámerom bolo získanie čo najpodrobnejšie vyplnených máp, preto sme sa snažili účastníkov výskumu povzbudzovať k zaznačeniu všetkých svojich znalostí (teda uvedomovaných mentálnych hraníc nárečí a jazykov) a postojov, aby sme dospeli k čo najkomplexnejšiemu opisu vnímania slovenských nárečí.

3 Charakteristika vyznačených oblastí a analýza jazykových prvkov

Analýza respondentmi vyplnených máp priniesla nasledovné výsledky a zistenia. Počet vyznačených oblastí sa pohyboval v rozmedzí 2 až 24 lokalít s tým, že za lokalitu považujeme akýkoľvek areál (resp. nárečovú/jazykovú oblasť), región, okres, príp. mesto alebo obec, ktoré sa dajú identifikovať ako územné jednotky vyznačujúce sa jazykom či nárečím. Priemerný počet vyznačených lokalít bol osem. Pri geografickom označovaní hraníc respondenti zvolili rôzne techniky, či už išlo o delenie oblastí súvislou čiarou, krúžkovanie lokalít, bodové zaznačovanie – najmä pri mestách a obciach, príp. šrafovanie či vyfarbovanie vymedzených areálov. Medzi najčastejšie uvádzané nárečové, resp. jazykové územné celky patrili: Záhorie, východné Slovensko, maďarsky hovoriaca oblasť na juhu Slovenska, stredné Slovensko, Orava, Trnava či rusínsky hovoriace oblasti. Niektorí z opýtaných podrobnejšie rozčlenili Záhorie, naproti tomu Myjavu a Nitru vyznačovali menej. Viacerí na mape zaznačili aj goralské nárečie a oblasť Spiša. Niekoľko respondentov zakreslilo oblasť rómskeho jazyka s približným situovaním na Gemeri, resp. smerom na východ.

3. 1 Záhorie

Ako zaujímavý jav hodnotíme variabilitu v rámci vyjadrovania odpovedí, a to konkrétne v spôsobe zapisovania odpovedí v záhorskom (teda z pozície opýtaných vlastnom) nárečí, v štandardnej variete spisovného jazyka, resp. v kombinácii oboch variet. Pri jazykovej charakteristike záhorskeho areálu sme zaznamenali najvyšší počet odpovedí v porovnaní s ostatnými opisovanými nárečovými areálmi na Slovensku. Predpokladáme, že ide o prirodzený a očakávaný dôsledok pôvodu účastníkov výskumu. Taktiež sme pri niektorých mapách zaznamenali podrobnejšie hodnotenie salientných jazykových prvkov doplnené príkladmi porovnávajúcimi záhorské a skalické nárečie: *V skalici⁴ je napríklad iná záhoračtina, s nádychom už češtiny a moravy.* (Záhorie); *rikáš* (domnievame sa, že

³ 85. mapu sme do výskumu nezaradili, pretože bola vyplnená nesprávne.

⁴ Príklady ku konkrétnym javom uvádzame formou doslovného prepisu odpovedí z máp vyplnených respondentmi.

respondent mal na mysli oblasť Skalica, keďže to v mape nebolo presne určené) / *ríčeš* (Gbely); *já su, budu, ríkaní* (Skalica); *lákane* (Skalica), *uakanie* (Kúty); *svoj jazyk* (Skalica); *Gbelani uákajú* (Gbely); *Skalica lákanie, vyššie uákane* (Záhorie); *lákajú – moja mamka „ríkali“* (Skalica); *uákani, dzikáni, vyprávjani* (Záhorie). Svoje nárečie z hľadiska výslovnosti hodnotili obyvatelia Záhoria ako *tvrdé: tvrdé vyslovovanie; tvrdá výslovnosť; tvrdo vyprávjajú; tvrdá čechoslovenčina odvodená z moravčiny*. Z hláskoslovných javov sa v odpovediach opakovali asibilácia, prítomnosť bilabiálneho *u* a objavili sa aj mäkkostné protiklady konsonantických párov: *dzákajú, uákajú; l – l, ňe – ne, l – w*. Medzi ďalší výrazne uvedomovaný prvok patrila jazyková blízkosť a podobnosť s češtinou, resp. moravskými nárečiami: *čechizmy; poslovenčená moravčina; blízko k moravskému nárečiu; moravština; mix českého, slovenského a moravského nárečia; slovenčina zmiešaná s češtinú; neco medzi češtinú a slovenčinú; podobné češtine*.

Avšak našli sa aj prípady, keď medzi jazykovými kontaktmi ovplyvňujúcimi dialekt Záhoria respondenti uvádzali aj vplyv nemčiny: *nem. vplyv; poslovenčené nemecké a české slová; skoro čeština, kúsek nemčina; v záhoráčtine sú typické slová použité z nemčiny: napr. vorhang – firhúnek; veľa slov z češtiny a nemčiny*. Pri analýze a vyhodnocovaní máp sme si všimli aj zaevidované typické morfológické aspekty, príp. syntaktické javy: *já su, budu, ríkaní* (Skalica); *vyprávjame, on í*; (pozn. výskyt) *s e.g.⁵ To by's urobil.; biua – robiua* (Záhorie); *byua, robiua* (Kúty); *nee, išua sem, byua sem* (Záhorie); *i – jest; ríka sa, vyprávja; „Kebych išeu s ňú“* (Záhorie); *išla sem na koli do školy* (Skalica); *uáka sa – išeu; dzívá sa – vidzeu* (Záhorie); *na ulic*. Niektorí z opýtaných do mapy zapísali aj konkrétne záhorské nárečové slová, ako napr. *jí, ríkajú; ríkat, enem, vyprávjat; erterple; í; kolo – bicykel; kouo, erterple; grumbír – zemiaky, tanírek – tanier; užička – lyžica, tai – tam; tady, též; dôvod – dúvod, strúhanka – prézle, vankúš – poštar, mlátiť – muácit; firhónek*.

3. 2 Časť západného Slovenska a stredné Slovensko

Príznak tvrdej výslovnosti patrila medzi najdominantnejší salientný prvok vnímaný v trnavskom nárečí, napr. *tvrdá slovenčina; vyprávjajú tvrdo; tvrdá výslovnosť; tvrdo; tvrdý jazyk; tvrdé nárečie; tvrdšie vyslovujú slabiky de, te, ne, le; tvrdosť v reči di ti ni li; veľmi tvrdá, tieň tej nite = tyn tej nyte; mačka robí „mnau“; tvrdé všetko*. Niektorí respondenti si tvrdú výslovnosť spájajú aj s lokalitami ako Bratislava – *slovenčina bez de/te/ne/le; ne* (pozn. tvrdo vyslovené nie); Myjava, Piešťany: *rozprávajú tvrdo; tvrdá výslovnosť; tvrdosť; Kopanice – tvrdo, ale nie až tak ako v Trnave a Drietoma – „ništ neviš“, ale aj s Oravou – tvrdo vyslovované slabiky; tvrdo*. Naopak, väčšia časť respondentov si práve areál oravských nárečí a oblasť stredného Slovenska spája s mäkkou výslovnosťou: *mätko* (Orava); *al'e, al'bo* (Orava); *mätké „L“ aj na miestach, kde to nie je potrebné* (Orava); *veľmi mätké, l' všade aj de neni* (Orava); *mätkéň aj tam kde sa dat nedá* (Orava); *na severe veľmi mätká slovenčina, vyslovujú „l'“, na juhu taká trošku tvrdšia* (Orava); *používajú všetky slabiky mätké* (Orava); *mätko* (Liptov); *od Oravy, Liptova, Gemera sa zat'ahuje a hovorí mätko; d'e, t'e, ňe, l'e, d'i, t'i, ňi, l'i, ô* (Banská Bystrica, Zvolen, Detva); *veľa zmätkujú* (Orava); *dôraz na l'* (Orava). Opýtaní najmenej členili makroareál stredoslovenských nárečí, pričom sa domnievame, že si v týchto nárečiach salientné jazykové prvky uvedomujú len v zanedbateľnej miere alebo vôbec, a že stredoslovenské nárečia vnímajú ako podobné, prípadne totožné so spisovným jazykom, čo sa preukázalo aj v ich odpovediach: *najbližšie slovenčine; spisovný jazyk; slovensky; slovenské nárečie; spisovne slovensky; spisovne; stredoslovenské sa najviac približuje k spisovnej slovenčine*. V analyzovaných odpovediach sme natrafili aj na menej frekvencované javy a ojedinelé

⁵ Skratka *exempli gratia* (e. g.) slúži na uvádzanie príkladov. V slovenčine rovnakú úlohu plní skratka napr.

tvrdenia ako napr. „*stretneme sa pri TESKO, pri škola, pri autobus*“ (Nitra); *pallo myllo vella umývalla* (Nitra), v niektorých regiónoch vynechávanie *D* – *palo mi mylo* (stredné Slovensko); *dost' hlasom zvýrazňujú slabiky, podobne ako Orava, ale tak tvrďšie vyslovujú a kričia* (stredné Slovensko); *prízvuk na druhú slabiku v niektorých slovách* (Orava); *dve/dva* (Orava).

3. 3 Východné Slovensko

Širšie spektrum odpovedí sme získali aj v rámci makroareálu východoslovenských nárečí. Časť respondentov dokonca bližšie špecifikovala niektoré regióny – *Gemer, Spiš, Šariš, Zemplín* či mestá *Prešov, Košice, Michalovce, Humenné*. Z uvedomovaných hláskoslovných (mäkkosť, kvantita) a paralingvistických javov (prízvuk, melódia, tempo reči) sme zaznamenali mäkkú výslovnosť: *primäkká slovenčina s výrazmi podobnými rusínčine* (vých./Šariš); *mäkké* (pozn. nárečie); *mätko sa hovorí; veľa mäkkých spoluhlások – š, dz, šc, c* (Šariš); absenciu dlhých hlások a rýchle tempo reči: *strašne rýchly jazyk; klasicky preťahované* (asi sa myslí prízvuk) *a zvláštne skracované slová*. Taktiež sa v odpovediach pravidelne vyskytovali javy ako prízvuk či melódia hlasu: *prízvuk na zlých slabikách; prízvuk na inej slabike; dôraz na predposlednej slabike; zaťahovanie, spevavosť* (vých. Slovensko, Spiš, Gemer, Zemplín); *spievavá, ťahavá výslovnosť, veľa zmäčkovaní* (Spiš, Šariš); *spevavý* (Prešov); *zaťahovanie* (Michalovce, Humenné); *zaťahovanie iných slabík*, ale našli sa aj opýtani, ktorí v nárečiach na východnom Slovensku evidujú asibiláciu – *samé dz*. Čo sa týka východoslovenských nárečových slov a syntaktických konštrukcií, respondenti uviedli napr. tieto: *hutoriš; hutoria tu; hutoria; hutori sa, východňare hutoria; žic – žiť, bo – lebo, nalato – naliate; kavej; bandurky – zemiaky, kapura – brána; kalap; valal; zdzigat' sa; ta, ci; tá ňe; „ta čo?“, „ta jak?; šumne; „šicke“, „idem“; vipime ši; A ty skadže? Ta ja od Prešova skadze matka Ježišova; švekra, šalení; neše še Janik serdečko moja; Na východe nechodia k niekomu ale „do“ do starkej, idem do niekoho*. Na mapách sme sa viackrát stretli s vyznačenou oblasťou spišského regiónu v spojení s výrokm ako – *veľmi mäkkia; zaťahujú*.

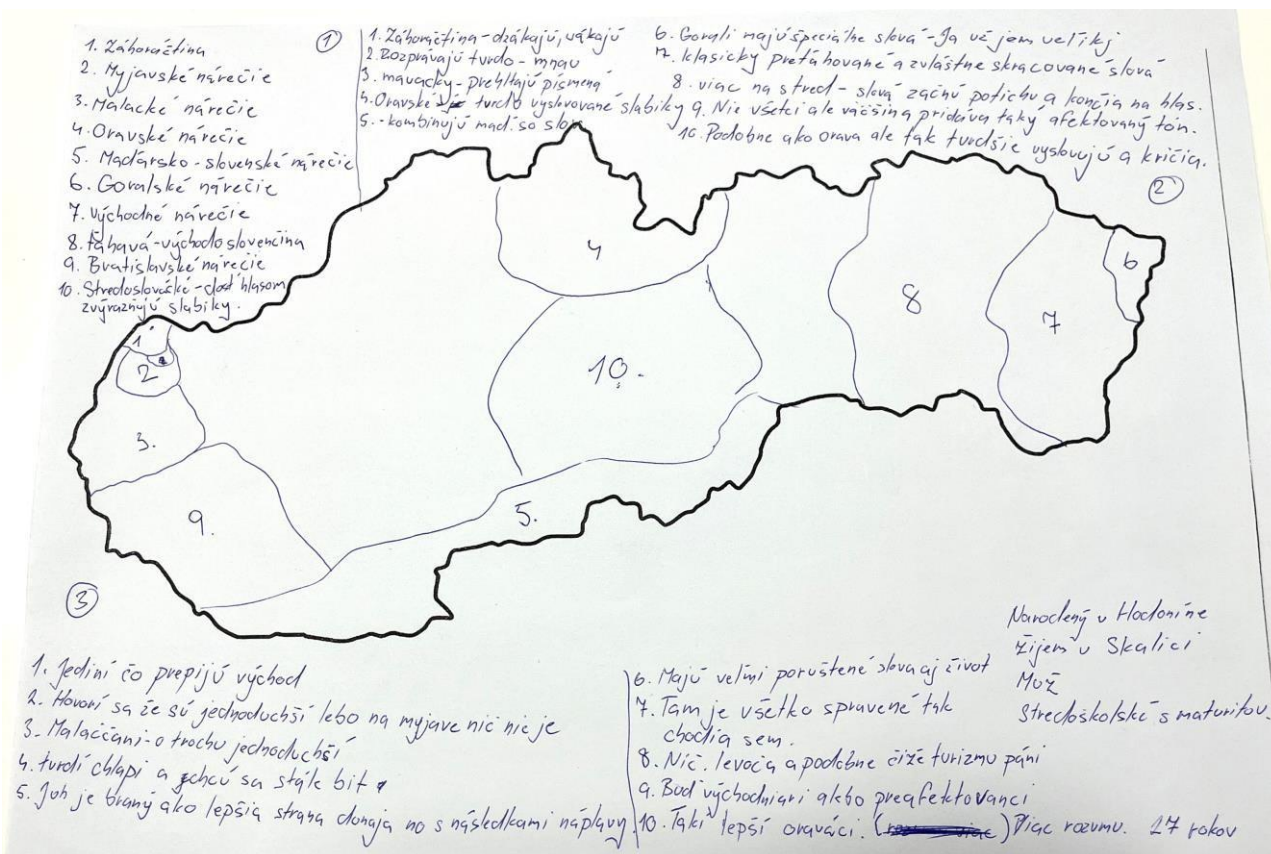
3. 4 Južné Slovensko – hraničná oblasť s maďarskou menšinou

Častým javom bolo vyznačovanie maďarských oblastí pozdĺž celého južného Slovenska. Na základe analyzovaných dát možno konštatovať, že jazykové kontakty slovenčiny a maďarčiny vnímali opýtani intenzívnejšie oproti kontaktovému vzťahu slovenčiny s češtinou, resp. naopak. Pri tomto tvrdení vychádzame z konkrétnych odpovedí: *mix maďarského, slovenského nárečia; mix maďarčiny a slovenčiny; kombinujú maď. so slov.; maďarčino-slovenčina; každé 3. slovo maďarsky; stopy maďarčiny; s maďarským prízvukom, prípadne slabo ovládajú slovenčinu, zamieňanie rodov – ona/on/ono; v podstate maďarčina alebo minimálne maďarský prízvuk, nevedia ô; maďarský jazyk, slovenské slová s maďarskou výslovnosťou; maďarské nárečie používa väčšinu slov z maďarského jazyka*. Z paralingvistických javov oslovení účastníci v slovensko-maďarsky hovoriacich lokalitách uvádzali najčastejšie špecifický prízvuk: *maďarský prízvuk; maď. prízvuk; prízvuk jak d'as*. Na margo gramatiky obyvateľov južného Slovenska, resp. oblasti s početnou maďarskou menšinou, sa respondenti vyjadrovali najmä k problematickému skloňovaniu: *zlé skloňovanie; ťažko skloňujú, nepoužívajú zvrtné zámená*. Pri opise tamojšej lexiky nebolo výnimkou ani uvádzanie maďarských slov: *jonapod; igen; ištenem; ed', kete, három; tašek; kesenem; „Nem tudum...“*.

3. 5 Hraničná oblasť s Poľskom a Ukrajinou – goralská a rusínska menšina

Medzi frekventované areály v prihraničných oblastiach vyskytujúce sa vo vyplnených mapách patrili teritória goralského a rusínskeho nárečia. Pri oboch si respondenti

uvedomujú silné jazykové kontakty a vplyv susediacich krajín. V súvislosti s goralským nárečím boli na mapách výroky ako *dotknuté poľštinou* (pozn. v oravskom regióne na severe Slovenska); *reč podobajúca sa poľštine*; *zmiešané s poľštinou*; *šmrncnuté poľštinou*; *vplyv poľštiny*, *Reč ovplyvnená Poľštinou*, *reč trochu skracujú*; *podobná poľštine*, *slov. poskladaná ako tá záhoráčtina ale s poľštinou*; *majú špeciálne slová – Já už jem veľikj*. Pri rusínskom jazyku (v chápaní opýtaných aj ako nárečie) sa najčastejšie vyskytovali opisy kontaktových vzťahov a vplyvov s viacerými jazykmi súčasne: *ovplyvnená ukrajinčinou*; *mix slovenčiny, ukrajinčiny a poľštiny*; *poľština + ruština*; *jazykovo do ukrajinčiny, ruštiny*; *rusínske nárečie používa slová z rusínskeho/ukrajinského jazyka*; *skur ukrajinčina asi*; *rusky, ukrajinsky*.

Obrázok 2 Ukážka percepčnej mapy slovenských nárečí z pohľadu obyvateľa Záhoria

4 Jazykové postoje, ideológie a stereotypy

Jazykové postoje tvoria súčasť orientačnej kompetencie človeka, čiže nám umožňujú interpretovať jazykové javy a reagovať na ne vychádzajúc pritom z vlastných motivácií (Rusinková, 2020, s. 38). Prejavujú sa v komunikačných situáciách, slúžia na organizáciu poznania a interpretáciu jazykových prejavov, pričom ich vytváranie neraz podmieňujú ukazovatele ako inakosť či cudzosť – no tieto postoje nemusia byť v súlade s reálnym správaním hovoriacich (tamže, s. 40).

Širší rámec predstavujú jazykové ideológie – myšlienkové systémy o komunikácii, jazyku, jeho používateľoch a ich vzájomných vzťahoch, ktoré zahŕňajú aj metajazykové výroky (Lanstyák, 2016, s. 1). Tie môžu byť verbálne, neverbálne či neuvedomované, vyplývajúce zo správania používateľov jazyka. Ich výskum patrí do oblasti ľudovej lingvistiky a výrazne ovplyvňuje formovanie názorov hovoriacich na konkrétne jazykové javy, ich vlastné jazykové správanie, ako aj jeho interpretáciu z pohľadu iných hovoriacich a

dynamiku jazykových zmien. Jazykové spoločenstvá sa pritom vyznačujú prítomnosťou „dominantných aj opozičných jazykových (a aj iných) ideológií typických pre dané spoločenstvo“ (tamže, s. 1 – 2). Tieto kultúrne javy – názory, stereotypy či standardizačné tendencie – označujeme ako mentefakty, ktoré sa pretavujú do diskurzu a ovplyvňujú jazykové správanie (porov. Dolník, 2010, s. 127 – 128).

S jazykovými postojmi úzko súvisia jazykové stereotypy, ktoré vedú k hodnoteniu jazykových variet a ich používateľov cez prizmu spoločenského statusu a solidarity vrátane integrity a atraktivity (Smakman – van der Meulen 2018, s. 43 podľa Gavurová, 2021). Hoci sa v rámci štruktúrnej lingvistiky dialekt chápe ako rovnocenný kód k spisovnému jazyku, v spoločnosti sa často považuje za menejcenný. Negatívne postoje k nárečiu a vyhýbanie sa jeho používaniu vedú k inferiorizácii a stigmatizácii dialektu a jeho používateľov (Gavurová, 2021, s. 27). Na nízku komunikačnú prestíž nárečovej variety vplýva aj fakt, že používanie dialektu sa viaže k ľuďom s nižším spoločenským statusom, pochybnou povest'ou či nízkym vzdelaním (Smakman – van der Meulen 2018 podľa Gavurová, 2021).

4. 1 Postoje a stereotypy – výsledky výskumu

Podstatnú časť výskumu tvorili postoje a stereotypy obyvateľov Záhoria uplatňujúce sa k jednotlivým nárečiam či obyvateľom príslušných nárečových areálov, resp. regiónov. Tak, ako pri opise salientných jazykových prvkov a javov v dialektoch zachytených predstaviteľmi výskumnej vzorky, aj v tejto časti budeme postupovať od záhorskej oblasti až po pohraničné oblasti so zmiešaným obyvateľstvom – areály goralského a rusínskeho nárečia.

4. 1. 1 Záhorie

Domnievame sa, že pri vyjadrovaní postojov a stereotypov v odpovediach na otázku *Čo viete/Čo sa hovorí o ľuďoch žijúcich v tejto oblasti?* sa prejavil hodnotiaci aspekt z pozície ingroup (svoje; „Predpoklad je, že in-group hodnotenia sú vo väčšej miere pozitívne a, naopak, out-group vo väčšej miere negatívne“ (Mikolajová, 2022, s. 230). Vo viacerých odpovediach sme zaznamenali pozitívne postoje k obyvateľom Záhoria a miestnemu dialektu, a to konkrétne v reakciách: *najlepší dialekt; Najlepší ľudé na svete; sme najlepši; milí; milí ľudé; veselí ľudia; Vyspelá časť SR; moja domovina; Hrdý ľudia na svoju reč, zábavný a vtipný; vtipný, srandovný, robotný; priateľský, pohostinní; vtipní, priamočiari, robotní; veselí, zábavní; Príjemný, ústretový; pječné mjestečko* (Kúty).

Medzi stereotypmi prítomnými vo vedomí Záhorákov rezonovalo najmä ich stotožňovanie s Čechmi (tento názor je pomerne bežný medzi obyvateľmi z iných regiónov Slovenska, ktorí si v záhorskom nárečí uvedomujú výrazné jazykovo-kontaktové prvky spoločné, resp. podobné s českými nárečiami na Morave): *„Česi“; Čechoslováci; Česi na Slovensku; Tiahnu na čechy. Taký malý Moraváci; Ostatnými Slovákami sú nazývaní Čechmi; často ide o záhorákov vtip, že sú to "Východniari čo neprišli do Prahy"*.

Mnohí hovoriaci však vyjadrovali aj negatívne stereotypy pretrvávajúce v spoločnosti o ľuďoch z ich regiónu, ktoré možno ovplyvňujú aj ich subjektívne postoje pri nazeraní na vlastnú kultúrno-spoločenskú komunitu: *Predstava o zaostalej záhorskej dzedzine.; že majú menšie IQ; sedláci; sme sedláci; sedláci (ale frajeri); vidláci, nevychovaní; Malaččani – o trochu jednoduchší; jednoduchý, čo si myslí, to povie, tvrdý ľud; tvrdohlaví záhoráci; Hovorí sa, že sme hlúpi, ale to nie je pravda :D, zdá sa mi, že sme takí individualistickejší ako zvyšok Slovenska; enem pro nás (Skalica); Skalica – typická*

výrokom iba pre nás a pre naše deti; patrioti (Skalica); O ľuďoch, teda Záhorákoch sa nehovorí úplne vždy pozitívne veci. Sú aj hrdý, nie nadarmo existuje aj rčenie, že na záhorí je najlepší a najkrajší Záhorák. Čiže pracovitý, obyčajný ľudia, ktorí často hovoria čo si myslia bez obalu.

V rámci odpovedí sme sa stretli aj s názormi týkajúcimi sa preferencií pracovných ponúk mimo regiónu: *sú závistlivý, lenivý – radšej pracujú v zahraničí, nebudujú to „svoje“* (pozn. záhrady, pestovanie); *Každý uteká do Čiech.; Pracovať sa chodí do BA.; VW* (pozn. automobilka, ktorá zamestnáva veľa ľudí z regiónu).

V súvislosti so vzťahom ku kultúre, zvyklostiam, tradíciám a iným prejavom správania (napr. vzťah k alkoholu, tancu, ľudovej zábave) boli formulované nasledovné hodnotiace stanoviská: *Vyprávajú skoro len záhorácky; kroje, zábava; majú radi tradície; venujú sa vinárstvu* (Skalica, Záhorie); *pijú víno; jedia psov* (Brodské); *cimbálové kapele, dychovky; 4 dni hody, zábavy* (Kúty); *radi pijeme víno, sme veselí, radi sa zabávame; Jediní čo prepijú východ; také alkoholici* (Skalica/Záhorie).

4. 1. 2 Bratislava a okolie

Oslovení respondenti sa často vyjadrovali aj k obyvateľom Bratislavy. Väčšinou tieto vyjadrenia obsahovali negatívne konotácie napr. v súvislosti s obyvateľskou prezývkou či ŠPZ: *paštikári; paštekári, myslá si o sebe až moc; paštekáry, liberáli; paštekári; drží; závistliví; značka BA na aute má svoje čaro, BA ako pupok Slovenska*. Našli sa aj odpovede odrážajúce záporný vzťah k celkovému prejavu a vystupovaniu Bratislavčanov: *bratislavčina, teplá slovenčina; nie všetci, ale väčšina pridáva taký afektovaný tón; Bud' východniari alebo preafektovanci; snažia sa rozprávať po Slovensky ale nevychádza im to*. Obyvateľov hlavného mesta a priľahlých oblastí si opýtaní spájali aj s konkrétnymi volebnými preferenciami: *Liberálna kaviareň, PS; progresívni, „bratislavská kaviareň“; liberálni* či mestským spôsobom života – *„sídľiskové deti“, „sídľisková kultúra“; nepoznajú vidiek/mešťania; menej srdeční, mestské typy; sú hrdí na Bratislavu, málokoho pustia medzi seba (myslím pravých Prešporčanov); a povahovými vlastnosťami – namyslení; ľudia si myslia, že sú namyslení; ľudia sú tu otvorenejší a tolerantnejší, zároveň „v Bratislave sa nežije skutočný život :)“, trochu povýšenecký*.

4. 1. 3 Stredné Slovensko

Naopak, ku skupine stredoslovenských nárečí a ich nositeľov, resp. k obyvateľom tejto oblasti, mali opýtaní výrazne pozitívne hodnotenie. Uvádzané výroky sa často týkali vnímania tamojšieho nárečia, resp. variety spisovného jazyka: *ľubozvučná slovenčina; pravá slovenčina; najpodobnejšie spisovnej; rýdza slovenčina* (Banská Bystrica, Zvolen, Detva); *ľubozvučný jazyk* (stred. + vých. Slovensko); *Najpravnejší slovenčina; praví Slováci; hrdý Slováci; Slováci ako sa patrí* (stred. Slovensko). V odpovediach sa frekventovane objavoval stereotyp týkajúci sa vierovyznania miestnych a s tým súvisiacich aspektov rodinného života: *veriaci; nábožensky založení; veľmi zbožní; majú veľa detí a sú +* (pozn. veriaci); *veľa detí; viac detí, katolícka bašta; volia KDH; kresťania, konzervatívci, dobrí ľudia* (Orava); *nábožní*. Z ostatných charakteristík sa opakovali kladné vlastnosti Stredoslovákov či obyvateľov oravského regiónu: *milí a nápomocní ľudia; sú v pohode; Takí lepší oraváci. Viac rozumu.* (stred. Slovensko); *priateľskí; veselý a dobrosrdeční ľudia; pohostinní; Hovorí sa o nich ako o veľmi pohostinných a dobrosrdečných; dobrosrdeční, pracovití; skromní ľudia, dodržiavanie tradícií; príjemní, zábavní, pohostinný* (Kysuce, Orava). Spomedzi dobrých čŕt, ktorými oplývajú ľudia z tejto oblasti, opýtaní vyzdvihli najmä pracovitosť: *budujú si svoje, napr. turistický sektor; pracovití ľudia*. Spoločenské

prejavy sme identifikovali prostredníctvom výrokov: *tvrdí chlapi a chcú sa stále bit; tvrdí, pracovití* (Detva); *ľudia sú tam takí odolnejší, tvrdší* (Orava, Tatry); *zábava, alkohol; alkoholici*; „*tuhá zima, tuhšia pálenka*“; *pasú ovce* (stred. Slovensko).

4. 1. 4 Východné Slovensko

V súvislosti s východoslovenským nárečovým makroareálom vrátane konkrétnych regiónov sa respondenti vyjadrovali k miestnym dialektom a ich používateľom nasledovne: *zaujímavo vyprávajú; celkom funny; nerozumiem; nie je im rozumieť* (Michalovce, Humenné); *napr. záhorák im príliš nerozumie*. Zmiešané postoje a názory účastníci výskumu preukázali v spojitosti s osobnostnými črtami či kultúrno-spoločenskou situáciou: *šalení; ukričaní, šialení; ukecaný; veselí ľudia, srandisti, majú radi hudbu; radi tancujú, sú temperamentní; veselý ľudia, tanečníci, folkloristi; spoločenský, zhovorčivý; priateľskí ľudia, zábavní; pozitívne naladený; sú energickí, veľa z nich sú gréckokatolíci; veriaci; tradičnejší a konzervatívnejší než západ; veľmi pribojní, sebavedomí; sú pracovitý, priateľský; na východe nič nie je; všetko majú porobeno; Tam je všetko spravené tak chodia sem; Na východe nič nie je; vraví sa: sú veľmi dedinskí, jednoduchší, slniečkari, nevzdelanejší*. Pri zaužívaných stereotypoch sa vo vnímaní a hodnotení respondentov potvrdili tie spoločensky najrozšírenejšie týkajúce sa alkoholu či početnej rómskej populácie: *ľúbia piť; radi si vypijú; veľa sa pije; pijú pálené, sú veselí; alkohol; alkoholici; Voda neexistuje, samá pálenka; alkohol je 52%+ šeko pod je voda; alkohol => asi nemajú konkurenciu (aspoň sa to o nich hovorí); tam pretečie veľa tvrdého alkoholu* (Spiš); *pivo + hrad* (Šariš); *Zlé podmienky na žitie, veľa osád*.

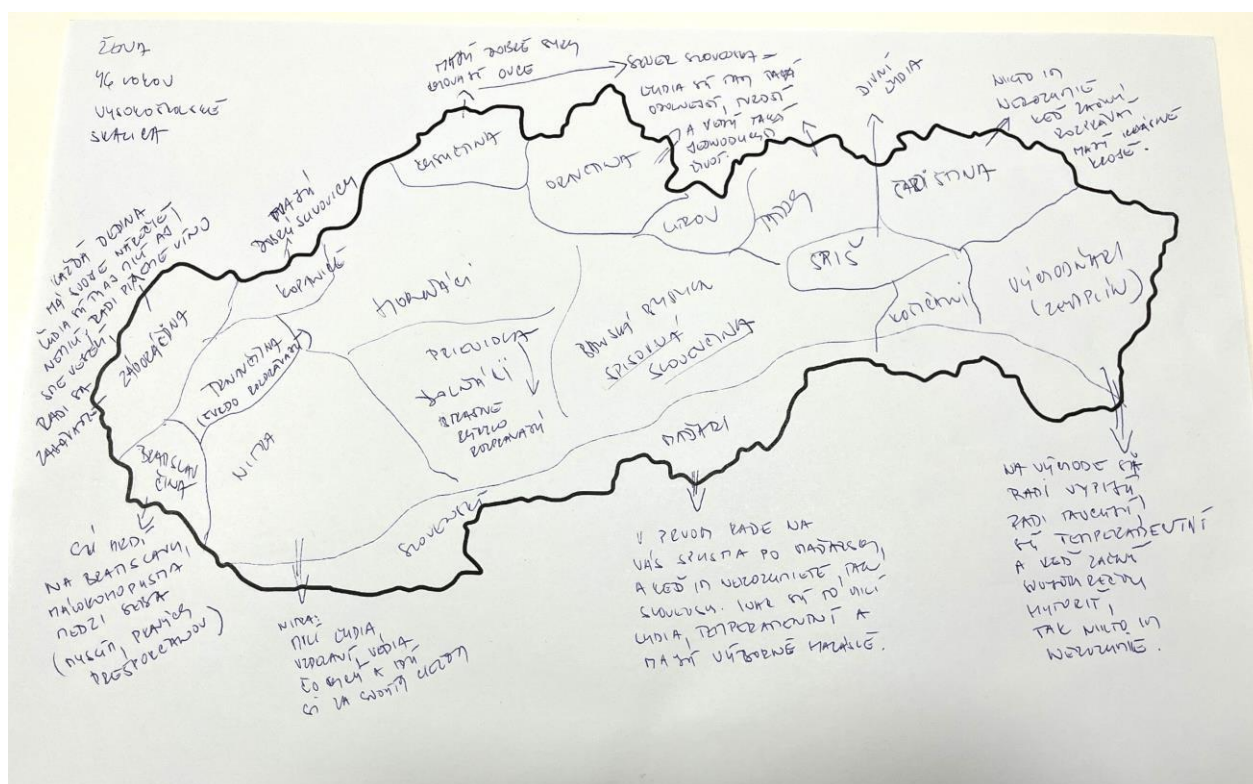
4. 1. 5 Južné Slovensko – hraničná oblasť s maďarskou národnostnou menšinou

Čo sa týka maďarskej menšiny a oblastí so zmiešaným maďarsko-slovenským obyvateľstvom, predstavitelia záhorskeho regiónu ich vnímajú kriticky až odsudzujúco cez prizmu jazykovej bariéry: *MAĎARI hovoriaci slovensky alebo maďarsky hovoriaci SLOVÁCI? (južné Slovensko); V prvom rade na vás spustia po maďarsky, a keď im nerozumiete, tak slovensky; Maďari, ktorým nerozumejú ani Slováci, ani Maďari; často neovládajú slov. jazyk, používajú výhradne maďarčinu; Maďari sú to; sú to Maďari; ľudia tu by sa mohli naučiť po slovensky; nerozumieš ani slovo; veľa škôl v maďarskom jazyku; maďarský jazyk aj v školách a na úradoch; nechota rozprávať po slovensky; nezáujem učiť sa slovensky = TO SOM JA A HOTOVO; Nevedia po slovensky. Nikto ich tu nechce, každého len štvú.; neochotný sa učiť slovensky*. Ostatné hodnotenia typických príznakov tejto menšiny boli v menšej miere pozitívne či neutrálne a prevládali skôr tie negatívne: *klobásky, paprika; ALIANCIA (politická súvislosť); súdržní; hrdý na svoj pôvod; národovci; temperamentní ľudia; Inak sú to milí ľudia, temperamentní a majú výborné haláslé; Hovorí sa o nich, že sa dosť separujú, s nikým nejako extra nebavia, nekararátia. Hľadia si svoje a držia sa svojich často maďarských koreňov. (Podunajsko); neprispôsobivý; opovrhujúci názor na maďarov na slovensku; maďarská menšina, myslia si, že Slovensko patrí Maďarsku a Trianon je zlý, je tam veľa kúpalísk a langošov (Podunajsko); všeobecne možno považovaní za čudných, prirovnanie „jak Maďar“ – myslené dehonestujúco; Juh je braný ako lepšia strana dunaja no s následkami náplavy.; „hlúpy maďari“, závislosť; no nemáme ich radi*.

4.1.6 Hraničná oblasť s Poľskom a Ukrajinou – goralská a rusínska národnostná menšina

Medzi ďalšie nárečové, resp. teritoriálne oblasti, ku ktorým respondenti zaujali postoje, patrili regióny obývané goralskou a rusínskou národnostnou menšinou. Pri goralskej etnickej skupine sa opýtaní vyjadrovali hlavne k porozumeniu tamojšiemu nárečiu: *Dá sa*

im trochu rozumet (Orava, Poľsko); *celkem rozumieš* (Poľsko); *zaujímavé nárečí, ale dá sa mu rozumieť* (Gorali); *Majú veľmi porušené slova aj život* (Gorali – v tomto prípade sa domnievame, že respondent mal na mysli Rusínov); *toto je pekné* (pozn. asi sa myslí nárečie; Gorali, Rusíni); *nerozumiem slovám, nepodobajú sa na nič* (Gorali). V rámci typických vlastností a znakov charakterizujúcich Goraličov ľudia uvádzali najmä tieto: *dobrosrdeční ľudia, pohostiný; pracovitý tvrdý ľudia; venovali sa a venujú plnctvu*. Záporné stanovisko z hľadiska porozumenia miestnemu nárečiu opísali respondenti v súvislosti s rusínskou menšinou – *nikdo im nerozumí; nerozumiem im; ťažko rozumieť*. Okrem toho sa medzi charakteristikami Rusínov vyskytli prívlastky ako napr. *pracovití; veľmi svojský; priateľský; dobrosrdeční; ľudia sú dobrosrdečnejší* a objavil sa aj aspekt vierovyznania – *iné nábož. tradície*.

Obrázok 3 Ukážka percepčnej mapy slovenských nárečí z pohľadu obyvateľky Záhoria

5 Zhrnutie a perspektívy ďalšieho výskumu v oblasti dynamiky jazyka, jazykových kontaktov a jazykových zmien

Dôležitým zistením vyplývajúcim z výskumu sú prejavy jazykovej dynamiky v správaní respondentov, konkrétne vo vedomom alebo v neuvedomovanom miešaní štandardnej variety jazyka so záhorským nárečím v odpovediach uvedených na mapách. Účastníci výskumu pri opise jazykových javov v jednotlivých nárečových areáloch, resp. regiónoch, zámerne alebo nezámerné uplatňovali prvky záhorských dialektov (*najpravnejší slovenčina* – stred. Slovensko; *východňare, hútorá*), čím prejavili osobný vzťah k svojmu nárečiu a schopnosť jeho integrácie v rôznych komunikačných situáciách. Keďže u respondentov prechod medzi používaním nárečia a štandardnej variety prebiehal často nevedome, domnievame sa, že v jazykovej praxi možno ťažko rozlíšiť prípady zámerného a nezámerného uplatňovania dialektu.

V analyzovaných odpovediach sa opakovali viaceré dominantné jazykové znaky a prvky charakteristické pre daný región (Záhorie – uákanie, dz; Trnava – tvrdá výslovnosť; Orava, stredné Slovensko – mäkkosť, používanie ľ; východné Slovensko – spevavosť, osobitný prízvuk; Gorali, Rusíni, maďarská menšina – vplyv cudzích jazykov, cudzie slová). Avšak zaznamenali sme aj javy, ktoré sa postupne vytrácajú alebo si ich opýtaní menej uvedomujú, čím sa stávajú náchylnejšími na zánik alebo splynutie so štandardnou slovenčinou. Ide napríklad o vynechávanie spoluhlásky *d* (napr. *palo mi mylo*) alebo o absenciu segmentácie a uvedomovaných prvkov v rámci makroareálu stredoslovenských nárečí. Tento proces môže byť čiastočne podmienený kontaktom so štandardnou slovenčinou, ale aj historickým vývinom jazyka a kodifikáciou. Z hľadiska sledovaných uvedomovaných nárečových prvkov a jazykových kontaktov sme zaevidovali ubúdanie vplyvu češtiny na inom ako záhorskom území, nemčiny či reflexie existencie tzv. starobratislavčiny. Prvky týchto jazykov a dialektov, kedysi bežne uplatňované v reči, dnes podliehajú jazykovej erózii.

Z geografického hľadiska výskumné dáta preukázali zreteľnejšiu identifikáciu jazykových rozdielov a ich lokalizáciu najmä v oblastiach pri štátnych hraniciach (napr. s Českom, Poľskom, Ukrajinou a Maďarskom), zatiaľ čo v regiónoch stredného Slovenska sa vnímanie jazykovej či nárečovej inakosti prejavilo v oveľa menšej miere. To poukazuje na význam hraničných oblastí a jazykových kontaktov ako ukazovateľov ovplyvňujúcich jazykovú reflexiu a vnímanie odlišnosti.

Výsledky tohto terénneho percepčno-dialektologického bádania sa javia ako východiskový bod pre potreby ďalšieho výskumu v oblasti percepčnej dialektológie, ktorý by sledoval nielen jazykové zmeny, ale aj ich vedomé a emocionálne spracovanie hovoriacimi v rámci ich jazykovej identity.

6 Záver

Realizovaný sociolingvistický, resp. percepčno-dialektologický výskum potvrdil zásadné postavenie a úlohu používateľa jazyka, vrátane vlastnej nárečovej variety, ako aktívneho jazykového participanta, ktorý sa zároveň podieľa na percepcii a hodnotení dialektov a ich používateľov v rámci národného komunikačného priestoru. Analýzou odpovedí získaných od obyvateľov záhorskeho regiónu sme dospeli k záveru, že respondenti vnímajú (záhorské) nárečie ako podstatný prvok (vlastnej) regionálnej identity, pričom sú zároveň schopní vedomého rozlišovania jazykových rozdielov a reflektovania stereotypov prítomných v čiastočne jazykovo a kultúrne heterogénnom spoločenstve.

Výskumné zistenia tiež poukazujú na dynamiku, prítomnosť jazykových kontaktov či faktory ovplyvňujúce zmeny v jazyku. Medzi ukazovatele podmieňujúce dynamické tendencie možno zaradiť oslabenie vnímania historického jazykového vplyvu v rámci kontaktných vzťahov s cudzími jazykmi (čeština, nemčina) vo vybraných regiónoch Slovenska či vývin a kodifikáciu spisovného jazyka a ich dopad na neuvedomovanú diferenciáciu stredoslovenských nárečí.

Ustupujúce jazykové prvky a charakteristiky preto považujeme za náchylnejšie k zániku vo vedomí recipientov jazyka, resp. k splynutiu s prvkami inej variety národného jazyka.

Zistenia vyplývajúce z výskumu sprostredkujú parciálny obraz vzťahu hovoriacich k jazyku, najmä k jeho dialektom. Tento pohľad poskytuje cenné informácie v rámci synchronnej lingvistiky a dynamiky nárečí, či už z hľadiska areálno-lingvistického,

štruktúrneho, percepčného a hodnotiaceho. Keďže uvedené aspekty sa podieľajú na utváraní kolektívnej identity, považujeme prínos nášho výskumu za východisko pre ďalšie skúmanie v oblastiach jazykovej identity, jazykových postojov, dynamiky jazykových zmien či jazykových kontaktov.

LITERATÚRA

- DOLNÍK, Juraj: Jazyk – človek – kultúra. Bratislava: Kalligram 2010. 224 s.
- ELMENTALER, Michael: Dialectal concepts of space and linguistic variation. In: *Dialectological and Folk Dialectological Concepts of Space*. Eds. S. Hansen et al. Berlin: De Gruyter, 2012, pp. 31 – 47.
- GAVUROVÁ, Miroslava: Dialekt ako prejav identity. Fintice – Prešov: Face – Fórum alternatívnej kultúry a vzdelávania – Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2021. 234 s.
- CHAMBERS, Jack – TRUDGILL, Peter: *Dialectology*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge Textbooks in Linguistics 2004. 201 p.
- IANNACCARO, Gabrielle a DELL'AQUILA, Vittorio: Mapping Languages from Inside: Notes on Perceptual Dialectology. In: *Social and Cultural Geography*, 2001, Vol. 2, No. 3, pp. 266 – 280.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- KRETZSCHMAR, William A., Jr.: Language and region. In: Mesthrie, R. (Ed.). *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, pp. 186 – 202.
- KRISTIANSEN, Tore: Sociodialectology. In: Boberg, Charles – Nerbonne, John – Watt, Dominic (ed.), *The Handbook of Dialectology*. New Jersey: Wiley Blackwell 2018, pp. 106 – 122.
- LANSTYÁK, István: Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár). 2016. 31 s. Dostupné z WWW: https://fphil.uniba.sk/uploads/media/lanstyak_2016_jazykoveideologie_27.01.2016.pdf [cit. 26. 2. 2025].
- MIKOLAJOVÁ, Mária: Percepcia jazykov a nárečí z pohľadu samotných používateľov (na príklade jazykovej situácie v okrese Stará Ľubovňa). In: VARIA XXX. Zborník príspevkov z XXX. kolokvia mladých jazykovedcov. (Bratislava 3. – 5. 11. 2021). Eds. K. Gajdošová – N. Kolenčíková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV 2022, s. 225 – 233.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela – MUŽIKOVÁ, Katarína – WAMBACH, Viera: Praktická dialektológia: vysokoškolská príručka na nárečovú interpretáciu = Practical dialectology: higher education guide on dialectological interpretation. Wien: Facultas Verlags- & Buchhandels AG Wien 2012. 138 p.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Nárečová diferenciácia a vymedzenie nárečových oblastí (na príklade Štolcovho členenia spišských nárečí). In: *Jazykovedné štúdie XXVI. História, súčasný stav a perspektívy dialektologického bádania*. Ed. G. Múcsková. Bratislava: Veda 2009, s. 63 – 70.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: „My“ a „oni“ v lingvistickom konštruovaní obrazu jazyka (alebo reflexia laikov v slovenskej lingvistike). In *Jazykovedný časopis*, 2023, roč. 74, č. 2, s. 661690. Dostupné z WWW: <https://doi.org/10.2478/jazcas-2024-0017>. [cit. 26. 2. 2025].

PRESTON, Dennis R: What is Folk Linguistics? In: Språkleg identitet og haldning, 2002, Vol. 2002, No. 6, pp. 13 – 23. Dostupné z WWW: <https://doi.org/10.7557/17.4751>. [cit. 26. 2. 2025].

PRESTON, Dennis R.: Language, People, Salience, Space: Perceptual Dialectology and Language Regard. In: Dialectology 5. Oklahoma, 2010, pp. 87 – 131.

PRESTON, Dennis R.: Perceptual Dialectology. Boberg, Charles – Nerbonne, John – Watt, Dominic (ed.), The Handbook of Dialectology. New Jersey: Wiley Blackwell 2018. pp. 177 – 203.

RABANUS, Stefan: Dialect maps. In: Boberg, Charles – Nerbonne, John – Watt, Dominic (ed.), The Handbook of Dialectology. New Jersey: Wiley Blackwell, 2018, pp. 348 – 367.

RUSINKOVÁ, Jaroslava: Spisovná slovenčina ako prirodzený jazyk. (Na pozadí jazykových postojov). In: Jazykovedné štúdie XXXVI. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2020. 94 s.

Paralingvistické javy – súčasť živého televízneho športového komentára¹

Natália Kováčová

Ústav slavistiky, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, Česká republika
kovacova.natalia@mail.muni.cz

1 Úvod

Keď sa povie televízny športový prenos, väčšina ľudí si predstaví určitý druh športu, hráčov daného športu, trénerov či rozhodcov. Avšak dôležitou a neoddeliteľnou súčasťou sú taktiež športoví komentátori. Práve vďaka nim môže množstvo fanúšikov po celom svete sledovať rôzne športové zápasy spolu so zvukovým sprievodom, bez ktorého si väčšina sledovanie už nevie ani predstaviť.

Športový komentár nepredstavuje iba obyčajné sprostredkovanie informácií o priebehu športového podujatia, ale aj komplexný jazykový prejav, ktorý obsahuje rôzne lingvistické a paralingvistické prostriedky. Tieto prostriedky prispievajú k zvýrazneniu dynamiky a intenzity športového diania, nie sú vždy explicitne vyjadrované slovami, ale sú kľúčové pre vytváranie autentického zážitku pre diváka, ktorý sa aj vďaka nim môže cítiť súčasťou športového podujatia.

2 Ciele a metodológia

Cieľom tohto príspevku je popísať a analyzovať paralingvistické javy, ktoré sa vyskytujú v televíznom športovom komentári. Tieto javy, ako napríklad intenzita hlasového prejavu, rýchlosť prejavu, správna výslovnosť domácich a prevzatých slov, sú prirodzenou reakciou na rýchly priebeh zápasu. Paralingvistické javy môžu byť v rámci vytvárania živého športového komentára využívané vedome aj nevedome a množstvo z nich na seba môže bezprostredne nadväzovať, pričom môžu zásadne ovplyvniť kvalitu komentovania a vnímanie športových udalostí.

Výskumný materiál tvorili zápasy poľskej futbalovej reprezentácii Majstrovstiev sveta vo futbale 2022, ktoré odvysielala verejnoprávna televízia Telewizja Polska (TVP). Do analýzy boli zaradené tri stretnutia: dva skupinové zápasy proti Saudskej Arábii a Mexiku a osemfinálový zápas proti Francúzsku. Výber bol realizovaný s ohľadom na výsledkovú variabilitu – skúmané bolizápasy, v ktorých poľská reprezentácia zvíťazila, remizovala ale aj prehrala.

Prvotná úloha spočívala v transkripcii jednotlivých komentárov z verejne dostupných záznamov.² Treba poznamenať, že pri prepise často dochádzalo k rôznym problémom. Vzhľadom na prestíž šampionátu a zainteresovanie komentátorov kvalita záznamu hovoreného slova, teda živého športového komentára, nebola vždy vysoká. Tento problém bol najvýraznejší v momentoch, keď na hracej ploche dochádzalo k vypätým situáciám a hlasnému povzbudzovaniu fanúšikov jednotlivých družstiev, čo spôsobilo, že komentátorov nebolo počuť alebo im nebolo rozumieť.

¹ Príspevok vychádza z kapitoly autorkinej diplomovej práce s názvom *Jazyk športových komentátorov na základe jazykového materiálu z prenosov z Majstrovstiev sveta vo futbale 2022*.

² Transkripcie analyzovaných zápasov sú verejne dostupné ako príloha autorkinej diplomovej práce.

Pri prepise jednotlivých komentárov sme sa inšpirovali pravidlami *Manuálu pro přepisovatele diskusních pořadů* (Kaderka – Svobodová, 2006, s. 18 – 51), ktoré sme však boli nútení mierne upraviť. Vzhľadom na netypické mená hráčov Saudskej Arábie, ktoré často pôsobili v prepísanom texte ako chyby, sme zvolili zápis mien a priezvisk s veľkými začiatocnými písmenami.³ Číslovky boli písané slovom iba v prípade čísel 0 až 9. Taktiež je nutné podotknúť, že v rámci transkripcie neboli využívané žiadne interpunkčné znamienka.⁴

Symbol	Význam symbolu
XX	iniciály hovoriacich (komentátorov)
[]	simultánne hovorená pasáž
=	okamžité naviazanie na predošlú repliku
:	pretiahnutie hlásky
(.)	dlhšia až dlhá pauza
< >	pasáž prednesená so smiechom
(xxx)	predpokladaný nie dobre zrozumiteľný výraz
()	nie dobre zrozumiteľný výraz
xxx-	nedokončenie slova

Tabuľka 1 Pravidlá, dodržiavané pri prepisovaní jednotlivých záznamov

3 Teoretické východiská

Priamy televízny športový prenos je z hľadiska žánrov najbližší televíznej reportáži, keďže komentátor sprostredkúva divákovi aktuálnu udalosť, ale zároveň obsahuje prvky moderovaných žánrov. V priamom športovom prenose dochádza k žánrovému synkretizmu a miešaniu žánrov, akými sú *komentár* (analyzovanie diania), *rozbor* (herné systémy), *recenzia* (hodnotenie hráčov), *reportáž* (aspekt *tu a teraz*), *glosa* (vtipné komentáre súvisiace s dianím) a pod. (porov. Mergeš, 2013, s. 914 – 915).

Priamy televízny športový prenos a komentár sa zameriava predovšetkým na sprostredkovanie informácií prostredníctvom dvoch hlavných zložiek – obrazu a zvuku. Obrazová zložka je kľúčová, pričom zvuk (komentár) sa vytvára v závislosti od nej (porov. Svobodová, 1992, s. 72 – 77). Toto tvrdenie podporuje taktiež J. Mergeš, ktorý tvrdí, že „jazyk komentátora je previazaný s realitou na ihrisku, ale aj s vizuálnym stvárnením reality prostredníctvom priameho televízneho prenosu – z hľadiska konštruovania textu teda možno hovoriť o určitých logicky podmienených vlastnostiach výstavby textu – text vzniká tak, ako vzniká dej na ihrisku (preto môžeme uvažovať o komentátorovi aj v zmysle spoluautorstva textu, ktorý „vytvára“ spoločne s kamerou; priamy športový prenos ako text by sme v tomto kontexte museli chápať širšie ako celok informujúci o dianí kooperáciou ozvučených záberov a hovoreného slova)“ (Mergeš, 2012, s. 1). Z toho vyplýva, že hlavnými rysmi živého televízneho športového komentára sú hovorovosť, spontánnosť a nepripravenosť (porov. Svobodová, 1992, s. 72 – 77).

³ Napríklad meno arabského hráča *Al Malki* vyzeralo v prepise malými písmenami *al malki* ako chyba pri prepise slova *ale*.

⁴ V jednotlivých ukážkach sa budeme riadiť rovnakým pravidlom. Lexémy budú písané malým písmenom ako v samotnom prepise zápasov.

Medzi tieto rysy môžeme zaradiť aj osobný prežitok komentátora. V tomto prípade je však dôležité rozlišovať medzi podujatiami, kde si komentátor môže dovoliť vyjadriť svoje citové zaujatie. Takýmto prípadom sú najmä vystúpenia reprezentácií, pri ktorých komentátor a divák prežívajú rovnaké emócie, čo sa môže odrážať aj v komentovaní (porov. Svobodová, 1992, s. 72 – 77). Na druhej strane, ak ide o komentovanie domácej ligy, komentátor nemôže jasne prejavovať svoje citové zaujatie voči jednému z tímov. Musí sa sústrediť na pútavé a objektívne komentovanie oboch družstiev, aby fanúšikovia oboch tímov, ako aj nestranní diváci, mali z prenosu plnohodnotný zážitok.

Vzhľadom na hovorovosť, spontánnosť, nepripravenosť a citové zaujatie komentátorov dochádza v športovom televíznom komentári často k využívaniu rôznych paralingvistických prostriedkov. Medzi paralingvistické aspekty reči sa radí: intenzita hlasového prejavu, výška hlasu, rýchlosť, členenie a frázovanie, plynulosť, intonácia a melódia, chybovosť, správna výslovnosť domácich a prevzatých slov, kvalita a objem (porov. Křivohlavý, 1988, s. 134 – 135). Týmto javmi sa zaoberá predovšetkým paralingvistika. Ide o vedný odbor, ktorého predmetom skúmania sú sprievodné prvky verbálnej komunikácie, ktoré ovplyvňujú význam a zmysel komunikovania nielen na strane odosielateľa, ale aj príjemcu. Ide o mimojazykový faktor, ktorý dokresľuje verbálny komunikačný prejav a v mnohých prípadoch tiež charakterizuje osobnosť hovoriaceho (porov. Vymětal, 2018, s. 118). Existuje však rada ďalších vied, ktoré sa tejto problematiky bezprostredne dotýkajú, napríklad fonetika, foniatria, sémantika, prozódia, sociológia a psychológia.

4 Analýza

V nami skúmaných jazykových prejavoch komentátorov dochádzalo k využívaniu rôznych paralingvistických prostriedkov vedomo aj nevedomo. Viaceré javy často vystupovali súčasne, pričom mnohé na seba bezprostredne nadväzovali. V nasledujúcich príkladoch demonštrujeme tie, ku ktorým dochádzalo najčastejšie.⁵

4.1 Intenzita hlasového prejavu

Charakteristickým aspektom komentátorskej reči je intenzita hlasového prejavu, jeho tichosť a hlasitosť. Čím je stupeň hlasitosti vyšší, tým aktívnejší je vzťah hovoriaceho k obsahu reči. V rámci skúmaného prejavu bolo pozorované časté zvyšovanie a gradácia hlasitosti, a to predovšetkým v situáciách, keď jeden z tímov mal výraznú šancu. Tento jav môže byť v živom športovom komentovaní vnímaný ako prostriedok na zvýšenie pozornosti diváka, avšak toto zvyšovanie hlasitosti zároveň odráža osobnosť komentátora a jeho emocionálne angažovanie sa voči jednému z tímov. Hoci zvyšovanie hlasitosti môže niekedy pôsobiť neprofesionálne, v prípade komentovania športového podujatia, akým boli majstrovstvá sveta a vystúpenie poľskej futbalovej reprezentácie, bolo takéto zvýšenie hlasitosti nielen akceptovateľné, ale aj potrebné, pretože odrážalo osobnú angažovanosť komentátora. Pasivita hlasu by znamenala aj pasívny postoj komentátora k danému zápasu. Takýto monotónny prejav by mohol vyvolať dojem nudy a predovšetkým by na fanúšikov poľskej reprezentácie mohol pôsobiť zo strany komentátora veľmi nezaujato a nezaujato, čo by v prípade takéhoto podujatia vyvolalo negatívne ohlasy.

Sprievodným javom intenzity hlasového prejavu bolo časté pretiahnutie hlások, ktoré ďalej podčiarkuje komentátorovu angažovanosť v dianí zápasu.

⁵ Každý príklad obsahuje údaj o časovej stope a iniciály komentátora. Jednotlivé skúmané javy sú zvýraznené tučným písmom.

00:46:33 MB

=Álvarez Vega (.) Chavéz Chavéz niżej a przy linii tam na pozycji skrzydłowego już mamy Gallardo Herrera (.) teraz próbują wciągać polaków meksykanie Moreno (.) Moreno (.) jest **wrzutka:** zamknie **to: Lozano:** szansa teraz meksyku ale też w ostatniej chwili jednak interweniujemy skutecznie bardzo dobry powrót Szymańskiego.

00:46:59 JL

jedna sytuacja stworzona przez biało czerwonych po stałym fragmencie gry ale tak biorąc pod uwagę te ostatnie mundiale to my głównie po stałych fragmentach gry bramki zdobywaliśmy może teraz się uda z gry **Ca:sh Lewandowski: jeszcze odegranie go:l jeden do zera: Pio:tr Zieliński obejmujemy prowadzenie w al rayya:n czekaliśmy te na tę akcje długo ale doczekaliśmy się strzelamy pierwszego gola na mundialu w katarze.**

4.2 Rýchlost' a plynulosť prejavu

Ďalším ľahko rozpoznateľným aspektom reči športového komentátora sú zmeny v rýchlosti prejavu. Vzhľadom na rýchle dianie na ihrisku dochádza často aj k zrýchľovaniu prejavu. Komentátori musia tomuto rýchlemu daniu prispôbiť svoj prejav tak, aby nevynechali nič podstatné.

V rámci futbalových zápasov dochádzalo nielen k zrýchľovaniu prejavu, ale taktiež počas komentovania vznikali rôzne pauzy. Mlčanie komentátora je pre športové komentovanie charakteristické a môže mať informačnú funkciu v prípade, že situácia nevyžaduje jeho slovný komentár (porov. Mislovičová, 1994, s. 92).

V nami skúmanom materiáli dochádzalo k pauzám predovšetkým v prípadoch:

- keď sa na ihrisku nedialo nič zaujímavé a hráči si medzi sebou prihrávali

00:11:11 MB

Edson Álvarez (.) Gallardo (.) Álvarez (.) widzimy szukają tych przerzutów najpierw Montes teraz Álvarez (.) jest Lozano Polska – Saudská Arábia.

01:52:05 JL

...jest wybita piłka przez Kamila Glika (.) Al Ghannam (.) Kanno (.) jeszcze raz tutaj Al Oboud w pole karnej jeszcze raz Glik.

- keď potreboval komentátor čas na rozmyslenie, čo povedať ďalej, alebo nevedel, ktorý hráč je súčasťou akcie, prípadne chcel vymyslieť niečo originálne

00:58:16 JL

też kamień z serca spadł (.) **Bielikowi.**

00:58:27 JL

dużo butelkę wody mineralnej jest winien Szczęsnemu za tę paradę (.) bo wiadomo że nic innego tutaj (.) w tych okolicach nie wchodzi w rachubę.

00:14:35 MB

kolejna piłka na (.) naszego gracza tym razem na Piotra Zielińskiego przepraszam na: (.) Kube Kamińskiego (.) to jest w ogóle najmłodszy piłkarz w historii reprezentacji polskiej jeśli mówimy o meczach fazy pucharowej mistrzostw świata to jest najmłodszy piłkarz od momentu

kiedy (.) w 74 roku grali Zdzisław Kapka i Władysław Żmuda w konfrontacji z reprezentacją brazylii.

- keď sa začala nová akcia, kvôli ktorej musela byť prerušená predchádzajúca replika, na ktorú sa po ukončení akcie bezprostredne nadväzovalo

00:11:05 JL

no muszą państwo przyznać że Herve Renard typ (.) uwaga: zagranie w nasze pole karne zablokowane tutaj ładnie sobie polacy sytuacją poradzili taki typ który można by wziąć bez praktycznej wizyty u kostiumologa czy charakteryzacji i wrzucić go z biegu na plan jakiegoś filmu typu klejnot nilu albo pożegnanie z afryką.

Na poslednom uvedenom príklade vidíme, že na prvom mieste, hneď po obsahovej zložke komentára, je vždy aktuálny priebeh hry na ihrisku, ktorý má prednosť aj pred dokončením už začatej repliky, vďaka čomu môže dochádzať k syntaktickým a stylistickým chybám.

Do tejto podkapitoly sme zaradili taktiež repliky, ktorými komentátori na seba bezprostredne nadväzujú. V týchto prípadoch ide predovšetkým o určité zachovanie plynulosti prejavu, ku ktorému dochádza vďaka obom komentátorom. Vďaka takejto „výpomoci“ nedochádza k pauzám v strede výpovede, ale práve naopak už k spomínanému naviazaniu.

00:56:41 MB

jest Cash jest Glik jest Kiwior jest Bereszyński (.) jest Zieliński jest Kamiński chyba nie ma [Zalewskiego].

00:56:52 JM

[Zalewskiego] Zalewskiego nie widzę widzę go przy ławce rezerwowych.

4.4 Chyby v reči

Poslednou skupinou paralingvistických javov, ku ktorým dochádzalo, boli prerieknutia, opakovanie a nedokončenie slov. Opakovanie slov bolo spomedzi týchto javov v najväčšom zastúpení. V prípade prerieknutí išlo zvyčajne o zamenenie hráčov. K opakovaniu dochádzalo v rôznych prípadoch, napríklad ak komentátori chceli zvýrazniť dôležitosť svojho vyjadrenia, hráč/mužstvo sa dokázalo presadiť, alebo v prípade, že sa myšlienkovito zasekli. Nedokončenie slov bolo zvyčajne dôsledkom rýchlej výpovede komentátora alebo prípadného uvedomenia si chyby (väčšinou gramatickej). Niekedy došlo aj k viacerým chybám naraz, čo môžeme vidieť v poslednom uvedenom príklade.

01:54:06 JL

i jeszcze zmienia coś Herve Renard (.) opuszcza boisko Firas Al-Buraikan (.) nie jednak jednak tutaj nastąpiła zmiana.

01:14:38 MB

...ten który jest faulowany nie powinien strzelać [rzutów karnych].

01:14:52 JM

[nie nie] nie.

00:18:15 MB

Mbappé Mbappé Mbappé Dembélé Dembélé i w ostatniej chwili znowu świetnie go blokuje Bereszynski.

00:41:19 RP

=ale **szkoda szkoda** bo naprawdę jest sporo miejsca Griezmann niechętnie wraca (.) Rabiot też jeśli jest na początku z Piotrkim Zielińskim to po **mi- po po ominięciu** napastników Rabiot też zostaje domaga się tutaj i Szymański i Piotrek Zieliński takiego podania.

4.5 Správnosť výslovnosti domácich a prevzatých slov

Správna výslovnosť mien a priezvisk hráčov je neoddeliteľnou súčasťou profesie komentátorov. Jednou z ich úloh je dôkladne si naštudovať výslovnosť mien hráčov, trénerov a všetkých zúčastnených pred jednotlivými zápasmi, aby sa predišlo jazykovým nedostatkom, ktoré môžu ovplyvniť profesionálny dojem z komentovania. Profesionálny komentátor by mal zabezpečiť, že každé meno a priezvisko bude vyslovené správne. Organizácia UEFA dbá na správnu výslovnosť čoraz viac a pred každým dôležitým podujatím zverejňuje rôzne články a odporúčania k správnej výslovnosti jednotlivých hráčov, ktorí sa na danom podujatí predstavujú. V rámci nami skúmaných majstrovstiev sveta organizácia UEFA na svojej oficiálnej stránke nezverejnila žiadne usmernenie, avšak od roku 2023 pravidelne vychádzajú rôzne články týkajúce sa spomínanej výslovnosti. Je však nutné podotknúť, že tieto odporúčania sú určené anglicky hovoriacim komentátorom.

00:16:18 MB

...był **Mourinho** byli trenerzy wszystkich klubów i przekazywali słowa wsparcia otuchy dla reprezentantów polski dobrze im życząc na tym turnieju.

00:16:56 JM

José Mourinho ze ze szpileczką tak ja słyszałem.

V skúmanom materiáli sa v oblasti výslovnosti vyskytli len mierne chyby.⁶ Jedným z príkladov je priezvisko portugalského trénera *Mourinho*, ktoré bolo na konci vyslovené so samohláskou [o]. V európskej portugalčine by však mala byť správna výslovnosť s koncovou samohláskou [u]. Vo „svete futbalu“ sa často stretávame s nesprávnou výslovnosťou nielen tohto priezviska, ale aj samotného mena trénera *José*. Zaujímavým faktom našej analýzy bola bezprostredná situácia, v ktorej jeden z komentátorov v nadväzujúcej replike vyslovuje meno aj priezvisko trénera v súlade s portugalskou výslovnosťou.

Podobná chyba sa objavila aj v prípade mena a priezviska portugalského futbalistu Cristiana Ronalda. Rovnako ako v prípade *Mourinha*, aj priezvisko *Ronaldo* by malo byť v európskej portugalčine vyslovené s [u] na konci. Okrem toho, v prípade konsonantu „s“ by mala byť správna výslovnosť [š]. Je však dôležité poznamenať, že väčšina komentátorov vyslovuje meno tohto hráča nesprávne, so španielskou výslovnosťou, čo je v medzinárodnom futbalovom prostredí veľmi bežné. Ďalšie prípady nesprávnej výslovnosti sa týkali francúzskych mien, ktoré obsahovali spoluhlásku „r“.

Určenie príčiny nesprávnej výslovnosti mien hráčov v nami analyzovaných prípadoch nie je jednoznačné. Môže vyplývať z nevedomosti komentátorov, ich prispôsobeniu sa zaužívaným vzorcom v športovom spravodajstve a komentovaní alebo zo zvýšenej dynamiky reči, kde práve rýchle tempo komentovania vedie k výslovnostným odchýlkam.

⁶ Je nutné poznamenať, že nebolo možné overiť správnosť výslovnosti arabských mien a priezvisk vzhľadom na neovládanie arabského jazyka.

5 Záver

Paralingvistické javy v živom športovom komentári zohrávajú dôležitú úlohu pri vytváraní dynamiky a emocionálnej intenzity prenosu. Rečové prejavy športových komentátorov obsahujú zvukové prostriedky, ako sú pauzy, variácie v tempe či intenzite hlasu, ktoré zvyšujú dramatickosť športového prenosu a umožňujú komentátorom presnejšie sprostredkovať emocionálny náboj udalosti. Pri komentovaní domácej reprezentácie môže vedomé, ale aj nevedomé využívanie paralingvistických prvkov vytvoriť určitý vzťah medzi komentátorom a divákom, keďže obaja zdieľajú rovnaké emócie a prežívajú zápas s rovnakou intenzitou. Tieto techniky sú preto neoddeliteľnou súčasťou pri sprostredkovaní autentického športového zážitku.

LITERATÚRA

- KOVÁČOVÁ, Natália: *Jazyk športových komentátorov na základe jazykového materiálu z prenosov z Majstrovstiev sveta vo futbale 2022*. [online]. Diplomová práca. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. 2024. Dostupné z WWW: <https://is.muni.cz/th/o1xnv/>.
- KŘIVOHLAVÝ, Jaro: Jak si navzájem lépe porozumíme. Praha: Svoboda 1988. 240 s.
- MERGEŠ, Jozef: Kontextové parentézy v prejave športového komentátora na pozadí štruktúry komentátorského textu. In: *Jazyk a kultúra* [online]. 2012, roč. 3, č. 9. Dostupné z WWW: https://www.ff.unipo.sk/jak/9_2012/merges.pdf [cit. 2025-01-12].
- MERGEŠ, Jozef: Priamy televízny športový prenos ako sociálno-komunikačná a mediálna udalosť. In: *8. študentská vedecká konferencia* [online]. 2013, s. 914 – 915. Dostupné z WWW: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak4/subor/Merges.pdf> [cit. 2025-01-12].
- MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Špecifiká športových komentárov v televízii. In: M. NÁBĚLKOVÁ a P. ODALOŠ, eds. *VARIA III. Materiály z III. kolokvia mladých jazykovedcov*. (Modra – Piesok 2. – 3. XII. 1993). Bratislava – Banská Bystrica: SJS pri SAV a Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 1994, s. 89 – 95. Dostupné z WWW: <https://www.juls.savba.sk/ediela/varia/3/Varia3.pdf> [cit. 2025-03-10].
- SVOBODOVÁ, Ivana: K stylovému využitiu jazykových prostriedkov v televíznej reportáži. In: *Naše reč* [online]. 1992, roč. 75, č. 2, s. 72 – 77. Dostupné z WWW: <http://naserec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7060> [cit. 2025-02-10].
- VYMĚTAL, Jan: Průvodce úspěšnou komunikací: efektivní komunikace v praxi. Praha: Grada 2008. 322 s.

Použité zdroje k analytickej časti

- Polska – Meksyk [online]. Dostupné z WWW: <https://www.cda.pl/video/12523461e4>.
- Polska – Arabia Saudyjska [online]. Dostupné z WWW: <https://www.cda.pl/video/1255379179>.
- Polska – Francja [online]. Dostupné z WWW: <https://www.cda.pl/video/1262859011>.

Předložky v ústní řeči rusky mluvících občanů (Predlogi v ustnoj řeči ruskojazyčných graždan)

Angelina Krasnova

Katedra filologických studií, Filozofická fakulta,
Západočeská univerzita, Plzeň
angelin@students.zcu.cz

1 O výzkumu

Tento příspěvek se věnuje předložkám a konstrukcím s nimi v řeči ruských rodilých mluvčích žijících v Plzni a Plzeňském kraji. Materiálem pro studii posloužily záznamy mluvených projevů, které poskytla A. A. Šestáková. Nahrávky byly získány v rámci výzkumu mluvené řeči ruskojazyčného obyvatelstva Plzně a Plzeňského kraje (období od června 2016 do 03. 02. 2022). Interview se zúčastnilo 32 respondentů, z toho 2 ve dvojici, u každého trvalo cca 30-40 minut, celkem to dělá cca 16 hodin. Analýza zohledňuje nepravidelné předložkové tvary, jejichž výskyt je často způsoben vlivem Language 2, tj. češtiny, na Language 1, tj. ruštinu. Analýza zároveň přináší pokus o klasifikaci předložek.

Aktuálnost problému spočívá v potřebě zkoumání rusko-české interference, která je důsledkem rostoucího počtu ruskojazyčného obyvatelstva v České republice, které kulturně a jazykově interaguje s Čechy. Právě předložkové konstrukce jsou vzhledem ke své podobnosti a homonymii v obou jazycích velmi náchylné k jazykové interferenci a jsou zajímavým aspektem studia ruské řeči v zahraničí.

2 Pojem jazykové interference

V současné době v lingvistice existuje několik definic jazykové *interference*. Nejsouhrnnější je definice z jazykovědného slovníku pod redakcí V. N. Jarcevoj: „Interference je vzájemné působení jazykových systémů v prostředí dvojazyčnosti, vzniklé buď jazykovým kontaktem, nebo individuálním osvojením si nematěřského jazyka; projevuje se odchylkami od normy a systému druhého jazyka pod vlivem jazyka mateřského“ (Jarceva, 1998, s. 197). Tento jev je relevantní pro bilingvistu, tj. lidi, kteří studují dva (nebo více) jazyků současně nebo používají dva jazyky najednou pro komunikaci v každodenním životě. Slovo „interference“ (latinsky *interferens*, kde *inter* – mezi + *-ferens* – nesoucí, přenášející) nám již svým původem a překladem z latiny dává najevo, že některé prvky dvou různých věcí by se měly přinejmenším dostat do vzájemného kontaktu. V tomto případě se prvky jednoho jazyka kříží a pronikají do struktury druhého. Jak uvádí M. Zatovkaňuk ve své knize „Mezijazyková a vnitrojazyková interference“, *interferemy* jsou „nepatřičné jazykové prvky, které pronikly z mateřského jazyka (dominantního jazyka) do jazyka, kterému se učíme, nebo z jazyka, kterému se učíme, do jazyka mateřského“ (Zatovkaňuk, 1979, s. 32).

S. E. Kuz'mina však ve svém článku „O pojmu jazykové interference“ píše, že jazyková interference se projevuje dvěma způsoby, – je to prostřednictvím „vzájemného ovlivňování systémů kontaktních jazyků (interlingvální, jak bylo popsáno výše) a jednotek jednoho jazyka (intralingvální interference), které se projevují odchylkami od normy v tvorbě a vnímání řeči“ (Kuz'mina, 2008, s. 37). Na rozdíl od přepínání kódů se vyznačuje ne náhlým a

spontánním přechodem z jednoho jazyka mluvčího do druhého, ale konkrétně „modifikací gramatických, syntaktických nebo fonetických forem jednoho jazyka pod vlivem druhého“ a „uplatněním norem různých jazyků na jeden a ten samý jazykový jev“ (Bagana, Blažević, 2010, s. 66). Tento jev je ztotožňován s chybami samotných mluvčích. Výzkumník A. L. Pumpyanský zdůraznil následující hlavní příčiny chyb v bilingvální řeči: 1) nejednoznačnost slov: při překladu/používání v řeči existuje tendence myslet si, že každé slovo má pouze jeden význam; 2) grafická podobnost: slova, která jsou si pravopisně podobná, jsou mylně interpretována stejným způsobem; 3) analogie: v praxi není vždy možné správně použít analogie z mateřského jazyka; 4) konkretizace: někdy jsou slova vykládána příliš úzce, bez ohledu na jejich kontextový význam; 5) nedostatek ekvivalentů: někdy je obtížné najít přesný ekvivalent pro některé termíny a výrazy; 6) neznalost specifik: ne vždy se berou v úvahu stylistické zvláštnosti textu a způsoby jeho přenosu do mateřského jazyka (Pumpyanský, 1962, s. 5).

3 Výzkumná část

Předložka *na* (*на*)

Na základě ústního projevu respondentů lze zaznamenat, že v projevu respondentů se vyskytovala určitá frekvence užívání určitých předložek, které podléhaly interferenci. Nejvyšší frekvenci užití, a to 13 z 28, což je o něco méně než polovina případů zjištěných ve výzkumu, má předložka *na* (*на*). V ruštině a češtině má mnoho kontextově závislých významů a díky bohaté sémantice se používá k vyjádření „situačnosti“: lexém s významem pohybu nebo umístění, předložka *na* (*на*) plus 4. nebo 6. pád. Používá se k vyjádření různých prostorových, časových, cílových a jiných vztahů. Níže jsou uvedeny příklady nesprávného použití předložky *na* (*на*) respondenty:

nesprávné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v češtině	zaznamenané změny
„донести <u>на</u> полицию“	„донести <u>в</u> полицию“	„donest/ podat (dokument) <u>na</u> policii“ nebo přeneseně ve smyslu „stěžovat si“: „nahlásit (to) <u>na</u> policii“	variace a rozdíly ve výsledném překladu do češtiny, bez dalšího kontextu nelze jednoznačně říci, co měl respondent na mysli; nedok. sloveso a 4. p. zůstávají
„ездил <u>на</u> полицию“	„ездил <u>в</u> полицию“	„jela (jsem) <u>na</u> policii“ nebo „byla (jsem) <u>na</u> policii“	nedok.sl. a 4. p. zůstává, 6. p. ve 2. případě
„дают <u>на</u> полиции“	„дают <u>в</u> полиции“	„dávají <u>na</u> policii“	nedok. sl. a 6. p. zůstává
„были <u>на</u> полиции“	„были <u>в</u> полиции“	„byli(y) <u>na</u> policii“	nedok. sl. a 6. p. zůstává

„выйти <u>на</u> пиво“	„выйти <u>попить</u> пиво“	„jít <u>na</u> pivo“	změna dok. sl. na nedok.sl., 4.p. zůstává předložka je nahrazována infinitivní konstrukcí a odpadá
„поступил <u>на</u> магистратуру“	„поступил <u>в</u> магистратуру“	„zapsal se <u>na</u> magisterský program“ nebo „(on) se dostal <u>do</u> magisterského programu/studia“ analogie „(on) se dostal <u>na</u> univerzitu“	první a poslední česká varianta si zachovává 4. p., zatímco prostřední varianta je užívána ve 2. p.; klíčové je to české substantivum, se kterým se používá předložka
„ <u>на</u> магистратуре не было“	„ <u>в</u> магистратуре не было“	“ <u>на</u> magisterském programu neměli(y) jsme...” nebo „ <u>v</u> magisterském studiu nebylo...”	variace v používání předložek (klíčové je to české substantivum, se kterým se používá předložka); nedok. sl. a 6. p. zůstává

„продолжила <u>на</u> магистратуре“	„продолжила (обучение) <u>в</u> магистратуре“	„pokračovala (jsem) <u>ve</u> magisterském studiu“ nebo „pokračovala (jsem) magisterským studiem“	změna dok. sl. na nedok. sl., 6. p. zůstává, nebo se mění na 7. p. a předložka odpadá
„ждать <u>на</u> госучреждениях“	„ждать <u>в</u> госучреждениях“	„čekat <u>на</u> úřadech“	nedok. sl. a 6. p. zůstává
„поступают <u>на</u> университет“	„поступают <u>в</u> университет“	„dostávají se <u>na</u> univerzitu“	nedok. sl. a 4. p. zůstává
„побывала <u>на</u> Моравии“	„побывала <u>в</u> Моравии“	„byla (jsem) <u>на</u> Moravě“	změna dok. sl. na nedok. sl., 6. p. zůstává
„(мне)зависело <u>на</u> оценках“	„мне были важны оценки“	„záleželo mi <u>на</u> známkách“	6. p. zůstává, v ruské verzi se mění na 1. p. i odpadá předložka, nedok. sl. zůstává

„адаптированную <u>на</u> русс... <u>под</u> русский вкус“	„адаптированную <u>под</u> русский вкус“	„adaptovaný <u>na</u> ruský vkus“	respondent se opravuje; 4. p. zůstává
--	--	-----------------------------------	--

Tabulka 1 Nesprávné použití „na“

Je vidět, že tato předložka se často používá u podstatných jmen označujících názvy obcí, budov a institucí, které ruskojazyční cizinci často používají ve svém hovorovém jazyce. Obvykle se předložka *na* používá s názvy institucí v češtině, a proto jsou takové konstrukce respondenty přenášeny do jejich rodného jazyka L1, což je ruština.

Předložka *в* (в)

Další nejčastější (6 z 28) předložkou, kterou respondenti používali, je *в/ve* (в). Tato předložka má určitou zvláštnost v tom, že se její užití v obou jazycích částečně překrývá s předložkou *na* (на). Nejčastěji se *в* (в) používá k vyjádření umístění v něčem, v nějakém prostoru, označuje časový interval nebo jeho úsek. Kromě toho je předložka *в* (в) nepostradatelná při popisu stavu nebo způsobu chování. Tato předložka se používá ve kontextu 4. a 6. pádu. Níže jsou uvedeny

nesprávné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v češtině	zaznamenané změny
„сидеть <u>в</u> партах“	„сидеть <u>за</u> партами“	„sedět <u>v</u> lavicích“	změna 6. p. na 7. p., nedok. sl. zůstává
„то, <u>в</u> каком языке мы учимся“	„то, <u>на</u> каком языке мы учимся“	„že <u>v</u> jazyce, <u>ve</u> kterém se učíme“	6. p. a nedok. sl. zůstávají
„ходим <u>в</u> природе“	„ходим <u>на</u> природе“ nebo „ходим <u>на</u> природу“	„být <u>v</u> přírodě“ nebo „procházet se <u>v</u> lese/parku“	změna 6. p. na 4. p, nedok. sl. zůstává
„работала <u>в</u> позиции“	„работала <u>в/на</u> должности“	„pracovala (jsem) <u>на</u> pozici“	6. p. a nedok. sl. zůstávají
„(свои) <u>в</u> ... <u>на</u> работе“	„(свои) <u>на</u> работе“	„naši (lidé) <u>v</u> práci“	respondent se opravuje; 6. p. zůstává
„комнатка <u>в</u> улице“	„комнатка <u>на</u> улице“	„pokojíček <u>v</u> ulici“	6. p. zůstává

příklady nesprávného použití předložky *в* (в) respondenty:

Tabulka 2 Nesprávné použití „в“

Předložka z/ze (из-за, с/со, на, от, по)

3. místo ve frekvenci použití má předložka z, a to 3 z 28 případů ve výzkumu. Z používáme v kontextu 2. pádu; tato předložka nese několik různých významů: význam se vztahuje k místu, odkud se děj odehrává, k materiálu, k časovému období nebo k nějaké příčině. Níže jsou uvedeny příklady chybného použití předložek:

nesprávné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v češtině	zaznamenané změny
„нельзя <u>з</u> безопасносних дуводов“	„нельзя <u>по</u> соображениям безопасности“	„nelze <u>z</u> bezpečnostních důvodů“	změna 2. p. na 3. p.
„выпуску о бездлужности <u>с</u> финанчака“	„справку об отсутствии задолженности <u>из</u> налоговой службы“	„výpis o bezdlužnosti <u>z</u> finančáku“	2. p. zůstává
„(у меня) <u>с</u> этого депрессии постоянные“	„(у меня) <u>из-за</u> этого депрессии постоянные“	„(mám) <u>z</u> toho neustálé deprese“	2. p. zůstává

Tabulka 3 Nesprávné použití „s“ / „z“

Níže jsou uvedeny příklady nesprávného použití jednotlivých případů předložek, nicméně i když nemají v praxi vysokou frekvenci užití, tvoří také vrstvu aktivních bohemistických konstrukcí (českých slov, slovních spojení nebo výrazů, které se dostaly do lexika ruštiny nebo jiných jazyků):

nesprávné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v ruštině	správné vyjádření v češtině	zaznamenané změny
„ <u>над</u> пятьдесят лет — восемь месяцев, а <u>над</u> шестьдесят — одиннадцать месяцев“	„ <u>свыше</u> пятидесяти и лет — восемь месяцев, а <u>свыше</u> шестидесяти — восемь месяцев“	„ <u>nad</u> padesát let — osm měsíců, а <u>nad</u> šedesát let — jedenáct měsíců“	4. p. se mění na 2. p.
„раньше жилое лучше <u>за</u> коммунистов“	„раньше, <u>во</u> времена коммунистов, жилое лучше“	„dříve <u>za</u> коммунистů se žilo lépe“	nedok. sl. zůstává, 2.p. zůstává, předložka se mění na složenou předložku
„был <u>по</u> школе“	„был <u>после</u> школы“	„byl <u>po</u> škole“	6. p. se mění na 2. p. nedok. sl. zůstává

„заезд <u>мимо</u> чешского государства“	„поездка <u>за</u> пределы чешского государства“	„zájezd <u>mimo</u> český stát“	2. p. se mění na 4. p.
„решение <u>подлэ</u> этих тестов“	„решение <u>в соответствии с</u> этими тестами“	„řešení <u>podle</u> těchto testů“	předložka se mění na složenou předložku, 2. p. se mění na 7. p.
„есть <u>у</u> Кауфланду“	„есть <u>в</u> Кауфланде“ nebo „есть <u>у</u> Кауфланда“ ve smyslu „ <u>nedaleko</u> “, „ <u>vedle</u> “	„je <u>y</u> Kauflande“, nebo „je <u>u</u> Kauflandu“	2. p. se mění na 6. p. nebo se nemění ve 2. případě

Tabulka 4 Nesprávné použití jiných předložek

4 Závěry

V rámci studie bylo provedeno 30 rozhovorů s 32 respondenty (2 z nich ve dvojicích), každé v délce 30-40 minut. Malý počet zjištěných chyb v oblasti užívání předložek (konkrétně 28) je dán chybovostí výzkumu: za prvé, při nahrávce se respondenti snaží mluvit správněji a pečlivěji dávají pozor na svůj mluvený projev, za druhé – prostým pozorováním v běžné, plynulé komunikaci mají lidé tendenci zkracovat/modifikovat své lexikum (ústně i písemně) s využitím češtiny. Tento výzkum poukazuje na typické a nejčastější případy chyb, které pronikají do ruské řeči.

V oblasti rusko-českých předložek existují dva hlavní typy interference: první ovlivňuje vzájemnou záměnu předložek v rámci jednoho jazyka (*в – на, о – за* apod.) v důsledku historického užití, nářečí. A druhý ovlivňuje mezijazykovou záměnu, kdy v důsledku častého užívání konstrukcí z češtiny mluvčí zapomíná na ekvivalentní užití v ruštině. Je to způsobeno potřebou mluvčího rychleji sdělit myšlenku oponentovi (některá slova v ruštině znějí déle než v češtině, například: *podle – в соответствии с, за – во времена* apod. Často v praxi tyto interferenční chyby mění morfologický a syntaktický význam původního vyznění řečeného.

Na základě osobního pozorování a zkušeností se předpokládá, že tyto řečové chyby souvisejí nejen s mezijazykovou interferencí, která je sama o sobě odchylkou od normy podle Rosenzweiga a je přenosem pravidel jednoho jazyka do druhého (Rosenzweig, 1972, s. 28), ale také s každodenním komunikačním prostředím mluvčího. Např. každodenní ústní praxe češtiny vede k vytěsnění užívání ruštiny jako L1, slovní zásoba mluvčího se obohacuje o novou lexiku a někdy i nesprávnou morfologii (skloňování, zkratky, pořádek slov, zdvojené významy slov). To souvisí s častým užíváním nesprávné morfologie rodilými mluvčími češtiny jako L1 a je samostatným zajímavým aspektem pro lingvistický výzkum.

LITERATURA

JARCEVA, Viktoria Nikolajevna: Jazykoznanije. Bol'šoj enciklopedičeskij slovar'. Gl. red. 2-e izd. Moskva: Bol'shaja Rossijskaja enciklopedija, 1998.
PUMPYANSKÝ, Alexej Leonidovič: Čtenije i perevod anglijskoj naučnoj tehničeskoj literatury: leksika, grammatika, fonetika. Moskva: Akademiya nauk SSSR, 1962.

ROSENZWEIG, Viktor Julijevič: Jazykovyje kontakty: Lingvističeskaja problematika. Leningrad: Nauka, 1972.

ZATOVKAŇUK, Mikuláš: Mezijazyková a vnitrojazýková interference. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.

ZDROJE

BAGANA, Jerome a BLAŽEVIČ, Julia Sergejevna: K voprosu o perekl'učenii kodov. Voprosy žurnalistiki, pedagogiki, jazykoznaniya. 2010. № 12 (83). Dostupné online z: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-pereklyuchenii-kodov>. [cit. 2024-11-17].

KUZ'MINA, Světlana Evgenievna: O pon'atii jazykovoj interferencii. Aktual'nyje problemy filologii i pedagogičeskoj lingvistiki. 2008. № 10. Dostupné online z: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatii-yazykovoy-interferentsii/viewer>. [cit. 2024-11-17].

Вплив мовної політики та суспільства на власні назви у сфері послуг періоду російсько-української війни

Людмила Кравченко, Алла Титок

Навчально-науковий інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
l.kravchenko@knu.ua
allatytok@gmail.com

1 Вступ

Сфера українського бізнесу має безпосередній зв'язок із соціальною та політичною сферами суспільства. Щодня ми відвідуємо певні установи, перебуваємо в соціумі, тож взаємовплив покупців та виробників, споживачів та власників бізнесу є обов'язковим.

Актуальність дослідження. Унормування усіх груп власних назв у сфері послуг є важливою проблемою в Україні впродовж останніх тридцяти років. Саме тому актуальність нашого дослідження вбачаємо в нагальній потребі аналізу процесу змін онімів зі сфер харчової та легкої промисловості, культури, освіти, медицини. А оскільки цей процес не чітко регулюється законодавством України, на відміну від зміни географічних назв, то тема нашої роботи набуває суспільної ваги.

Мета роботи – простежити вплив мовної політики та активних соціальних процесів в українському суспільстві на перейменування у сфері побутового обслуговування упродовж останніх 10 років, зокрема й на зміну комерційних назв після початку широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України. Об'єктом дослідження стали комерційні назви до та після процесу перейменування, зокрема 182 оніми – 91 колишня назва та 91 змінений онім. Перейменування потребували переважно назви різних закладів та установ (58 одиниць), назви окремих одиниць товару (21 найменування) та назви торговельних марок (10 найменувань); найменше цей процес торкнувся онімів з мережі «Інтернет» (2 одиниці). Також матеріалом нашого дослідження стали щорічні аналітичні звіти «*Становище Української мови в Україні*» за 2011–2020 роки громадської організації «Простір свободи». Джерелами матеріалу – ресурси соціальних мереж «Інстаграм», «Фейсбук», «Ютуб», системи обміну повідомленнями «Телеграм», сайти новин, офіційні сторінки компаній та територіальних громад.

Методика дослідження поєднує загальнонаукові методи, зокрема індукцію та дедукцію, аналіз та синтез, порівняння, узагальнення, і власне лінгвістичні методи: зіставний та описовий. Для узагальнення результатів використано методи кількісних та статистичних підрахунків.

2 Виклад основного матеріалу

2.1 Передумови та причини зміни власних назв у сфері послуг

Процес зміни комерційних назв не почався несподівано та невмотивовано. Проблема регулювання мови торговельних марок існувала чи не від моменту здобуття державою

незалежності, оскільки від радянського минулого Україна отримала колоніальну спадщину з нав'язаними російськими наративами.

Позиція суспільства є визначальною для сфери бізнесу впродовж всього періоду взаємодії підприємств зі споживачами, адже користувачеві треба запропонувати продукт так, щоб з'явилося бажання його придбати. Зауважмо, що вивіски, таблички і написи здійснюють інформування потенційних споживачів про представлені товари чи послуги компаній, і водночас вони є безпосередніми носіями товарних знаків. Компанії та заклади сфери послуг звертають увагу на думку потенційних покупців, які зі свого боку завжди готові висловити невдоволення чи протест щодо діяльності підприємства.

З огляду на викладене, можемо виділити дві основні причини процесу перейменування:

1) суспільний запит на проведення змін, пов'язаний із позитивними й негативними суспільними зрушеннями, що є великими потрясіннями для українців та змушують їх переглянути свої цінності й кардинально змінити світогляд; такими подіями вважаємо момент ухвалення Акту проголошення незалежності України, Помаранчеву революцію, Революцію гідності, анексію Криму й збройну російську агресію на території Донецької та Луганської областей, широкомасштабне вторгнення російських військ на територію України;

2) зміни в законодавчій базі, які відбулися під тиском громадськості: були ухвалені закони, що закріплюють функціонування української мови в різних сферах суспільного життя та обмежують використання окремих слів у власних назвах.

Щодо останньої причини, яка стала наслідком першої, ми можемо виділити шість основних Законів, що були ухвалені чи доповнені змінами впродовж останніх 10 років і мали вплив на формування та трансформацію онімів:

1) Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 2015 року (Про засудження, 2015);

2) Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 2019 року (Про забезпечення, 2019);

3) Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» від 2022 року (Про заборону, 2022);

4) Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» від 2023 року (Про засудження та заборону, 2023);

5) зміни до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 2023 року (Про охорону, 1993);

6) зміни до Закону України «Про рекламу» від 2023 року (Про рекламу, 1996).

2.2 Зміни власних назв у сфері послуг до 2014 року

Упродовж сімдесяти років радянської окупаційної влади на території України власні назви доволі успішно виконували функцію формування спільної для всіх республік радянської людини, стираючи українську національну ідентичність і просуваючи російські наративи в топоніміконі, у культурному та соціальному просторі України. І навіть після проголошення Незалежності в 1991 році на формування ергонімів та хрематонімів і далі, блокуючи українські ментальні коди, продовжувала впливати російська пропаганда, одна з частин якої – нав'язування українцям ідей про спільні з росіянами культуру, мову, територію, історичну пам'ять та міфи (Кравченко – Петрів, 2022, с. 39). Понад двадцять років значна частина власних назв функціонувала або недержавною мовою, або ж була створена з недотриманням норм української мови, або містила чужі символи. З одного боку, це можна трактувати як залишки радянської доби, коли будь-чому українському не давали можливості існувати й розвиватися, а з іншого – такі оніми були свідомим пропагуванням і навіюванням чужої культури, які й далі продовжували розмивати українську національну ідентичність.

Особливої шкоди для іменувань у сфері бізнесу завдав Закон України «Про засади державної мовної політики», ухвалений у 2012 році (Про засади, 2012), що надавав можливість використовувати російську мову як регіональну на рівні з українською. Виробники товарів, спираючись на нього, почали створювати продукцію з назвами російською мовою для внутрішнього та зовнішнього споживчого ринку. На щастя, такі назви викликали негативну реакцію суспільства, тому виробники змушені були враховувати вимоги покупців. Позитивним прикладом адекватної відповіді підприємства на запити споживачів є компанія з виробництва солодоців «*Roshen*», яка зазнала осуду, коли в 2012 році почала друкувати назви своїх товарів російською мовою замість української. Менеджери компанії зрозуміли свою помилку й відреагували миттєво: підприємство одразу повернулося до назв товарів українською мовою, адже українські покупці свідомо обирали продукцію лише з написами державною мовою (Щербаченко, 2012).

Відсоткове представлення української мови у власних назвах сфери бізнесу скорочувалося не лише під впливом російської мови, а й завдяки моді на іншомовні слова. Якщо назви продуктів і марок недержавною мовою можна пояснити зацікавленням виробника реалізувати продукцію за кордоном, то ергоніми, написані чужою мовою всередині країни, демонструють захоплення українців усім іноземним. Зокрема, у 2012 році в місті Рівне журналісти фіксували написи, оформлені англійською, італійською, російською мовами, а також назви, транслітеровані зі словацької, іспанської та інших мов: салон краси "*Golden lady*", багатоповерхівка "*Manhattan*", магазини "*Сervo sport*", "*Avanti*" та "*Золотой век*" (Мельничук, 2012). На наш погляд, такі назви є недоречними ні для внутрішнього споживача, ні для іноземних туристів, які прагнуть передусім відчувати дух тієї країни, де вони мандрують. Щоб мати попит у населення, найменування у сфері послуг мають не лише відображати світогляд власників компаній, але й бути природною частиною соціуму, реагувати на найменші зміни в житті людей, оскільки вони є головними споживачами товарів. Тому чіткість та доречність власних назв є важливими умовами успішної реалізації продукції компанії. Якщо слова з активного лексикону народу є носієм його духовної культури, то власні назви є ключовими словами, які цю культуру презентують іноземцям.

2.3 Зміни власних назв у сфері послуг після початку війни Росії проти України

Свідомі кроки трансформації мовних кодів, закарбованих у власних назвах, простежуємо від 2014 року. Процес пришвидшили історичні події, серед яких Революція гідності,

анексія Криму та початок збройної агресії російських військ на території Луганської та Донецької областей. Усвідомлення українців як окремого народу зі своєю історією та ідентичністю розпочалося саме з ініціативи суспільства, на вимогу якого компанії змушені були зробити радикальні зміни щодо звичних назв. Власники підприємств та окремі територіальні громади активно проводили процес декомунізації й таким чином стирали з життя українців епізоди, навмисне нав'язані радянською пропагандою.

Під тиском суспільства в 2015 році був увалений Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Про засудження, 2015), після чого з полиць українських магазинів зникли продукти з назвами "Брежнєвські" сардельки, "Кремлівська" ковбаса, "Сибірські" пельмені, "Радянські" сосиски (Грабовський, 2019; Декомунізувати, 2016). Зміни відбулися попри те, що не всі керівники підприємств були готові активно здійснювати перейменування, оскільки не хотіли витратити кошти на проведення рекламних кампаній для популяризації нових назв (Під декомунізацію, 2016). Наприклад, торговельна марка "Родина" змінила назву ковбаси з "Кремлівської" на "Старокиївську" ще до 2022 року, однак на сторінці сайту компанії ще й досі вказані обидві назви цього продукту.

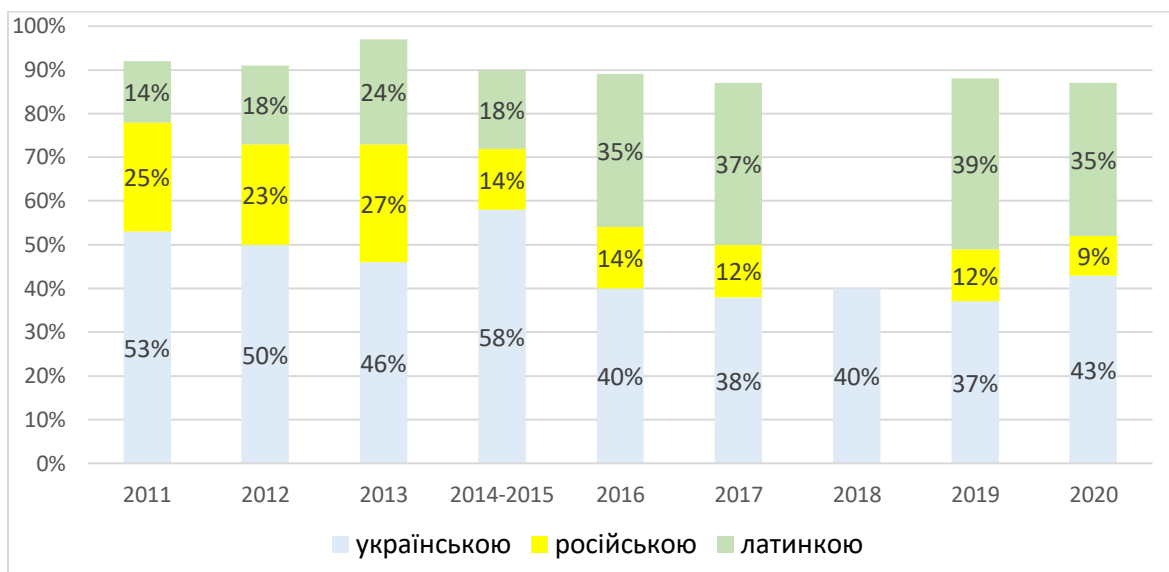
Згодом українці усвідомили важливість української мови та вимагали законодавчого закріплення її статусу. У 2019 році був ухвалений Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що регулює використання української мови в різних сферах суспільного життя (Про забезпечення, 2019). Відповідно до нього, інформацію для загального ознайомлення виробники мають подавати державною мовою (стаття 28 пункт 1). Це стосується й інтернет-представництв різноманітних установ та організацій (стаття 27 пункт 6). Однак у Законі зазначено, що таку інформацію можна дублювати іншими мовами, але її обсяг не повинен перевищувати оригінальний текст, а «торговельні марки (знаки для товарів і послуг) використовуються в тому вигляді, у якому їм надана правова охорона» (стаття 42 пункт 1). Це дозволяє власникам підприємств створювати таку назву, яка буде відповідати його побажанням та відображатиме його мовну картину світу.

Загалом Закон позитивно вплинув на мовний ландшафт українських населених пунктів, адже він сприяв появі нових українських назв у сфері бізнесу та перейменуванню колишніх, що містили написи російською мовою і як наслідок – символи російської культури.

Використання мов для оформлення назв підприємств сфери бізнесу в динаміці можна простежити в аналітичних звітах громадської організації «Простір свободи». Щорічні дослідження «Становище Української мови в Україні» демонструють зміни, що відбувалися впродовж 2011–2020 років. Отримані показники допомагають «окреслити становище української мови в різних сферах суспільного життя», простежити «тенденції, пов'язані з розширенням чи звуженням вживання української мови» (Укрінформ, 2019). Одним із аспектів дослідження був моніторинг української мови в закладах харчування великих міст України, що дав можливість з'ясувати, скільки установ мають вивіски, написані українською, російською та іншими мовами.

На основі аналізу даних дослідження та графічного представлення їх у виданні Texty.org.ua (Моніторинг, 2018; Українська, 2012; Українці, 2020; Шамайда, 2016) ми створили діаграму, за допомогою якої можна простежити, як упродовж 10 років

змінювалися тенденції щодо використання мов для оформлення назв закладів харчування (див. діаграму 1).

Діаграма 1 Мова вивісок закладів харчування

Діаграма є унаочненням функціонування української мови у сфері бізнесу впродовж 2011–2020 років, зокрема вона демонструє показники, які стосуються передусім мови оформлення ергонімів. На жаль, ми спостерігаємо зменшення використання української мови у сфері послуг, реклами та торгівлі на багатьох зрізах. Кількість вивісок російською мовою за 10 років також зменшилася в понад 2 рази, але для представлення закладів харчування зростає показник використання латинки.

Окрім вивісок, оформлених українською, російською мовами та латинкою, до категорії «інші» ми зараховували назви, що представлені іншими способами письма, чи назви, що поєднують кілька мов. У 2019 році були зафіксовані назви англійською, італійською, французькою, грузинською, вірменською та арабською мовами (Укрінформ, 2019). Важливо також зауважити, що до назв, зафіксованих українською мовою, належать також ті, що мають однакове написання українською та російською мовами, оскільки невідомо, яку саме мову використали власники бізнесу для їхнього оформлення.

На діаграмі бачимо, що суттєве збільшення назв, оформлених українською мовою, і зменшення майже вдвічі назв, оформлених російською мовою, відбулося в 2014–2015 роках, що можемо пов'язати з початком війни Росії проти України, зокрема анексією Криму та збройною агресією російських військ на території Донецької та Луганської областей. Унаслідок цих подій сталися кардинальні зміни не лише в ментальній, а й у мовній свідомості українців, що відображено в мовному представленні власних назв.

Показник назв, оформлених латинкою, упродовж усіх десяти років невинно зростає, а в 2019 році він навіть перевищив кількість вивісок, поданих українською мовою. Це демонструє неабияке захоплення українців іноземними назвами та вплив глобалізаційних процесів на сферу обслуговування.

Далі помічаємо, що збільшення кількості назв українською мовою припадає на 2020 рік, коли набув чинності Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" і дія його окремих статей суттєво позначилася на сфері бізнесу і

відповідно на мовному ландшафті наших міст. Цього ж року кількість написів як російською мовою, так і латинкою відчутно зменшилася.

Особливо варто відзначити активність громадян у процесах, що передували перейменуванню тих чи тих об'єктів сфери бізнесу. Небайдужі українці одразу звертали увагу на недотримання правил функціонування української мови у сфері обслуговування і подавали відповідні скарги до Уповноваженого із захисту державної мови. Наприклад, завдяки таким діям заклад харчування «*Італійське кафе "Руккола"*» прибрав зайву літеру "к" з назви, щоб уникнути російської мови, і змінив назву на "*Рукола*". Однак не всі заклади цієї мережі зробили таку зміну. І навіть на початку 2024 року в столиці поблизу станції метро "Либідська" була вивіска "*Руккола*". Іншим прикладом є зміна назви кав'ярні "*Why not?*" на українську версію "*Чому б ні?*" в Острозі в 2021 році (Нікітчук, 2021).

Іноді процес перейменування проходив у кілька етапів. Наприклад, у торговельно-розважальному центрі в Києві на зміну першій назві "*Більшовик*" з'явилася назва "*Космополіт*" зі збереженням шрифтом та радянським стилем, згодом її адаптували до "*Cosmopolite*", обравши інший шрифт і змінивши кольорове наповнення. Зрештою, наступним і останнім на сьогодні варіантом є сучасна назва центру "*Cosmo Multimall*". Цей приклад демонструє, як іноземні назви активно заходять в український мовний простір.

Разом із невпинним розширенням міжнародних зв'язків між державами та компаніями збільшується й інтернаціональна взаємодія. Не лише наші підприємства з'являються на українському ринку, але й іноземні товариства пропонують свої товари та послуги українському споживачеві (Дідур, 2014, с. 462). Лексичне наповнення назв магазинів та назв товарів виходить за межі розуміння однією культурою: назви стають інтернаціональними та загальновідомими, однак такі кроки не всі громадяни сприймають і розуміють. З одного боку, назви іноземними мовами для середовища бізнесу демонструють свою відкритість щодо реалізації товару за межами України та готовність поширювати українську продукцію в різних країнах, а з іншого – споживачі сприймають такі назви через призму маркера "*свій – чужий*" і не певні, якою є якість невідомого раніше товару чи послуги та хто є його справжнім виробником.

Отже, відповідно до продемонстрованих графіків змін мовних уподобань українців у назвах закладів, на жаль, до 2019 року простежувалася тенденція до зменшення української мови у сфері послуг, реклами та торгівлі (2011 рік – 53% від усіх назв, 2013 – 46%, 2016 – 40%, 2019 – 37%). Кількість вивісок, написаних російською мовою, за 10 зазначених років зменшилася вдвічі і більше (від 25% у 2011 році до 12% у 2019 та 9% у 2020 році), однак значно зросло використання латинки для представлення закладів харчування (2011 рік – 14%, 2020 рік – 35%). А вже із 2020 року частка українськомовних назв під дією законодавчої бази України невпинно зростала й особливого піку досягла після лютого 2022 року.

2.4 Зміни власних назв у сфері послуг після широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України

Початок широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України кардинально вплинув на мовну свідомість українців. Українська мова врешті здобула статус першості не тільки в нормативних документах, але й активно заповнила простір повсякденного спілкування. Суспільство почало прирівнювати мову онімів до походження товару і його виробника, тому багато товарів з назвами російською мовою

українці пов'язували із країною-агресоркою й ігнорували таку продукцію, не купуючи її. Задля утримання українського споживача компанії додавали до товарів наліпки у формі серця кольору нашого прапора з написом «Український продукт».

А. Причини зміни власних назв після початку широкомасштабної війни

Вимога населення зміни назв, що написані російською чи білоруською мовами, стала однією з причин перейменування продуктів, компаній та закладів. Така вимога була підкріплена ухваленням низки законів, що вимагали дотримуватися української мови у сфері надання послуг та забороняли використовувати символи російської імперської політики. Найактивніший етап процесу перейменування почався саме в 2022 році. Попередні етапи, що відбувалися після проголошення Незалежності, були повільними, тоді як останній охопив усі сфери бізнесу, велику кількість назв і проходив за активної підтримки суспільства. Він є деімперіалізаційним та має на меті передусім позбутися російських ідеологем та мовних кодів ворожих до нас держав, зокрема російської та білоруської мови в назвах.

Після ухвалення в 2023 році Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Про засудження та заборону, 2015) вслід за перейменуваннями географічних назв, які містили вказівки на слова, об'єкти та осіб, що безпосередньо асоціювалися із державою-агресоркою, або ці топоніми були оформлені з порушенням орфографії української мови, державні організації та комерційні компанії теж були змушені змінювати назви своїх підприємств, товарів чи послуг таким чином, щоб вони не мали елементів символіки російської держави або не містили помилок.

Змін потребували назви з різних сфер життя українців. Згідно з щорічним публічним звітом Уповноваженого із захисту державної мови, кількість скарг на недотримання функціонування української мови як державної у сфері реклами та інформації для загального ознайомлення, представленої вивісками, табличками, написами, постійно зростає. У 2021 році надійшло 393 скарги (це 11 % серед загальної кількості звернень) (У 2021 році, 2022), за 2022 рік отримано 435 заяв (15,3 %) (Річний, 2022), упродовж 2023 року зареєстровано 557 звернень (15%) (У 2023 році, 2024). Дані демонструють не лише збільшення кількості порушень, але й підвищення мовної свідомості громадян, що небайдужі до дотримання законів у своїй державі, готові виявляти недоліки й робити все для зменшення їх кількості.

Отже, до останнього етапу перейменування, що триває від 2022 року, залучені три важелі: 1) споживачі, що економічно визначають долю товарів; 2) законодавство, що регулює використання мови та символів у сфері власних назв; 3) активні громадяни, що змушують керівників підприємств дотримуватися законодавства й змінювати оніми відповідно до правил української мови.

Б. Мовне оформлення власних назв

Аналіз зібраного нами онімного матеріалу, а саме 91 назви до процесу перейменування та 91 її відповідника після, показав, що назви російською та білоруською мовою повністю були замінені, а разом з ними й назви, написані українською мовою, які пов'язують свідомість українців з країною-агресором, наприклад: торговельна марка "*Мелочи жизни*"; ковбаса "*Московська*".

Мовне оформлення новоутворених онімів сфери бізнесу засвідчило суттєве збільшення кількості назв, зафіксованих українською мовою, а саме 81 онім (89 % від усіх перейменувань): хліб "*Азовський*", магазин "*Паляниця*". Однак зросла частка назв, написаних латинкою, зокрема 10 онімів (11 %), серед яких 4 – це слова та словосполучення, що повністю відповідають правопису англійської мови (лінійка засобів догляду "*Silky hands*"), 5 є транслітерованими українськими назвами (житловий комплекс "*Dobre Misto*", український відповідник "*Добре місто*"), 1 назва – це транслітерація російського слова, записана поєднанням символів кирилиці та латинки (медичний заклад "*Zdravo*"). Кількість онімів, оформлених українською мовою, збільшилася завдяки зникненню назв, написаних російською та білоруською мовами, але варто наголосити, що й кількість назв, переданих латинкою, теж не виправдано зросла. Проблемними залишилися також ергоніми, написання яких російською та українською мовами графічно збігається, але асоціативно вони належить «до знаків російської/радянської культурної традиції», як наприклад, магазин дитячих товарів "*Антошка*" (Шапран, 2018, с. 35).

Трансформації онімів, пов'язані зі зміною їхнього мовного оформлення та відмежуванням від ідеологічно ворожих знаків, відбувалися чотирма способами: створення нового найменування, переклад колишньої назви, заміна в назві російських морфем українськими, графічна адаптація оніма. Усі шляхи зміни власних назв у сфері обслуговування детально описані в нашій статті (Кравченко – Титок, 2024), тому вважаємо за доцільне висвітлити реакцію українського суспільства на всі ці зміни.

В. Реакція суспільства на перейменування

Українські громадяни після широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України самі ініціювали процес перейменування товарів, закладів та установ, тож споживачі позитивно сприйняли всі нові назви, які не суперечили правописним нормам української мови та відображали рідний ментальний код. Схвалення здобули підприємства та компанії, що швидко оновили асортимент продукції й відмежувалися від ідеологічно ворожих та імперських назв. Однак траплялися випадки й невдалих заміन, на які виробники отримали різні відгуки та різку реакцію покупців. Разом із позитивними тенденціями в перейменуванні системи товаронімів та хрематонімів на лінгвістичний несмак або недоречний «комерційний креатив», що отримав назву «байрактарщина», указувала Т. Космеда, детально розглянувши чималу кількість перейменованих маркетингових знаків (Космеда, 2024, с. 491–500). Такі оніми стали проміжним етапом у процесі перейменування, вони показали недоліки й прорахунки у створенні назв, значну частину яких доволі швидко ще раз замінили.

Невдалі назви виникали, коли виробники та керівники підприємств у нових онімах намагалися апелювати до патріотизму, трагічних подій війни, сподіваючись таким чином підтримати народ, але натомість у відповідь отримали негативну реакцію суспільства. Одразу з'явилося усвідомлення, що трагічні моменти історії боротьби українців за свою свободу не можуть бути вдалими назвами продуктів. Осуд отримали компанії та заклади, які для продуктів харчування чи споживчих товарів, призначених для розваг, створювали назви, похідні від назв міст, що пережили трагічні моменти під час російської окупації, або від ергонімів на позначення українських захисників (напій "*Героїчна Буча Комбуча*" чи горілка "*Бахмут*" (Прокаєва, 2023). Таку продукцію українці здебільшого ігнорували і не купували, а виробники змушені були знову змінювати назву. Наприклад, компанія "Брусилівські ковбаси" спершу змінила назву ковбаси "*Московська*" на "*ЗСУ. Застільна. Смачна. Українська*". Попри спробу компанії віддалитися від назви з російським

символом та перейти до назви, що апелює до українських реалій, споживачі не сприйняли її. Аббревіатура ЗСУ під час боротьби з ворогом ніяк не може асоціюватися з продуктами харчування, тож компанія змушена була перейменувати товар вдруге та обрати назву "Київська". Частина суспільства сприймала подібні назви як звернення до національної символіки, інша – як вияв неошароварщини та несмаку, убачала в цьому заробляння грошей на людському горі.

Відповідь держави була спрямована на підтримку думки більшості населення: до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (Про охорону, 1993) та Закону України «Про рекламу» (Про рекламу, 1996) були внесені зміни, що заборонили використання патріотичної символіки з комерційною метою.

3 Висновки

Двома основними причинами перейменування у сфері українського бізнесу впродовж останніх десяти років є суспільний запит до проведення змін та ухвалення законів, що регулюють використання державної мови в різних сферах суспільного життя. Соціальні та політичні рухи в Україні останнього десятиліття схилиють владу до пильного стеження за дотриманням розвитку мовної системи держави. Від 2015 до 2023 року було ухвалено шість Законів, що регулюють функціонування онімів у сфері послуг.

За результатами щорічних аналітичних досліджень «Становище української мови в Україні», проведених громадським рухом «Простір свободи» впродовж 2011–2020 років, були створені графіки змін мовних уподобань українців у назвах закладів сфери обслуговування та рекламі товарів. Це дозволило визначити тенденцію щодо зменшення кількості назв українською мовою у сфері послуг до 2019 року й збільшення їх у 2020 внаслідок дії мовного закону, ухваленого в 2019 році. Комерційних назв, оформлених російською мовою, внаслідок суспільних запитів українців за 10 зазначених років стало вдвічі менше, однак зросла кількість назв, записаних латинкою.

Після лютого 2022 року ситуація з назвами у сфері бізнесу кардинально змінилася: оніми, оформлені російською та білоруською мовами, повністю зникли, а їхнє місце зайняли українські назви, а також назви іншомовного походження, оформлені кирилицею чи латинкою. Загалом, зміни відбулися в бік переважання написів українською мовою з частковим доповненням їх англійською. Цей процес засвідчують і проаналізовані нами перейменовані в 2022–2024 роках заклади сфери обслуговування та товари.

Збільшення кількості звернень громадян до мовного омбудсмена щодо порушень функціонування державної мови в різних сферах життя показує бажання суспільства якомога швидше позбутися чужих нав'язаних українцям мови, історії й культури, а також демонструє, на жаль, байдужість окремих власників підприємств до процесів покращення мовної ситуації в країні.

Після широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України суспільство самостійно ініціювало зміни власних назв, адже мешканці переймаються чистотою мовного простору навколо себе, а мовний ландшафт є його невід'ємною частиною. Українські споживачі під час процесу перейменування активно реагували на всі зміни: позитивно сприймали нові назви, які створені з дотримання мовних норм і задовольняють користувацькі смаки, а також визначили невдалі найменування, що невдовзі були змінені знову. Результати нашого дослідження підтверджують, що не слід

ганятися за домінуванням латинки у власних назвах, не варто з метою привернути увагу споживача обирати трагічні моменти історії для назв продуктів та назв, пов'язаних зі сферою розваг. Як правило, виробники товарів з такими найменуваннями отримували негативну реакцію покупців і осуд соціуму.

Отже, назовництво у сфері послуг зазнає великого впливу як суспільства, так і мовної політики країни. Споживачі товарів та послуг найчастіше є ініціаторами змін, які опісля підтримують урядовці та ухвалюють такі закони, що змушують власників закладів та виробників товарів адаптувати найменування продукції до заданих вимог.

ЛІТЕРАТУРА

ДІДУР Ю. І.: Іншомовні пропріальні одиниці як невід'ємний складник ергоніміконів столиць. In: Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград, 2014, Вип. 129, с. 462 – 465.

КОСМЕДА, Тетяна: Тенденції в перейменуванні товарних знаків у період російсько-української війни: мовний «смак» епохи і її «несмак». In: Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика. Монографія, К., 2024, с. 476 – 508.

КРАВЧЕНКО, Людмила – ПЕТРІВ, Христина: Утвердження національної ідентичності в сучасних перейменуваннях (на матеріалі українського урбанонімікону). In: Мова: класичне – модерне – постмодерне, 2022, № 8, с. 37 – 62.

КРАВЧЕНКО Л.О. – ТИТОК А.В.: Зміна власних назв у сфері українського бізнесу в 2022–2024 роках. In: Культура слова, Київ, 2024, Вип. 1 (100), с. 103 – 118.

ШАПРАН Д.П.: Комерційні власні назви в мовному ландшафті Кривого Рогу: соціолінгвістичний аспект. In: Інтелект. Особистість. Цивілізація: Науковий журнал, 2018, Вип. 16, с. 31 – 38.

ДЖЕРЕЛА

ГРАБОВСЬКИЙ, Сергій: Від ковбаси до геополітики. In: ГЛАВКОМ. 6, грудень, 2019. URL: <https://glavcom.ua/columns/sgrabovskiy/vid-kovbasi-do-geopolitiki-644834.html> (дата звернення: 15. 02. 2024).

ДЕКОМУНІЗУВАТИ пельмені з шампанським виявилось складніше, ніж вулиці та міста. In: Українські новини. 6, жовтень, 2016. URL: <https://ukranews.com/ua/news/453031-dekomunizuvaty-pelmeni-z-shampanskym-vyyavylosya-skladnishe-nizh-vulyci-ta-mista> (дата звернення: 15. 02. 2024).

МЕЛЬНИЧУК, Олександр: У центрі Рівного більшість вивісок – іншомовні. In: ОГО. 3, грудень, 2012. URL: <https://ogo.ua/index.php?url=articles/view/2012-12-03/36623.html> (дата звернення: 15. 02. 2024).

МОНІТОРИНГ: Українська мова завойовує ефір. Найбільш русифіковані – інтернет, преса та сфера послуг (Інфографіка). In: Тексти.org.ua. 8, листопад, 2018. URL: https://texty.org.ua/articles/89186/Monitoring_Ukrajinska_mova_zavojovuje_jefir_Najbilsh_rusyfikovani-89186/ (дата звернення: 16. 02. 2024).

НІКІТЧУК, Марія: Вивіска кав'ярні "Why not?" тепер української: що стало причиною? In: OSTROHINFO. 25, вересень, 2021. URL: <https://ostroh.info/misto/vyviska-kav-iarni-why-not-teper-ukrainskoiu-shcho-stalo-prychynoiu/> (дата звернення: 15. 02. 2024).

ПІД ДЕКОМУНІЗАЦІЮ потрапили «Російський» сир і «Кремлівська» ковбаса. In: Ukr.Media. 17, травень 2016. URL: <https://ukr.media/business/263131/> (дата звернення: 15. 02. 2024).

ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ функціонування української мови як державної : Закон України від 25. 04. 2019 р. № 2704-VIII. Дата оновлення: 31. 12. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2704-19#Text> (дата звернення: 16. 02. 2024).

ПРО ЗАБОРОНУ пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22. 05. 2022 р. № 2265-IX. Дата оновлення: 31. 03. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> (дата звернення: 16. 02. 2024).

ПРО ЗАСАДИ державної мовної політики : Закон України від 03. 07. 2012 р. № 5029-VI. Дата оновлення: 01. 07. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення: 18. 02. 2024).

ПРО ЗАСУДЖЕННЯ комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09. 04. 2015 р. № 317-VIII. Дата оновлення: 27. 07. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 16. 02. 2024).

ПРО ЗАСУДЖЕННЯ ТА ЗАБОРОНУ пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 21. 03. 2023 р. № 3005-IX. Дата оновлення: 15. 06. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 16. 02. 2024).

ПРОКАЄВА, Анастасія: Горілка "Бахмут", колготки ЗСУ та "Буча-комбуча" – як бренди заробляють на війні і як це зупинити. In: Gazeta.ua. 24, квітень, 2023. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_gorilka-bahmut-kolgotki-zsu-ta-buchakombucha-yak-brendi-zaroblyayut-na-vijni-i-yak-ce-zupiniti/1141072 (дата звернення: 18. 02. 2024).

ПРО ОХОРОНУ прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15. 12. 1993 р. № 3689-XII. Дата оновлення: 31. 12. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (дата звернення: 17. 02. 2024).

ПРО РЕКЛАМУ : Закон України від 03. 07. 1996 р. № 270/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/270/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17. 02. 2024).

РІЧНИЙ звіт про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2022 році. In: Уповноважений із захисту державної мови. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/richnyi-publichnyi-zvit-za-2022-rik> (дата звернення: 16. 02. 2024).

У 2021 РОЦІ Секретаріатом Уповноваженого зареєстровано і опрацьовано 3574 звернення громадян. In: Уповноважений із захисту державної мови. 25, січень, 2022. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/u-2021-roci-sekretariatom-upovnovazhenogo-zareyestrovano-i-opracovano-3574-zvernennya-gromadyan> (дата звернення: 16. 02. 2024).

У 2023 РОЦІ Уповноважений отримав рекордну кількість звернень про порушення мовного закону. In: Уповноважений із захисту державної мови. 4, січень, 2024. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/u-2023-rotsi-upovnovazhenyi-otrymav-rekordnu-kilkist-zvernenn-pro-porushennia-movnoho-zakonu> (дата звернення: 16. 02. 2024).

УКРАЇНСЬКА мова втрачає позиції в освіті та книговиданні, але тримається в кінопрокаті (+інфографіка). In: Тексти.org.ua. 9, листопад, 2012. URL: https://texty.org.ua/articles/41135/Ukrainska_mova_vtrachaje_pozyciji_v_osviti_ta-41135/ (дата звернення: 16. 02. 2024).

УКРАЇНЦІ підтримують закон про українську мову, але в інтернеті, медіа й найбільших містах домінує російська. In: Тексти.org.ua. 6, листопад, 2020. URL: <https://texty.org.ua/articles/102244/ukrayinci-pidtrymuyut-zakon-pro-ukrayinsku-movu-ale-v-interneti-media-j-najbilshyh-mistah-dominuye-rosijska/> (дата звернення: 16. 02. 2024).

УКРІНФОРМ. Становище української мови в 2019 році. Презентація аналітичного огляду. In: YouTube. 8, листопад, 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5g7udouPHBk> (дата звернення: 17. 02. 2024).

ШАМАЙДА, Тарас: Стан української мови. Щорічний моніторинг: Російська домінує в медіа та сфері послуг, українська – в освіті й кінопрокаті. In: Тексти.org.ua. 8, листопад, 2016. URL: https://texty.org.ua/articles/72173/Stan_ukrajinskoji_movy_Shhorichnyj_monitoryng_Rosijsk_a_dominuje-72173/ (дата звернення: 16. 02. 2024).

ЩЕРБАЧЕНКО, Катерина: Після хвилі обурення українців “Рошен” повернув україномовні написи. In: ОГО. 26, листопад, 2012. URL: <https://ogo.ua/index.php?url=articles/view/2012-11-26/36512.html> (дата звернення: 15. 02. 2024).

Pravopisné osobitosti slovenskej vlogosféry¹

Romana Krolčíková ²

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
romana.krolcikova@korpus.juls.savba.sk

1 Úvod

Pravopis predstavuje súbor znakov a pravidiel na zapisovanie jazykových prejavov písmenami a interpunkčnými znamienkami. Slovenské ortografické pravidlá sú sformulované v základnej kodifikačnej príručke *Pravidlá slovenského pravopisu* (2013), v ktorej sa zreteľne uvádza, ako „sa má postupovať pri tvorbe písaných jazykových prejavov“³. Kodifikačná príručka zachytáva pravidlá pre spisovnú podobu slovenčiny, ktorá je štandardizovaná pre verejnú oficiálnu komunikáciu. S nástupom nových druhov médií, akými sú sociálne siete, sa však stretávame s tým, že aj vo verejnom priestore sa vyskytuje nezanedbateľné množstvo písaných prejavov, ktoré majú nespisovný charakter. Komunikáty ako youtubové videá (v užšom význame vlogy) alebo youtubové komentáre síce predstavujú verejnú komunikáciu, ale s prívlastkom *neoficiálna*, čo sa odzrkadľuje na viacerých rovinách jazyka, zahrnujúc aj pravopis⁴.

Hlavným cieľom príspevku je opísať osobitosti youtubovej komunikácie (so zameraním na vlogosféru) na úrovni pravopisu. Ďalším cieľom je opísať a vysvetliť komunikačné a pragmatické funkcie týchto pravopisných osobitostí. Pri analýze jazykového materiálu uplatňujeme komunikačný prístup k skúmaniu jazyka (porov. Dolník, 2010, s. 24), ktorého podstatou je pýtať sa, prečo používatelia jazyka používajú daný prostriedok tak, ako ho používajú, v akej komunikačnej situácii ho používajú a aké komunikačné zámery tým sledujú.

V príspevku vychádzame z hypotézy, že v kontexte vlogosféry sa črtá osobitý pravopisný úzus na základe špecifických aspektov tejto sféry a komunikačných potrieb komunikantov. Komunikáciu prebiehajúcu v tomto priestore možno označiť ako autopojetickú realitu (porov. Dolník, 2021), ktorá nepodlieha externe daným normám (kultúrnym, spoločenským alebo jazykovým), ale jej účastníci túto realitu vytvárajú a prežívajú prostredníctvom vlastných štandardizovaných prvkov, medzi ktoré patrí aj jazyk.

Pravopisné tendencie skúmame na dvoch materiálových bázach. Prvú bázu tvoria metatexty, ktoré sa bezprostredne vzťahujú k videu (názov a popis videa). Súbor obsahuje 100 vybraných metatextov, ktoré sme zozbierali počas tvorby dizertačnej práce *Anglicizmy v súčasnej slovenčine (so zameraním na sféru vlogov)*. Druhú bázu tvorí súbor komentárov, ktorý obsahuje viac ako 500 komentárov, vzťahujúcich sa k ôsmim youtubovým videám.

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantu VEGA č. 2/0132/24 Slovenský pravopis a jeho pravidlá v kontexte súčasnej jazykovedy a jazykovej praxe 2.

² ORCID ID 0000-0001-8392-7503

³ *Pravidlá slovenského pravopisu* sú dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/psp_2013.html>.

⁴ Jazykovým osobitostiam slovenskej vlogosféry sme sa venovali v štúdií *Slovenská vlogosféra v kontexte jazykových prostriedkov a komunikačných aspektov (so zameraním na anglicizmy)* (2023).

2 Text, metatext a komentár vo vlogosfére

V rámci digitálneho priestoru sa profilujú nové, často hybridné žánre. Medzi také patrí aj videoblog, skrátene vlog. Vlog predstavuje multimodálny komunikát, v ktorom prevažuje audiovizuálna zložka, a možno ho chápať ako text v zmysle „výsledok zámernej komunikačnej aktivity jednotlivca al. partnerov v určitej situácii s určitým komunikačným cieľom, stelesňujúci v sebe zároveň kreatívny proces jeho tvorby“ (Slovník cudzích slov, 2005). Informácia, ktorá sa prenáša auditívnym a vizuálnym kódom vo vlogu, sa kompletizuje pomocou ďalších grafických a jazykových kódov, ktoré nazývame metatext.

Vlog vznikol vďaka videodatabáze Youtube, ktorá je hlavnou základňou na ich uverejňovanie. Youtube je súčasťou *nových médií*, ktoré môžeme charakterizovať ako digitálne médiá (takisto označované ako kvartérne alebo sieťové médiá) a ktoré sú založené na digitálnom kódovaní obsahov a sú programovateľné (Macek, 2011, s. 13). Dominantnou črtou Youtubu ako nového média je **interaktivita**. Interaktivita predstavuje zmenu jednosmernej komunikácie na možnosť obojsmernej interakcie a približuje digitálnu komunikáciu bezprostrednému osobnému kontaktu. Táto vlastnosť je v základe počítačom sprostredkovanej komunikácie (*computer mediated communication*; ďalej CMC)⁵.

Youtubová platforma ponúka interaktívnu možnosť komentovania všetkých videí vrátane vlogov. Youtubové komentáre sú subjektívne prejavy, čo sa odráža na ich štruktúrnej variabilnosti (majú formu krátkej fatickej reakcie až po rozsiahlejšie diskusné príspevky). Sú to neformálne prejavy komentujúcich ako napríklad: *Úplne TOP video 🍷😂😂 Skvelo zostrihané! Super! 🌹💖💖💖 JE TO NAI! Expl0 ty tam vizeráš fajn...super.ja nemôžem 😂😂😂 Si naj 💖😂😂 Úplne wauu!! Zasmiala som sa...A ešte si môj naj YTuber..a myslím že aj vždicky budeš. 📈📈💖😂*.

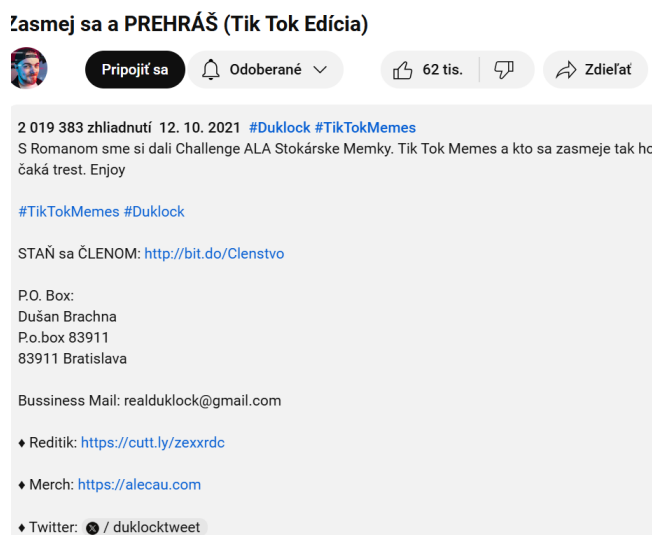
Youtubové komentáre sú adresované priamo tvorcovi videa alebo ostatným členom virtuálnej komunity. Majú charakter súkromnej písomnej komunikácie, a to napriek tomu, že adresát nemá s odosielateľom dôverný, priateľský vzťah. Sú dôležitou súčasťou portálu a možno ich pokladať za integrálnu súčasť vlogosféry⁶, ktorá vznikla v rámci youtubovej platformy. Ich významnosť spočíva v tom, že veľká časť vlogov sa vytvára práve na základe interakcií a v nadväznosti na reakciu publika vo forme písomného komentára. Ide o formu asynchrónnej počítačovo spracovanej komunikácie, pri ktorej vznikajú komunikačné vlákna podobné súkromnej četovej komunikácii, vďaka ktorej sa jednak zvyšuje angažovanosť sledovateľov a jednak sa posilňuje aj súdržnosť virtuálnej komunity ako celku.

Vlog je sprevádzaný metatextami, ktoré sú jeho dôležitou súčasťou. Za metatexty považujeme názov videa, jeho popis a kľúčové slová (Meza, 2008, s. 54). Z hľadiska teórie komunikácie predstavujú metatexty informáciu, ktorá je odosielaná od autora vlogu k verejnemu adresátovi, čiže publiku, prostredníctvom písaného jazykového kódu. Primárnou úlohou metatextu je uľahčiť vyhľadávacím nástrojom indexovanie, čo najšpecifickejšie identifikovať každú stránku v strojovo čitateľnom formáte tak, aby bola ľahko dostupná pre čo najširšie publikum (ibid.). Z tohto pragmaticko-komunikačného zámeru následne vyplýva formálna štruktúra metatextov,

⁵ Do počítačom sprostredkovanej komunikácie patria všetky druhy internetových textov, ako sú diskusné fóra, chaty, e-maily, komentáre a pod. (porov. Mochňacká, 2009).

⁶ Slovenskú vlogosféru chápeme ako komunikačný virtuálny priestor (kyberpriestor), v ktorom sa konvencionalizovali jazykové aj parajazykové prostriedky, ako aj rôzne komunikačné formy verbálneho či neverbálneho prejavu v kontexte domáceho prostredia (bližšie Krolčíková, 2023). Charakteristike vlogosféry v slovenskom prostredí sme sa venovali v štúdiu *Slovenská vlogosféra v mediálnom a sociokultúrnom kontexte* (2023).

ktorá je v porovnaní s komentármi štruktúrovanejšia a formálnejšia (pozri obrázok 1). Metatext je orientovaný na sledovateľa (publikum), má upútať jeho pozornosť. Zároveň obsahuje kľúčové slová (často vo forme hashtagov, o ktorých bude reč ďalej), ktoré zlepšujú viditeľnosť obsahu vo vyhľadávačoch.

Obrázok 1 Ukážka metatextu

3 Pravopisné osobitosti

Spôsob písanej digitálnej komunikácie je ovplyvnený najmä jej rýchlosťou a špecifikami digitálneho sveta, v ktorom dominuje spontánnosť a jednoduchý prístup nielen k získavaniu informácií, ale aj k ich prezentácii. Pravopis v priestore internetu odráža najmä každodennú komunikáciu medzi dôvernými známymi (priatelia, kolegovia, rodina), pričom tento spôsob, typický pre súkromný styk, sa prenáša i do komunikácie medzi širším, často neznámym okruhom komunikantov, ako je napríklad youtubová (v užšom význame vlogová) komunikácia.

Youtubová komunikácia je „prostriedkom emocionálneho nasýtenia a kontaktu v podobe grafickej paralely *face-to-face* dialógu, rozhovoru tvárou v tvár“ (Mochňacká, 2009, s. 12). Preto táto komunikácia „nesie mnoho prvkov ústnosti a hovorovosti“ (ibid). V nasledujúcich podkapitolách sa zameriavame na pozorovanie tendencií vybraných oblastí pravopisu. Sústreďujeme pozornosť na opis špecifik v youtubových komentároch a metatextoch.

3.1 Interpunkcia

Pri interpunkcii sa ukazuje, že v komentároch sa nekladie dôraz na používanie interpunkčných znamienok. Komentátori píšu v zjednodušenej forme a interpunkcia nie je považovaná za nevyhnutnú súčasť textu, preto je častá jej úplná absencia. Zväčša ide o vynechávanie interpunkčných znamienok na konci vety alebo nedôsledné používanie čiarok v texte.⁷

Na druhej strane sa v komentároch prejavuje aj opačná tendencia, a to **nadužívanie interpunkčných znamienok**, konkrétne výkričníka, otáznika alebo troch bodiek. Potvrďuje sa, že interpunkcia „nie je číra forma, má aj svoju štylistiku, a to je priestor na jej možnú individualizáciu“ (Findra, 1992, s. 53). Multiplikácia výkričníkov alebo otáznikov je príznakom emocionálne podfarbenej komunikácie. Ak má opytovacia veta charakter zvolania

⁷ Cieľom príspevku nie je skúmať a hodnotiť jazykovú kultúru daných komunikátov, preto nevenujeme pozornosť jazykovým chybám v textoch.

a vyjadruje citový postoj alebo expresívnu reakciu, komentátori preferujú duplikáciu interpunkcie, napríklad: *Kto iný môže len tak prísť do Paríža. Samozrejme, že Peter!! 😄*. Za zvolacími vetami, ktoré majú povahu opytovacích viet (napríklad keď chce komentátor vyjadriť údiv, prekvapenie či znepokojenie), preferuje sa duplikácia otáznikov ako napríklad: *Prečo cenzúruješ žehličku na vlasy???* Tiež je typické duplikovanie otáznikov a výkričníkov ako výraz naliehavosti: tam, kde by sa v hovorenom prejave použila príznaková modulácia v podobe citového dôrazu (emfázy), v písanom prejave sa supluje duplikáciou interpunkcie. Takisto je pre komentáre príznakové oddeľovať medzerou výkričník a otáznik od slova buď na znak dôrazu, alebo z estetických dôvodov, napríklad: *priznajte sa !*

Pre digitálnu komunikáciu je vo všeobecnosti príznačné nadužívanie troch bodiek, čo sa objavuje aj v youtubových komentároch. Tento pravopisný jav sa dá interpretovať ako prejav hovoreného prvku v písanom prejave, pretože tam, kde by hovoriaci v hovorenom prejave urobil pauzu, je v komentári pauza signalizovaná tromi bodkami. Uvedme príklad: *Moma... Ty vieš vždy vyčariť úsmev na tvári... 😊 ten edit je súper... Každým videom sa lepším. Super vide aj zábavné 👍 ...; Bože môj... Nevedela som sa prestať smiať... 😂😂😂😂👍*. V youtubovej komunikácii sa teda používanie troch bodiek nestotožňuje so štandardizovanou funkciou tohto interpunkčného znamienka, ale vytvára sa z hľadiska expresívneho použitia iná funkcia, v ktorej sa „odráža logika vnútorných vzťahov prehovoru, a to na úrovni kontextu (textu) (...) a navonok (formálne) signalizuje členenie alebo aj odstupňovanie textu“ (Findra, 1992, s. 52).

Nadužívanie alebo multiplikácia interpunkčných znamienok sú typické nielen pre komentáre, ale aj pre metatexty. Na úrovni formy je pre vlog charakteristické pútanie pozornosti prostredníctvom graficky nápaditých titulkov, čo ich približuje k formálnemu vzhľadu bulvárnej tlače (Merges – Klingová, 2023, s. 163 – 164). Táto nápaditosť sa podobne ako v bulvárnych textoch realizuje napríklad nadmerným používaním interpunkčných znamienok: *JAZDA MOJIMI OČAMI v mojom NOVOM LAMBE !!! Catrice ma SKLAMALO? Testujem horúce novinky a... ups! Časté je aj zámerné vkladanie medzery pred interpunkčné znamienka, ako je výkričník alebo otáznik, napríklad: Viac FAILOV som nezažil ! • Fortnite: Battle Royale.*

V komentároch sa stretávame aj so znakmi, ktoré nie sú súčasťou slovenskej interpunkčnej sústavy. V tomto príspevku sa zameriame na znak mriežky. V digitálnom diskurze ide o prostriedok, ktorý má špecifické komunikačné a pragmatické funkcie.

Mriežka (#) sa na sociálnych sieťach označuje ako **hashtag** (kombinácia slova *hash*, angl. mriežka, a *tag*, angl. značka). Hashtag je teda znak určený na označenie kľúčových výrazov, ktoré vystihujú tému alebo kontext komunikátu. Primárne je súčasťou metatextu a má kategorizačnú funkciu (Meza, 2008, s. 54). Pridaním mriežky k slovu alebo k slovnému spojeniu sa táto časť stáva hypertextom a po kliknutí naň sa otvorí stránka, ktorá obsahuje komunikáty s rovnakým hashtagom, čím sa posilňuje postavenie digitálnej komunikácie ako nástroja aktívneho vyhľadávania informácií (Mochňacká, 2009, s. 12). Hashtagy v metatexte sa zobrazujú ako odkazy priamo v popise alebo titulku. Používaním hashtagov dochádza k tzv. masovému bujneniu obsahov (Moravec, 2016, s. 80), ktoré majú byť vzájomne poprepájané prostredníctvom spoločného prvku. Ich význam je zväčša interpretovateľný aj mimo situačného kontextu v danej virtuálnej komunite. Najčastejšie označujú kategóriu youtubového videa, resp. vlogu: *#ochutnavka*; *#challenge*; *#recenzia*; kľúčové výrazy ako napríklad: *#Gaming*; *#trendy*; *#skincare*; alebo označenie série: *#girlsgonewild*; *#narovinu*. Časté je aj používanie hashtagov na označovanie posolstva, napríklad: *#bereal*; *#PridajteSa*.

V youtubových komentároch majú hashtagy odlišnú funkciu ako v metatextoch. Zatiaľ čo v metatexte je ich funkcia primárne na zvýšenie viditeľnosti videa v rámci vyhľadávania a kategorizácie obsahu, resp. hashtag je chápaný ako metatext sui generis, v komentároch slúži ako spôsob sebaaprezentácie v rámci komunity. Hashtagy v komentároch majú zábavný a neformálny charakter, napríklad: *Nech baca napise mome ze ju chce:D #prank; Ježiš vy ste takí zlatý spolu #make_cuple AGAIN; Láska prosím ťa láska! #DrakExplo 🤔👤 cute best!! 🤔; Súboj Titánov #AsimisterArmy*. Slúžia ako prostriedok kreativity a ich význam je situačne podmienený. Napríklad hashtag *#prayforkarfiol* je možné interpretovať len v rámci kontextu vlogu, kde komentátor reaguje ironickým spôsobom na situáciu, keď sa vloggerovi, ktorý sa v úvode videa predstaví pod prezývkou karfiol, nedarí v hraní počítačovej hry.⁸ Analogicky je použitý aj hashtag v komentári *Chudak asimister #PRAYforASIMISTER*.⁹ Slovná konštrukcia hashtagu *#prayfor* sa pôvodne spája so závažnými alebo tragickými situáciami, keď chce niekto vyjadriť solidaritu s obeťami postihnutými tragickou udalosťou. V kontexte, ktorý sme uvideli my, sa ale tento hashtag používa v istom významovom posune v humorných až ironických kontextoch ako zveličenie.

Hashtagy v komentároch aj metatextoch nie sú len jednoslovné, ale môžu byť zložené z viacerých slov. Hashtag nemôže obsahovať medzery, keďže v zásade ide o hypertextový odkaz, preto sa rozlišovanie jednotlivých segmentov vo viacslovnom hashtagu musí signalizovať. Aby sa zvýraznili jednotlivé slová v rámci hashtagu, používa sa na odlíšenie písanie každého slova veľkým písmenom bez medzery. Menej časté je používanie podčiarkovníka na vizuálne odlíšenie viacerých slov označených mriežkou, pričom tento spôsob zápisu je typický pre programovacie jazyky.

3.2 Emotikony

Emotikony predstavujú paralingválne prvky, ktoré „prezentujú symbolickú skratku z hľadiska rýchlosti komunikácie, ale aj z hľadiska posilnenia sociálnych vzťahov“ (Spáčilová – Klingová, 2022, s. 360 – 361). Podľa citovaných autoriek sú prejavom princípu ekonómie, pretože vyjadrujú rýchlu reakciu či už na strane autora, ale aj na strane tvorcu, pričom predpokladom používania emotikonov je ich správne pochopenie (ibid., s. 361). Naznačujú modalitu výpovede a kompenzujú mimiku a gestiku (môžu vyjadriť to, čo ostáva medzi riadkami). Emotikon v youtubových komentároch „je jednak kompozičným prvkom počítačom sprostredkovanej komunikácie (oddeľuje a uzatvára výpovede, funguje ako diakritické znamienko), jednak je nositeľom emocionálno-sociálnej informácie o expedientovi, ktorý má istý komunikačný zámer“ (Mochňacká, 2012, s. 2).

Emotikony sa vyskytujú aj v metatextoch. Okrem ich funkcie suplovať v písanom prejave emócie, slúžia aj na sprehládnenie textu, a to najmä v popisoch videí, kde sú integrálnou súčasťou štruktúry metatextu, ako demonštruje obrázok 3 a 4. Okrem kategorizačnej funkcie majú aj estetickú funkciu, pretože sprehládňujú a zatraktívňujú metatext.

⁸ Video je dostupné na: <<https://www.youtube.com/watch?v=2vlf4sJ1zTs&t=538s>>.

⁹ Video dostupné na: <<https://www.youtube.com/watch?v=RNf-FQoa2GQ>>.

37 711 zhliadnutí 23. 12. 2023 #vlogmas #vlog #selassie

Taký ten predvianočný zhon v tomto vlogu. Dokupovanie vecí, pečenie perníkov, varenie kapustnice, robenie šalátu a likéru. Klasický vianočný moodik.

POZRI TU

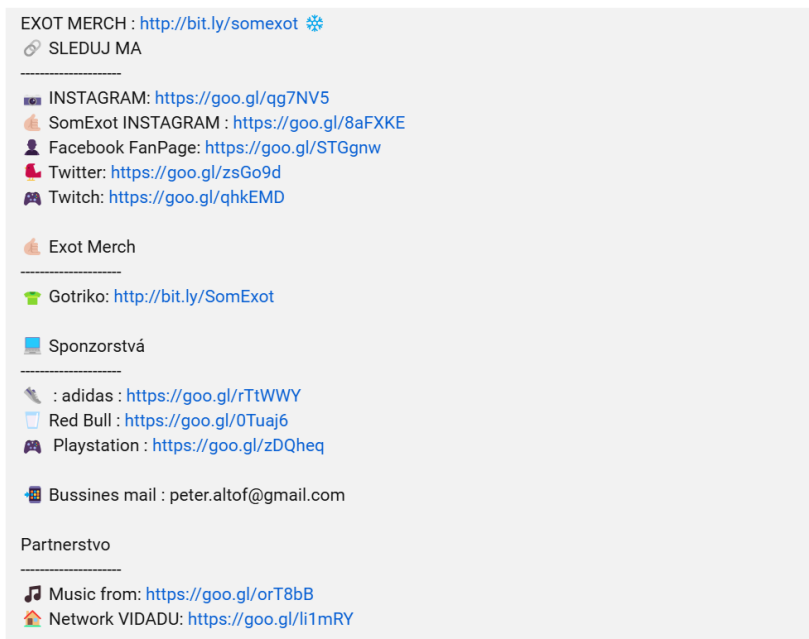
 Instagram: / menameselassie

 Oblečenie: <https://www.footshop.sk/sk/muzi> (zľavový kód SLANSI10)

 Discord: / discord

 Twitter: <https://twitter.com/matejslazansky?la...>

Obrázok 3 Ukážka metatextu

Obrázok 4 Ukážka metatextu

Niektoré emotikony, používané v metatextoch ako symbolicko-ikonické značky, majú svoj zaužívaný, resp. štandardizovaný význam. Napríklad ikona fotoaparátu je symbolicko-ikonickým prvkom pre sociálnu sieť Instagram. Podobne zaužívaný význam mal aj emotikon vtáčika ako ikona pre sociálnu sieť Twitter, ktorá sa zmenila na ikonu X po premenovaní tejto sociálnej siete na X (porov. obrázok 3 s obrázkom 4).

3.3 Multiplikácia grafém

Pre vlogosféru je príznaková hra s verzálami. Častá je najmä multiplikácia grafém. Podobne ako pri nadužívaní interpunkcie, aj nadužívanie a duplikácia grafém supluje suprasegmentálne prostriedky, ktoré by boli prítomné v hovorenom prejave. Najčastejšie ide o vyjadrenie citového dôrazu. Duplikácia písmen signalizuje emocionálny náboj, napríklad zvýraznenie reakcie komentátora, ako je šťastie, prekvapenie alebo nadšenie, ale aj naliehanie či pobádanie k činnosti: *Brachooo zase spat!!!* ; *Yeeees nanukyyyy*¹⁰; *Naj naj naj videoooo tocte dalejjj!!!!*; *Kľudne len 5min video ale castejsieeeee*. V niektorých prípadoch môže byť používanie dlhých slov s duplikovanými písmenami aj spôsobom, ako graficky upútať pozornosť ostatných

¹⁰ Video je dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=_K2T1E8v26c&t=9s>.

čitateľov: *ďalšie videoooooooooooo ano!!* Ide o vyjadrenie neformálnosti, čo robí komentár priateľskejším a približuje ho súkromnej komunikácii.

B. Mochňacká (2009) uvádza, že pre jazyk internetu je typická alternácia niektorých konsonantov, napr.: „nemash“ namiesto „nemáš“; „wonku“ namiesto „vonku“; „cmuq“ namiesto „cmuk“; „vjem“ namiesto „viem“. Tento pravopisný jav sa v analyzovaných komentároch nevyskytoval. Dá sa tak predpokladať, že pravopisný jav, ktorý B. Mochňacká postrehla pred rokom 2009, bol jazykovým trendom a v súčasnosti sa z internetového prostredia vytráca.

3.4 Pravopis veľkých písmen

Používanie veľkých písmen v youtubových komentároch má niekoľko špecifik. Azda najvýraznejším z nich je charakteristická **absencia písania veľkých písmen na začiatku viet**, čím sa porušuje základné kodifikačné pravidlo o písaní veľkých písmen na začiatku viet. Komentátori takisto nedodržiavajú štandardizovanú zásadu písania veľkých písmen vo vlastných menách: *Davam Like len pre teba asimister*.

Na druhej strane sa veľké písmená frekventovane používajú na zámerné zdôraznenie určitého slova, resp. slovného spojenia alebo vetného celku. Tento spôsob písania slúži na zdôraznenie dôležitej časti vo výpovedi alebo ako vyjadrenie emocionálneho náboja, najčastejšie ide o expresívne vyjadrenie postoja, pocitov a emócií, napríklad: *Ďakujeme za zážitok ♡ Jedno z najlepších videí, kde vidieť prírodu, autenticitu, emócie a to že nikdy NIE SME SAMI !; MILUJEM!!! Explo krasne videjko . Milujem tvoj content , len tak ďalej; Starý lepšie video som ešte nevidel .. klobúk dole bolo to TOP; OMG SI TU ZNOVA jak eminem zmizol a potom sa vrátil; Áno je to super video naj video na svete LIKE LIKE LIKE 😊😊😊😊😊😊😊😊😊😊. Často sa zvýrazňuje slovo alebo viacslovný celok, ktorým sa vyjadruje hodnotenie, napríklad: *EPICKY zápas; najlepšie video aké som kedy videl proste. TOPKA; Explo je EXOT a my tiež keď pozeráme jeho SUPER EXOTSKÉ videá.**

Veľké písmená tiež imitujú intenzitu hlasu, t. j. môže sa nimi naznačovať zvolanie alebo signalizácia kriku najmä v spojení s výkričníkom: *Si môj favorite YOUTUBER!!!!!!!!!!!!!! Dávam LIKE!!!!* Používanie veľkých písmen v internetovej komunikácii na znak zvýšenej intenzity hlasu sa často vníma ako výraz agresívnej komunikácie a je typický pre tzv. *hatespeech* alebo *trolling*. V našom materiáli sme sa s takýmito typmi komunikácie nestretli.

Písanie viacslovných celkov veľkými písmenami sa v komentároch ukazuje aj ako prostriedok na odlíšenie citovanej časti. Napríklad komentátor uverejnil komentár: *oblubena hlaska: GO BIG OR GO HOME*, v ktorom cituje motto youtubera. Použitie veľkých písmen môže byť aj spôsob, ako zdôrazniť ironický podtón alebo absurdnosť, napríklad v komentári *Na mango povedat "JAHODA ALEBO MALINA" Tak ty si inde :DDD* komentátor ironicky reaguje na situáciu, ktorá odznela vo vlogu, keď si youtuber pomýlil jahodu s malinou.

Veľké písmená v komentároch sa používajú na znak uznania, napríklad: *Konečne si urobil najlepšie vlog si späť si Veľka legenda a môžeš niekedy urobiť aj daky turnus*. Komentujúci využívajú aj hru s verzálami ako prostriedok grafickej pútavosti: *✨dOmEsTiKoVaNý sLoVáK*.

Rovnako ako pre komentáre aj pre metatexty platí, že sa v nich objavuje jazyková hra s verzálami. Vo väčšine prípadov ide o import ortografických pravidiel z angličtiny do domáceho jazyka, ktorý predstavuje opak ortografickej adaptácie. Napríklad v názvoch videí je

preferované písanie plnovýznamových slov s veľkým začiatočným písmenom charakteristické pre pravopis v angličtine: *História Česka a Slovenska v Kocke*. Tiež je príznačné písanie slov alebo slovných častí verzálami na znak zdôraznenia: *Slovenské Slová, Ktoré ČESI NEVEDIA; Kreslím Mapu Európy SPAMÁTI - Dopadlo to Katastrofálne; Nechcel som sa prestať rozvíjať a tak som si splnil sen a našiel si NOVÚ PRÁCU*. Táto unifikačná ortografická tendencia je jedným z prejavov fenoménu participatívnej kultúry. Vlogerský ortografický úzus je formálnym prejavom príslušnosti k tejto virtuálnej komunite a vyjadruje sa ním participácia na spolubudovaní otvorenej a vzájomne prepojenej kultúry (bližšie Krolčíková, 2023).

Záver

Z analýzy youtubových komentárov, ako aj metatextov vyplýva, že komunikácia v tomto prostredí vykazuje charakteristické tendencie, ktoré sú výsledkom kombinácie osobitých komunikačných potrieb a interaktívnych prvkov, ktoré sú pre túto youtubovú platformu typické. Funkcia pravopisu v tomto prípade nie je len komunikačná, ale najmä pragmatická.

Zistili sme, že v youtubových komentároch sa prejavujú dve protichodné tendencie, a to buď absencia interpunkcie, alebo nadužívanie a duplikácia interpunkčných znamienok. Absencia interpunkcie je prejavom rýchlej, spontánnej komunikácie. Druhá tendencia, nadužívanie interpunkčných znamienok, má funkciu nahrádzať jazykové prostriedky, ktoré sú typické pre ústne prejavy na úrovni suprasegmentálnych javov (silová a tónová modulácia hlasu). Duplikácia výkričníka, otáznika či nadužívanie troch bodiek sú typické aj pre metatexty slovenskej vlogosféry a ich výskyt chápeme ako snahu o prilákanie pozornosti, ide o podobnosť využívania týchto interpunkčných znamienok s ich využívaním v bulvárnej tlači.

Okrem interpunkčných znamienok sa v digitálnej komunikácii vyskytujú špeciálne znaky, napríklad znak mriežky (hashtag). V youtubových komentároch majú hashtagy odlišnú funkciu ako v metatextoch. Zatiaľ čo v metatexte je ich funkcia primárne na zvýšenie viditeľnosti videa v rámci vyhľadávania a kategorizácie obsahu, resp. hashtag je chápaný ako metatext sui generis, v komentároch slúži ako spôsob sebaaprezentácie v rámci komunity.

Môžeme konštatovať, že písmo je v youtubovom priestore prostriedkom sebavyjadrenia. Azda najviac sa to prejavuje na pravopise veľkých písmen. Veľké písmená sa využívajú v oboch typoch komunikátov na signalizovanie dôrazu, emfázy alebo v texte supľujú intenzitu hlasu. Veľkými písmenami sa zdôrazňuje celé slovo, slovné spojenie alebo celok ako prejav expresívnosti a emocionálneho podfarbenia. V metatextoch slúžia tiež na signalizáciu senzácie, čím sa metatexty približujú bulvárnej tlači. Používanie veľkých písmen má povahu jazykovej hry s verzálami, pričom zámerom je atraktívna vizuálnosť, čím sa má pripútať pozornosť ostatných participantov na komunikáciu. Do metatextov sa tiež premietajú ortografické pravidlá prevzaté z angličtiny, konkrétne písanie plnovýznamových slov veľkým písmenom v názvoch videí.

Duplikovanie grafém, podobne ako multiplikácia otáznikov alebo výkričníkov, je prejavom expresívnosti. Zistili sme, že spravidla ide o pozitívnu emóciu, ako je pobádanie či vyjadrenie nadšenia, a táto pravopisná osobitosť sa vyskytuje častejšie v komentároch, menej často v metatextoch. Výskyt iba pozitívnych reakcií vysvetľujeme tým, že negatívne komentáre zámerne reguluje autor videa, ktorý sa snaží udržiavať v rámci komunikácie vo svojej virtuálnej skupine pozitívnu atmosféru.

Ako sme spomenuli, vlogová komunikácia je expresívna a dominujú v nej emocionálne podfarbené prejavy, preto sa youtubové komentáre ani metatexty nezaobídu bez emotikonov.

Vo všeobecnosti platí, že emócie sa v youtubových komentároch vyjadrujú primárne cez emotikony, ktoré sú nositeľmi pocitov a nálady a zároveň nahrádzajú interpunkčné znamienka. V metatextoch majú emotikony tiež sprehľadňujúcu funkciu. Slúžia ako kompozično-organizačné prvky, vďaka ktorým sa stáva metatext čitateľne vzdušnejším a vizuálne atraktívnejším.

LITERATÚRA

- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda 2010. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej praxi. Bratislava: Veda 2021. 222 s.
- FINDRA, Ján: Pravopis ako individuálny a sociálny fenomén. Nad novými Pravidlami slovenského pravopisu. In: Jazykovedný časopis, 1992, roč. 43, č. 1, s. 48 – 55.
- KROLČÍKOVÁ, Romana: Slovenská vlogosféra v kontexte jazykových prostriedkov a komunikačných aspektov (so zameraním na anglicizmy). In: Slovenská reč, 2023, roč. 88, č. 2, s. 14 – 41.
- KROLČÍKOVÁ, Romana: Slovenská vlogosféra v mediálnom a sociokultúrnom kontexte. In: Slovenská reč, 2023, roč. 88, č. 1, s. 7 – 31.
- MACEK, Jakub: Úvod do nových médií. [online]. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě 2011. 71 s. Dostupné z WWW: https://is.muni.cz/el/1421/podzim2012/IMK001/um/uvod_do_novych_medii_-_Jakub_Macek_-_OSU_2011.pdf. [cit. 2025-01-10].
- MERGEŠ, Jozef – KLINGOVÁ, Jana: Mediálna komunikačná sféra: komunikačná sféra médií a internetu. In: Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky (II). D. SLANČOVÁ et al. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2023, s. 52 – 176.
- MEZA, Radu: Text, metatext, hypertext and subtext. YouTube in the culture of remediation and remix: a new media study. In: Journal of Media Research, 2008, No. 2, s. 51 – 72.
- MOCHŇACKÁ, Barbora: Jazykovo-semiotické parametre fungovania chatovej komunikácie. [dizertačná práca]. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2009. 126 s.
- MOCHŇACKÁ, Barbora: Variácie a experiment – diskurz súčasnej počítačom sprostredkovanej komunikácie (CMC). [online]. In: Jazyk a kultúra, 2012, roč. 3, č. 10, s. 1 – 12. Dostupné z WWW: http://www.ff.unipo.sk/jak/10_2012/mochnacka.pdf. [cit. 2025-02-14].
- MORAVEC, Václav: Médiá v tekutých časoch. Konvergence audiovizuálnych médií v ČR. Praha: Academia 2016. 192 s.
- SPÁČILOVÁ, Stanislava – KLINGOVÁ, Jana. Pragmaštylistika. In: Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky (I). D. SLANČOVÁ et al. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2022, s. 305 – 370.

ZDROJE

- Pravidlá slovenského pravopisu. 4., nezmenené vydanie. red. M. Považaj. Bratislava: Veda 2013, 592 s. Dostupné z WWW: <https://www.juls.savba.sk/ediela/psp2000/psp.pdf>. [cit. 2025-02-14].
- Slovník cudzích slov (akademický). 2., doplnené a prepracované vyd. ed. Ľ. Balážová – J. Bosák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá 2005. 1054 s. Dostupné z WWW: <https://slovník.juls.savba.sk/?d=scs>. [cit. 2025-02-15].

Slovná zásoba z ríše zvierat v dvoch slovníkoch z predpisovného obdobia (komparácia)

Mgr. Michaela Majerčíková

Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave
Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
michaela.majercikova@korpus.juls.savba.sk

1 Lexikografia predpisovného obdobia

Slovenská národnosť sa formovala v mnohonárodnostnom uhorskom štáte a slovenčina sa vyvíjala pod vplyvom latinského, nemeckého, českého a maďarského jazyka. Slovenská lexikografia je preto ovplyvnená týmto faktom a vykazuje závislosť od spomenutých jazykov. Počiatky slovenskej lexikografie badáme už v prítomnosti slovenských glos v cudzojazyčných slovníkoch. Z vpisovania glos sa postupne vytvárajú prvé zoznamy. Vyšším impulzom na rozvoj lexikografie bol bezpochyby rozvoj vzdelanosti a školstva, v ktorom sa slovníky stávajú pomôckou pri výučbe latinčiny, slúžia na ľahšie osvojovanie jazyka a neskôr sú užitočné aj pri výučbe odborných predmetov. Termín školstvo¹ v tomto kontexte neoznačuje komplexný vzdelávací systém, ale skôr heterogénne jednotky špecializované na rozvoj vzdelanosti v rámci konkrétnych sociálnych skupín.

Slovníky z predpisovného obdobia predstavujú bohatý materiál na analýzu pravopisu, hláskoslovia, tvaroslovia, slovotvorby a slovnej zásoby. Texty v nich obsahujú významné historické jazykové doklady, ktoré môžu byť cenným zdrojom pri štúdiu vývoja jazyka. Mnohé z dostupných dokladov sú najstaršie alebo dokonca jedinečné, čo ich robí neoceniteľnými pre lexikografiu a etymológiu. Pri ich tvorbe sa využívali bežné slovotvorné postupy ako skladanie a odvodzovanie. Niekedy sa však skúšali aj iné jazykové možnosti. Z hľadiska štruktúry je väčšina slovníkov veľmi jednoduchá a skladá sa z heslových odsekov a ich ekvivalentov.

2 Komparácia vybraných lexikografických prác predpisovného obdobia

Historicko-porovnávacia metóda, ktorú sme zvolili ako základný výskumný rámec, poskytuje vhodné nástroje na analýzu vývojových zmien v slovnej zásobe predpisovného obdobia z viacerých interdisciplinárnych hľadísk. Kľúčovým v rámci nášho výskumu bolo zúženie rozsahu sledovanej slovnej zásoby. V príspevku sa preto sústreďíme na vývoj slovnej zásoby v oblasti zoológie, čo poskytne relevantný výsek zo širšieho lexikálneho systému. Komparácia môže priniesť jasnejší obraz o jazykových zmenách a kultúrnych interakciách v predpisovnom období, pomôcť pochopiť dynamiku jazykových zmien a lepšie porozumieť histórii ľudskej spoločnosti. Slovník reflektuje obraz spoločnosti vo svojej dobe, opisuje, konzervuje a paralelne fixuje kultúrne vzorce, teda isté modely, štandardy a rámce (Ivanová, 2019, s. 45 – 64). V príspevku sa zameriavame na porovnanie dvoch slovníkov z predpisovného obdobia. Prvý z nich vyšiel tlačou v Trnave v roku 1648 a považuje sa za prvý slovenský slovník a zároveň za publikačnú prvotinu edičnej činnosti tlačenej pod označením „Ex Typographia Academica“, „Typis academicis“ alebo „Typographia Tyrnaviensis universitatis“ (Voit, 2006).

¹ Tieto jednotky môžu zahŕňať napr. mestské školy, školy šľachty či kláštorné vzdelávacie zariadenia.

Ide o slovník s názvom *Verborum in institutione grammaticae in ungaricum et slavicum translatio Secundum ordinem Alphabeticum*, Tyrnaviae, Typis Academicis, per Philippum Iacobum Mayr anno 1648 (ďalej Verborum)².

Slovník je napísaný v latinke a usporiadaný abecedne, čo v danom historickom kontexte predstavuje moderný prístup. Obmedzený rozsah slovníka môže naznačovať, že mal slúžiť skôr širšej verejnosti, predpokladáme, že študentom a kňazom. Jeho štruktúra je jednoduchá, pozostáva z troch stĺpcov, v ktorých sa uvádzajú latinské, maďarské a slovenské ekvivalenty. Iba niektoré obsahujú genitívnu príponu. Ako píše M. Hayeková (1979), slovenské ekvivalenty sú zväčša stredoslovenského nárečia, ale nachádzame v ňom aj slová západoslovenské a bohemizmy. Miestami možno nájsť aj novotvary, ktoré sa neujali, a slová preložené nepresne. Krstné mená a názvy sviatkov sa v slovníku píše malými písmenami. Presnosť nevidíme ani v preklade zemepisných, mytologických, historických a terminologických názvov (Voit, 2006).

A. Baník pokladá slovník za dielo Emanuela Alvareza (Alvarus) (porov. Hayeková, 1979, s. 76). Takto ho spomína aj E. Stankiewicz vo svojom diele *Slovak dictionaries* (1984).

Portugalský jezuita Emanuel Álvarez, Manuel Alvarus, (1526 – 1582) vydal v roku 1572 latinskú gramatiku s názvom *De Institutione Grammaticae Libri Tres*³. V roku 1599 ju Ratio studiorum, ktoré stanovovalo spôsob a postupnosť vyučovania, vyhlásilo za štandardnú školskú gramatiku pre jezuitské školy (porov. *Ratio studiorum*, 1603). Álvarezova gramatika odvtedy vyšla v niekoľkých stovkách vydání po celom svete (Kemmler, 2015) v originálnej, preloženej alebo revidovanej podobe.

Príručka bola populárna aj v nemecky hovoriacich krajinách a vychádzala vo viacerých vydaniach od roku 1594 ako *Vocabula Grammaticae Emmanuelis Alvari* alebo *Syllabus (Omnium) Vocabulorum Grammaticae Emmanuelis Alvari*. Užitočnosť gramatiky dokazujú aj jej štyri totožné maďarsko-slovenské vydania identifikované v rokoch 1717, 1731, 1733 a 1759 (porov. Kresni – Horvat, 2022). Dielo vyšlo pod celým názvom *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari, e Societate Jesu, In vernaculas: Hungaricam, et Slavonicam conversum, secundum Exemplar Viense, paucis mutatis, nonnullis etiam additis* (ďalej Syllabus). V. Vážný (1936) uvádza iba vydania z roku 1703, 1717, 1731 a košické vydanie z roku 1758. Hodnotí však dielo ako slovník s vyššou jazykovou úrovňou a z pravopisného hľadiska tvrdí, že ho môžeme označiť ako presnejší než predchádzajúce slovníky. Pravopisnú hodnotu slovníka však posudzuje ako nižšiu v súvislosti so zachovaním rozdielov *i, y, n, d, t, t', ñ, d'*, kde sa kvantita označuje ľubovoľne. V tomto príspevku pracujeme s vydaním diela z roku 1733, ktoré bolo zvolené pre svoju dostupnosť, reprezentatívnosť a textovú stabilitu. Dielo je dostupné online.

Keďže slovníky obsahujú okolo 1500 hesiel, špecifikovali sme našu komparáciu na termíny označujúce zvieratá. Podľa vyššie uvedených informácií môžeme predpokladať, že obe diela vychádzali z Gramatiky E. Alvareza. Ako sa však uvádza aj v štúdií I. Kresni a V. Horvata (2022), diela, ktoré vychádzajú z jedného diela, nie sú rovnaké.

² M. Hayeková (1979) uvádza, že slovenskú verejnosť s jeho nájdením oboznámili Msgr. J. Pöstényi a dr. Peter Ratkoš.

³ Celý názov Emmanuelis Alvari e Societate Iesu De institutione grammatica libri tres. Dostupné online: https://books.google.sk/books?id=lp8RBn6sfnsC&printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Heslá v slovníkoch označujúce zvieratá môžeme rozdeliť do troch skupín. Prvú tvoria slová, ktorých preklad je rovnaký v oboch dielach, príp. sa líšia iba zmenou hlásky, napríklad heslá *Lepus*, *Avis*, *Vulpes*, *Aedon*, *Alcion*, *Attagen*, *Turtur*, *Angis*, *Glis*, *Vermis*, *Grex*, *Volvox*, *Bubo*, *Cortex*, *Palumbes*, *Volucris*, *Sonipes*, *Talpa*, *Bos*, *Carpio*, *Aquila*, *Ewua*, *Rhinoceros*, *Lens*, *Auceps*, *Vervex*, *Mus*, *Apis*. Druhou skupinou sú heslá, ktoré sa nachádzajú iba v slovníku Syllabus, napríklad heslá *Leo*, *Veres*, *Turtur*, *Pecus*, *Sagitta*, *Cete*, *Python*, *Streptopelia*, *Chytropus*, *Polypus*, *Serpens*, *Augur*, *Dama*, *Rana*, *Cancer*, *Testudo*, *Capriconus*, *Asina*, *Pirois*. Treťou, pre nás v rámci výskumu prezentovaného v tomto texte, sú najzaujímavejšou skupinou heslá, ktoré sa od seba líšia v preklade. Nájdeme tu heslá líšiace sa prekladom, kde je preklad v jednom slovníku všeobecnejší ako druhý, prípadne autor vyberá iný význam latinského hesla. Príkladom je heslo *Axis*, ktoré sa v slovníku Verborum prekladá 'osa na vvozy'⁴, kým v slovníku Syllabus sa heslo prekladá jednoducho 'Osa'. Znalosť latinčiny a maďarčiny ponúka interpretáciu, že preklad neoznačuje zviera. Rovnaký prístup nachádzame v hesle *Acus*, ktoré sa v slovníku Syllabus prekladá ako 'Morska Ryba', kým v slovníku Verborum sa heslo prekladá ako 'gehla'. Ďalšie heslá a ich rozdielne preklady uvádzame v tabuľke 1.

Latinské heslo	Verborum	Syllabus
<i>Axis</i>	osa na vvozy	Osa
<i>Acus</i>	gehla	Morska Ryba
<i>Oryx</i>	zwire gedno	Egypské zwire
<i>Ales</i>	co leteti muz	Pták
<i>Sus</i>	swinia	Swyně/Wepř
<i>Mula</i>	meskinia	Oslice

Tabuľka 1 Preklady hesiel *Axis*, *Acus*, *Oryx*, *Ales*, *Sus* a *Mula* v slovníkoch Verborum a Syllabus

Pri latinskom hesle ***Panthera***, ktoré slovníky prekladajú ako 'Ris' (Syllabus, s. 12), 'lewhart, rys' (Verborum, s. 33), okrem rozdielnosti v zápise týkajúcej sa veľkosti písma a voľby grafém y/i, pozorujeme totožný preklad. V Historickom slovníku slovenského jazyka⁵ (ďalej HSSJ) nachádzame slovo *rys* vo význame 'Rys ostrovid (Lynx, lynx)'. *Panter* sa v HSSJ nachádza vo význame 'jaguár americký Pantera onca: wssecky familye koček, k nimžto negen domácy a diwa kočka, ale y lew, tiger, panter, (:lewhartjce:) leopard a (:lewhard:) a losos (!) sa počítage (BH 1798)'. Prítomný je tu aj význam lewhard, leopard, ktorý sa objavuje tiež v slovníku Verborum.

V Bernolákovom slovníku Slowár Slowenský Česko-Lat'insko-Ňemecko-Uherský⁶ (ďalej Slowár) nachádzame slovo *Lewhart*, *Lewopard* vo význame 'lev'. Na konci hesla pridal autor poznámku 'Aliud est Ostrowid a Ris'. Možno predpokladať, že latinské heslo odkazuje na rod

⁴ Zápisy prekladov uvádzame v pôvodnom zápise. V diele je nejednotný zápis grafémy w, pri niektorých zápisoch nachádzame zápis vv.

⁵ V slovníku je spracovaná slovná zásoba z predpisovného obdobia od najstarších čias tak, ako je zachovaná v rukopisoch i tlačených písaných slovenských jazykových pamiatkach a v starších latinských písomnostiach (najmä slovenské vlastné mená apelatívneho pôvodu) až po kodifikáciu spisovnej slovenčiny A. Bernolákom na konci 18. storočia. Dostupný online na <https://slovník.juls.savba.sk/?d=hssj>.

⁶ BERNOLÁK, Antoninus: Slowár Slowenský Česko-Lat'insko-Ňemecko-Uherský seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum. Budae: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae 1825.

ako celok a nie na konkrétny druh zvierat'a. Autor prekladu však do tohto výrazu zahrnul aj mačkovitú šelmu rysa, čo predstavuje terminologicky nepresný preklad. V slovníku Syllabus sa nachádza heslo **Tigris** preložené iba opisom 'w Hirkanij rýchle a prutke Zwjre'. Nejasnosť v terminológii dokazuje aj latinské heslo **Lynx** preložené v slovníku Syllabus (s. 34) ako 'Ostrowid' a v slovníku Verborum (s. 17) ako 'ris'. Z analýzy vývoja termínov *panthera*, *ris*, *lew* v slovníkoch z predpisovného obdobia možno vidieť, že pojmy používané na označenie veľkých mačkovitých šeliem ako rys, leopard, jaguár sa mohli zamieňať a používať s menej špecifickými významami. To naznačuje, že dobová jazyková prax bola flexibilná; flexibilita lexikálnej kategorizácie sa mohla líšiť podľa historických a geografických kontextov.

Zaujímavé je rovnako porovnanie hesla **Animal**, prekladané ako 'Howado' (Syllabus, s. 49), 'zvaira' (Verborum, s. 4). V slovníku Verborum ide o všeobecný preklad z latinského *animal*. Ak by však autor bral do úvahy maďarský preklad *lelkes állat*, kde slovo „állat“ znamená zviera, „lelkés“ temperamentné, priklonil by sa skôr k inému prekladu. V Slowári sa nachádza heslo *Howado* s latinským prekladom 'animal' a synonymom 'Żiwotčích, Lichwa, Statek'. V slovníku Syllabus je aj latinské heslo *Pecus* v preklade ako 'Howado'. Spracovanie hesla ukazuje, ako prekladatelia využívali široký rozsah pojmov, aby pokryli rôzne aspekty a významy latinského slova *animal*. Môžeme sledovať rozšírený pohľad na pojem zviera, ktorý sa neobmedzoval len na fyzickú podstatu zvierat'a, ale zahŕňal aj živé tvory, zvieratá v širšom zmysle slova, dokonca aj hospodárske zvieratá.

Z cudzokrajných živočíchov sa medzi rozdielne spracovanými heslami nachádza heslo **Delphinus**, v slovníku Verborum ako 'delphin' a v slovníku Syllabus ako 'Morská ryba'. Tento rozdiel v preklade naznačuje odlišné prístupy k interpretácii pojmu *Delphin* a odhaľuje špecifické nuansy v chápaní a používaní tohto termínu v predpisovnom období. Na inom mieste sa nachádza heslo *Deplhines*, vel *delphis* (Syllabus, s. 52 a 54) v preklade ako 'Delphyn, a nebo morský wepř'. Túto synonymnú podobu potvrdzuje aj Bernolákov Slowár, kde sa pod heslom *Delfín* nachádza synonymum 'Morská Swiňa'. Výraz môže byť interpretovaný ako označenie delfína, avšak s niektorými ďalšími konotáciami. Ukazujú sa tu rôzne spôsoby, akými boli cudzokrajné zvieratá chápané v období pred spisovným jazykom. Preklad 'morská ryba' môže odrážať vtedajší nepresný pohľad na delfína ako na morskú bytosť, pričom jeho biologická povaha (*cicavec*) bola ešte neznáma alebo v rámci dostupných vedeckých poznatkov nezrozumiteľná.

Heslo **Cenchris** nachádzame v oboch slovníkoch, pričom sa jeho spracovanie odlišuje. V slovníku Verborum je uvedený preklad 'vvodni had', v slovníku Syllabus 'Strakatý had', čo zodpovedá maďarskému prekladu, ktorý významovo odkazuje na hada pestrofarebného alebo viacfarebného. V Slowári sa toto slovo nachádza v preklade ako 'Gedowatí Hád'. V slovníku Syllabus je toto heslo zaradené dvakrát, druhýkrát bez slovenského ekvivalentu len s latinským vysvetlením, že ide o meno vtáka, *Avis nomen*. Rôzne preklady a zápisy tohto hesla naznačujú vývoj v chápaní a kategorizovaní druhu, pričom sa nám ukazujú významové posuny. Pri takejto terminologickej variabilite je dôležité rozlišovať medzi biológiou a symbolickým používaním názvov v rôznych obdobiach.

3 Záver

Terminológia predpisovného obdobia nebola ustálená a lexikografické rozhodnutia boli ovplyvnené nielen lingvistickými faktormi, ale aj širšími kultúrnymi a spoločenskými súvislosťami, ako aj kontaktom s inými jazykmi. Tento jav je viditeľný pri odbornom názvosloví, ktoré sa v dôsledku neexistencie kodifikovaných jazykových noriem vyvíjalo dynamicky a často individuálne, v závislosti od potrieb doby a autorských preferencií.

Túto skutočnosť potvrdzuje aj dielo J. Severiniho *Zoologia*⁷, publikované v 18. storočí. V ňom autor prejavuje ľútosť nad tým, že Uhri nemajú ešte ustálenú terminológiu, a vyjadruje odhodlanie prispieť k jej systematizácii vlastnou prácou. Tento postoj odráža širší fenomén dobového lexikografického úsilia, ktoré sa snažilo o stabilizáciu a šandardizáciu odbornej terminológie v rôznych oblastiach poznania.

Slovníky z predpisovného obdobia predstavujú významný historický prameň na rekonštrukciu vývoja jazykových a lexikálnych noriem. Ich analýza umožňuje identifikovať procesy, ktorými sa formovala odborná terminológia, a zároveň osvetľuje spôsoby, akými sa jazyk prispôboval meniacim sa kultúrnym a spoločenským podmienkam. Lexikografické diela navyše ukazujú, ako sa menilo chápanie a definovanie jednotlivých pojmov v závislosti od dobového kontextu, čím poskytujú cenné informácie nielen pre lingvistický výskum, ale aj pre poznanie širších intelektuálnych a kultúrnych súvislostí danej epochy.

LITERATÚRA

HAYEKOVÁ, Matilda: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. Univerzita Komenského 1979, 254 s.

IVANOVÁ, Martina: Identita, kultúra, slovníky: slovenčina v zrkadle súčasnej lexikografie. In: *Studia Academica Slovaca*, 2019, č. 48, s. 45 – 64.

KRESNI, Ivana – HORVAT, Vladimir: The Jesuit Syllabus vocabulorum of Alvares' Grammar in Croatian Editions. In: *Obnovljeni Život*, 2020, 75, s. 53 – 63.

VÁŽNY, Václav: Z trnavské slovníkové a mluvnické literatury před Bernolákem. In: Bratislava, 1936, roč. 10, s. 386 – 405.

VOIT, Petr: Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Praha 2006.

ZDROJE

Elektronické zdroje Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Dostupné z WWW: <https://slovníky.juls.savba.sk/>. [*slovníky v elektronickej podobe*].

PRAMENE

[Verborum] Verborum in institutione grammaticae in ungaricum et slavicum translatio Secundum ordinem Alphabeticum, Tyrnaviae, Typis Academicis, per Philippum Iacobum Mayr anno 1648.

[Syllabus] Syllabus vocabulorum, grammaticae Emmanuelis Alvari, è Societate Jesu, In vernaculas: Hungaricam et Slavonicam conversorum, secundum Exemplar Viennense, paucis mutatis, nonnullis etiam additis. Tyrnaviae: Typis Academicis per Frid. Gall. [Ostatné vydania: 1717, 1731, 1733, 1759].

[Zoologia] Ioannis Severini Tantamen Zoologiae Hungaricae seu historiae animalium quorum magnam partem alit Hungaria. Posonii, typis Franc. Augustini Patzko. 1779.

⁷ Jan Severini (1716 – 1789) bol slovenský učiteľ, napísal práce o dejinách Uhorska a zoologickú učebnicu, v ktorej uvádza aj slovenské názvy. Učebnica vyšla v roku 1779 pod názvom Tentamen zoologiae Hungaricae, seu, Historiae animalium, quorum magnam partem alit Hungaria.

Neinstitucionální jazykové poradenství¹

Barbora Martinkovičová

oddělení jazykové kultury, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha
martinkovicova@ujc.cas.cz

1 Úvod

Ludmila Uhlířová (2017) popisuje jazykové poradenství jako institucionálně organizovanou formu péče o jazyk, která je druhem kulturní služby poskytované ze strany jazykovědců ve prospěch veřejnosti. Cílem jazykového poradenství je podle Uhlířové „odpovídat na dotazy laické i odborné veřejnosti o jazyce, poskytovat konkrétní jazykové rady, poučení a návody pro jazykové chování.“ V Česku se tazatelé v současnosti mohou obrátit na dvě jazykové poradny zaměřené na problematiku českého jazyka, které jsou provozovány bohemistickou institucí. Soustavné jazykové poradenství poskytuje prostřednictvím telefonické linky jazyková poradna Ústavu pro jazyk český (ÚJČ). Na didaktickou problematiku se pak specializuje poradna Asociace češtinářů, jež svým tazatelům odpovídá e-mailem. Zmíněné poradny si nekonkurují, ale navzájem spolupracují a doplňují se.

Uhlířová (2017) na konci svého výkladu stručně zmiňuje, že se s rozvíjející elektronizací veřejné komunikace objevují na internetu další webové stránky nabízející jazykové rady a informace. Tyto zdroje jazykových informací neodpovídají uvedené definici jazykových poraden, protože nejsou kulturní službou a nezaštiťuje je žádná bohemistická instituce. Část z nich nicméně s institucionálními poradnami sdílí stejný cíl – poskytovat tazatelům odpovědi na otázky týkající se jazyka. O těchto webových interakcích jazykověporadenského charakteru proto dále píšeme jako o neinstitucionálním jazykovém poradenství.

Pozornost odborné veřejnosti je obvykle zaměřena na institucionální poradenství, v Česku vzniklo mnoho studií zabývajících se jazykovou poradnou ÚJČ (srov. např. výčet literatury uvedený v příspěvku Uhlířové, 2017). Neinstitucionálnímu jazykovému poradenství však nebyla věnována téměř žádná pozornost. Zatímco v Česku dosud nevznikla na toto téma žádná studie, na Slovensku stojí za pozornost práce Daši Cimermanové (2023), která porovnávala řešení jazykových problémů mezi různými formami jazykového poradenství.

S ohledem na výše řečené je hlavním cílem příspěvku shromáždit neinstitucionální jazykové poradny z českého online prostředí a popsat jejich základní vlastnosti, mj. z perspektivy jazykového managementu. Ačkoliv o institucionálním jazykovém poradenství a jeho jednotlivých aspektech vzniklo mnoho studií, práce, které by se zabývaly jazykovým poradenstvím z pohledu teorie jazykového managementu, jsou spíše ojedinělé (z českého prostředí viz např. Beneš et al., 2018). Výsledky výzkumu tak mohou současně být i příspěvkem k této málo využívané perspektivě.

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

2 Kdo poskytuje jazykové poradenství

Jazykové poradny jsme vyhledávali prostřednictvím klíčových slov (jazyková poradna, jazyková poradna online, poradna český jazyk / čeština, otázky a odpovědi český jazyk / čeština, poradna korektoři²), a to v internetovém vyhledávači Google a na sociálních sítích Facebook a Instagram. Na sociální síti Instagram hledání prostřednictvím klíčových slov nepřineslo žádné výsledky, zdá se tedy, že toto médium není v českém prostředí pro potřeby neinstitutonálního jazykového poradenství využíváno.³

Vyhledané odkazy bylo třeba dále ručně projít a vyfiltrovat nerelevantní výsledky. Mezi tyto patřily obvykle poradny zaměřené na výuku cizích jazyků, příp. na výuku češtiny pro cizince či různé jazykové blogy apod. Soubor vyhledaných jazykových poraden si neklade nároky na úplnost, nicméně je podle našeho názoru dostatečně reprezentativní pro popis základních vlastností neinstitutonálních jazykových poraden.

Vyhledané poradny níže kategorizujeme, přičemž se inspirujeme studií Cimermanové (2023), která rozlišuje tři typy forem jazykového poradenství: institucionální, profesionální a lidové. Podle Cimermanové je institucionální poradenství provozováno v rámci vědecké instituce, vyznačuje se vysokou mírou teoretických poznatků poradenských pracovníků, je deskriptivní a vysvětlující. Profesionální poradenství je obvykle spravováno firmou. Míra teoretického vzdělání odpovídajících je nižší než u lingvistů, v odpovědích však také obvykle nejsou vyjadřovány emoce a hodnocení jazykových jevů. Realizuje se prostřednictvím blogů, příspěvků na sociálních sítích či v diskusích. Lidové jazykové poradenství obvykle nespadá pod žádné vědecké ani odborné pracoviště, jde o více či méně soukromou komunikaci mezi uživateli jazyka. Míru teoretických lingvistických poznatků diskutujících nelze identifikovat, běžně jsou vyjadřovány postoje, emoce, pocity a hodnocení. Jazykové problémy se dominantně řeší prostřednictvím diskuse (srov. Cimermanová, 2023, s. 58–62). Domníváme se, že hranice jednotlivých forem poradenství jsou neostře a některé zkoumané poradny mohou mít vlastnosti více rozlišovaných forem (viz níže).

2.1 Institucionální jazykové poradenství

Pomocí klíčových slov byly vyhledány rovněž institucionální jazykové poradny, jejichž přehled uvádíme na prvním místě (viz tabulka 1). Dělíme je dále na bohemistické, pokud je provozuje bohemistické pracoviště, a nebohemistické, pokud jsou provozovány nebohemistickým pracovištěm.

Bohemistické	Jazyková poradna ÚJČ
	Poradna Asociace češtinářů
	Pravopisne.cz
Nebohemistické	<i>Ptejte se knihovny</i>

Tabulka 1 Seznam vyhledaných institucionálních poraden

Na prvních dvou místech jsou jazyková poradna ÚJČ, provozovaná oddělením jazykové kultury, a jazyková poradna Asociace češtinářů, o nichž se zmiňuje i Uhlířová (2017) (srov. úvod). Dnes již nefunkční poradnu provozovanou na webu Pravopisne.cz (mezi lety 2012–2015), zaštitěnou Pedagogickou fakultou Univerzity Hradce Králové, řadíme k institucionálním poradnám jen formálně. Ze stále zveřejněných odpovědí je zřejmé, že jde o

² Další profesně zaměřené vyhledávání, např. poradna učitelé češtiny, už žádné relevantní výsledky, které by nebyly dohledány pomocí předchozích klíčových slov, nepřineslo.

³ Tímto se situace v českém online prostředí liší od situace na Slovensku. Největší počet neinstitutonálních jazykových poraden, které zmiňuje Cimermanová (2023), totiž pochází právě z prostředí Instagramu.

o poradnu vykazující známky lidového poradenství. Autorky zodpovídající dotazy nemají lingvistické vzdělání, míra jejich teoretických znalostí je velmi pochybná, protože mnohé odpovědi jsou neúplné, dokonce i chybné.⁴ Ve svých odpovědích se neopírají o lingvistické zdroje a mnohdy vyjadřují své hodnocení.

Naopak popisu institucionálního poradenství odpovídá projekt Národní knihovny nazvaný *Ptejte se knihovny*, který řadíme k poradnám nebohemistickým. V jeho rámci odpovídají vyškolení zaměstnanci Národní knihovny, ale i dalších spolupracujících knihoven na dotazy z nejrůznějších oblastí. Nejvíce uveřejněných odpovědí je přitom právě v oboru jazyk, lingvistika, literatura.⁵ V odpovědích jsou vždy uváděny zdroje informací, z nichž je odpověď čerpána,⁶ a nebývá v nich vyjadřováno hodnocení dotazovaného jazykového jevu.

2.2 Neinstitucionální jazykové poradenství

Podrobněji se zabýváme poradnami neinstitucionálními. Výše uvedené rozdělení typů poradenství Cimermanové (2023) odpovídá situaci ve slovenském prostředí, česká situace se však poněkud odlišuje, proto v případě neinstitucionálního poradenství pracujeme s podrobnějším členěním. Neinstitucionální poradny dělíme na profesionální, profesní a lidové (viz tabulka 2).

Profesionální	martin-ulbrich.cz
	jazykove-korektury03.webnode.cz
	www.lingviera.cz
	korekturyjazykove.webnode.cz
	<i>Zápisník šíleného korektora</i> (proofreading.cz)
	<i>Hříchy pro šíleného korektora</i> (www.interval.cz)
Profesní	<i>Korektoři a další znalci</i> (Facebook)
	<i>Kolik třešní tolik višní aneb Podej. Mně. Ten. Blábol. Ing. Kozel. A kol.</i> (Facebook)
	<i>Překladaatelé – tlumočníci – korektoři – učitelé</i> (Facebook)
	www.doucuji.eu
Lidové	<i>Jazyková poradna Chudáka češtiny (předpekli)</i> (Facebook)
	www.odpovedi.cz
	www.poradte.cz

Tabulka 2 Seznam vyhledaných neinstitucionálních jazykových poraden

Profesionální poradenství se velmi blíží pojetí Cimermanové (2023), nicméně na rozdíl od ní do této kategorie nezahrnujeme jazykové influencery, kteří pouze zveřejňují předem připravené příspěvky, avšak na dotazy svých sledujících neodpovídají.⁷ Profesionální poradny jsou

⁴ Ke správnosti uveřejněných odpovědí se již vyjadřovala Ivana Svobodová (2018–2019) v článku *Věrohodnost elektronických zdrojů jazykových dat*.

⁵ Více viz www.ptejteseknihovny.cz.

⁶ V případě lingvistických dotazů bývá nezřídka odkazováno na jazykovou poradnu ÚJČ.

⁷ Jejich vliv je však i v českém prostředí značný, počty sledujících se v některých případech pohybují v řádech desítek tisíc.

zastřešeny organizací, případně jednotlivcem, profesionálním uživatelem jazyka, jehož odborná kompetence bývá ověřitelná. Typicky jde o soukromé webové poradny (ať už placené, jako je tomu v případě webu martin-ulbrich.cz, či neplacené, např. www.lingviera.cz) nebo blogy korektorů, pod jejichž příspěvky mohou čtenáři klást dotazy (např. *Hříchy pro šíleného korektora*). Lze předpokládat, že uživatelé těchto poraden budou očekávat vysokou úroveň znalostí odpovídajícího (i když pochopitelně menší než v případě institucionálního poradenství), deskriptivitu a zazdrojovanost odpovědí (do jaké míry tato očekávání jednotlivé poradny naplňují, nelze zodpovědět, protože dotazy a odpovědi nebývají většinou zveřejňovány). Velikost agendy těchto poraden také není obvykle známa, ale domníváme se, že na rozdíl od situace na Slovensku je vliv profesionálního poradenství v Česku menší. Data návštěvnosti webových stran nelze zjistit, avšak vypovídající podle našeho názoru je, že žádný facebookový ani instagramový profil poskytující jazykové poradenství zastřešený konkrétní organizací či jazykovým profesionálem jsme nedohledali.

Větší dosah v Česku má, zdá se, profesní poradenství. Neposkytuje jej žádná organizace či konkrétní osoba. Jde o skupiny sdružující jedince určité profese na facebooku či webu (např. pro korektory je určena facebooková skupina *Korektoři a další znalci*, překladatelé si navzájem rádi ve skupině *Kolik třešní tolik višní aneb Podej. Mně. Ten. Blábol. Ing. Kozel. A kol.*, web www.doucuji.cz zase sdružuje učitele, kteří rádi studentům se školními dotazy). Tyto skupiny mohou být veřejné i soukromé, ty početnější mívají řádově tisíce členů. Jazykové problémy se řeší prostřednictvím diskuse. Identita jednotlivých přispívajících často není známá (pokládat dotazy a odpovídat lze i anonymně), nicméně odpovědi se vyznačují spíše deskriptivitou a běžné je i odkazování na zdroje informací (často se objevují odkazy na *Internetovou jazykovou příručku*). Subjektivní hodnocení jazykových jevů se občas vyskytuje, ale spíše v menším množství případů.

V případě lidového poradenství jde o diskuse vedené laiky, ať už ve facebookových skupinách (*Jazyková poradna Chudáka češtiny (předpekli)*), či na webech (odpovedi.cz). Zatímco facebookové skupiny bývají na problematiku českého jazyka již podle svého názvu zaměřeny, na dohledaných webech pokládají tazatelé dotazy z nejrůznějších oblastí, z nichž se jazykovým dotazům věnuje jen část. Jistě by bylo možno dohledat jazykové otázky a odpovědi na ně i na dalších webech, jako je například *Modrý koník* zmiňovaný Cimermanovou (2023, s. 62). Charakter lidového poradenství odpovídá výše uvedenému popisu Cimermanové, typická je anonymita, subjektivita diskutujících a nezazdrojovanost odpovědí. Některé ze skupin mohou být značně početné (zmíněná facebooková skupina má přes 4000 členů), v případě webů se však špatně zjišťuje nejen počet návštěvníků, ale také informace, kolik uživatelů diskutuje právě o jazykových otázkách.

Je třeba dodat, že uvedené kategorie jazykových poraden nemají ostré hranice, některé z poraden mohou vykazovat známky více kategorií. Nápadným případem je zmíněná online poradna zaštitěná Pedagogickou fakultou Hradce Králové. S přesahy se pak potkáváme i u jiných poraden, např. v případě *Hříchů pro šíleného korektora* odpovídá na dotazy svých čtenářů obvykle samotný autor, vedle toho se však objevují i odpovědi a komentáře jiných čtenářů, které mají charakter lidového poradenství. Je třeba také poukázat na fakt, že u některých skupin nemusí být jasné, zda je jejich cílem sdružovat pracovníky určitého oboru, spoléháme na popis skupin vytvořený jejich autory.

3 Analýza neinstitucionálního poradenství z perspektivy jazykového managementu

Proces institucionálního jazykového poradenství naplňuje podstatu organizovaného jazykového managementu (Beneš et al., 2018, s. 120). Rysy organizovaného managementu,

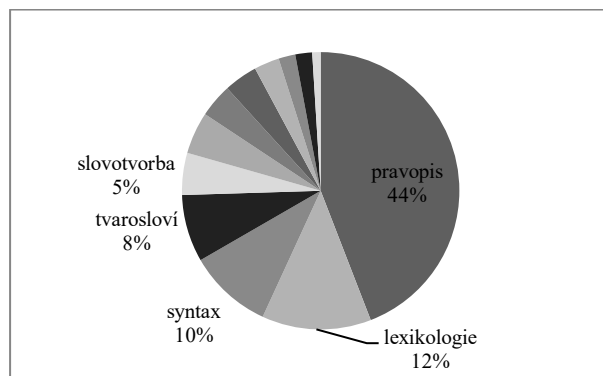
popsané Jiřím Nekvapilem (2017), vykazuje i neinstitutcionální jazykové poradenství: je transinterakční, tzn. vztahuje se k řadě souvisejících interakcí, probíhá na sociální síti (v případě profesionálního poradenství též v rámci organizací), komunikuje se o samotném managementu (z hlediska podstaty organizovaného managementu nehraje roli, zda je komunikace neutrální či evaluativní), při provádění managementu se uplatňují rozličné teorie a ideologie (které mohou být pochopitelně odlišné od teorií a ideologií uplatňovaných při institucionálním poradenství), objektem managementu bývá i jazykový systém.

Samotné analýze z jazykověmanagementové perspektivy byly podrobeny jen jazykověporadenské interakce profesních poraden, které se zdají mít v českém prostředí mezi dalšími neinstitutcionálními poradnami největší dosah. Následující podkapitoly si v těchto interakcích všimají jednotlivých fází jazykového managementu (s výjimkou fáze povšimnutí nemusí být v každé interakci všechny fáze přítomny).

3.1 Povšimnutí: témata dotazů

Ve zkoumaných interakcích jsou tematizovány pouze ty jazykové prostředky, kterých si někdo povšimnul. V rámci této fáze sledujeme, jaké jazykové prostředky přitahují pozornost tazatelů, a následně je kategorizujeme. Z každé veřejně přístupné poradny zaznamenané v tabulce 2 v kategorii profesního poradenství⁸ jsme analyzovali 100 příspěvků (celkem 300 příspěvků, v rámci jednoho příspěvku přitom mohlo být položeno více dotazů).

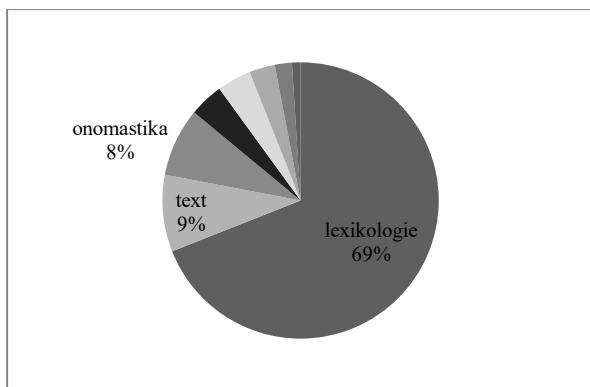
Analyzované skupiny jsou profesně specifické. Toto se odráží též na skladbě témat dotazů, proto uvádíme pro každou skupinu samostatný graf:

Graf 1 Statistika témat dotazů položených ve facebookové skupině *Korektoři a další znalci*

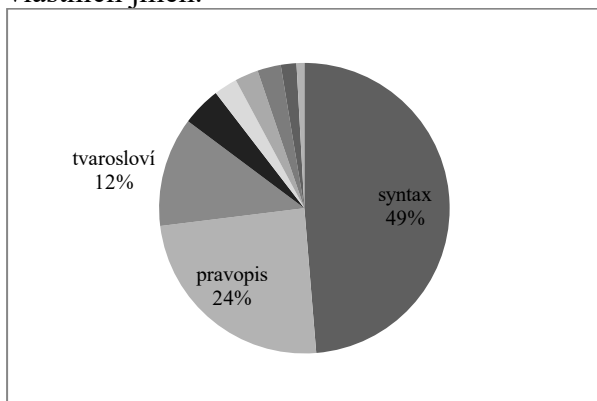
Jak je patrné z grafu 1, korektoři, kteří se v této skupině primárně sdružují, se zaměřují zejména na pravopis. Vyšší procentuální zastoupení mají také dotazy z lexikologie a tvarosloví.

⁸ Z neveřejných facebookových skupin data k dispozici nemáme, příspěvky ze skupiny *Překladaelé – tlumočníci – korektoři – učitelé* proto neanalyzujeme.

Graf 2 Statistika témat dotazů položených ve facebookové skupině *Kolik třešní tolik višní aneb Podej. Mně. Ten. Blábol. Ing. Kozel. A kol.*

V překladatelské facebookové skupině (graf 2) jednoznačně dominují lexikální dotazy (řadíme sem i překlady idiomů či frazémů). Objevují se opakovaně též dotazy na text (obvykle jde o překlad většího celku) a dotazy z oblasti onomastiky, které se většinou týkají transkripce vlastních jmen.

Graf 3 Statistika témat dotazů položených na webu *doucuji.eu*

Na webu *doucuji.eu* (graf 3) pokládají dotazy studenti (obvykle základních či středních škol), tematicky převažují (systémové) dotazy na syntax, např. dotazy na větné členy, větný rozbor apod., doplněné především dotazy na pravopis a tvarosloví.

Uvedené statistiky potvrzují zjištění Uhlířové (2002), že jazykovou poradnu ÚJČ neoslovují průměrní tazatelé, ale že jejich profese ovlivňuje to, na co se ptají. Uhlířová rozlišuje přinejmenším dva typy tazatelů podle toho, zda se častěji zajímají o pravopis, nebo o slovní zásobu (tito tazatelé jsou ovšem zástupci různých profesních skupin). Z našeho vzorku je patrné, že tazatelské skupiny mohou zaměřovat svou pozornost též na další jazykové roviny, a lze tak vytvořit ještě jemnější diferenciaci typů tazatelů.

3.2 Hodnocení, plán úpravy a implementace plánu úpravy

Tazatelé mohou jev, kterého si povšimli, nějakým způsobem hodnotit, hodnocení se může objevit i na straně odpovídajícího. Tazatelé také mohou navrhnout plán úpravy, nicméně návrh plánu úpravy je v oblasti jazykového poradenství primárně očekáván ze strany odpovídajícího. Z následné reakce tazatele na odpověď pak lze odhadnout, jak bude vypadat fáze implementace plánu úpravy. Ani jedna z těchto fází není v dotazech obligatorně přítomná. Analýza fází jazykového managementu následující po fázi povšimnutí je založená na 100 dotazech

získaných z profesních facebookových skupin (50 dotazů z *Korektoři a další znalci* a 50 dotazů z *Kolik třešni tolik višni aneb Podej. Mně. Ten. Blábol. Ing. Kozel. A kol.*). Reakce na webu *doucuji.eu* jsou velmi chudé a poskytují o dalších fázích jazykového managementu jen poměrně málo informací.

Na základě analýzy fáze hodnocení lze získávat informace o postojích tazatelů a odpovídajícího k danému jazykovému jevu, zejména zda daný jev hodnotí negativně či pozitivně. Jak bylo v kapitole 2.2 řečeno, profesní jazykové poradenství se snaží o jistou míru objektivitu při hledání plánu úpravy, nicméně někteří účastníci diskusí své subjektivní postoje k dotazovanému jevu v menší míře vyjadřují (např. ze strany tazatele bylo zaznamenáno celkem 18 hodnotících komentářů). Vzhledem ke skutečnosti, že v analyzovaných facebookových skupinách hledají tazatelé řešení jazykových problémů, vyskytuje se v nich jen negativní hodnocení, gratifikaci (tedy pozitivní hodnocení jevu) jsme v analyzovaném vzorku nezaznamenali (př. *Poslední dobou mi trhá uši slovo "ultimátní", které se ozývá z TV.; Je ta čárka v pořádku? Mně připadá hrozně podezřelá a taková zbytečná, nesmyslná, ale jistá si nejsem.*).⁹

Ve facebookových skupinách navrhuje plán úpravy obvykle více diskutujících. Dotazy bez odpovědi (resp. komentáře) jsou spíše výjimečné: v analyzovaném vzorku neobsahovaly žádný komentář 3 dotazy. Průměrně je u jednoho dotazu 12 komentářů (medián je 8 komentářů na dotaz),¹⁰ nicméně je třeba dodat, že každý komentář plán úpravy neobsahuje. Celkem jsme vypočetli 4 typy komentářů: plán úpravy, plán úpravy obsahující vysvětlení, hodnocení plánu úpravy¹¹, bez plánu úpravy¹². Na základě analýzy plánu úpravy lze také usuzovat, zda tazatel nebo odpovídající zastávají spíše deskriptivní či preskriptivní přístup. Nelze jednoznačně říct, který postoj převažuje, v analyzovaném vzorku se vyskytují jak deskriptivní (*Nepravé VV vztažné neopravuju v beletrii pokaždé, ale spíš v případech, kdy se kvůli nim v textu často opakují slova který/která/které. V přímé řeči to většinou ponechávám, i podle toho, co se hodí ke stylu mluvy dané postavy.*), tak preskriptivní vyjádření (*Mám prosím pravdu, když tvrdím, že ve druhé větě by měly být (povinně) dva záporné?*), z mnoha příspěvků žádný postoj nevyplývá.

To, zda bude plán úpravy implementován, lze odhadnout z tazatelovy reakce na odpověď. Přijetí navrženého řešení může být vyjádřeno v komentáři. Jako přijetí navrženého řešení lze obvykle interpretovat rovněž poděkování. Autorova reakce na odpověď může být ve facebookových skupinách rovněž vyjádřena jako like, který však podle našeho názoru může mít dvě funkce: poděkování za snahu vyřešit problém i vyjádření přijetí navrženého řešení. Explicitní odmítnutí navrženého řešení se ve zkoumaném vzorku objevilo jen zřídka (celkem jsme zaznamenali jen 5 případů). Na základě analýzy tazatelových reakcí na odpovědi lze konstatovat, že tazatelé více věří odpovědím obsahujícím odkaz na jazykové (kodifikační) zdroje. Funguje však také autorita typu „víc hlav, víc ví“ – v případech, kdy není možné odpověď dohledat v žádném jazykovém zdroji (typicky u dotazů na překlad), si tazatelé vybírají obvykle plán úpravy, který získal nejvíce líků od ostatních diskutujících.

⁹ Také v jazykové poradně ÚJČ je podle zkušenosti autorky tohoto článku gratifikace poměrně výjimečná.

¹⁰ Pro srovnání, v případě webu *doucuji.eu* obsahovaly dotazy průměrně 3 komentáře (medián 1–2 komentáře na dotaz).

¹¹ Hodnotit plán úpravy lze na facebooku též pomocí líků.

¹² Jde o nová povšimnutí (Dotaz: *Přátelé, kamarádi, nakolik vám dává smysl v češtině swajpnout/swajpnout?* – Komentář: *Omlouvám se, výzva zněla poskytnout foneticky přepisované a počestěné anglicismy. Ale v souvislosti s tím mne napadlo, proč máme v češtině možnost psát šejkr, ale k tomu píšeme milkshake?*) či humorné komentáře (Dotaz: *Je správně "žalobu na devět lidí v kauze dozimetr/nebo Dozimetr"?* – Komentář: *Tolik už jich snad ani nežije.*).

4 Shrnutí

Ve 2. kapitole jsme přinesli přehled českých institucionálních i neinstitutcionálních jazykových poraden. Ukázalo se, že v Česku je ve srovnání se situací na Slovensku neinstitutcionální poradenství realizováno trochu odlišným způsobem a je vhodná jeho podrobnější kategorizace. Jako nejvlivnější se v českém prostředí jeví tzv. profesní poradenství, které mezi poradnami, jež analyzuje Cimermanová (2023), nemá obdoby.

Kapitola 3 analyzující profesní poradenství z jazykověmanagementové perspektivy v první řadě ukazuje diferencovanost zájmů tazatelů z různých profesních skupin. Z grafů je patrné, že profese tazatele do značné míry předurčuje téma jeho dotazu. Zatímco korektoři upírají svou pozornost na pravopis, překladatelé kladou dotazy z oblasti lexikologie a studenti potřebují pomoci s otázkami týkajícími se jazykového systému, zejména syntaxe.

Pro analýzu druhé části třetí kapitoly je podstatný fakt, že do procesu neinstitutcionálního poradenství vstupuje obvykle více subjektů, než je tomu v případě poradenství institucionálního. Analýza fáze hodnocení a plánu úpravy potvrzuje, že profesní poradenství stojí z hlediska přítomnosti subjektivního hodnocení jazykových jevů a deskriptivního/preskriptivního postoje k nim na pomezí mezi institucionálním (a profesionálním)¹³ a lidovým poradenstvím. O fázi implementace plánu úpravy máme poměrně málo dat (stejně jako u institucionálního poradenství, srov. Beneš a kol., 2018, s. 134), nicméně je zajímavé sledovat, které odpovědi bývají přijímány pozitivně – obvykle se jedná o odpovědi obsahující odkaz na jazykové zdroje, ale také o odpovědi, které získaly největší počet liků diskutujících.

5 Závěr

Souhlasíme s Dašou Cimermanovou (2023), že k důvodům existence jazykových poraden nespadajících pod (vědeckou) instituci může patřit nespokojenost se službami institucionální jazykové poradny (v případě Česka institucionálních jazykových poraden), nedůvěra v institucionální poradny a angažovanost uživatelů jazyka, přičemž tyto důvody spolu vzájemně souvisí.

Považujeme za důležité věnovat badatelskou pozornost rovněž neinstitutcionálním jazykovým poradnám, protože mohou poskytnout informace i o uživateli, kteří institucionální poradenství nevyužívají, jejich postojích k jazyku, jazykových ideologiích a také o jejich potřebách. Mohou tak vhodně doplňovat data z výzkumu institucionálního poradenství. Tento příspěvek si kladl za cíl identifikaci takových poraden a popis jejich základních vlastností, podrobnější analýza by však mohla přinést další zajímavé poznatky.

LITERATURA

BENEŠ, Martin – PROŠEK, Martin – SMEJKALOVÁ, Kamila – ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika: Interaction between language users and a language consulting centre: challenges for Language Management Theory research. In: Language Management Approach: Special Focus on Research Methodology. Eds. J. Nekvapil – L. Fairbrother – M. Sloboda. Berlin: Peter Lang 2018, s. 119 – 140.

CIMERMANOVÁ, Daša: Riešenie jazykových problémov v kontexte rôznych foriem jazykového poradenstva na príklade jazykových problémov súvisiacich s vojnovým konfliktom na Ukrajine. In: Slovakistika v súvislostiach: tradícia a perspektívy. Eds. S.

¹³ Pro přesnější srovnání s profesionálním poradenstvím nám chybí data z profesionálních poraden.

Paunović Rodić – R. Raffaj. Beograd: Univerzita v Belehrade, Filologická fakulta 2023, s. 55 – 73.

NEKVAPIL, Jiří: Jazykový management. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová, [online]. Brno: Masarykova univerzita 2017. Dostupné z WWW: <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ%20MANAGEMENT>. [cit. 2025-02-13].

SVOBODOVÁ, Ivana: Věrohodnost elektronických zdrojů jazykových dat. In: Český jazyk a literatura, 2018/2019, roč. 69, č. 5, s. 249 – 251.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila: Jazyková poradna v měnící se komunikační situaci u nás. In: Sociologický časopis, 2002, roč. 38, č. 4, s. 443 – 456.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila: Jazykové poradenství. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová, [online]. Brno: Masarykova univerzita 2017. Dostupné z WWW: <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOV%C3%89%20PORADENSTV%C3%8D>. [cit. 2025-02-13].

ZDROJE

BEHÚN, Petr – BEHÚN, Dalibor: Zápisník šíleného korektora. Dostupné z WWW: <https://proofreading.cz/o-cestine/zapisnik-sileneho-korektora>. [cit. 2025-02-13].

BEHÚN, Petr – BEHÚN, Dalibor: Hřichy pro šíleného korektora. Dostupné z WWW: <https://www.interval.cz/page/2/?s=h%C5%99%C3%ADchy+pro+%C5%A1%C3%ADlen%C3%A9ho+korektora>. [cit. 2025-02-13].

Jazyková poradna. Dostupné z WWW: <https://www.pravopisne.cz/2011/09/jazykova-poradna>. [cit. 2025-02-13].

Jazyková poradna. Dostupné z WWW: <https://jazykove-korektury03.webnode.cz/jazykova-poradna>. [cit. 2025-02-13].

Jazyková poradna. Dostupné z WWW: https://www.lingviera.cz/lingviera_cestina.html. [cit. 2025-02-13].

Jazyková poradna a konzultace k textům. Dostupné z WWW: <https://martin-ulbrich.cz/jazykova-poradna?highlight=WyJwb3JhZG5hIl0=>. [cit. 2025-02-13].

Jazyková poradna Chudáka češtiny (předpekli). Dostupné z WWW: <https://www.facebook.com/groups/325213171244137>. [cit. 2025-02-13].

Jazyková poradna zdarma. Dostupné z WWW: <https://korekturyjazykove.webnode.cz/jazykova-poradna-zdarma>. [cit. 2025-02-13].

Kolik třešní tolik višní aneb Podej. Mně. Ten. Blábol. Ing. Kozel. A kol. Dostupné z WWW: <https://www.facebook.com/groups/204871392863350>. [cit. 2025-02-13].

Korektoři a další znalci. Dostupné z WWW: <https://www.facebook.com/groups/883701281795170>. [cit. 2025-02-13].

Národní knihovna ČR: Ptejte se knihovny. Dostupné z WWW: <https://www.ptejteseknihovny.cz>. [cit. 2025-02-13].

Odpovědi.cz. Dostupné z WWW: <https://www.odpovedi.cz>. [cit. 2025-02-13].

Překladaelé – tlumočníci – korektoři – učitelé. Dostupné z WWW: <https://www.facebook.com/groups/prekladatele.tlumocnici.korektori>. [cit. 2025-02-13].

Studijní otázky. Dostupné z WWW: <https://www.doucuji.eu/otazky/predmet/215-cesky-jazyk>. [cit. 2025-02-13].

Poradte.cz: Poradna pro každou otázku. Dostupné z WWW: <https://www.poradte.cz>. [cit. 2025-02-13].

K otázke polykódového textu v reklame¹

Fedor Miliaev

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
fedor.miliaev@ukf.sk

1 Úvod

V štúdiu sa zaoberáme problematikou polykódových textov v reklamnej komunikácii v kontexte ruskej a slovenskej kultúry. Polykódové texty, ktoré sú kombináciou jazykových, vizuálnych, ako aj iných prvkov, tvoria kľúčovú štruktúru súčasnej reklamy, pričom ich pochopenie je pre efektívnu marketingovú komunikáciu nevyhnutné. Predmetom výskumu sú vybrané printové reklamné komunikáty excerpované zo slovenskej a ruskej tlače (časopisy Forbes a TREND). Výskum sa zameriava na analýzu spôsobov vzájomnej interakcie medzi jednotlivými kódmi a ich vplyvom na interpretáciu samotnými recipientmi.

Hlavným zámerom štúdie je preskúmať využitie jazykových, vizuálnych a iných prvkov (symbolov) v reklamných kampaniach ruského a slovenského prostredia, ako aj porovnať ich použitie v oboch skúmaných kultúrnych kontextoch.

Štúdia má ambíciu prispieť k rozšíreniu a obohateniu doterajších teoretických a praktických poznatkov v oblasti reklamy, semiotiky a marketingovej komunikácie.

2 Metodológia

Metodologicky vychádzame z princípov semiotickej analýzy, lingvistickej interpretácie a vizuálnej analýzy, pričom sa zameriavame na interakciu medzi textovými a obrazovými komponentmi reklamy. Ústredným pojmom štúdie je *polykódový text*, ktorý podľa E. V. Čerňavskej (2009, s. 83) synonymicky zamieňame pojmami *heterogénny text* alebo *kreolizovaný text*.

3 Reklamný text a lingvopragmatika

Podľa O. Selemenevovej (2019, s. 127 – 128) vo sfére marketingovej činnosti vystupuje reklamný text ako komplexná komunikačná jednotka s pragmatickou orientáciou. Autorka ďalej dodáva, že kreolizovaný reklamný text je dielo syntetického charakteru existujúce v jednote niekoľkých nehomogénnych semiotických komponentov, pričom dospieva k záveru, že logotypy sa tak stávajú drobnými kreolizovanými lexémami reklamných textov.

J. Gallo (2013, s. 2) upozorňuje na to, že spojenie jazykových znakov do textovej štruktúry, ako aj grafická, typografická, vizuálna a farebná úprava (textový dizajn) patrí do sféry záujmu lingvistov a podmieňuje závery súvisiace s fungovaním textových významov. M. Iščuk (podľa

¹Príspevok bol financovaný z prostriedkov EÚ NextGenerationEU prostredníctvom Plánu obnovy a odolnosti Slovenskej republiky v rámci projektu č. 09I03-03-V04-00670 Inverted Morality: Reversed Semantics in Old Church Slavonic Moral Words (OXYMORAL). The article was funded by the EU NextGenerationEU through the Recovery and Resilience Plan for Slovakia under the project No. 09I03-03-V04-00670 Inverted Morality: Reversed Semantics in Old Church Slavonic Moral Words (OXYMORAL).

Gallo, 2013, s. 2) dodáva, že heterogénny text má vnútornú koherenciu, ktorá nemusí byť na prvý pohľad zrejmá, ale jeho jednotlivé prvky môžu odhaľovať ďalšie potenciálne významy. Pri analýze vybraných slovenských a ruských reklám vychádzame z algoritmu podľa O. Selemenevovej (2019, s. 128 – 132), ktorý pozostáva z nasledujúcich štyroch krokov:

1. Zdôvodniť príslušnosť daného textu k reklamným, určiť jeho hranice – prvky, od ktorých sa začína a končí percepcia komplexného textu;
2. Určiť typ textu podľa miery kreolizácie, t. j. ide o to, ako sú navzájom medzi sebou jednotlivé rôznorodé kódy prepojené;
3. Popísať osobitosti slovných a neslovných znakov v texte (vo verbálnej časti je to slovotvorná, lexikálno-frazeologická a gramatická úroveň, v neverbálnej časti ide o obrázky, typografické variácie, farby, priestorové usporiadanie textu a i.);
4. Odhaliť a popísať metódy vplyvu na recipienta, ako aj manipulačné stratégie.

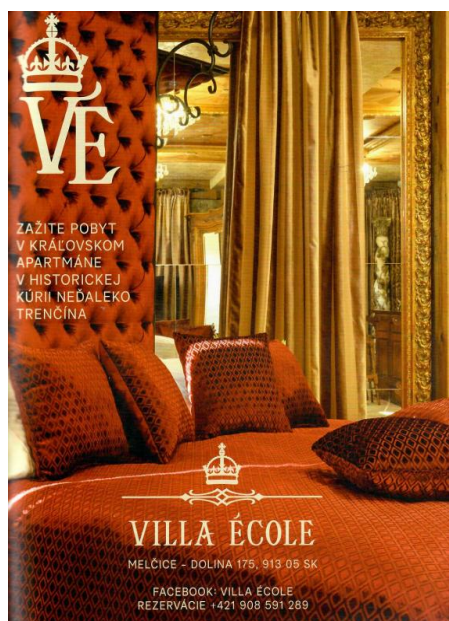
4 Vizualná štylistika reklamy a jej závislosť od tematického obsahu

Vizuálna štylistika reklamy, podľa nášho názoru, zohráva kľúčovú úlohu pri formovaní jej významu a celkovej účinnosti. Jej prepojenie s tematickým obsahom predstavuje jednu z najdôležitejších dimenzií, ktorá ovplyvňuje, ako je reklamné posolstvo vnímané a interpretované cieľovou skupinou. Vizualné prvky ako farby, typografia, obrazové kompozície a grafické štruktúry nie sú neutrálne – ich výber a realizácia sú podmienené nielen estetikou, ale aj tematickým zameraním samotnej reklamy. Napríklad reklamy propagujúce technologické produkty často využívajú minimalistickú estetiku s dôrazom na futuristické a moderné prvky, zatiaľ čo reklamy na potraviny zdôrazňujú živé farby a prírodné motívy evokujúce sviežosť a chuť. Táto závislosť medzi vizuálnou štylistikou a tematickým obsahom reklamy tak otvára priestor pre hlbšiu analýzu, ktorá môže prispieť k pochopeniu kultúrnych, psychologických a marketingových stratégií ovplyvňujúcich reklamné praktiky. Výskum tejto problematiky umožňuje identifikovať vzorce a princípy, podľa ktorých vizualná štylistika odráža tematické posolstvá reklamy, a tým ponúka teoretický aj praktický rámec pre ich tvorbu a interpretáciu.

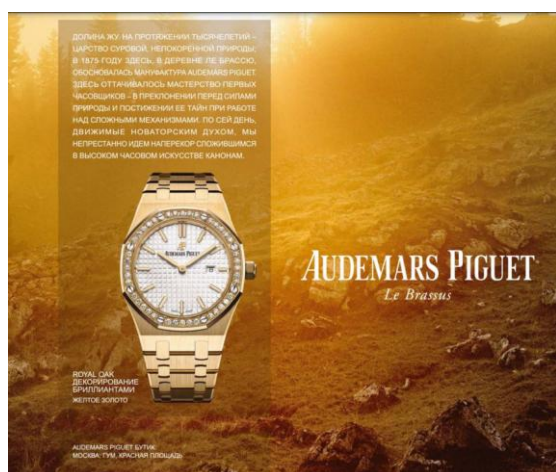
V jednotlivých podkapitolách danej časti uvedieme exemplifikácie vybraných slovenských a ruských reklamných komunikátov spolu s ich následnou interpretáciou v podobe samostatne spracovaných komentárov.

4.1 Elitné tovary a služby

Uvedený druh tovaru a služieb je určený pre cieľovú skupinu vyššieho sociálno-ekonomického postavenia. Obyčajne sa tu vyskytuje štýlový minimalizmus, ktorý sa v reklamných komunikátoch realizuje v rôznych formách.

Na oboch reklamných komunikátoch je možné pozorovať vysokú mieru kreolizácie, pričom v druhom prípade dokonca viac dominuje vizuálny obsah. Už na prvý pohľad upúta pekná fotografia, ktorá má vyvolať pocit príslušnosti k elite a zmyselnosti, ďalej názov (logotyp) firmy a reklamné heslá. V oboch prípadoch je verbálneho textu pomerne málo. Ten je cieľený na emocionálnu stránku recipienta (pozri vyššie uvedené vyvolanie pocitu príslušnosti k elite a exkluzivity). V reklame Villa École: „Zažite pobyt v kráľovskom apartmáne“, v reklame Sodis: HISTÓRIA VAŠICH Ciest (použitie osobného zámena) a Individuálne výlety pre náročných klientov (príslušné adjektíva).

Hoci na ďalších dvoch príkladoch vidíme väčšiu prevahu verbálneho textu, ten nepredstavuje hlavnú zložku. V absolútnom kompozičnom centre sú tovary. Reklama hodiniek realizuje tzv. storytelling, zatiaľ čo reklama Audi sa snaží presvedčiť zákazníkov technickými údajmi tovaru. Obrázky plnia funkciu, pre ktorú sú určené, aj bez značnej prevahy textovej zložky.

Obrázok 5 Ruská reklama hotela Oteľ Alexandr (zdroj: Forbes Russia, № 1, 2017),
Obrázok 6 Slovenská reklama hotela Kaskády (zdroj: Forbes Slovakia, № 11, 2024)

V týchto prípadoch môžeme porovnať reklamy s rovnakým tematickým obsahom (hotely) a veľmi podobným štýlom. Obidve reklamy sa snažia pôsobiť prestížne, ale ruská je v tom zrejme menej efektívna, keďže má graficky plochú štruktúru a banálne písmo. Vyvoláva to nesúlad s hlasným sloganom: POZÝVAME VÁS, ABY STE SA AJ VY CÍTILI AKO KRÁĽ (ten je používaný aj v súvislosti s tvrdením, že v tomto hoteli oddychoval skutočný kráľ Juhoslávie). Slovenský príklad nielen lepšie pracuje s objemom (jeden z obrázkov je posunutý do úzadia) a typografikou (elegantnejšie písmo), ale aj dobre kombinuje pastelové farby v písme a grafike. V slovenskom príklade sú použité aj odlišné lexikálne prostriedky (ŠPECIÁLNA PONUKA, ponúkame výnimočné ceny).

4.2 Reklama v B2B segmente

V reklamách služieb či dodávateľov pre podnikateľov (Business-to-Business) sa tiež obvyčajne vyskytuje minimalistický štýl, ale predpokladáme, že na rozdiel od reklám elitných tovarov/služieb tu verbálne prvky zohrávajú významnejšiu úlohu, pretože podnikateľ skôr hľadá niečo potenciálne užitočné pre svoju firmu, než len ukazujúce sociálny status majiteľa.

Obrázok 7 Slovenská reklama spoločnosti CODERAMA (zdroj: Forbes Slovakia, № 11, 2024),

Obrázok 8 Ruská reklama banky Promsvyazbank (zdroj: Forbes Russia, № 1, 2017)

Vizuálny obraz v podstate predstavuje len pozadie a nepredstavuje ani pevné tematické spojenie s textom. Dominuje verbálny text, ktorý pozostáva z krátkych téz o výhodách spolupráce s danou firmou. Hlavné slogany sú zhodné: VAŠA PRVÁ VOĽBA... a Banka prvej voľby.

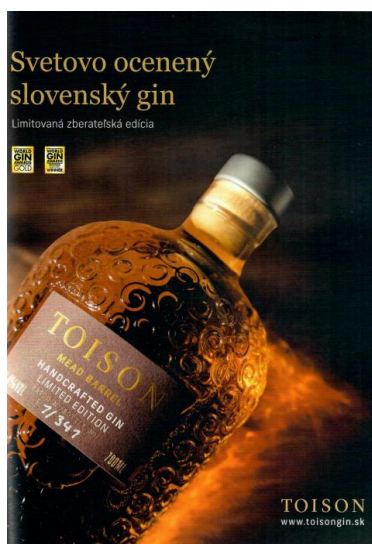
Obrázok 9 Slovenská reklama firmy Alza (zdroj: TREND, № 46, 2024),

Obrázok 10 Slovenská reklama konferencie (zdroj: TREND, № 46, 2024)

Opäť môžeme pozorovať dominantnosť krátkych téz, pričom prvá reklama ponúka konkrétne hmotné výhody (exkluzívne ceny, dvojročnú záruku), kým druhá priťahuje pozornosť potenciálne užitočnými znalosťami, ktoré nadobudnete účasťou na konferencii.

2.3 Národné motívy

Národné motívy v reklame slúžia pravdepodobne na využívanie vlasteneckých pocitov u príslušnej cieľovej skupiny (okrem jednoduchého cieľa zvýšiť zapamätateľnosť).

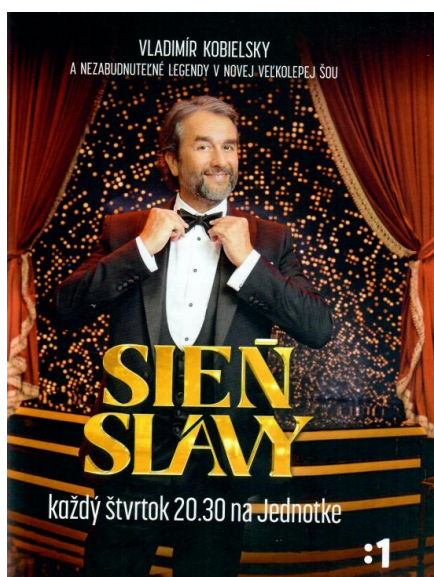
Obrázok 11 Slovenská reklama na alkohol (zdroj: Forbes Slovakia, № 11, 2024),

Obrázok 12 Ruská reklama na banku Russkij standart (zdroj: Forbes Russia, № 01 2017)

V daných prípadoch sa národné motívy vyskytujú nielen z verbálneho hľadiska (slogan Svetovo ocenený slovenský gin – vs. názov Russkij Standart), ale aj vizuálne (ornamenty na fľaši v prvej reklame a grafické vzory na karte i pozadí druhej reklamy). Reklamné stratégie sledujú aj tento zámer, čo prispieva k ich rozdielnosti: gin sa propaguje ako limitovaná edícia a banka ponúka len ľahkosť a výhody platieb.

4.4 Osobnostná reklama

Fotografie konkrétnych ľudí sa používajú obyčajne v spojení s reklamou služieb či produktov súvisiacich s osobným kontaktom (ktorý sa nemusí chápať doslovne). To sú napríklad mediálne produkty ako televízne šou či rozhlasové programy. Zobrazené osoby musia mať charizmu a autoritu, aby prilákali recipientov.

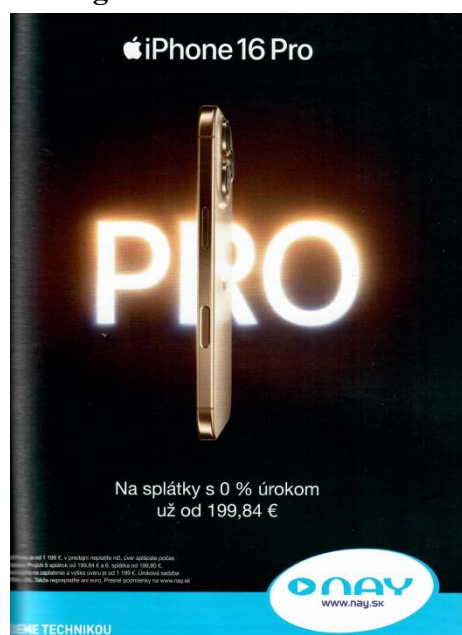

Obrázok 13 Slovenská reklama na televízny program Sieň slávy (zdroj: Forbes Slovakia, № 11, 2024),

Obrázok 14 Ruská reklama na reláciu Budiček! v rozhlasе Govorit Moskva (zdroj: Forbes Russia, № 1, 2017)

Prezentovaná osoba môže byť pre mnohých recipientov známa a pre iných spoznatel'ná neskôr v blízkej budúcnosti, preto meno a priezvisko musia byť uvedené. Človek (prezentovaná osoba) sa pozerá divákovi priamo do očí a jeho zovňajšok (póza, oblečenie) sa zhoduje s názvom programu, pričom spolu vytvárajú predstavu o jeho atmosfére (Sieň slávy – slávnostný večer v hale, Budiček! – prísne a energické ráno).

4.5 High-tech

Obrázok 15 Slovenská reklama na Iphone (zdroj: Forbes Slovakia, № 11, 2024),

Obrázok 16 Ruská reklama na tlačiareň firmy HP (zdroj: Forbes Russia, № 01, 2017)

Je logické, že pri reklame predmetov najnovšej techniky zohráva kľúčovú úlohu bezprostredné zobrazenie tovaru. Význam často má aj verbalizácia jeho technických výhod, ale v prípade svetoznámej značky to nie je povinné.

Pri propagácii IPhonu stačí uviesť logotyp a názov konkrétneho modelu. Tento minimalizmus narušuje len doložená informácia od dodávateľa o výhodnom predaji, ako aj označenie firmy. Na druhej strane, reklama tlačiarne firmy HP podrobne popisuje výhody svojho tovaru. Takéto markery umožňujú rozlíšiť high-tech, ktorý sa prezentuje ako elitný, od toho, ktorý pôsobí skôr ako bežný.

5 Záver

Predmetom výskumu boli vybrané slovenské a ruské polykódové (kreolizované) reklamné komunikáty s akcentom na analýzu ich tematického obsahu. Výskum poukázal na skutočnosť, že podobné či dokonca zhodné štylistické prvky a vzory v rôznych kombináciách môžu plniť rôznorodé funkcie v závislosti od cieľovej skupiny a očakávaného vplyvu na recipienta.

Výsledky analýzy potvrdzujú, že miera kreolizácie reklamy je determinovaná nielen estetickými, ale aj pragmatickými faktormi. Reklamy zamerané na prémiový segment využívajú vizuálny minimalizmus a dôraz na exkluzivitu, zatiaľ čo reklamy určené pre podnikateľský sektor (B2B) pracujú s výraznejším textovým obsahom, ktorý zdôrazňuje racionálne benefity. Národné motívy sa v reklamnej komunikácii objavujú ako významný nástroj budovania identity značky a emocionálneho prepojenia s cieľovou skupinou.

Výskum tak prispieva nielen k teoretickému porozumeniu polykódových textov, ale aj k praktickým aspektom ich tvorby. Identifikácia efektívnych vzorcov kombinácie jazykových a vizuálnych prvkov môže byť užitočná pre odborníkov v oblasti marketingu, reklamy a vizuálnej komunikácie. Budúce výskumy by sa mohli zamerať na kvantitatívnu analýzu vnímania takýchto reklám recipientmi a na hlbšiu lingvistickú analýzu verbálnych prvkov, čo by umožnilo ešte presnejšie definovať vplyv polykódových stratégií na ich efektivitu.

LITERATÚRA

GALLO, Ján: Geterogenosť teksta kak lingvističeskaja problema. In: Jazyk a kultúra. Prešov: Lingvokulturologické a prekladateľsko-tlmočnické centrum excelentnosti pri Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove 2013/15, s. 1 – 7.

SELEMENEVA Oľga Aleksandrovna: Semiotičeski geterogennyje reklamnyje teksty v aspekte kommunikativno-pragmatičeskogo analiza (na materiale meždunarodnyh specializirovannyh gl'ancevych žurnalov). In: Znak: problemnoje pole mediaobrazovanija. Jelec: Jeleckij gosudarstvennyj universitet im. I. A. Bunina 2019, Vyp. 34, № 4, s. 127 – 137.

ČERŇAVSKAJA, Valerija Jevgeňjevna: Lingvistika teksta: polikodovosť, intertekstualnosť, interdiskursivnosť. Moskva: Knižnyj dom «LIBROKOM» 2009. 266 s.

GALLO, Ján – MILIAEV, Fedor: Polycode Texts in the Aspect of Linguistics and the Process of Teaching Foreign Languages. In: Cross-Cultural Studies: Education and Science, 2024, Vol. 9, No 3, pp. 36 – 48.

SOKOLOVÁ, Jana: Verbal'nyj tekst. Očerki o mono-, semi- i polikodovosti. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing 2016. 198 s.

PRAMENE

Mesačník Forbes Russia, roč. 154, 2017, č. 1, ISSN 1810-8660.

Týždenník TREND, roč. 33, 2024, č. 46, ISSN 1335-0684.

Mesačník Forbes Slovakia, roč. 14, 2024, č. 11, ISSN 1338-2527.

Možnosti moderných digitálnych zdrojov urbanonymie

Filip Pacalaj

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, Slovenská akadémia vied, Bratislava
filip.pacalaj@gmail.com

Úvod

Zámerom mojej práce je získanie poznatkov pre budúcu analýzu databázy honorifikačných urbanónym vo vzťahu k napĺňaniu axiologicko-orientačnej funkcie obsiahnutej v honorifikačnom motíve jednotlivých položiek. Urbanonymá slúžia primárne na úzko chápanú bežnú orientáciu človeka v mestskom priestore a tento účel napĺňajú ich primárne funkcie: diferenciatná, identifikačná (charakteristická pre všetky vlastné mená) a lokalizačná (špecifická pre toponymá).¹ V prípade honorifikačných urbanónym vieme určiť ako podružnú funkciu hodnotovú orientáciu skupiny či jednotlivca interagujúceho so symbolmi vo verejnom priestore. Táto hodnotová funkcia sa vzťahuje najmä k štátotvorným a národotvorným naratívom danej spoločnosti². Môžeme teda hovoriť o apele smerujúcom k individuálnej a kolektívnej identite obyvateľstva daného priestoru.

Tradične základnú zložku heuristiky v onomastickom výskume predstavovala archívna práca s diplomatármi pri historickej perspektíve,³ v prípade zamerania na súčasnosť zasa skúmanie adresárov či voličských zoznamov na lokálnej úrovni s možným obohatením o terénnu prácu.⁴ Tá k zozbieranému materiálu pridávala presahy do sociolingvistiky pri skúmaní stotožnenia sa informátorov najmä s premenúvanými názvami či do etnolingvistiky pri zhromažďovaní živých názvov.⁵ Silnou stránkou tohto prístupu je schopnosť vykonať hlboké sondy na úzko vymedzenom geografickom priestore, typicky v mieste bydliska bádateľa, kde sa predpokladá vžitá znalosť miestnych pomerov.

Heuristika k existujúcim dátam

Tento príspevok má ambíciu predstaviť mierne odlišnú metodiku stavajúcu na dostupnosti pomerne veľkých dát v oblasti urbanonymie vďaka prebiehajúcej digitalizácii štátnej a verejnej správy. Heuristická fáza výskumu v tomto prípade už nepozostáva primárne zo zhromažďovania dát, ale v zisťovaní dodatočných informácií o pôvode dostupných databáz,

¹ Podľa J. Davida (2011, s. 38) je primárnou funkciou použitia honorifikačného motívu výhradne nominácia. Ambíciou načrtávanej metódy je ísť v tomto smere ďalej do skúmania jej „ideologickej hodnoty, novovytváranej reality“, čo je za motívmi nominácie, akým spôsobom použitie honorifikačného mena odpovedá na spoločenské potreby a s akým cieľom sa tento prístup uplatňuje.

² Podrobnejšia špecifikácia národotvorných a štátotvorných naratívov bude predmetom ďalšieho výskumu pre účely dizertačnej práce.

³ Vid' Majtán, 1975, s. 46.

⁴ Na úskalia jedného aj druhého upozorňuje J. David (2014, s. 18). Pri uplatnení dát z máp ide často o jeden z mnohých variantov prítomných v danej dobe, ktorý nezohľadňuje dynamiku historického vývoja. Pri skúmaní živých názvov môže dôjsť k skresleniu v tom, že informátor často vyššieho veku podáva svedectvo o stave živej urbanonymie, ktoré má už v čase zaznamenania historický charakter, pričom mladšia generácia obyvateľov už miesta označuje inak. Jedna aj druhá výčitka však smeruje k možným čiastkovým metodickým chybám pri inak chvályhodnej a cennej práci, zatiaľ čo metóda ako celok má v jeho diele podporu.

⁵ O termínoch *živé meno*, *živý názov* bližšie porovnaj Valentová, 2018, s. 17.

metodike ich zberu, spôsobe transformácie, analytických či syntetických úpravách, ktorých získanie si často vyžaduje vynaloženie väčšieho úsilia. Vedecké pochopenie a popísanie motivácie a okolností ich vzniku môže takto zhromaždeným urbanonymickým údajom dodať charakter hodnotného materiálu určeného na ďalšie skúmanie. Zverejnenie samotných východiskových dát spojené s ich opisom a načrtnutím perspektívy výskumu môže byť východiskom pre prípadných nadväzujúcich bádateľov,⁶ ktorí sa môžu iteratívne zaoberať rôznymi aspektami obrazu vytváraného urbanonymami na miestnej i celoštátnej úrovni.

Náčrt ambícií výskumu a metódy

Základom výskumu pre budúce spracovanie v zmysle prístupu známeho pod označením *digital humanities* je identifikácia prameňa umožňujúceho hľadanie súvislostí medzi urbanonymom, jeho honorifikačným motívom, odkazovanou osobou a jej historickým významom z hľadiska vyzdvihovania určitého významového komponentu vzťahujúceho sa na národnú či štátnu identitu. Kľúčovým aspektom je preverenie dostupnosti autoritatívnych a zároveň elementárne štruktúrovaných dát pripravených na ďalšie spracovanie. Nasledujúcim úkonom je redukcia rôzne realizovaných odkazov v urbanonymách⁷ s cieľom prepojenia urbanonymických dát na jednotlivé osobnosti, podľa ktorých sa urbanonymické objekty pomenovali. Prepojenie názvov ulíc s menami ďalej umožňuje kategorizovať urbanonymá podľa miesta ich historického odkazu v dôležitých naratívoch a zároveň sa pokúsiť o pomenovanie a kategorizáciu naratívov v ich synchrónnej i diachrónej perspektíve s identifikovaním príbehov kľúčových pre formovanie národnej a štátnej kolektívnej identity v perspektíve dneška. Záverečnou syntézou, ktorá si bude vyžadovať priestor výrazne presahujúci rámec tohto príspevku, je možné poukázať na dnešný stav⁸, jeho historické východiská a budúce perspektívy, ktoré verejne umiestňované symboly načrtávajú.

Dostupné dáta – vstup

Dáta je možné charakterizovať ich pôvodom a kvalitou prejavujúcou sa najmä v ich korešpondencii s realitou vnímanou v samotnom teréne, ale aj spôsobom spracovania či finálnym prevedením ich zobrazenia. Korešpondencia s terénou realitou im dodáva charakter authority, spôsob spracovania vedie k eliminácii nežiaducich odchýlok daných prirodzenou chybovosťou a prevedenie v online priestore im dokáže dodať atraktivitu pre budúceho recipienta. Z tohto ohľadu je zásadný výber digitálneho prostredia, v ktorom sa bude s dátami pracovať.

Podľa doterajších zistení existujú minimálne štyri zdroje urbanonymických štruktúrovaných dát. Ich pôvodom sú údaje, ktorých zdrojom sú **databázy dostupné na webovom sídle Ministerstva vnútra Slovenskej republiky** pochádzajúce z rôznych období, nesúce obraz

⁶ Ide o prístup známy ako *digital humanities*, ktorý stavia na zverejňovaní samotného výskumného materiálu a sprístupňovaní nielen celkových výsledkov ale aj parciálnych zistení v podobe pripravenej na participáciu širšej odbornej či laickej verejnosti. Organicky tak nadväzuje na onomastickú tradíciu zaangažovania širokého spektra bádateľov na miestnej či regionálnej úrovni (s dôrazom na historický, sociologický, etnologický či vlastivedný aspekt výskumu) v digitálnej dobe známy pod anglickým označením *crowd-sourcing*. Dôraz sa tu kladie najmä na stanovenie technického rámca uchopenia dát, ich realizáciu v dostupnej podobe a na prípravu technických funkcionalít pre ďalší výskum.

⁷ Príkladom je odkaz na Ľ. Štúra realizovaný raz v podobe „Štúrova ulica“ inokedy ako „Ulica Ľudovíta Štúra“, či len „Ulica Ľ. Štúra“ a ďalšie varianty figurujúce v urbanonymii. (Pre úplnosť spomeňme analogické tvary s apelatívnym výrazom „námestie“, „nábrežie“ a „rad“ či varianty nerešpektujúce prevládajúci úzus či štandardizáciu v tvaroch „Ulica Ľud. Štúra“ či „Štúrová ulica“.)

⁸ Môžeme hovoriť o charakteze tzv. „jazykovej krajiny“, čo je však termín, ktorého použitie je podľa môjho názoru v slovenčine problematické. Moje aktuálne pracovné alternatívy anglického „language landscape“ sú „jazykové prostredie“ alebo „jazykový topos“.

stavu urbanonymie v danom historickom momente⁹. Problémom východiskových, ešte nespracovaných dát je fakt, že sú vytvárané primárne pre vnútorné potreby príslušných orgánov verejnej správy a pochopenie ich dokumentácie¹⁰ si vyžaduje znalosť súvisiacich interných procesov. Pozrime sa teda na dáta, ktoré sú prístupné externému bádateľovi s ťažiskom vlastných kompetencií skôr na strane významovej interpretácie prirodzeného jazyka než v technickej oblasti.

Databáza urbanonymického slovníka na stránkach Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra (JÚLŠ) vychádza z dát z roku 1995.¹¹ Výhodou týchto dát je ich autoritatívnosť ako zdroja z vedeckej inštitúcie a tiež fakt, že predstavujú stav urbanonymie v danom období. Umožňujú okrem iného aj komparáciu s dnešným stavom. Ponúkajú zároveň veľký priestor na aktualizáciu a prípadné ďalšie vklady v podobe syntéz, ich dostupnosti z vyhľadávačov, zvýšenia ich webovej autority a hypertextového prepájania. Vo vzťahu k interaktivite užívateľské rozhranie databázy ponúka možnosť elementárneho filtrovania a figuruje ako jedno z ucelených diel medzi online dostupnými slovníkmi.

Google Maps

Mapová aplikácia s jej funkcionalitou *StreetView* a pravidelne aktualizovaným fotografovaním priamo v teréne je pre používateľa prvým spontánnym zdrojom pre overovanie urbanonymických poznatkov. Aplikácia pracuje s urbanonymom ako položkou mapy s väzbou na polynóm geolokalizačných súradníc a číselnou fixáciou jednotlivých adries. Jej výhodou je tlak na aktuálnosť prameniaci z frekventovaného používania, ktorá dáta pravidelne verifikuje v praxi. Aplikácia navyše priamo vyzýva na kontaktovanie poskytovateľa pri zistení nesúladu či na doplnenia dát z terénu. Interagujúci používatelia navyše gamifikačne dostávajú odmenu statusu lokálneho sprievodcu v príslušnom Google profile. Pre potreby hromadnej analýzy urbanonym je však aplikácia nevhodná najmä kvôli ochrane dát v uzavretom korporátnom a právne komplikovanom prostredí. Podobný prístup k údajom sa dá očakávať aj v rámci iných „uzavretých“ komerčných aplikácií, hoci podrobnejší prieskum týmto smerom by mohol preukázať prepojenosť týchto nástrojov s „open-source“ projektmi.

Databáza Open Street Maps¹² disponuje podľa komunitného fóra¹³ dátami očistenými z importu Ministerstva vnútra SR z roku 2023, ktoré vo výskume môžu predstavovať druhý bod pre diachróne porovnávanie oproti dátam zo spomínaného urbanonymického slovníka JÚLŠ. Databáza je postavená na práci dobrovoľníkov a publikovaná pod otvorenou licenciou¹⁴. Jej štruktúrované dáta v podobe spracovateľnej tabuľkovým editorom boli dostupné na vyžiadanie od anonymného informátora stojaceho za facebookovou stránkou projektu *oma.sk*¹⁵. Web projektu má funkcionalitu zobrazenia urbanonyma v jeho geografickej realizácii na mape¹⁶ s elementárnym analytickým aparátom v podobe zobrazení kategórií a hyperlinkového prepojenia na nadradené celky či subkategórie. S chýbajúcimi či nepresnými dátami pracuje

⁹ Aktuálne dostupné na adrese: data.slovensko.sk/dataset/22034a92-764d-6f7e-89f4-8c0889fc5670, URI: data.gov.sk/set/22034a92764d6f7e89f48c0889fc5670

¹⁰ Dokumentácia dostupná na: data.slovensko.sk/dataset/bac3be82-eb1c-fbaa-c747-87a6a69966bf

¹¹ Ide o projekt s názvom Databáza urbanonym, dostupné na adrese: slovník.juls.savba.sk/?d=un

¹² Mapové zobrazenie dostupné na: openstreetmap.org/#map=8/48.674/19.709. Štruktúrované zobrazenie po geografických celkoch poskytuje portál *oma.sk*

¹³ Fórum s hlbokou históriou je dostupné na: groups.google.com/g/osm_sk. Iné fórum reflektujúce v komunite populárny prístup vyhýbania sa korporátnym online platformám: riot.im/app/#/room/#freemap.sk:matrix.org.

¹⁴ Podrobnosti dostupné na: openstreetmap.org/copyright

¹⁵ Dostupné na: facebook.com/wwwOMAsk

¹⁶ To predpokladá spojenie názvových a lokálne kategorizačných dát s príslušným oblakom bodov popisujúcich popri umiestnení aj dĺžku a tvar ulice.

podobne ako projekt *Google Maps* vďaka spolupráci s lokálnymi informátormi s drobným rozdielom v chýbajúcej gamifikačnej časti, zato s promptne reagujúcou komunitou organizovanou v interných fórach.

Projekt Epsilon stavia na dátach z projektu *Open Street Maps* a do urbanonymického materiálu vnáša nové súvislosti a hypertextovo ich preväzuje s voľne dostupnými informáciami z Wikipédie. K urbanonymickému materiálu poskytuje istý analytický aparát v podobe databázovej redukcie rôznych foriem urbanoným s prepojením na jednotlivé odkazované osobnosti¹⁷, pripojenia encyklopedických údajov,¹⁸ či spracovania zoznamov urbanoným do tematických súborov¹⁹. Výhodou tohto projektu sú pokusy o užitočné syntézy ako námety pre ďalšie spracovanie či práca s lokalitami pamätníkov ako symbolov dopĺňujúcich honorifikačný motív v urbanonymách. Projekt javí známky hromadného generovania obsahu z databázy a v stave z roku 2024 je jeho slabinou najmä občasná nesúrodosť popisov syntetických celkov a geografického záberu príslušných analýz, keď sa medzi „ulicami osobností na Slovensku“ vyskytujú ulice lokalizované v českých obciach²⁰, čo môže byť dané limitovanou kapacitou individuálneho správcu projektu. V spektre už použitých prístupov v onomastickej práci je možné tento projekt hodnotiť ako cenný zdroj otvárajúci priestor pre prípadnú spoluprácu s istými limitmi vo faktickej časti a možnými úskaliaми na strane technickej správy webu.

Spomínaná **Wikipedia** má svojím charakterom otvoreného zdroja blízko k projektu *Open Street Maps*. Najmä vďaka ustálenej metodológii, ktorú si osvojila široká komunita, dokáže popri voľnej prístupnosti k úpravám strážiť hodnotu svojho obsahu a zvyšovať jeho kredibilitu. Tieto faktory historicky viedli k výraznej dominancii nad konkurenčnou „autoritami garantovanou“ digitálnou encyklopédiou zvanou *Encarta*. Tiež prispeli k obsadeniu vysokých pozícií na výsledkových stránkach vyhľadávačov, vďaka ktorému dnes *Wikipedia* tvorí veľmi častý rázcestník pri ceste k hlbším zdrojom. V oblasti urbanonymie javí známky hromadného prepájania s projektom *OSM*, vďaka čomu získalo svoju wiki stránku významné množstvo slovenských ulíc, navyše často tiež prepojených so stránkami príslušných osobností²¹ či usporiadané do zoznamov podľa lokality²². Z charakteru *Wikipédie* však vyplýva jej parciálny prístup bez nárokov na úplnosť, kvôli čomu dokáže byť užitočným prostredím pre výstup pri popularizácii výskumu, ale jej danosti ju nepredurčujú, aby bola v jej dnešnom stave autoritatívnym vstupom pre akýkoľvek výskum. Dokáže však byť mimoriadne užitočným nástrojom pri spracúvaní dát metódou crowd-sourcingu s okamžitým efektom popularizácie získaných poznatkov.

Odkazom projektu *Wikipedia* je platforma **Wikidata**, ktorá trpí podobnými nedostatkami ohľadne autoritatívnosti, ale disponuje aj užívateľskými prednosťami danými jej otvorenosťou. Pokiaľ je zapojená do metódy s využitím prostredia *Wikipédie*, po spracovaní určitých celkov do požadovaného formátu umožňuje rýchle vyhľadávanie pomocou svojho vyhľadávacieho jazyka SPARQL. Pri dostatočnom uchopení príslušných metód sa môže projekt stať platformou či nástrojom na efektívnejšie spracovanie očistených dát s ich priamym publikovaním, ktoré

¹⁷ Dostupné na: epsilon.sk/osobnosti/

¹⁸ Dostupné na: epsilon.sk/osobnosti/ludovit-stur.html

¹⁹ Dostupné na: epsilon.sk/ulice/relikty-socializmu.html

²⁰ Príkladom je Ján Amos Komenský, ktorý vedie tabuľku honorifikovaných dejateľov práve vďaka tejto chybe. Dostupné na: epsilon.sk/osobnosti/jan-amos-komensky.html

²¹ Napríklad: https://sk.wikipedia.org/wiki/Jesenského_ulica

²² Bratislava je týmto spôsobom spracovaná celá podľa mestských častí. Dostupné na: sk.wikipedia.org/wiki/Kategória:Ulice_v_Starom_Meste_v_Bratislave

môže mať ambíciu uceleným spôsobom rozšíriť záber pokrytých znalostí na otvorených projektoch.

Záver

Hlavné možnosti vedeckej realizácie a následnej popularizácie sa dajú identifikovať v účasti na ďalšom rozvoji priamo urbanonymicky zameraného projektu *Epsilon* a paralelnom využití urbanonymickej sekcie otvoreného projektu *Wikidata*, ktorý poskytuje prostredie pre potrebné štítkovanie položiek, vyhodnocovanie a ďalšie transformácie dát s ich následnou interpretáciou. Pri takejto práci v prostredí s definovanou metodikou a verifikáciou jej napĺňania zo strany komunity prispievateľov je možné zistenia súbežne popisovať metódami onomastiky a nadobudnuté poznatky poskytnúť verejnosti formou vedeckých či popularizačných článkov. Prípadná neskoršia aktualizácia vedecky autoritatívnych dát na stránkach jazykovedného ústavu sa tak môže stať výstupom bádania, pri ktorom sa projekty založené na otvorenej licencií použili nie ako zdroj informácií, ale ako mimoriadne užitočný nástroj na spracovanie dát z autoritatívneho zdroja a dáta zanechané v týchto nástrojoch budú tvoriť ďalej využiteľnú digitálnu stopu. Týmto konštatovaním môj príspevok uzatváram a verím, že na budúcom kolokviu predstavím konkrétne výstupy, ku ktorým som aplikovaním uvedených poznatkov dospel.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky. Jazykovedné spisy Matice slovenskej. Martin: Matica slovenská 2009.

DAVID, Jaroslav: Smrdov, Brežněves a Rychlonožkova ulice: : kapitoly z moderní české toponymie : místní jména, uliční názvy, literární toponyma. Praha : Academia 2011.

DAVID, Jaroslav: Slovo a text v historickém kontextu: perspektivy historickosémantické analýzy jazyka. Brno: Host 2013.

DAVID, Jaroslav a MÁCHA, Přemysl. Názvy míst: paměť, identita, kulturní dědictví. Brno: Host 2014.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka. 2. dopln. a uprav. vyd. Bratislava: Veda 2013.

HARVALÍK, Milan: Synchronní a diachronní aspekty české onymie. Praha: Academia 2004.

MAJTÁN, Milan: Metódy a pramene heuristického výskumu vlastných mien. In: BLICHA, Michal a MAJTÁN, Milan: Metodika výskumu vlastných mien. Košice: Rektorát Univ. P.J. Šafárika, 1975.

VALENTOVÁ, Iveta: Lexika slovenských terénnych názvov: (konceptia lexikografického spracovania). Bratislava: SAP - Slovak Academic Press 2018.

Úvod do jazykovej analýzy textov Tereziánskeho urbára so zameraním na šarišský región

Lucia Prokopová

Katedra slovenského jazyka, Inštitút slovakistiky mediálnych štúdií, Filozofická fakulta
Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov
lucia.prokopova@smail.unipo.sk

1 Tereziánsky urbár

Tereziánsky urbár predstavuje významný historický dokument, ktorý poskytuje cenné informácie nielen o hospodárskych a sociálnych pomeroch v 18. storočí, ale aj o jazyku danej doby. Cieľom tohto príspevku je predstaviť úvod do jazykovej analýzy textov Tereziánskeho urbára, pričom osobitná pozornosť bude venovaná šarišskému regiónu. V rámci metodológie výskumu bude analýza vychádzať z originálneho rukopisu, jeho prepisu a dobových i regionálnych lingvistických špecifik. Použijeme metódy historickej lingvistiky a porovnávacej analýzy. Spísaniu Tereziánskeho urbára predchádzala zložitá hospodárska a sociálna situácia v Uhorsku, ktorá bola dôsledkom dlhodobých vojnových konfliktov, nerovnomerného rozvoja krajiny a neexistencie centralizovanej regulácie poddanských povinností. Tieto faktory vytvorili napätie medzi poddanými a zemepánmi a vyvolali potrebu reforiem, ktoré by stabilizovali hospodárstvo a zabezpečili efektívnejšiu správu krajiny. Z hospodárskeho hľadiska malo Uhorsko za sebou obdobie protitureckých vojen a stavovských povstaní, ktoré viedli k rozsiahlemu spustošeniu krajiny. Poľnohospodárska produkcia bola základom ekonomiky, ale jej efektivita bola nízka. Niektoré oblasti boli preľudnené, iné naopak vyľudnené, čo spôsobovalo rozdiely v rozložení pracovnej sily a produktivity. Chýbali moderné poľnohospodárske techniky a technológie, čo obmedzovalo hospodársky rozvoj. Navyše, habsburská monarchia potrebovala financovať svoje vojny, napríklad vojnu o rakúske dedičstvo v rokoch 1740 – 1748, čo viedlo k zvyšovaniu daní a potrebe efektívnej regulácie poddanských povinností. Do ekonomicky nestabilného Uhorska vstupuje aj faktor zakladania a šírenia manufaktúr, na ktoré mali práva prevažne šľachtici. Ako píše vo svojej monografii Karol Rebro: „Aby šľachtic mohol stále viac a viac vyrábať, musel hospodáriť podľa okolností (...) hospodárenie (...) doľahlo predovšetkým na poddaný dedinský ľud, nevoľníkov. Poddaní prežívali obdobie stúpajúceho feudálneho vykorisťovania“ (Rebro, 1959, s. 23). Čo plynule odkazuje na súdobú sociálnu situáciu. Zo sociálneho hľadiska bol jedným z hlavných problémov neexistujúci jednotný systém poddanských povinností. Vzťah medzi poddanými a zemepánmi sa riadil staršími urbármi a zvykovým právom, ktoré sa výrazne líšili podľa regiónov. Zemepáni často svojvoľne zvyšovali povinnosti poddaných, predovšetkým robotné dávky, zväčšovanie dominikálu na úkor rustikálu, pričom v niektorých oblastiach museli poddaní pracovať až 5 – 6 dní v týždni. Okrem roboty odvádzali aj naturálne dávky a peňažné poplatky, čo mnohých uvrhlo do dlhov. Hoci nevoľníctvo v pravom zmysle slova neexistovalo, poddaní nemali slobodu sťahovať sa bez povolenia zemepána. Tieto faktory viedli k nárastu poddanských sťažností a lokálnych vzbúr, ktoré sa objavovali najmä v 40. – 60. rokoch 18. storočia. Na tento stav reagovala Mária Terézia snahou o zavedenie pevnej regulácie poddanských povinností. Cieľom bolo stabilizovať hospodárstvo, obmedziť svojvoľné zaťažovanie poddaných a zabezpečiť efektívnejší výber daní. Pred schválením urbárskej regulácie boli v Štátnej rade predstavené tri návrhy. Prvý, Boriého návrh, vychádzal zo

zlepšenia postavenia uhorského poddanstva, ale najmä zo zlepšenia efektivity práce, čím by sa zabezpečila väčšia produktivita na panskom, ale i poddanskom. To by následne viedlo k lepšie splniteľnej daňovej povinnosti, a to takou urbárskou reguláciou, v ktorej by po prvé boli presne vymedzené poddanské povinnosti voči zemepánovi a po druhé by sa zaručila dedičnosť poddanských usadlostí pre poddaných. Poukazoval na nedodržiavanie pravidiel, noriem a zákonov zemepánmi, čím bol na poddaných stále vyvíjaný väčší tlak v podobe povinností, či už pracovných, alebo naturálnych. Tento návrh pripomienkoval Conthman, barón, radca uhorskej kráľovskej komory. Druhý návrh predostrel Pavel Festetics, ktorý podporoval Boriého, a to najmä v otázke zabezpečenia stálej pôdy pre poplatníkov. Ďalší bol nadväzujúci na návrh Pavla Festicsa, spísaný Balassom. Títo dvaja sa zhodovali najmä v otázke rozumného pomeru medzi tým, čo zemepán od poddaných žiada a čo poddaní od zemepána dostávajú. Komisia po predložení návrhov neprijala vcelku ani jeden, no čiastkovo z každého prevzala niečo, po čom nasledovala niekoľkoročná zložitá celouhorská akcia zamestnávajúca administratívne orgány – Miestodržiteľskú radu, stolice, Uhorskú kráľovskú radu, ale aj samotnú panovníčku – urbárska regulácia. Uhorská šľachta však vnímala vzťah medzi poddanými a zemepánmi ako výlučne súkromnú záležitosť a nesúhlasila s akoukoľvek vonkajšou reguláciou. Mária Terézia však neustúpila a rozhodla sa situáciu riešiť. Ako východisko využila sťažnosti poddaných z niektorých zadunajských stolíc, kde napätie prerástlo do otvoreného odporu. V dôsledku toho boli v rokoch 1765 a 1766 pre tieto oblasti vydané čiastkové urbáre. Napokon v januári 1767 panovníčka prišla k vydaniu jednotného nariadenia, dnes známeho ako Tereziánsky urbár. Hlavnou myšlienkou tejto reformy bolo stanoviť presné pravidlá pre povinnosti poddaných voči zemepánovi v závislosti od veľkosti pôdy, ktorú obhospodarovali. Urbár zároveň určoval maximálnu výšku feudálnej renty a zavádzal jednotný systém poddanských dávok a prác platný pre celé územie Uhorska. Pôdu poddaných rozdelil na intravilán („domový grunt“) a extravilán („chotárny grunt“ – orná pôda a lúky). Sedliaci, ktorí vlastnili celú usadlosť, museli ročne odpracovať 52 dní s povozom alebo 104 dní pešo na zemepanských majetkoch. Poddaní s menšími hospodárstvami mali tieto povinnosti úmerne znížené – pri polovici, štvrtine či osmine usadlosti sa robotná povinnosť primerane skracovala. Želiari s vlastným domom museli ročne odpracovať 18 dní, zatiaľ čo želiari bez domu len 12 dní. Okrem toho boli všetci poddaní povinní trikrát do roka pomáhať pri poľovačkách svojho zemepána a zabezpečovať odvoz deviatku (teda desatiny úrody) z poľa. Súčasťou povinností bolo aj dovážanie dreva z panských lesov. Poddaní takisto museli odvádzať naturálne dávky, ktoré zahŕňali dve sliepky, dvoch kapúnov, holbu masla a kopy vajec (60 kusov). Tridsať usadlostí spoločne ročne odovzdávalo jedno teľa. Tieto dávky mohli byť po dohode so zemepánom nahradené finančnou platbou. Sedliaci a želiari s domom navyše platili zemepánovi jeden zlatý ročne za svoj domový grunt. Zavedenie urbára narazilo na prudký odpor uhorskej šľachty, najmä v stolicach, ako boli Bratislavská, Nitrianska a Hontianska. Šľachtici sa odvolávali na dlhodobé tradície a protestovali proti akejkoľvek zmene existujúceho systému. Napokon však, pod tlakom okolností a neústupnosti panovníčky, reformu akceptovali. Do roku 1774 bol Tereziánsky urbár zavedený vo všetkých slovenských stolicach. V každej obci bol uskutočnený urbárny „sčítací“ proces, ktorý zaznamenával veľkosť hospodárskej pôdy, na ktorú mal poddaný užívateľské právo. Štandardná veľkosť gazdovstva pre konkrétnu obec bola určená kvalitou pôdy v danej oblasti. Tieto usadlosti sa nazývali teleky alebo sessie. Poddaný mohol mať právo na celú sessiu alebo jej určitý podiel (1/2, 1/4, 1/8 atď.). Povinnosti poddaného voči zemepánovi, ako aj počet dní roboty, ktoré musel odpracovať, boli určené veľkosťou pôdy, ktorú obhospodaroval a na ktorej žil.

2 Jazyková charakteristika Tereziánskeho urbára

Tereziánsky urbár bol spísaný v období, keď sa v administratívnych dokumentoch používala kombinácia latinčiny, nemčiny, češtiny a dobových podôb jazykov menších, snažiacich sa

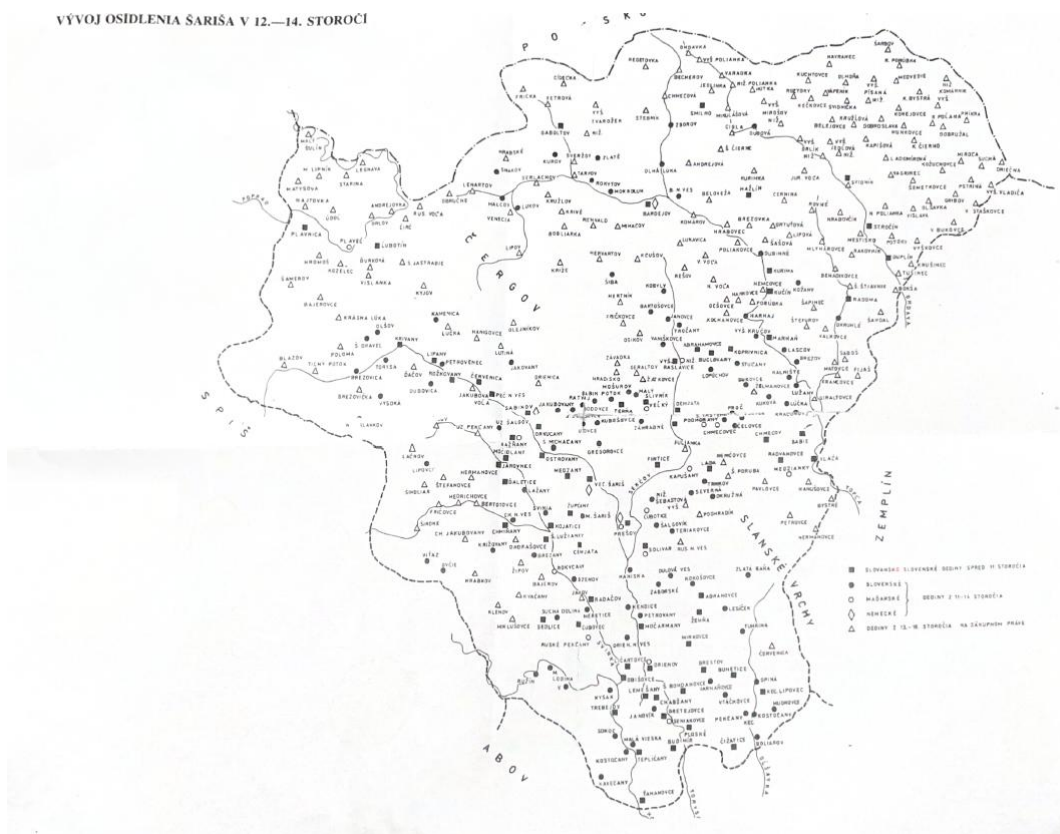
o dosiahnutie svojbytnosti, ako aj kultúrna slovenčina, pričom sa, samozrejme, v jednotlivých regiónoch prejavovali dialektologické a sociolingvistické špecifiká. Analýza jazykových prostriedkov, morfosyntaktických javov a lexiky nám umožňuje lepšie pochopiť vývoj administratívneho a právneho jazyka v tejto oblasti. Prevažnú väčšinu tvorí časť písaná písomom v latinskom jazyku, ktorý je *lingua franca* danej doby. Znenie urbáru, ktoré bolo vytlačené, je preložené do slovenčiny. Preklad sa pripisuje Adamovi Františkovi Kollárovi. Ako uvádza vo svojej štúdii Vincent Blanár, variant slovenčiny, do ktorej bol urbár preložený, predstavuje západoslovenskú kultúrnu slovenčinu blízku normalizovaným písomnostiam z trnavského, bratislavského a skalického okolia (porov. V. Blanár 2004, s. 238). Toto tvrdenie odráža a zároveň potvrdzuje našu hypotézu o urbároch ako signifikantnom materiáli pre výskum dialektu či dobového sociolektu. Blanár poukazuje aj na evidentnú prítomnosť lexém prevzatých z češtiny, ktoré prirodzene prenikli do novo sa formujúceho jazyka skrz podobnosť jazykov, ale aj používaním češtiny ako jazyka písomného styku.

3 Šarišský región v kontexte urbárskej dokumentácie

Šarišský región predstavuje zaujímavé jazykové prostredie, v ktorom sa stretávali viaceré jazykové vplyvy – slovenské nárečia, čeština, maďarčina, nemčina a latinčina. Pri spracovávaní tejto časti príspevku sme vychádzali z pramenných zdrojov na webovej stránke: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>, konkrétne z podzložky Tereziánskych urbárov s označením Sáros, teda z maď. Šariš, reprezentujúcej Šarišskú stolicu, ako aj z publikácie Ferdinanda Uličného *Dejiny osídľovania Šariša*. Na webovej stránke nachádzame 33 urbárov. Každý z nich pozostával z 9 otázok. Niektoré čiastkové (obecné) urbáre jednotlivých žúp sú len štatistickým súpisom mien a majetku. Komplexne zachované urbáre obsahujú úvodnú časť v latinskom jazyku, v ktorej sa dozvedáme napr. bližšie informácie o poradí, v ktorom bola obec spytovaná, o dátume, názve obce, jej zaradenia do župy a pod. Nasleduje signifikantná časť pre náš výskum, a to dobový dotazník medzi úradníkom a poddanými. Strany sú predelené na dva stĺpce latinskými názvami. Ľavý nesie pomenovanie *Puncta interrogatoria* a označuje „body dopytovania“, v pravom, označenom ako *Responsoria*, sa nachádzajú odpovede. Čo sa týka jazyka, v ktorom boli spísané jednotlivé otázky a odpovede, môžeme konštatovať, že ide o dobovú formu jazyka; výnimkou je len latinské označenie pri odpovediach (napr. *ad 1*), ktoré slúži na prepojenie s príslušnou otázkou podľa čísla. V závere je zoznam dopytovaných, vyhlásenie v latinčine a zapečatenie. Nasleduje súpisná časť, chudobnejšia na jazykové vyjadrenie, skôr tam nachádzame číselné údaje, usporiadané do tabuliek. Dokument pokračuje opäť latinskou časťou zhrňujúcou výhody a materiálu danej oblasti a súpisom obyvateľov s popisom ich vlastníctva. Zaujímavý je z jazykového hľadiska aj výpis deviatich „Punktov“ urbára, teda nariadení. Rukou sú pripísané poznámky týkajúce sa tej-ktorej obce vymykajúce sa, prípadne dopĺňajúce všeobecne spísané informácie. Prikladáme aj zoznam obcí v dobovom znení v maďarčine so slovenským ekvivalentom a súčasným názvom, v mnohých prípadoch sú totožné, preto ich uvádzame len raz. Pri niektorých uvádzame aj dopĺňujúcu poznámku. Slovenské náprotivky sme získali bádaním v archíve, konkrétne zo súpisu: *Urbárske, komasačné písomnosti a urbáre. Inventár I.* z roku 1962, zhotoveného Melaniou Benkovskou a uloženého v správe Štátneho Archívu v Košiciach na pracovisku v Prešove, patriacom pod Krajský súd v Prešove. Niektoré z obcí neboli v uvedenom inventári, v tomto prípade sme vychádzali z už zmieňovanej publikácie Ferdinanda Uličného.

- Ábrahámfalva, v súčasnosti Abrahámovce
- Bunyita, v súčasnosti Bunetice
- Deléte, v súčasnosti Daletice
- Dricsna, Driečna, predstavujúca najvýchodnejšiu obec Šarišskej stolice (pozri mapa č. 1), v súčasnosti chránený areál v rámci obce Vladiča

- Erdőske, v súčasnosti Lesíček
- Hanusfalva, v súčasnosti Spišské Hanušovce
- Jernye, v súčasnosti Jarovnice
- Jesztnek, pri tejto obci sa nám nepodarilo dohľadať ekvivalent obce v rámci Šarišskej stolice. Dohľadané obce, ktoré niesli v minulosti tento názov, spadajú katastrálne do úplne iných regiónov či dokonca štátov, a to napr. Jeseník v Českej republike alebo Jesieniec v Poľsku. Predpokladáme preto, že nemuselo ísť o obec, ale len o osadu, prípadne časť osady separátne pomenovanú
- Kakasfalva, v súčasnosti Kokošovce
- Kecerkosztolány, Kecеровské Kostolány, v súčasnosti Kecеровce; v roku 1975 sa obce Kecеровské Kostolány a Kecеровské Pekľany zlúčili do Kecеровiec
- Kecerlipóc, v súčasnosti Kecеровský Lipovec
- Kecerpeklin, Kecеровské Pekľany, v súčasnosti Kecеровce (pozri Kecerkosztolány)
- Kisfalu, v súčasnosti Družstevná pri Hornáde
- Kisladna, v súčasnosti Malá Lodina
- Lipova, v súčasnosti Lipová
- Lukavica, v súčasnosti Lukavice
- Magyar-Raszlavica, Uhorské Raslavice, v súčasnosti Raslavice (pozri Tóth-Raszlavica)
- Mohnya, v súčasnosti Chmiňany
- Mudróc, v súčasnosti Mudrovce
- Nagyladna, v súčasnosti Veľká Lodina
- Patacskó, v súčasnosti Vtáčkovce
- Radoma, v súčasnosti Radoma
- Rezsó, v súčasnosti Rešov
- Ruzsin, Ružín, v súčasnosti zaniknutá obec je súčasťou Košíc a ich okolia
- Sapinec, Šapinec, od roku 1964 zlúčenie s obcou Okružle
- Szentistván, v súčasnosti Kostolány pri Hornáde, časť obce Družstevná pri Hornáde (F. Uličný 1990, s. 141)
- Szinye, v súčasnosti Svinia
- Szobos, v súčasnosti Soboš
- Szokolya, v súčasnosti Sokolány
- Tehány, Ťahanovce, v súčasnosti mestská časť Košíc, predstavovali najjužnejšiu časť Šarišskej stolice (F. Uličný 1990, s. 322)
- Tóth-Raszlavica, Vyšné Raslavice, v súčasnosti spojené s Nižnými Raslavicami, hist. Uhorskými Raslavicami (Magyar-Raszlavice), do jednej obce Raslavice
- Uszpeklin, v súčasnosti Uzovské Pekľany
- Vörösvágás, v súčasnosti Červenica

Mapa 1 Vývoj osídlenia Šariša v 12. – 14. st. (zdroj: ULÍČNÝ, Ferdinand. Dejiny osídlenia Šariša. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1990. 520 s. [knížná publikácia])

3.1 Ukážka analyzovaných textov

Prikladáme aj úryvok prepisu dobového textu. Konkrétne ide o obec Červenica. Sken originálneho dokumentu pripájame ako Obrázok č. 1 pod prepísaným textom. Uvádzame aj význam textu v súčasnej slovenčine, ako aj analýzu ukážky.

Puncta interagoria

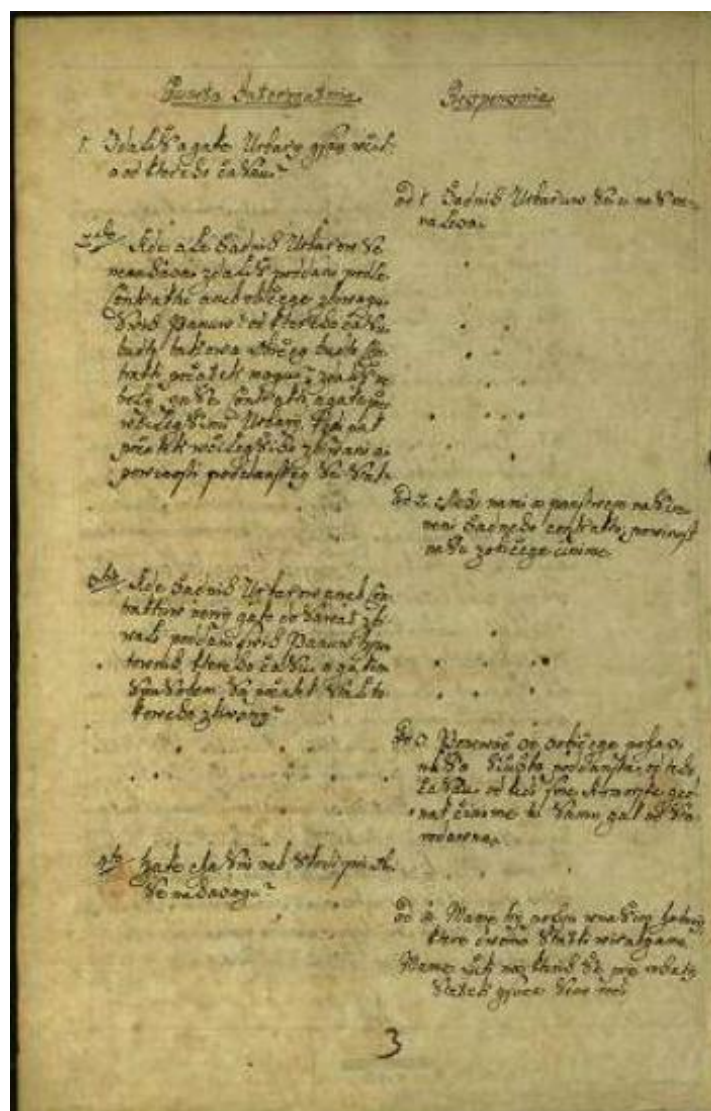
- I. Zdališ a gake Urbary gsau wčil_a od ktereho časau?
- II. Kde ale žadnich Urbarow se nenahaza zdališ poddani podle Kontraktu aneb običege zbiwaju Swih Panuw? Od ktereho času budto takowa Običeg a budto Kontrakti počatek magu? Zdališ neboly ynse Kontrakti a gake predwčilegšimi Urbary tedy pak počatek wčilegšihgo zbiwani a powinosti poddanskej se stal?
- III. Kde žadnih Urbarow aneb Kontraktuw neny gako dosawad zbiwali poddani swih Panuw Gruntovnih ktereho času a gakim spůsobem sa počatek stal takoweho zbiwany.

Responsoria

ad 1 Žadnych Urbaruw se u nas nenaleza.

ad 2 Mezi nami a panstwem našim neni žadneho Kontraktu, powinnost našu zobičege činime.

ad 3 Ponevač ze zobičege pohazi naša Služba poddanska od teho časau od kedi sme Komorske gednak činime k Samu gak od Starodawna.

Obrázok 1 Prvá strana TU obce Červenica (zdroj: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/saros-vorosvagas/?document=1&pg=2&bbox=-2327%2C-3732%2C4729%2C-13>)

3.2 Preklad do súčasnej slovenčiny

Otázky na vyšetrovanie

I. Či a aké urbáre existujú v súčasnosti a odkedy?

II. Kde sa nenachádzajú žiadne urbáre, odvádzajú poddaní dávky svojim pánom na základe zmluvy alebo zvyklostí? Odkedy má takýto zvyk alebo tieto zmluvy svoj začiatok? Či azda neboli v minulosti aj iné zmluvy, ktoré by predchádzali urbárom, teda potom sa ustanovil začiatok opúšťania (zemepánov), ako aj poddanskej povinnosti?

III. Kde neexistujú žiadne urbáre ani zmluvy, akým spôsobom a odkedy začali poddaní odvádzat' dávky svojim zemepánom?

Odpovede

K prvej otázke: U nás sa nenachádzajú žiadne urbáre.

K druhej otázke: Medzi nami a našim panstvom neexistuje žiadna zmluva, naše povinnosti vykonávame na základe zvyklostí.

K tretej otázke: Keďže naše poddanské služby vyplývajú zo zvyklostí, konáme tak od čias, odkedy patríme ku komorskému panstvu, teda konáme rovnako tak už od dávnych čias.

3.3 Analýza predkladanej ukážky

Na základe analyzovanej ukážky môžeme pozorovať viacero jazykových a pravopisných charakteristík, ktoré poukazujú na jeho špecifickú jazykovú povahu. Prvým znakom je prechod od zložkového pravopisu k diakritickému, ktorý bol v období vzniku textu už pomerne ustálený. Používanie diakritiky naznačuje, že pisár sa riadil novšími pravopisnými normami, hoci s výnimkou kvantity, ktorá nebola dôsledne zaznamenaná. Ďalším dôležitým aspektom je jazyková podstata textu. Na rozdiel od úradnej češtiny, ktorá dominovala v administratívnych a právnych dokumentoch, tento text nepredstavuje čistú češtinu. Ide skôr o jej kontaminovanú podobu, ktorá bola výrazne ovplyvnená kultúrnym východoslovenským jazykom. Napriek tomu v texte nenachádzame jednoznačné prvky východoslovenských nárečí, najmä šarišského, čo naznačuje, že pisár sa snažil používať kultúrny variant slovenčiny. Tento proces slovakizácie češtiny prebiehal už od 17. storočia, čo znamená, že v čase vzniku tohto textu bola jeho svojbytnosť výrazne badateľná. Vplyv češtiny je však stále prítomný, čo dokazuje napríklad používanie grafémy *w* namiesto *v*. Naopak, odklon od češtiny môžeme vidieť v absencii grafém *ř* a *ě*. Ak by bol text písaný čisto českým pravopisom, pisár by pravdepodobne tieto grafémy ponechal, keďže diakritika bola inak konzistentne zaznamenávaná. Dôležitým znakom vplyvu kultúrnej východoslovenčiny a dialektov je absencia kvantity. Podľa E. Paulinyho (1983, s. 106) začala kvantita absentovať v oblastiach, kde sa významne používal východoslovenský variant kultúrnej slovenčiny už od 15. storočia. Táto vlastnosť sa teda mohla preniesť aj do písomnej podoby analyzovaného textu. Pisár taktiež nekonzistentne rozlišoval medzi grafémami *i* a *y*, čo je ďalším znakom nestabilizovanej pravopisnej normy. Podobne príznakovým javom je aj zamieňanie *ch* a *h*, čo naznačuje možnú interferenciu dialektových prvkov alebo individuálny spôsob zápisu. Napokon, dôležitým znakom je aj písanie veľkých začiatočných písmen. Pisár systematicky nedodržiaval pravidlo používania veľkých písmen pri substantívach a pronomínach. Zdá sa, že veľké písmeno sa objavovalo iba tam, kde bolo potrebné zdôrazniť význam slova, vyjadriť úctu alebo označiť dôležitosť pojmu (napr. pri názvoch a významných termínoch). Naopak, lexémy ako *Swih* boli písané raz s veľkým *S*, inokedy s malým *s*, čo opätovne naznačuje neustálenú normu alebo individuálny pravopisný štýl pisára, či nedbalosť v dodržiavaní jednoty písania. Celkovo teda analyzovaný text predstavuje prechodnú jazykovú formu medzi českou administratívnou tradíciou a kultúrnou východoslovenčinou, pričom vykazuje znaky postupnej slovakizácie.

Záver

Tereziánsky urbár predstavuje kľúčový historický dokument, ktorý odráža hospodárske, sociálne a jazykové reálie 18. storočia na území Uhorska. Jeho analýza poskytuje cenné poznatky nielen o systéme poddanských povinností a snahách o ich reguláciu, ale aj o jazykovej situácii danej doby. Dokument odzrkadľuje mnohonárodnostné a viacjazyčné prostredie Uhorska, kde dominovala latinčina ako oficiálny jazyk administratívy v krajine, no čeština ako administratívny jazyk v českých a slovenských zemiach, ale s významným podielom nemčiny, maďarčiny, ako aj dialektov v jednotlivých regiónoch. Preklad urbáru do slovenčiny poukazuje na jej vtedajšiu podobu ovplyvnenú češtinou a regionálnymi prvkami. Jazyková analýza šarišských urbárov poukazuje na charakteristické morfosyntaktické javy a lexikálne špecifiká, ktoré odrážajú dynamiku jazyka v prostredí ovplyvnenom administratívnou a sociálnou stratifikáciou. Skúmanie týchto jazykových aspektov môže prispieť k lepšiemu porozumeniu historického vývinu slovenského jazyka a jeho dialektických podôb. Tento príspevok tak poskytuje východisko pre ďalšie lingvistické a historické analýzy, ktoré môžu pomôcť osvetliť jazykové vplyvy a normy v administratívnych textoch 18. storočia, a to nielen z hľadiska gramatiky, na ktorú sa apriórne zameriavame, ale napríklad aj z lexikálneho či štylistického hľadiska. Do budúca sa ponúka možnosť detailnejšieho výskumu jednotlivých syntaktických štruktúr a morfológických javov. Zaujímavá by bola aj analýza lexikálnych prvkov v kontexte

iných regionálnych urbárov, čo by mohlo priniesť komplexnejší obraz o vývoji administratívneho a právneho jazyka na území Slovenska.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Adam František Kollár a Tereziánsky urbár z r. 1767. In: M. Imrichová (ed.). Slovenčina na začiatku 21. storočia na počesť profesora Ivora Ripku. Prešov: Vydavateľstvo PU 2004. 408 s.

PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: SPN 1983. 251 s.

REBRO, Karol: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 668 s.

TIBENSKÝ, Ján et al.: V storočí manufaktúr. In: Slovensko 1 – Dejiny. Bratislava: Obzor 1971. 856 s.

TIBENSKÝ, Ján: Dejiny Slovenska slovom i obrazom. Bratislava: Osveta 1973. 256 s.

ULIČNÝ, Ferdinand: Dejiny osídlenia Šariša. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1990. 520 s.

PRAMENE

Archívne digitalizované materiály Tereziánskych urbárov z oblasti Šarišskej stolice. Budapešť: Maďarský národný archív. Dostupné z WWW: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNRUdZPVNcdTAwYzFST1MifQ>.

BENKOVSKÁ, Melania: Urbárske, komasačné písomnosti a urbáre. Inventár I. Košice: Štátny archív v Košiciach. Krajský súd v Prešove 1962. Dostupné v: Štátny archív v Prešove so sídlom v Nižnej Šebastovej.

Sondáž vo vybraných pedagogických dokumentoch pre nižšie sekundárne vzdelávanie

Gabriela Rapošová

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica
gabriela.rostekova@student.umb.sk

Úvod

K výrazným zmenám v oblasti slovenského regionálneho školstva prišlo prijatím platnej legislatívy, zákonom č. 245/2008 Z. z. Týmto krokom sa proces výchovy a vzdelávania začal realizovať pomocou výchovno-vzdelávacích programov na štátnej a školskej úrovni. Bolo potrebné vytvoriť základné pedagogické dokumenty centrálného charakteru, predovšetkým však štátne vzdelávacie programy pre jednotlivé stupne a oblasti vzdelávania. Na ich základoch sa ďalej vytvorili vzdelávacie štandardy. Centrálné dokumenty, najmä Štátny vzdelávací program (ŠVP) a vzdelávacie štandardy (VŠ), preto hrajú dôležitú úlohu pri koncipovaní učebníc slovenského jazyka a literatúry, ale aj pri práci učiteľa, ktorý na ich základoch zhotovuje tematické výchovno-vzdelávacie plány. Náplňou práce učiteľa je aj organizačná časť vyučovacej hodiny. Pedagóg by mal zohľadniť organizáciu vyučovacej hodiny podľa cieľov a obsahu učiva tak, aby hodina viedla žiakov k bohatej a tvorivej činnosti. Z uvedeného preto vyplýva požiadavka dôkladnej prípravy na vyučovaciu hodinu. Tematické výchovno-vzdelávacie plány (TVVP) vypracúva učiteľ v spolupráci s kolegami v predmetovej komisii. Východiskom sa pre nich na jednej strane stávajú centrálné dokumenty, najmä ŠVP a VŠ, na druhej strane prihliadajú na podmienky a profiláciu školy. Na tomto mieste nám v súvislosti s tvorbou TVVP prichodí pripomenúť, že ide o (ne)povinnú súčasť pedagogickej dokumentácie učiteľa. V nasledujúcom príspevku predstavíme dva vybrané plány učiteliek slovenského jazyka a literatúry. Nahliadneme do školských programov škôl, kde tieto učiteľky z praxe pôsobia.

Cieľ, metodika a organizácia prieskumu

Hlavným cieľom prieskumu bolo zistiť, ako sa všetky teoretické východiská, resp. základné pedagogické dokumenty, najmä však dokumenty z centra, v súčasnosti uplatňujú na slovenských školách. Vychádzajúc z témy, chceme pozornosť upriamiť na aplikáciu vzdelávacieho štandardu zo slovenského jazyka a literatúry na 2. stupni základných škôl. Ako hlavnú metódu sme využili naratívne interview. Ako doplnkovú metódu sme využili sondáž do Školského vzdelávacieho programu (ďalej ŠkVP) a krátku anketu, ktorú sme venovali učiteľom a učiteľkám slovenského jazyka a literatúry. Metóda naratívneho interview sa nám javila ako vhodný postup pri získavaní dát. Chceli sme poukázať na reálne skúsenosti učiteliek slovenčiny s niekoľkoročnou praxou, a preto môžeme konštatovať, že výber bol zámerný. Pri koncipovaní teoretickej časti práce sa ukázalo, že učelia volajú po značných zmenách. Zmeny priniesie nová školská reforma s platnosťou od školského roku 2026/27, ktorá, ako sme si mohli všimnúť, prináša aj kritické reakcie. Keďže sme sa k problematike vzdelávacích štandardov slovenského jazyka a literatúry vyjadrili už na viacerých miestach, obsahom tohto príspevku bude najmä tematický výchovno-vzdelávací plán vybraných učiteliek a školské vzdelávacie programy.

Naratívne interview

V diplomovej práci sme cielene oslovili dve konkrétne učiteľky slovenského jazyka a literatúry so zámerom zrealizovať naratívne interview. Metódu rozhovoru sme zvolili ako hlavnú metódu. Dovolíme si však pripomenúť, že vnímame isté nedostatky pri spracovaní metódy, najmä však vytiaženost' učiteliek a krátkosť času, pre ktorý sme nerealizovali predvýskum. Pri výskume je dôležité zachovať anonymitu skúmaných osôb a nezverejňovať ich osobné údaje (Gavora, 2008, s. 204). Prihliadnuc na odporúčania, my sme boli GR – Gabriela Rošteková a respondentky prieskumu sme označili ako U1 a U2 – učiteľky. Na tomto mieste sme výsledky rozhovoru spracovali do prehľadných tabuliek, podľa kritérií, ktoré sme sledovali.

Výber povolania	Práca ako poslanie, láska k slovenčine a histórii, vplyv učiteľky zo ZŠ.
Zdôvodnenie výberu aprobácie SJL	Pozitívny vzťah k slovenčine a histórii, záujem o čítanie.
Charakteristika seba ako učiteľky	Moderná, aktívna a inovatívna, prispôsobuje učenie potrebám žiakov.
Názor na reformu školstva	Zmena zamestnania, málo učebníc, resp. nevyhovujúce učebnice, memorovanie a lingvistické chápanie SJL.
Návrhy na zmenu	Zmena obsahu vzdelávania, vhodnosť literárnych ukážok, presuny učiva do iných stupňov, učebnice.
Pedagogická dokumentácia	Tímová práca pri koncipovaní ŠkVP.
TVVP a jeho vypracovanie	TVVP vypracováva sama. Nie je záväzný, ale je pomôckou pri krátkodobej príprave na vyučovaciu hodinu. Pred začiatkom školského roka je potrebná aktualizácia
Štruktúra TVVP	Časová dotácia, tematické celky, štandard poznatkov.
Vypracovanie TVVP podľa VŠ	VŠ vzorom pri vypracovaní, najmä však v podobe cieľov.
Návrhy na zmenu vo VŠ	Literatúra – výber autorov a diel, presun učiva slohovej zložky na strednú školu.

Tabuľka 1 Analýza naratívneho interview (U1)

Sondáž vo vzdelávacom programe školy (v rámci ŠkVP)

Škola, na ktorej pôsobí prvá učiteľka sa nachádza v obci na Liptove. Ide o plnoorganizovanú školu, ktorá zastrešuje výučbu 180 žiakov v 1. – 9. ročníku. Pedagogický zbor tvorí priemerne 20 učiteľov. Škola sa zapája do rôznych projektov, ktoré sú zamerané na oblasť environmentálnej výchovy, recyklácie, zdravého životného štýlu, rozvoj finančnej gramotnosti a mnohé iné. ŠkVP je vypracovaný v súlade so ŠVP a kladie dôraz na rozvoj kompetencií žiakov školy. Ciele vzdelávania sú v dokumente rozpracované podľa jednotlivých vzdelávacích oblastí a stupňov vzdelávania. Mediálnu výchovu škola realizuje v dvoch úrovniach, a to formálne a neformálne. Prvá úroveň spĺňa atribúty prierezovej témy jednotlivých predmetov, predovšetkým však občianskej náuky, etickej výchovy, matematiky, informatiky a v neposlednom rade pri výučbe jazykov. Druhú úroveň charakterizuje neformálne vyučovanie. Škola organizuje besedy, projektové dni, exkurzie. V tomto ponímaní nás však najviac zaujala informácia, že škola publikuje vlastný časopis a pravidelne prispieva do verejných alebo regionálnych médií. Škola vedie žiakov aj k zvýšeniu kultúrneho povedomia, a preto žiaci spoznávajú región Liptov ako súčasť multikultúrnej výchovy. Škola

má k dispozícii voliteľné hodiny na dotvorenie školského vzdelávacieho programu. Všimli sme si, že táto ZŠ disponibilné hodiny použila aj na zvýšenie v predmete slovenský jazyk a literatúra v 1., 3., 4., 7. a 9. ročníku. Učebné osnovy sú súčasťou školských vzdelávacích programov. Slúžia na rozpracovanie obsahových štandardov do ročníkov podľa učebného plánu školského vzdelávacieho programu (zákon 245/2008 Z. z., § 9 ods. 6). Učebné osnovy sa nezverejňujú, ak riaditeľ školy nerozhodne inak. Učebné osnovy sú však dnes nahradené vzdelávacími štandardmi. Východiskom sa pre ne stávajú ciele vzdelávania v podobe komunikačných kompetencií a spôsobilostí. Upúšťa sa od učebného obsahu, ktorý bol dominantný v tradičnom chápaní výchovy, preto dnes už zastáva sekundárnu pozíciu (Ligoš, 2016, s. 8). Táto škola na webovom sídle zverejňuje aj učebné osnovy. Dokument má viac ako päťsto strán a spracováva obsah vzdelávania pre jednotlivé vyučovacie predmety. Každý vyučovací predmet má niekoľko podkategórií, a to charakteristiku predmetu, ciele, kľúčové kompetencie, stratégiu vyučovania, učebné zdroje a v poslednej časti sa venuje kritériám, metódam a prostriedkom hodnotenia. Tematické celky v piatom ročníku zodpovedajú týmto témam: aktivizácia vedomostí z 1. stupňa základnej školy; zvuková stránka jazyka (aplikačný kontext: rozprávanie s prvkami opisu a interview); náuka o slove – lexikológia (aplikačný kontext: rozprávanie s prvkami opisu, interview); tvaroslovie – morfológia (aplikačný kontext: rozprávanie s prvkami opisu, interview) a literárna výchova. Za hlavičkou pokračuje tabuľka, ktorá spracováva obsahový a výkonový štandard pre jednotlivé tematické celky. V obsahovom štandarde sú zastúpené pojmy a termíny a vo výkonovom štandarde je obsiahnutý výkon žiaka, minimálny a optimálny. Môžeme konštatovať, že osnovy tejto základnej školy sú totožné so vzdelávacím štandardom.

Náhľad do TVVP učiteľky (U1)

V nasledujúcej časti sa bližšie pozrieme na TVVP učiteľky. Ako vyplynulo z rozhovoru, škola vyžaduje tvorbu TVVP. Pre učiteľku sa tak plán stáva povinnou dokumentáciou, ale aj pomôckou. Po vzájomnej komunikácii sme zistili, že učiteľky slovenského jazyka a literatúry na tejto škole pracujú s už vypracovanými plánmi, ktoré pred začiatkom školského roka v rámci predmetovej komisie aktualizujú a pripomienkujú. Vybraná učiteľka nám poskytla plány pre 5. a 6. ročník. Dokumenty majú rovnakú štruktúru a sú rozdelené na samostatné pedagogické dokumenty, prvú časť tvorí jazyk a sloh, druhú časť literatúra. Úvodná časť obsahuje základné údaje, a to názov školy, stupeň vzdelania, vzdelávaciu oblasť, týždennú a ročnú časovú dotáciu, ročník, príslušnú triedu a meno vyučujúceho. TVVP má tabuľkovú formu. Učivo je rozdelené podľa časovej dotácie do tematických celkov. Z jazykovej a slohovej výchovy pre 5. ročník vyberáme niektoré tematické celky: Zhovárame sa a diskutujeme, Píšeme si so známymi, Chceme byť informovaní, Opisuje svet vôkol nás... Všimli sme si, že názvy celkov korešpondujú s názvami kapitol v učebnici slovenského jazyka a literatúry. Téma je vo väčšine prípadov totožná s pojmi, ktoré sú uvedené v obsahovom vzdelávacom štandarde, prípadne je rozšírená. Ciele vo výkonovom štandarde sú modifikované a formulované podľa cieľov vo výkonovom štandarde. V poslednom stĺpci sú uvedené prierezové témy, ktoré súvisia s témou vyučovacej hodiny. Všimli sme si, že v TVVP, ktorým disponujeme, je prvý diktát zameraný na opakovanie javov primárneho stupňa vzdelávania. Žiak teda využíva nadobudnuté schopnosti z ortografie, vie rozdeliť slová na konci riadka a vie posúdiť text z hľadiska jazykovej správnosti. V tomto ročníku žiakov čaká aj prvá slohová práca, a to rozprávanie s prvkami opisu. Predpríprava, písanie a oprava práce má časovú dotáciu 9 vyučovacích hodín. Výučba spadá do tematického celku *Príbeh a opis patria k sebe*. Tematický celok otvára text *Jozef a Hrdzavka*. Tu sa žiak učí vytvoriť ucelené rozprávanie s prvkami opisu, pričom chápe časovú následnosť textu. Súčasťou je rozšírenie slovnej zásoby o žánre ľudovej slovesnosti, príprava konspektu a čistopisu. Za povšimnutie stojí aj jeden z cieľov, ktorý je určený pre vyučovaciu hodinu, kde sa opravujú tieto písomné práce, a to:

„Žiak pozná korektorské značky a vie pracovať so slovníkmi – MSS, PSP, KSSJ.“ Domnievame sa, že znalosť korektorských značiek je pre piatakov zbytočná a náročná úloha. Okrem iného sa táto znalosť nespomína ani vo VŠ, formulácia cieľa je v tejto podobe: „Žiak dokáže skontrolovať svoj text s cieľom vyhľadať a opraviť chyby, pričom pri oprave aplikuje nadobudnuté znalosti z pravopisu, lexikológie, morfológie, syntaxe a slohu“ (VŠ, 2014, s. 16).

Výber povolania	Vzorom otec.
Zdôvodnenie výberu aprobácie SJL	Vzťah k čítaniu, vplyv otca, ktorý bol literárne činný.
Charakteristika seba ako učiteľky	Systematizácia učiva, dôraz na praktické využitie, inovatívne a hravé metódy výučby.
Názor na reformu školstva	Žiadny prínos, teória sa nezhoduje s praxou.
Návrhy na zmenu	Časová záťaž, finančné ohodnotenie, materiálne vybavenie.
Pedagogická dokumentácia	ŠkVP v súlade so ŠVP, VŠ neprehľadný a veľa encyklopedických poznatkov.
TVVP a jeho vypracovanie	V minulosti samostatná tvorba, dnes podľa potreby. Pomôckou webová platforma „Zborovňa“, odkiaľ je plán prebraný a upravený.
Štruktúra TVVP	Časový harmonogram témy.
Vypracovanie TVVP podľa VŠ	Po rokoch praxe lepšia orientácia vo VŠ.
Návrhy na zmenu vo VŠ	Presun učiva na SŠ, zjednodušenie obsahu vzdelávania.

Tabuľka 2 Analýza naratívneho interview (U2)

Sondáž vo vzdelávacom programe školy (v rámci ŠkVP)

„Školský vzdelávací program okrem učebných osnov zverejní riaditeľ školy na verejne prístupnom mieste najneskôr do 60 dní od jeho schválenia. Učebné osnovy sa nezverejňujú, ak riaditeľ školy nerozhodne inak (zákon 245/2008 Z. z., § 7, ods. 9).“ Na webovom sídle školy však nemožno nájsť ich ŠkVP, a tak sme oslovili riaditeľstvo s cieľom zverejnenia a sprístupnenia dokumentov. Boli sme pozvaní na osobné stretnutie, kde nám bolo umožnené nielen dokumenty preskúmať, ale aj viesť rozhovor s pani riaditeľkou. Škola, na ktorej pôsobí druhá učiteľka sa nachádza na sídlisku v Banskej Bystrici. Ide o mestský typ školy, ktorý ponúka vzdelávanie pre žiakov prvého aj druhého stupňa. Školský vzdelávací program je pre oba stupne vypracovaný ako samostatný dokument. Každý z nich má dve zložky, prvá je všeobecná a druhá bližšie charakterizuje vzdelávacie oblasti a prierezové témy. Celková kapacita školy je 680 žiakov. Vzhľadom na populačný pokles je počet žiakov nižší ako celková kapacita. Z údajov platných k septembru 2020 sa v zariadení vzdeláva 480 žiakov. Pedagogický zbor tvoria plne kvalifikovaní učitelia, prevažujú tí, čo majú viacročnú prax. Program školy sa opiera o 9 základných pilierov s cieľom vytvoriť modernú, tvorivú, kooperujúcu a učiacu sa školu. Z princípov, na ktorých škola stojí, nás najviac zaujala snaha implementovať vo výchove a vzdelávaní také metódy a formy, ktoré využívajú informačno-komunikačné technológie. Okrem iného našu pozornosť zaujalo používanie inovatívnych metód s dôrazom na aktívne učenie sa žiaka a uplatňovanie tzv. CLIL metódy vo vyučovaní cudzích jazykov, t. j. vyučovanie iného predmetu alebo jeho časti v anglickom jazyku. Prierezové témy sú začlenené a využité vo všetkých vyučovacích predmetoch. Podľa obsahovej náplne predmetu sú uvedené aj v príslušných učebných osnovách. V rámci ŠkVP sú prierezové témy realizované integráciou obsahu do učebných osnov jednotlivých vyučovacích predmetov v 1. – 9. ročníku podľa vhodnosti témy učiva. Zariadenie prierezových tém do

obsahu vzdelávania je vyznačené v príslušnom tematickom výchovno-vzdelávacom pláne každého predmetu. Z obsahu tém nás najviac zaujali didaktické cvičenia na prvom stupni, záujmový útvar „Na potulkách regiónom“, ktorý posilňuje regionálnu výchovu, návšteva Mincovne v Kremnici, spolupráca s krajskou hvezdárňou, Stredoslovenským múzeom a skupinou historického šermu alebo organizácia divadelných a operných predstavení. Škola ponúka naozaj pestrú paletu aktivít a mnoho príležitostí na rozvoj žiakov. Disponibilné hodiny škola využila pre oba stupne vzdelávania. Na úrovni primárneho vzdelávania škola posilnila vzdelávaciu oblasť jazyk a komunikácia v predmete slovenský jazyk a literatúra o dve vyučovacie hodiny v triede tretíakov a štvrtákov. Škola rozšírila podmienky na zvýšenie záujmu detí o čítanie a rozvoj čitateľskej gramotnosti, a preto pravidelne organizuje netradičné hodiny v školskej knižnici a v pobočke Verejnej knižnice Mikuláša Kováča. Pre nižšie stredné vzdelávanie škola posilnila výučbu slovenského jazyka a literatúry o jednu hodinu v triede siedmakov. Učebné osnovy má škola vypracované ako samostatné pedagogické dokumenty pre jednotlivé vyučovacie predmety. Osnovy majú tabuľkovú formu. V hlavičke je vypísaný počet hodín, ktoré žiak absolvuje týždenne a ročne, pričom škola vychádza z RUP a ich vzdelávacieho programu. Pre slovenský jazyk a literatúru je dokument rozdelený na jazykovú a literárnu zložku. Všimli sme si, že táto základná škola nevymedzuje časovú dotáciu pre jednotlivé tematické celky, tak, ako tomu bolo na základnej škole 1.

Náhľad do TVVP učiteľky (U2)

Vybraná pani učiteľka nám poskytla tematický výchovno-vzdelávací plán z materinského jazyka pre piaty ročník základnej školy. Plány má rozdelené podľa zložiek predmetu na jazykovú a literárnu časť. Ako už z rozhovoru vyplynulo, spočiatku si učiteľka tvorila plány sama, dnes už vychádzajú z vytvorených plánov a webových sídel, najmä však z portálu „Zborovňa.“ Náhl'adom do TVVP sme zistili, že pani učiteľka používa vypracovaný plán, ktorý prebrala z tohto portálu, ale jednotlivé informácie pred začiatkom školského roka aktualizuje. Plán má tabuľkovú formu a rozpracúva učivo podľa zložiek predmetu. V úvode sú základné informácie, a to názov školy, stupeň a ročník vzdelávania, týždenná a ročná časová dotácia, školský rok, meno vyučujúceho, zoznam tematických celkov, zoznam kontrolných prác a slohovej práce. Jednotlivé časti tabuľky tvorí rozvrhnutie učiva podľa mesiacov, téma, obsahový štandard, výkonový štandard, kľúčové kompetencie a posledný stĺpec patrí prierezovým témam a medzipredmetovým vzťahom. Kompetencie sú označené číselným indexom od 1 – 8 a označujú základné kľúčové kompetencie. Rovnako ako v prvom TVVP, aj tu sa tematické celky zhodujú s názvami kapitol v platnej učebnici slovenského jazyka a literatúry. Po každej kontrolnej práci je venovaná jedna hodina oprave. Štruktúra plánu korešponduje s TVVP prvej učiteľky, a preto ho nebudeme na tomto mieste bližšie rozoberať. Môžeme konštatovať, že učitelia vo veľkej miere svoje TVVP prepisujú zo VŠ, ale ich obsah modifikujú pred začiatkom školského roka podľa platných nariadení a podmienok v školskom zariadení.

Zhrnutie výsledkov praktickej časti

Pri spracovaní praktickej časti práce sme využili niekoľko metód. Ako hlavnú metódu sme využili naratívne interview, kde sme zámerne oslovili vybrané učiteľky slovenského jazyka a literatúry. Metódu interview sme zvolili ako hlavnú, pretože sme chceli poukázať na reálne skúsenosti učiteliek v školskej praxi. Doplnkové metódy boli anketa a sondáž v školskom vzdelávacom programe a tematickom výchovno-vzdelávacom pláne učiteliek. Pri sondáži do školských vzdelávacích programov sme ako nedostatok vnímali prístupnosť dokumentov. Mestský typ školy neponúka na webovom sídle svoje kurikulum, a preto sme museli požiadať o jeho sprístupnenie. Školu sme po predchádzajúcej komunikácii osobne navštívili a mali sme prístup k potrebným dokumentom. Podľa školského zákona ŠkVP musí byť zverejnený na

verejne prístupnom mieste. Po diskusii o tomto probléme s vedením školy sme zistili, že zverejnenie týchto dokumentov by bolo vyčerpávajúcou úlohou. Na druhej strane sa potvrdila školská byrokracia. Daný fenomén potvrdzujú aj učebné osnovy, ktoré tvoria súčasť pedagogickej dokumentácie. Všimli sme si, že väčšinou sú totožné so vzdelávacími štandardmi, a tak možno konštatovať, že učitelia ich len prepisujú. Ďalším problémom boli aj tematické výchovno-vzdelávacie plány. Napriek zisteniam, že ide o nepovinnú časť pedagogickej dokumentácie, učiteľky spolu s predmetovou komisiou plány vytvárajú a koncipujú pre jednotlivé vzdelávacie oblasti. Tematické výchovno-vzdelávacie plány vybraných učiteliek, ktoré máme dispozíciou, sú súčasťou nášho osobného archívu, a preto ich neuvádzame ani v prílohách. Zaujal nás však aj názor učiteľky, ktorá tvrdí, že TVVP je pre ňu veľkou pomôckou pri osobnom plánovaní na vyučovaciu hodinu. Všimli sme si, že školy zostavujú plány svojvoľne, keďže nemáme ucelenú štruktúru dokumentu.

LITERATÚRA

GAVORA, Peter: Úvod do pedagogického výskumu. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2008. 272 s.

Inovovaný štátny vzdelávací program pre druhý stupeň základnej školy v Slovenskej republike ISCED 2. 2015. Bratislava: Štátny pedagogický ústav. Dostupné na : https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/svp_nsv_6_2_2015.pdf.

LIGOŠ, Milan: Základy jazykového a literárneho vzdelávania I. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku 2009. 120 s. Dostupné na: [spolu.indd \(sausba.sk\)](http://spolu.indd (sausba.sk)).

LIGOŠ, Milan: Vyučovanie slovenčiny ako materinského jazyka v kontexte nových výziev a perspektív. In Jazyk a literatúra. [online]. 2016, roč. 3, č. 3 – 4. Dostupné na : <https://www.statpedu.sk/files/sk/publikacna-cinnost/jazyk-literatura-casopis/jazyk-literatura/jal-3-4-2016-dopl.pdf>.

Rámcový učebný plán pre ZŠ s vyučovacím jazykom slovenským, 2015. [online]. Dostupné na internete: https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/rup_zs_pre-z-s-vyu_ovac_m-jazykom-slovensk_m.pdf.

Vzdelávací štandard zo slovenského jazyka a literatúry pre 2. stupeň základnej školy. 2014. Vzdelávacia oblasť Jazyk a komunikácia. [online]. Inovovaný ŠVP pre druhý stupeň ZŠ. Dostupné na: <https://www.minedu.sk/data/att/7515.pdf>.

Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov [online]. Dostupné na: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2008-245#c11>.

Gramaticko-lexikální kompetence u ukrajinských mluvčích v češtině jako druhém jazyce na úrovni B2 dle SERR¹

Jiřina Růžicková

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně
v Ústí nad Labem
jirina.ruzickova@ujep.cz

1 Úvod

Se začátkem ukrajinsko-ruského konfliktu stoupá příliv utečenců z oblasti Ukrajiny, čímž se v této skupině obyvatel zvyšuje poptávka po možnosti studovat na české vysoké škole. Předpokladem pro takové studium je prokázání znalosti českého jazyka dle Společného evropského referenčního rámce (dále SERR). Tato úroveň není jednotně dána, většina vysokých škol, respektive jejich fakult požaduje úroveň B1, náročnější obory (např. lékařské) pak požadují prokázání znalosti B2.

Uchazeči o studium mají možnost v rámci své přípravy navštěvovat roční intenzivní kurzy českého jazyka pro cizince, který pořádá Centrum celoživotního vzdělávání UJEP v Ústí nad Labem ve spolupráci s jazykovou školou DOCEO – jazyková škola s právem státní jazykové zkoušky, s.r.o. Tento kurz je zakončen testem, který se skládá z pěti částí a je koncipován dle SERR.

Je třeba říci, že v následujícím výzkumném šetření dochází ke kolizi dvou pojmů – češtiny jako cizího jazyka a češtiny jako druhého jazyka. Zkoumaný vzorek respondentů se nachází na území našeho státu, kde je také vzděláván. Jazykem „většiny“ je tedy čeština, která je rovněž cílovým jazykem zkoumaného vzorku. Český jazyk má sloužit k integraci do českého akademického prostředí. Tato situace odpovídá definici češtiny jako druhého jazyka, kdy si jedinec osvojuje jazyk pro potřeby každodenní komunikace v prostředí, ve kterém je běžně používán. Na rozdíl od češtiny jako cizího jazyka, která se vyučuje v prostředí, kde čeština není běžně používána, ČDJ plní roli tzv. druhého jazyka, někdy i "druhé mateřštiny".

Zároveň jsou však výsledky studentů posuzovány a klasifikovány autorkou použitého výzkumného nástroje dle SERR (Společného evropského rámce pro jazyky), neboť to vyžaduje akademické prostředí, do něhož jsou respondenti přijímáni. Užíváme tedy paralelně i označení úrovně (v rámci tohoto výzkumu B2) typické pro češtinu jako jazyk cizí.

Pro úplnost uvádíme, že provedený výzkum je součástí širšího výzkumného šetření, do něhož byla zahrnuta také úroveň B1. Výsledky tohoto výzkumu byly publikovány separátně.

1.1 Současný stav řešení problematiky

Gramaticko-lexikální kompetence je důležitý aspekt při výuce cizího jazyka, zejména pokud se jedná o testování znalostí studentů. V různých výzkumech se odborníci zaměřují na metody a přístupy, které mohou pomoci studentům osvojit si gramatická pravidla efektivněji. Například studie Johanssona (1992) se zabývala vztahem mezi věkem studentů a jejich úspěšností v

¹ Příspěvek byl podpořen grantem UJEP-SGS-2024-43-006-1.

gramatických testech. Výsledky ukázaly, že starší studenti měli větší obtíže se zvládnutím gramatiky než mladší studenti, a navíc potřebovali delší čas k pochopení a správnému používání gramatických struktur.

Podobně Ellis (2008) analyzoval problémy, se kterými se setkávají studenti, kteří se učí angličtinu jako druhý jazyk. Autor dospěl k závěru, že osvojení gramatiky je jedním z nejnáročnějších aspektů jazykového vzdělávání a hledal způsoby, jak studentům usnadnit tento proces. Významným faktorem při učení gramatiky může být i jazykové nadání. Například Li (2015) zjistil, že studenti s přirozeným talentem pro učení jazyků dosahovali v gramatických testech lepších výsledků než ti, kteří takové nadání neměli.

Další studie se zaměřují na různé metody výuky gramatiky. De Jong (2005) například zkoumal vliv poslechu rozhovorů a čtení textů na osvojení gramatiky. Zjistil, že poslech je efektivní metodou, ale zároveň upozornil na nutnost porovnání s jinými přístupy, například se čtením. Quines (2023) se věnoval vlivu mluvení a poslechu na rozvoj gramatických dovedností. Výsledky ukázaly, že obě tyto aktivity hrají klíčovou roli při osvojování gramatických pravidel.

Celkově lze říci, že výzkumy potvrzují, že osvojení gramatiky v cizím jazyce závisí na více faktorech, včetně věku, talentu a používaných metod výuky. Další studie by mohly přinést nové poznatky, které by pomohly zlepšit výuku gramatiky v rámci jazykového vzdělávání.

2 Metodologie

Cílem výzkumného šetření bylo identifikovat úroveň gramaticko-lexikální kompetence u ukrajinských studentů češtiny. Celkový počet respondentů byl 304, byli to absolventi ročního intenzivního kurzu převážně ukrajinské národnosti ve věkovém rozpětí 17 až 25 let. Zkoušku úrovně B2 konali na podzim akademického roku 2023/2024. Z uvedeného počtu bylo 163 žen a zbytek tvořili muži.

Jako výzkumný nástroj byl použit nestandardizovaný test Jaromíry Šindelářové, obsahující 5 částí – čtení a poslech s porozuměním, diktát, část gramaticko-lexikální a slohový úkol. Pro účely tohoto příspěvku byla zpracována pouze gramaticko-lexikální část obsahující 10 úloh. Základem každé úlohy je slovo, respektive volné slovní spojení v základním tvaru (sub. nom. sg., verbum v infinitivu s předepsanou osobou a časem), které mají studenti za úkol použít ve větě. Větu dále tvoří volně, avšak nesmí pozbýt původního smyslu, a zároveň i zde musí student dbát na pravidla českého pravopisu a gramatické zákonitosti. Úloha je velmi komplexní a je hodnocena na škále 0 až 2 body. Kromě objektivního činitele se do celkového hodnocení promítá i subjektivní klíč hodnotitele. Na tomto místě je důležité poznamenat, že test obsahoval dvě varianty, které se dle autorky testu nelišily obtížností.

VARIANTA B2.1

Záznamový list č. 4

Identifikační číslo

Jméno a příjmení studenta

4. Slova/slovní spojení uvedená v závorkách dejte do správného tvaru a použijte je v souvětích.

Příklad: (*Čínský turista, pl.*), *aby*.....

souvětí: Čínští turisté navštívili Prahu, aby si prohlédli její nejzajímavější památky.

1. *(Mladý sportovec, pl.) byli dobře připraveni*.....
a
proto.....
2. *Seřadte se se (všichni spolužáci)*.....
abyste.....
3. *Některé budovy (zrekonstruovat, pasivum v min. č.)*... ..
aby.....
4. *(5 roky, adj.) syn sice (neumět, min. č.)*.....
ale přesto
5. *Chci se chovat co (dobře, superlativ)*.....
abych.....
6. *Objednali bychom si (pečené kuře, pl.)*.....
kdybychom.....
7. *Před (oba obchody)*... ..
protože.....
8. *Byli jsme seznámeni se (čtyři umělci)*.....
kteří.....
9. *Děti jsou teple (obléct)*
- a proto.....
10. *(Havel, adj. poses.) divadelní hry*
- neboť.....

VARIANTA B2.2

Záznamový list č. 4

Identifikační číslo

Jméno a příjmení studenta

4. Slova/slovní spojení uvedená v závorkách dejte do správného tvaru a použijte je v souvětích.

Příklad: *(Zkušený učitel, pl.)*, což.....

souvětí: *Zkušení učitelé nám vyprávěli o historii naší země, což bylo velmi zajímavé.*

1. *(Hezké děvče, pl.)*.....
aby
2. *S (obdivovatel, pl.)*
- protože.....
3. *Výsledky testových úloh (vyhodnotit, pasivum v min. č.)*.....
a proto.....
4. *(2 roky, adj.) chlapec neuměl*
- i když
5. *Chci se obléknout co (teple, superlativ)*.....
abych.....
6. *Krmili byste (domácí zvíře, pl.)*.....
kdybyste
7. *V (oba případy)*.....

neboť
 8. Byli jsme osloveni (dva sportovci)
 abychom
 9. Byť je (uklidit)
 a tak
 10. (Honza, adj. poses.) sestry
 protože

3 Analýza

Odpovědi respondentů byly překódovány do číselné podoby tak, že za úspěšně vyřešenou byla považována úloha hodnocena dvěma body – té bylo přiděleno číslo 1. Všechny ostatní bodové zisky pak byly považovány za neúspěšně vyřešené úlohy – takovým bylo přiděleno číslo 0. Pro účely prezentace zjištění byl použit kvantitativní přístup k získávání a analýze dat.

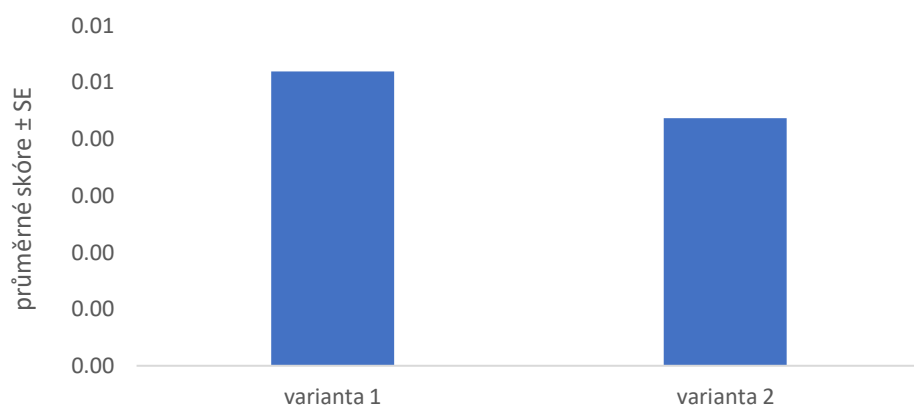
V prvním kroku jsme přistoupili ke stanovení základních vlastností použitého testu a to s následujícími výsledky:

Obsahová validita

$\alpha = 0,94$ (obě varianty samostatně shodně 0,96)

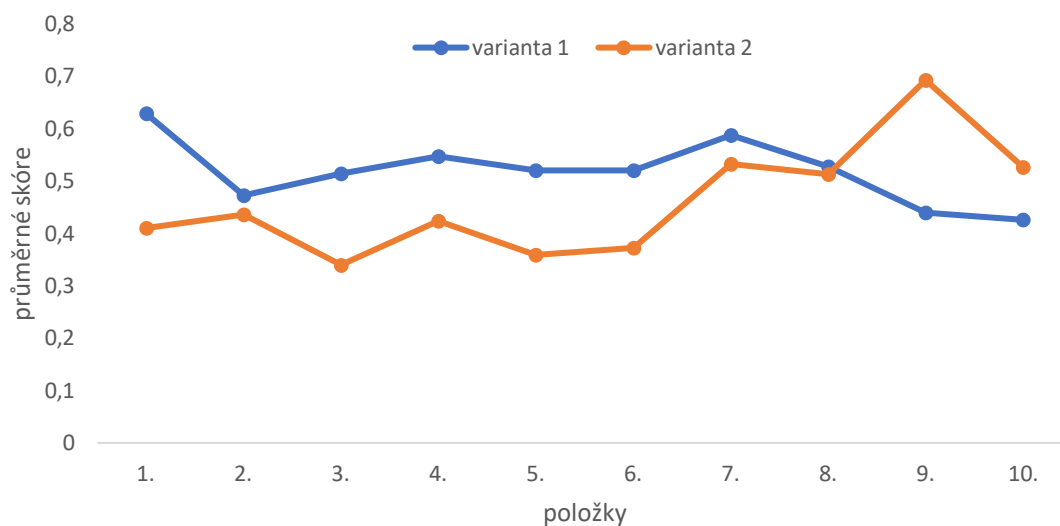
$d = 0,08$ $p > 0,05$ (celek)

Varianta B2.1 – $d = 0,09$, $p > 0,05$ (tytéž hodnoty pro B2.2)

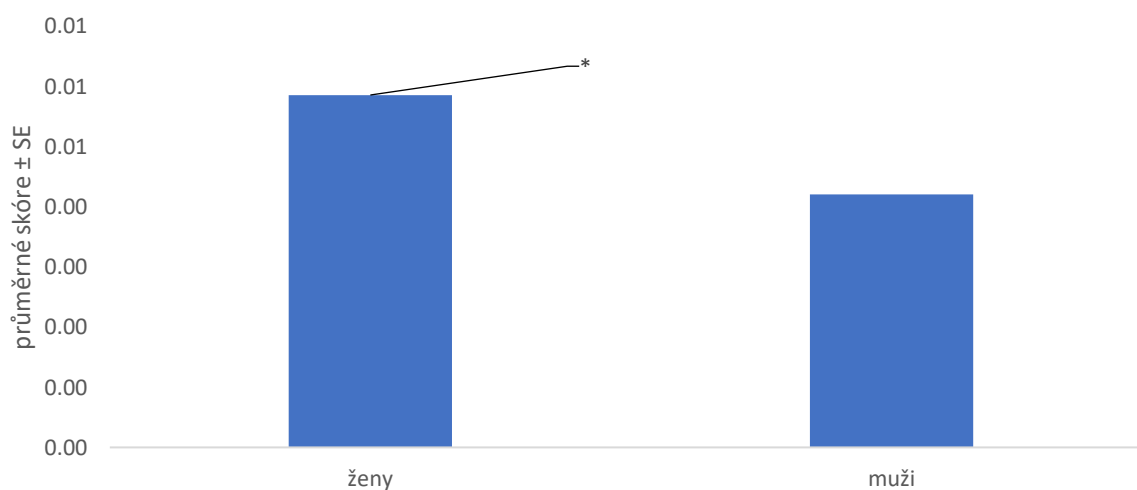

Graf 1 Celková úspěšnost s ohledem na variantu

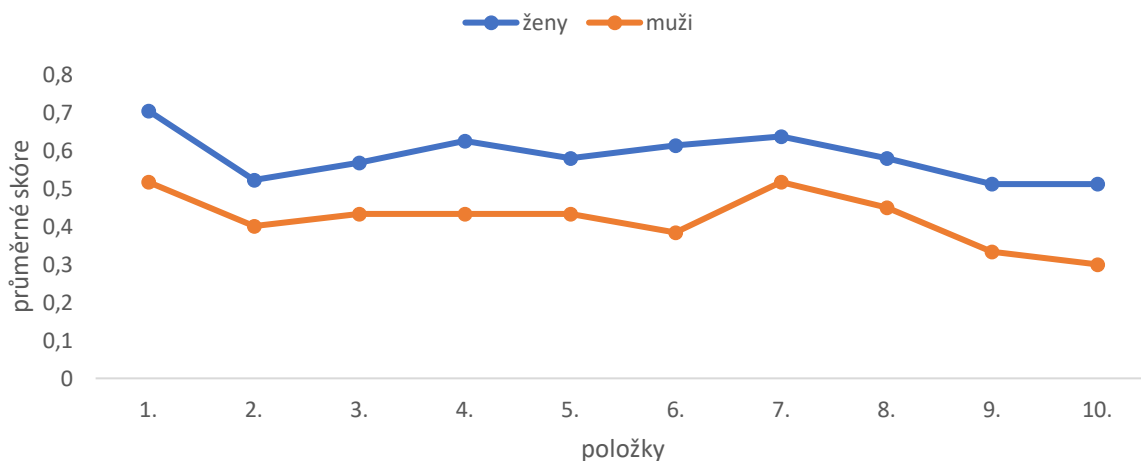
Následně byla realizována položková analýza za účelem determinace náročnosti jednotlivých testových úloh. V dalším kroku jsme přistoupili k induktivnímu statistickému zpracování dat, které poukázalo na rozdíly v úrovni gramaticko-lexikální kompetence u respondentů s ohledem na pohlaví

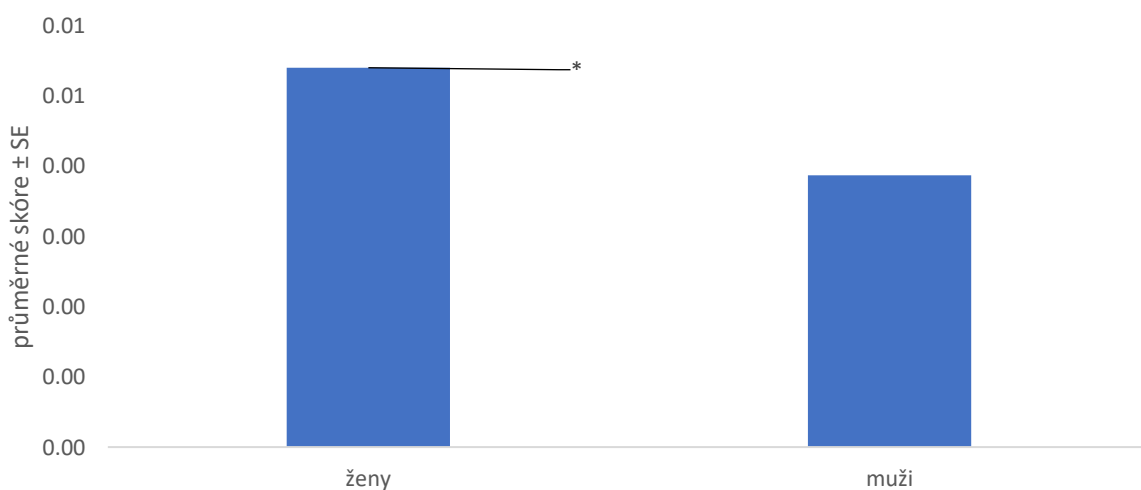
Graf 2 Distribuce skóre v rámci jednotlivých položek testu B2 s ohledem na variantu.

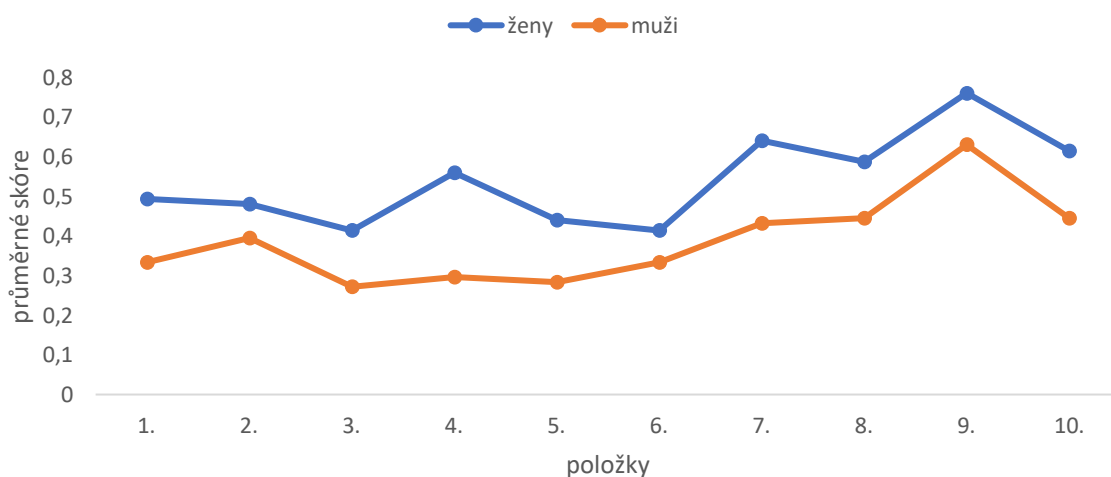
Graf 3 Celková úspěšnost s ohledem na pohlaví u varianty B2.1

Graf 4 Distribuce skóre v rámci jednotlivých položek testu B2 s ohledem na pohlaví u varianty B2.1

Graf 5 Celková úspěšnost ohledem na pohlaví u varianty B2.2

Graf 6 Distribuce skóre v rámci jednotlivých položek testu B2 s ohledem na pohlaví u varianty B2.2.

V rámci základních výsledků je vhodné zmínit, že rozpětí skóre v rámci položkové analýzy se pohybovalo od 0,42 do 0,62 u varianty B2.1 a od 0,34 do 0,69 u varianty B2.2. Co se týče celkové úspěšnosti u varianty B2.1, ta byla 52, 82 %, u varianty B2.2 pak 43,58 %. Tento rozdíl nebyl statisticky významný ($t = 1,37$; $p = 0,17$). Co se týče rozdílu mezi ženami a muži, ženy dosahovaly významně vyššího skóre v porovnání s muži, a to u obou variant. U 60 varianty B2.1 byl výsledek pro ženy $x = 0,58$ a pro muže $x = 0,42$; u varianty B2.2 pak ženy dosáhly skóre $x = 0,54$ a muži $x = 0,39$. Uvedený rozdíl byl statisticky významný ($t = 2,36$; $p < 0,05$).

4 Závěr

Z šetření vyplynulo, že studenti slovanské národnosti mají významně větší obtíže s úlohami založenými na tvorbě posesivního zájmena na základě substantiva (B2.1 Havel) a uvedení pasiva v minulém čase (B2.2 vyhodnotit). Jako problematické se dále ukázaly úlohy založené na prostém uvedení tvaru infinitivu bez další specifikace, která má vyplynout z kontextu:

B2.1 – úloha 9: Děti jsou teple (obléct), a proto

Nízká úspěšnost byla dále zaznamenána u úlohy postavené na uvedení superlativu, zde však upřesněné zadání nechybí.

B2.2 – úloha 5: Chci se obléknout co (teple, superlativ)....., abych

Z výzkumného šetření dále vyplynulo, že nezanedbatelnou roli hraje také výběr varianty a úspěšnost je dále závislá na pohlaví, neboť ženy byly v testu významně úspěšnější než muži. Toto zjištění považujeme za podnětné pro další zkoumání.

LITERATURA

ADAMOVIČOVÁ, Ana – HASIL, Jiří: Čeština jako cizí jazyk – zpracování úrovně B2. In: Štindlová, B. – Čemusová, J. (eds.) Sborník asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2005–2006. Praha: Akropolis, s. 39 – 44.

DE JONG, Nel: Can second language grammar be learned through listening?: An experimental study. *Studies in second language acquisition*, 2005, 27 (2), 205 – 234.

ELLIS, Rod: Investigating grammatical difficulty in second language learning: Implications for second language acquisition research and language testing. *International journal of applied linguistics*, 2008, 18(1), 4 – 22.

HENDL, Jan: Přehled statistických metod: analýza a metaanalýza dat. 4., rozš. vyd. Praha: Portál 2012.

HRDLÍČKA, Milan: Kapitoly z didaktické gramatiky [online]. Praha: Karolinum 2023.

CHRÁSKA, Miroslav: Metody pedagogického výzkumu: základy kvantitativního výzkumu. 2., aktualizované vydání. Praha: Grada, Pedagogika, 2016.

JONSSON, JACQUELINE S.: Critical period effects in second language acquisition: The effect of written versus auditory materials on the assessment of grammatical competence. *Language learning*, 1992, 42(2), 217 – 248.

JONSSON, Anders - SVINGBY, Gunilla: The use of scoring rubrics: Reliability, validity and educational consequences. *Educational research review*, 2007, 2 (2), 130 – 144.

LI, Shaofeng: The associations between language aptitude and second language grammar acquisition: A meta-analytic review of five decades of research. *Applied linguistics*, 2015, 36 (3), 385 – 408.

NUNALLY, Jum C.: *Psychometric Theory*. New York. 1978.

QUINESS, Zaldy M.: Grammatical Competence and its Impact to Listening and Speaking Proficiency: An Analysis. *European Journal of English Language and Literature Studies*, 2023, 11(2), 1 – 12.

RUBENFELD, Sara - CLÉMENT, Richard - Lussier, Denise. - Lebrun, Monique - Auger, Rejean: Second language learning and cultural representations: Beyond competence and identity. *Language learning*, 2006, 56 (4), 609 – 631.

VETHOEVEN, Ludo - VERMEER, Anne: Communicative competence and personality dimensions in first and second language learners. *Applied Psycholinguistics*, 2002, 23 (3), 361 – 374.

Žákovo pojetí učiva o tzv. doplňku ve výzkumu didaktiky českého jazyka¹

Patricie Šinkovičová

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova, Praha
patricie.sinkovicova@pedf.cuni.cz

1 Úvod

Aby byl jedinec schopen zacházet s českou skladbou uvědoměle, musí rozumět podstatě syntaktických jevů. Ve vyučovací praxi se však setkáváme se zjednodušující algoritmizací vzdělávacího obsahu jazykové výuky. Zjednodušující a nepřesné pojetí jazykového učiva má pak minimální přínos pro rozvoj komunikační kompetence, která by měla být cílem moderní jazykové edukace (např. McLeary, 1995; Myhill, 2005; Zimová, 2005/2006; 2011/2012; 2015/2016).

Osvojení učiva o větném členu tradičně nazývaném *doplňek* představuje značnou výzvu. Ačkoliv nebyla doplňku v lingvodidaktické literatuře dosud věnována soustavná pozornost, nalezneme zmínky o obtížích, na které ve výuce narážejí jak učitelé, tak žáci (Šmejkalová, 2007; Štěpáník & Šmejkalová, 2016). Do změn kurikula se pak promítá tendence složitější jazykové obsahy redukovat: v roce 2021 bylo učivo o doplňku vypuštěno z jednotné přijímací zkoušky na střední školy (JPZ). Toto řešení je však v rozporu s principy komunikačně zaměřené výuky mateřského jazyka, která na jazykový obsah nemůže rezignovat, ba naopak schopnost efektivně komunikovat je podmíněna znalostí jazykového systému (Myhill, 2021).

Cílem této studie je analyzovat žakovské pojetí učiva o doplňku. Jazyková edukace totiž musí vycházet z lingvistických poznatků, přičemž její úspěch předpokládá východisko v poznání dosažené úrovně jazykového vývoje dítěte a žakových předchozích zkušeností a znalostí. Bez toho zůstane jazykový poznatek formální, žák nebude schopen jej začlenit do nových souvislostí a využít jej pro své komunikační potřeby (Myhill, 2005).

Studie sleduje žáka 8. ročníku pražské základní školy, jehož uvažování o doplňku bylo zkoumáno prostřednictvím hloubkového polostrukturovaného rozhovoru. V rámci tohoto rozhovoru byl žákovi předložen tzv. izolovaný model, který mu umožnil sledovat vznik doplňkové struktury transformací základových vět. Způsob řešení výzkumného problému je tedy inspirován teorií generických modelů známé v didaktice matematiky (Hejný & Kuřina, 2001).

2 K doplňku z lingvistické a lingvodidaktické perspektivy

Lingvistické východisko, ve kterém spatřujeme inspirativní zdroj pro vědecky exaktní didaktické zpracování jazykového obsahu, nacházíme v pracích Oldřicha Uličného (1969, 1970). Ačkoliv se jedná o práci starší, autorovo pojetí doplňku je ve shodě s novějšími pracemi, které za doplňek považují jen doplnění fakultativní u sloves plnovýznamových (Panevová et al., 2014).

¹ Tato publikace vznikla v rámci projektu GA UK č. 172125 *Vývoj chápání větného členu doplňek u žáků 2. stupně základní školy*.

Uličný zapojení doplňku do větné stavby představuje jako výsledek tzv. dvojzákladové zapouštěcí (inkorporační) transformace. Věty s doplňkem jsou věty transformované a vznikají jako výsledek začlenění jedné (konstituentní) věty do jiné (maticové) věty. Doplňěk tak vzniká na základě druhé predikace – zapuštěním tzv. věty konstituentní do sémanticky úplné (maticové) syntaktické struktury. Podmínkou této transformace je referenční totožnost subjektu v obou větách (v případě, že doplňěk závisí na subjektu), např. *Turisté se vrátili unaveni. Turisté se vrátili.* + *Turisté byli unaveni*, nebo totožnost objektu věty první a subjektu věty druhé (Uličný, 1969, s. 15–16). Domníváme se, že tento výklad jasně odhaluje podstatu doplňku prostřednictvím analýzy jeho vzniku.

Ve školní praxi se dodnes pracuje s pojetím doplňku Mluvnice české (Havránek a Jedlička, 1963; srov. Styblík et al., 2004), které řadí k doplňku i případy obligatorního doplnění neplnovýznamových sloves (výjimku tvoří doplnění sloves sponových, která jsou chápána jako součást přísudku jmenného se sponou). Vhodné by tedy bylo školské pojetí větného členu doplňěk revidovat na základě novějších mluvnických prací a případy doplňky vyčlenit jako členy fakultativní, proto i v našem výzkumném šetření pracujeme jen s případy doplňku jako doplnění volného (fakultativního).

3 Metodologický rámec výzkumného šetření

Pro naše šetření bylo stěžejní vysledovat, zda žák na základě zkušenosti s konkrétními případy tzv. doplňku dojde ke zobecnění, díky kterému je pak schopen samostatné práce s větami obsahujícími doplňěk. Jak jsme již zmínili, pro sledování těchto změn jsme jako inspirativní rámec zvolili teorii generických modelů (Hejný a Kuřina, 2001). Ta vychází z předpokladu, že poznávací proces je založen na vytváření a zobecňování modelů reprezentujících struktury poznání. Postupné nabývání zkušeností s konkrétními příklady reprezentantu pojmu nazýváme hladinou izolovaných modelů. Izolované modely se postupně začínají seskupovat a organizovat, až dojde k jejich strukturaci a vznikne tzv. generický model. Generický model je zobecněním izolovaných modelů. Ke zrodu abstraktního poznání dojde na základě tzv. abstrakčního zdvihu, během kterého je soubor izolovaných a generických modelů restrukturován tak, že žák získá nový vhled abstraktnějšího charakteru.

V didaktice matematiky se ukázalo, že znalost, která není opřena o izolovaný model, tedy o žádnou konkrétní představu, je obvykle silně formální. Žák pak takovou znalost není schopen účinně propojit s jinými poznatky a funkčně ji použít (Ulrychová a Stehlíková, 2011, s. 41). Jakmile se však poznatek propojí s předchozími vědomostmi a žák takový poznatek dokáže využívat i při nestandardních úlohách, hovoří teorie generických modelů o tzv. hladině krystalizace (Hejný, 2004).

Analogii mezi naším výzkumem a výzkumy osvojování matematických poznatků nám umožňuje vytvořit fakt, že obdobně jako v didaktice matematiky i ve vyučování mateřského jazyka pracujeme s jevy, které mají symbolickou funkci a univerzální charakter. Jazyk i matematiku zároveň chápeme jako systémy uspořádané podle jistých zákonitostí a ve výuce se žáka snažíme dovést k poznání těchto zákonitostí (o tom již Šmejkalová, 2012).

Cílem výzkumného šetření bylo vyslovit závěr o stavu žakovského pojetí učiva o doplňku před a po práci s izolovaným modelem, který jsme nabídli žákovi 8. ročníku základní školy při našem rozhovoru. Kvalitativní přístup s designem případové studie, který jsme pro toto šetření zvolili, nám umožnil zaměřit se na myšlenkové procesy žáka a podrobněji popsat získaná data (srov. Gavora, 2010). Výzkumnou metodou byl polostrukturovaný rozhovor nad stavbou věty

a nad izolovaným modelem doplňku. Při rozhovoru měl žák k dispozici záznamový arch s předtištěnými větami a své odpovědi do něj zapisoval.

4 Popis jednotlivých fází výzkumného šetření

Polostrukturovaný rozhovor byl rozdělen do čtyř fází. Cílem první fáze bylo ověřit úroveň žákových znalostí o doplňku a zmapovat, co si subjektivně odnáší z dosavadní jazykové edukace. Žákovi jsme předložili několik obsahově podobných vět. Žák měl určit, zda v jednotlivých větách doplněk je, nebo ne. Pokud se doplněk ve větě vyskytoval, měl žák tento větný člen identifikovat a svou odpověď zdůvodnit.

Druhá fáze rozhovoru žáka seznámila s izolovaným modelem. V našem případě se jednalo o konkrétní příklad inkorporace dvou větných struktur, která je podmíněna referenční totožností subjektu základových vět. Žákovi jsme předložili dvě věty:

Turisté se vrátili.

Turisté byli unaveni.

a žáka jsme se zeptali, které členy mají tyto věty společné. Referenční totožností subjektu jsme zdůraznili jako nutnou podmínku inkorporace dvou větných struktur. Tu jsme žákovi představili na příkladu:

Turisté se vrátili. + Turisté byli unaveni.

Turisté se vrátili unaveni. (Uličný, 1969).

Pro žáka tedy tento příklad představoval reprezentant obecného pojmu, konkrétní příklad dvojzákladové větné struktury s doplňkem. Tento příklad v naší práci nazýváme izolovaným modelem.

Ve třetí fázi rozhovoru byly žákovi předloženy dvojice vět, které měl po zkušenosti s izolovaným modelem samostatně spojit tam, kde to bylo možné. Žák byl zároveň požádán, aby u vět, které se mu podaří transformovat, okomentoval, zda se v nich nachází doplněk a pokud ano, kterým slovem je doplněk vyjádřen. Dále byl žák vyzván, aby své odpovědi zdůvodnil. Cílem této části rozhovoru tedy bylo sledovat, zda je žák schopen na základě konkrétní zkušenosti s izolovaným modelem transformované věty dojít k modelu generickému, tedy k jistému zobecnění, na základě kterého bude schopen sám nabízené základové věty smysluplně spojovat, či případně vyhodnotit, že inkorporace kvůli absenci referenční totožnosti subjektu v základových větách není možná.

Ve čtvrté části rozhovoru byly žákovi předloženy znovu věty z první fáze. Žák měl tam, kde je to možné, určit základové věty – jinými slovy jsme žáka vyzvali, aby se pokusil zadané větné struktury „rozložit“, pokud to bude možné. Žák měl dále za úkol svou identifikaci doplňku z první fáze na základě zkušenosti s izolovaným a s generickými modely přehodnotit. Účelem této fáze bylo zjistit, zda je žák schopen dojít až k abstrakci, tedy samostatně vyhledávat transformované větné struktury a identifikovat v nich doplněk.

5 Interpretace výsledků šetření

V úvodu žák uvedl, že se s problematikou doplňku setkal již v 7. ročníku ZŠ, ale posléze se v 8. ročníku tomuto větnému členu již ve výuce nevěnovali: „*Slyšel jsem to, ale ne že jsme se to učili. Paní učitelka říkala, že prostě se to nějak nepoužívá, takže se to asi... jenom jsme si řekli, jako co to nějak je, ale vůbec jsme to nedělali. (...) Ale to už bylo minulej rok.*“

Žák tedy svými slovy potvrdil, že je ve školské praxi učivo o doplňku odsouváno na okrajovou pozici.

V první fázi rozhovoru žák správně identifikoval doplněk u dvou vět. Z odpovědi žáka je patrné následující:

1. Subjektivně si žák z výuky neodnáší poznatky o formálním kritériu při určování doplňku. Žák si nevšiml ne/přítomnosti shody s řídícím substantivem při identifikaci větného členu.
2. Žák zřejmě nemá důkladně osvojenou otázkovou metodou určování větných členů.
3. Žák si z učiva o doplňku neodnáší jeho důležitou charakteristiku, a to dvojí vazbu. Žák totiž při zdůvodňování svých odpovědí o dvojí vazbě doplňku nemluvil.
4. Žákovo pojetí učiva o doplňku je zřejmě ovlivněno lexikálním významem termínu „doplněk“. Žák o doplňku uvažuje o něčem, co je „*jen tak přidáný, aby to bylo víc rozvinutý*“, „*takový navíc prostě*“ nebo co „*doplňuje tu větu*“.
5. Žákovo pojetí učiva o doplňku je silně ovlivněno učivem o vedlejších větách. Žák se i v našich příkladech vět jednoduchých pokoušel určovat větu hlavní („*Protože už vidím své kamarády přicházet. To mi přijde furt jako ta věta hlavní.*“) a doplněk je dle něj „*něco jako věta vedlejší*“.
6. Žák nevnímá slovosled jako jedno z kritérií pro určování větných členů.

Druhá fáze rozhovoru byla věnována stručnému výkladu k izolovanému modelu. Žák byl vyzván, aby v přeložených větách našel společný větný člen (*Turisté*), což se mu bez problému podařilo. Tato referenční totožnost (v našem izolovaném modelu) subjektu byla žákovi představena jako nutná podmínka inkorporace dvou větných struktur.

Ve třetí fázi rozhovoru jsme zjišťovali, zda je žák na základě představení izolovaného modelu schopen dojít k modelu generickému, tedy zda je schopen posuzovat možnosti inkorporace dvou základových větných struktur. Sledovali jsme, zda si žák všímá podmínky referenční totožnosti subjektu v základových větách a zda je schopen v transformovaných větných strukturách doplněk identifikovat a identifikaci zdůvodnit.

Z této části rozhovoru soudíme následující:

1. Žák je schopen na základě seznámení se s izolovaným modelem spojovat některé zadané dvojice vět. Správně a bez obtíží spojil tři dvojice.
2. Na základě práce s izolovaným modelem žák vnímá referenční totožnost subjektu v zadaných větách jako nutnou podmínku pro inkorporaci těchto vět.
3. Žák si na základě izolovaného modelu uvědomil, že doplněk vzniká inkorporací dvou větných struktur.
4. Žák své odpovědi při identifikaci doplňku zdůvodňoval podobně jako v první části rozhovoru. Toto žákovo pojetí učiva o doplňku, ve kterém má doplněk význam doplňující informace a žák jej ztotožňuje s vedlejší větou, se ukázalo jako natolik silné (srov. Hájková, 2013), že jej žák neopustil ani po výkladu k izolovanému modelu.
5. Ačkoliv si žák všímá referenční totožnosti subjektu, není ve dvou případech schopen vytvořit transformovanou větu jednoduchou. Žák nevytvořil větnou strukturu, která by obsahovala adjektivum na konci, i přestože se s tímto pořadím slov seznámil u izolovaného modelu. Žákovi takové pořadí slov nemusí být blízké a nemusí se vyskytovat v jeho komunikační praxi. Opět zde však musíme konstatovat, že žák slovosled nesleduje vědomě při určování větných členů.

Ve čtvrté fázi rozhovoru jsme se pokoušeli zjistit, zda žák na základě práce s izolovaným modelem přehodnotí své odpovědi z první fáze. Žák ponechal původní označení doplňku ve třech větách, přičemž všechny tři věty vnímal jako transformované a svou identifikaci doplňkových výrazů se pokusil zdůvodnit vyhledáváním základových vět. V jedné

z označených vět se doplněk nenacházel, přesto se žák pokusil základové věty vytvořit (*Autobus dorazil. Dorazil do Brna se zpožděním.*). Ani po našem didaktickém zásahu tedy žák nevnímá přítomnost shody doplňkového výrazu s řídicím substantivem jako kritérium pro určení doplňku. U žádné z celkem čtyř vět, u kterých žák správně identifikoval doplněk, se mu však nepodařilo vytvořit správně maticovou i konstituentní větu.

6 Závěry a doporučení

Z výzkumného šetření vyplynulo, že žákovo pojetí učiva o doplňku je silně ovlivněno předchozí edukací, která však žáka nedovedla k osvojení podstaty jazykového jevu doplněk, a tedy ani ke schopnosti doplněk spolehlivě identifikovat. Žák nekomentoval formální vlastnosti výrazů, slovosled ani dvojí vazbu při určování doplňku. Žák chybně chápe doplněk jako něco jako vedlejší větu. Na tomto místě musíme zmínit, že žákovo pojetí učiva o vedlejších větách je zřejmě založeno na tom, že je možné vedlejší větu ze souvětí vynechat, což ovšem není v souladu s lingvistickým poznáním. Tato problematika však nebyla předmětem našeho šetření.

Chápe-li žák doplněk jako větný člen, který lze „vynechat“, napovídá to, že dobře vnímá slovesnou valenci (to, že je rodilí mluvčí schopen pracovat s valencí sloves již ostatně potvrdila řada prací, nověji např. Žiláková, 2016). Z toho vyvozujeme, že si můžeme ve školní praxi dovolit navrhnout vydělit případy volného nevalenčního doplnění sloves plnovýznamových a doplňkem nazývat výhradně tyto případy. Jak ve školské praxi naložit s případy valenčního doplnění sloves polosponových, necháváme na další práci, nicméně jedno z možných řešení navrhla již Hirschová (2000) v učebnici českého jazyka pro 8. ročník základní školy z řady Prodos.

Žák 8. ročníku ZŠ byl na základě izolovaného modelu schopen inkorporovat některé větné struktury, dalo by se tedy říct, že došel ke generickému modelu. Ukázalo se však, že je pro něj obtížné vytvořit transformovanou strukturu, ve které je adjektivum na konci věty. Na tomto místě navrhujeme klást ve výuce při určování větných členů větší důraz na slovosled ve větě, protože tento aspekt se ukázal jako slabé místo v žákově pojetí učiva o doplňku před i po práci s izolovaným modelem.

Naše studie přináší závěry, že žák 8. ročníku není schopen dojít ke zobecnění poznatků o doplňkových strukturách do takové míry, aby s nimi byl schopen samostatně a jednoznačně nakládat. Navrhujeme proto pokračovat s výzkumy žákovského pojetí učiva o doplňku v 9. třídách ZŠ a zjistit tak, zda osvojení jazykového učiva o doplňku je náročné natolik, že by mělo být přesunuto do výuky na školách středních, kde však s výzkumy pojetí učiva doporučujeme dále pokračovat.

7 Shrnutí

Sledovali jsme, zda žák na základě představení modelu izolovaného dojde ke zobecnění jazykového poznatku, tedy zda je schopen konstrukce modelu generického, jak tuto fázi nazývá teorie generických modelů v didaktice matematiky. Ukázalo se, že žák byl schopen dospět ke generickému modelu inkorporace dvou větných struktur u případů, které odpovídají jeho komunikační praxi. Tento výsledek potvrzuje, že komunikačně založené obsahové vyučování může podpořit hlubší porozumění syntaktickým vztahům, ačkoli dosažení plné abstrakce vyžaduje delší didaktický proces.

Studie rovněž odhalila slabá místa tradičního školského přístupu k výuce doplňku. Zjištění naznačují, že absence explicitního zaměření na dvojí vazbu a slovosled vede k tomu, že žáci chápou doplněk spíše intuitivně než jako pevně definovaný gramatický jev. Tento poznatek

poukazuje na potřebu redefinovat způsoby, jakými je tato výše syntaktického učiva ve školách prezentována.

LITERATURA

- GAVORA, Peter: Úvod do pedagogického výzkumu. Brno: Paido 2010. 261 s.
- HÁJKOVÁ, Eva: Čeština ve škole 21. století - III: jazykové jevy v dětských prekonceptech. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta 2013. 150 s.
- HAVRÁNEK, Bohuslav and Alois JEDLIČKA: Česká mluvnice. Vyd. 2., upr. a rozš. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963. 561 s.
- HEJNÝ, Milan – KUŘINA, František: Dítě, škola a matematika. Praha: Portál, 2001. 240 s.
- HEJNÝ, Milan et al. Dvacet pět kapitol z didaktiky matematiky. Praha: Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta 2004. 252 s.
- HIRSCHOVÁ, Milada: Český jazyk 8. Olomouc: Prodos 2000. 80 s.
- MCLEARY, Bill: Grammar Making a Comeback in Composition Teaching. In: Composition Chronicle: Newsletter for Writing Teachers, 1995, Vol. 8, No. 6, pp. 1 – 4.
- MYHILL, Debra: Grammar re-imagined: foregrounding understanding of language choice in writing. In: English in Education, 2021, Vol. 55, No. 3, pp. 265–278.
- MYHILL, Debra: Testing times: The impact of prior knowledge on written genres produced in examination settings. In: Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 2005, Vol. 12, No. 3, pp. 289 – 300.
- PANEVOVÁ, Jarmila: Mluvnice současné češtiny. 2., Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu. Praha: Karolinum 2014. 291 s.
- STEHLÍKOVÁ, Naďa – ULRYCHOVÁ, Michaela: Žákovské konstrukce poznatků v matematice. In: Scientia in educatione, 2011, Vol. 2, No. 2, pp. 39 – 58.
- STYBLÍK, Vlastimil: Základní mluvnice českého jazyka. Praha: SPN – Pedagogické nakladatelství 2004. 243 s.
- ŠMEJKALOVÁ, Martina: Teorie didaktických situací – nová výzva pro didaktiku morfologie českého jazyka. In: Didaktické studie, 2012, Vol. 4, No. 1, pp. 40 – 61.
- ŠMEJKALOVÁ, Martina: *Vývoj pojetí lingvistického učiva ve starších školských mluvnicích češtiny. O doplňku.* In: BREHMER, Bernhard, Vladislava ŽDANOVA a Rafał ZIMNY. *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)*. München: Otto Sagner 2007. Die Welt der Slaven : Sammelbände. Sborníki.
- ŠTĚPÁNÍK, Stanislav – ŠMEJKALOVÁ, Martina: Průvodce začínajícího češtináře. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta 2016. 321 s.
- ULIČNÝ, Oldřich: Ještě k pojetí doplňku. In: Slovo a slovesnost, 1970, Vol. 31, No. 3, pp. 271 – 278.
- ZIMOVÁ, Ludmila: Ještě jednou k výuce skladbě. In: Český jazyk a literatura, 2015/2016, Vol. 66, No. 4, pp. 164 – 169.
- ZIMOVÁ, Ludmila: Když se řekne skladba... In: Český jazyk a literatura, 2005/2006, Vol. 56, No. 5, pp. 209–214.
- ZIMOVÁ, Ludmila: O potřebnosti větného rozboru. In: Český jazyk a literatura, 2011/2012, Vol. 62, No. 5, pp. 241 – 244.
- ŽILÁKOVÁ, Renata: Způsoby začlenění teorie valenční syntaxe do výuky českého jazyka na 2. stupni základní školy. [Disertační práce]. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2016.

Numeráliá v historickej reflexii¹

Ivana Šrámeková

Oddelenie súčasnej lexikológie a lexikografie, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra,
Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava
ivana.sramekova@juls.savba.sk

1 Úvod

Klasifikácii slov do jednotlivých slovných druhov venovali pozornosť autori už v staroveku (Schmidt, 1966). Kvantitatívne slová používané v praslovanskom jazyku na označenie množstva nemali osobitné tvaroslovie. Ako uvádza R. Krajčovič (1988, s. 125): „V dávnej dobe sa číselný počet živých bytostí a vecí nechápal ako súčet aritmetického úkonu, ale len ako istým počtom ohraničený celok (čosi ako dnes *päťorka*, *deviatka*).“ Obrat nastáva pravdepodobne až v období samostatného vývinu slovanských jazykov (približne v 14. – 15. storočí), keď sa začala prehodnocovať ich povaha, resp. sa primárne na základe ich sémantickej stránky odčlenili od substantív, adjektív a pronomín, čo zároveň viedlo k samostatnému, predovšetkým tvaroslovnému vývinu čísloviek (Krajčovič, 1988, s. 126). Aj P. Ondrus (1970, s. 23) konštatuje, že v praslovančine číslovky nepredstavovali samostatný slovný druh. Číslovky do *štyri* boli adjektívami, od *päť* a vyššie substantívami. Ich kvantitatívnosť sa vnímala ako určitá hromadnosť.

Postupne sa sformovali isté formálne osobitosti výrazov označujúcich kvantitatívnosť, čím zároveň vznikol predpoklad na to, aby sa v gramatických opisoch vyčlenili dané výrazy ako osobitý slovný druh – numeráliá – ktorý má stále v istom zmysle „hybridný“ charakter. Ich spoločnou vlastnosťou je to, že sémanticky vyjadrujú kvantitu v najširšom zmysle, presný počet, poradie, násobnosť, druh a pod. (určité číslovky). Ďalším spoločným znakom je i to, že nemajú gramatickú kategóriu čísla. Odlišuje ich však formálna stránka, gramatická pestrosť, čo je hlavným dôvodom rozličného nazerania na daný slovný druh.

2 Numeráliá v gramatikách zo začiatku spisovného obdobia vývinu slovenčiny

Keď sa pozrieme hlbšie do minulosti, zistíme, že v obsahu starších gramatík figurovali aj numeráliá. V nasledujúcej časti predstavíme v súvislosti s vymedzenou problematikou diela, ktoré spadajú do spisovného obdobia slovenčiny, konkrétne pôjde o gramatiky po roku 1787 – *Grammatica Slavica* (Bernolák, 1790), *Nauka reči Slovenskej* (Štúr, 1846), *Krátka mluvnica slovenská* (Hattala, 1852), *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (Czambel, 1902). Rok 1787 predstavuje významný vývojový medzník v dejinách slovenského jazyka. V danom roku vyšla zo súčasného pohľadu 1. kodifikačná práca od A. Bernoláka s názvom *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum*, ktorou sa vymedzuje začiatok spisovného obdobia slovenčiny.

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0016/21 Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum) a v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/0027/25 Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum).

2.1 *Grammatica Slavica*, 1790, Anton Bernolák

Pristavíme sa pri roku 1790, keď A. Bernolák² vydáva gramatiku s názvom *Grammatica Slavica*. Toto dielo možno považovať za prvú gramatiku slovenského jazyka, ktorej jazykový základ predstavuje kultúrna západoslovenčina južného typu (Habovštiaková, 1962). Základom či akýmsi vzorom tohto diela (Blanár, 2005, 2008) boli najmä súdobé gramatiky české – V. Rosova *Čechořečnost, seu Grammatica linguae Bohemicae* (Rosa, 1672) a P. Doležalova *Grammatica Slavico-Bohemica* (Doleschalius, 1746), a rovnako i učebnica nemčiny – A. Schlögelova *Grammatica Germanica* (Schlögel, 1787).³ Gramatika A. Bernoláka poskytuje podrobný opis gramatickej stavby, ktorý je na základe jazykových rovín prerozdelený do piatich častí – ortoepia, etymológia, syntax, prozódia a ortografia.

Numeráliám je v danom diele venovaných 10 strán, z toho 7 strán sa nachádza v časti etymológia (Bernolák, 1790, s. 56 – 62) a 3 strany v časti syntax (s. 179 – 181). V porovnaní s gramatikou *Grammatica Slavico-Bohemica*⁴ (Doleschalius, 1746) A. Bernolák rozpracúva numeráliá podrobnejšie, a to s dôrazom na ich vymedzenie a klasifikáciu. Zastávame názor, že spôsob, akým zostavovatelia gramatík pristupovali k opisu jednotlivých slovných druhov (nevynímajúc kategóriu numerálií), sa zároveň premietol aj do ich slovnodruhového spracovania. Napr. P. Doležal (1746, s. 252 – 253) výrazy typu *prvý*, *druhý* (dnes ordináliá); *dvojnásobný*, *trojnásobný* (dnes multiplikatíva); *jedenkrát*, *dvakrát* (dnes multiplikatíva) radí k adjektívam.

A. Bernolák vymedzuje numeráliá ako slová, ktoré vyjadrujú počet, a následne ich prerozdeľuje do štyroch skupín, a to na kardináliá, ordináliá, multiplikatíva a speciáliá. Neurčité číslovky v systematike *Grammatica Slavica* (1790) nefigurujú. A. Bernolák charakterizuje kardináliá ako výrazy označujúce počet. V rámci tejto časti sa uvádzajú číslovky spadajúce do tejto skupiny, ďalej skloňovanie čísloviek *jeden*, *dva*, *tri*, *štyri* a čísloviek od *päť* vyššie.⁵ Upozorňuje sa taktiež na osobitné skloňovanie čísloviek *tisíc* a *milión*. Číslovka *sto* je nesklonná, možný je len tvar v genitíve v spojení s predložkou – *od sta*. K ordináliám priraduje slová vyjadrujúce poradie, pričom sa tvoria pridávaním koncoviek ku kardinálnym číslovkám, a to nasledovne: sufix *-i/-í* v mužskom rode (*páti*, *desáti*); sufix *-a* v ženskom rode a sufix *-e/-o* v strednom rode.⁶ Ďalej uvádza, že ordináliá sa skloňujú podľa vzoru adjektív. Multiplikatíva chápe ako slová vyjadrujúce počet násobkov, ktoré sú zakončené sufixom *-oje/-oro*, čo sa nezhoduje s dnešným vymedzením tohto typu – v súčasnosti sa numeráliá so sufixom *-oje/-oro* radia medzi kolektíva. Multiplikatíva v dnešnom chápaní (*dvakrát*, *dva razy*) A. Bernolák neuvádza, typ *-násobný* radí k speciáliám. Medzi speciáliá zaraďuje slová pomenúvajúce rôzne druhy. Vytvárajú sa od ordinálií zmenou koncovkej samohlásky *-í* na *-orí*, *-orní* alebo *-násobní/-á/-é/-o* (*páti* → *pátorí*, *pátorní*, *patnásobní*; *šestí* → *šestorí*, *šestorní*, *šestnásobní*). Speciáliá majú adjektívne ohýbanie, podobne ako ordináliá.

² Viac o živote, prínose či prácach A. Bernoláka pozri K. Habovštiaková (1968).

³ V. Blanár (2008, s. 128) hovorí o spätosti Bernolákovej gramatiky s vtedajšou odbornou literatúrou, konkrétne uvádza: „Pri metajazykovej, klasifikačnej stránke je to predovšetkým Schlögel, pri opisoch jednotlivých stránok slovenského jazyka je v zložitých filiáciách najužší vzťah k Doležalovi.“ Podrobnejšie k vplyvu východiskových prameňov pozri V. Blanár (2005, 2008).

⁴ Viac o diele *Grammatica Slavico-Bohemica* pozri E. Jóna (1978), E. Ďurovič (2000).

⁵ V rámci ohýbania numerálií uvádza A. Bernolák v tvare nom. sg. aj latinský ekvivalent (*jeden* – *unus*; *dva* – *duo*; *trá* (*tri*) – *tres*, *štirá* (*štíri*) – *quatuor* atď.).

⁶ A. Bernolák príklady na ordináliá v ženskom a strednom rode neuvádza.

V syntaktickej časti danej gramatiky A. Bernolák rozoberá skloňovanie numerálií v spojení s inými slovnými druhmi,⁷ ktoré sa vo veľkej miere zachovalo dodnes, napr. ohýbanie numerálií podľa tvaru príslušného nadradeného člena; vyžadovanie genitívnej väzby sémanticky nadradeného člena v nominatíve a akuzatíve (*päť mužov, tisíc toliarov, milión žien, sedmoro detí*). Rozdiely možno zaznamenať v chápaní skloňovania základných čísloviek 5 – 99. V gramatike (1790, s. 180) je uvedené, že sa v pádoch (s výnimkou nominatívu a akuzatívu) správajú ako adjektíva (*pri šiestich mužoch, z piatich miliónov žien* a pod.), zatiaľ čo dnes pre tento typ numerálií existuje samostatný vzor *päť*. Hoci neexistuje samostatná kategória pre tzv. rozdeľovacie číslovky,⁸ A. Bernolák dodáva, že danú funkciu zastávajú základné číslovky a realizujú sa týmto spôsobom: *jeden a jeden, dva a dva, tri a tri* alebo sa používajú s predložkou *po* v lokáli: *po jednom, po dvoch, po troch* atď.⁹

2.2 Nauka reči Slovenskej, 1846, Ľudovít Štúr

Ďalším dielom, ktoré sa významným spôsobom zaslúžilo o formovanie spisovnej slovenčiny a ktoré slúžilo v danom období ako normatívna práca, bola gramatika s názvom *Nauka reči Slovenskej* (Štúr, 1846).¹⁰ Ide o systematický synchronný opis a výklad prostriedkov a pravidiel novej spisovnej reči (Kačala, 2015, s. 322). Jazykové východisko tohto diela predstavuje kultúrna stredoslovenčina¹¹ severozápadného typu.¹² Gramatika pozostáva z troch väčších častí (I. *Sklad a povodná určitost' slov*; II. *O prjemenčivosti slov*; III. *Spojna*), pričom jednotlivé diely sa venujú rozličným jazykovým oblastiam, ako hláskoslovie, fonematický systém, tvaroslovie či syntax.

Obsahom kapitoly *O tvorení slov*¹³ spadajúcej do II. dielu je výklad o jednotlivých slovných druhoch (*čiasťkach reči*) a ich gramatických významoch. Ľ. Štúr pracuje s ôsmimi slovnými druhmi, ako bolo zaužívané aj vo vtedajšej školskej praxi (podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá, príslovky, predložky, spojky). Číslovky vníma aj v rámci širokého chápania nomen/mena,¹⁴ t. j. „samostatné, prídavné a počtové slová“ (Blanár, 2007, s. 81, 83). Na s. 87 – 89 sú numeráliá klasifikované nasledovne:

1. základné číslovky (*základnje počti*);
2. radové číslovky (*radovje počti* alebo *počti rad viznamenávajúce*);
3. skupinovú číslovky (*počti rozmaňitost' v jednoe vislovujúce*);
4. násobné číslovky (*počti zmnoženja iste kolkosti viznačujúce* alebo *počti znásobeňja viznačujúce*);
5. zlomky (*zlomki* alebo *úlomki počtou*);
6. odvodené číselné substantíva.

⁷ A. Bernolák preberá skloňovanie základných čísloviek 5 – 99 a číslovky typu *dvojnásobný* (*dva razy/dvakrát* ako neohybné) z gramatiky P. Doležala (1746, s. 54 – 55, 139 – 140).

⁸ Dnes podielové číslovky typu *po dva*.

⁹ A. Bernolák preberá uvádzané spôsoby zápisu od P. Doležala (1746, s. 253).

¹⁰ Viac o gramatike pozri Ľ. Ďurovič (2006).

¹¹ J. Kačala (2015, s. 322) hovorí o „kultúrnej strednej slovenčine vychádzajúcej zo stredoslovenského interdialektu, relatívne stabilizovaného najmä v hovorenej podobe...“.

¹² Ľ. Ďurovič (2002, s. 88) považuje za základ štúrovskej slovenčiny mestskú reč Liptovského Mikuláša. Konkrétne uvádza: „Štúrovská/tatrínska norma je idióm (reč, nárečie...) stoličného mesta Liptovského Sv. Mikuláša, azda aj iných liptovských miest či mestečiek...“

¹³ Hoci Štúrovou snahou bolo očistiť slovenčinu od češtiny, predsa v jeho kodifikácii možno zaznamenať mnohé bohemizmy vyskytujúce sa (nielen) v oblasti odbornej terminológie (Habovštiaková, 1993, s. 208).

¹⁴ Tu možno badať doznievanie antickej gramatickej tradície – prevzaté z učebnice latinčiny *Ars minor* (Donatus). Ako uvádza V. Blanár (2007, s. 81): „Je to ohlas dávneho chápania jazyka ako pomenovania vecí.“ *Ars minor* spolu s *Ars Major* tvorili kľúčové dielo latinskej gramatiky s názvom *Ars Grammatica* (Donatus, približne 4. st.). A. Donatus numeráliá považuje za súčasť podstatných mien (*nomen*), pretože majú schopnosť označovať konkrétne množstvo alebo poradie.

Jednotlivé tvary, ktoré Ľ. Štúr uvádza, sú viac-menej zhodné s dnešnými. Rozdielnosť možno badať iba v princípe zápisu – uplatňuje sa fonetický princíp (*štiri, sedemnást', ped'esjat, tisíc* a pod.). Podobne ako A. Bernolák (1790, s. 57) i Ľ. Štúr (1846, s. 88) uznáva len spojenia typu *jeden a dvacať, dva a dvacať* vychádzajúce z nemeckého vzoru písania číselníc (*einundzwanzig, zweiundzwanzig*, atď.) (Šlosar, 1999). Spojenia desiatok s jednotkami, resp. typ *dvadsaťjeden, dvadsaťdva*, sa v oboch vyššie zmienených gramatikách neuvádza. V *Nauke reči Slovenskej* (1846, s. 89) však pri príkladoch na *počti rad viznamenávajúce* (dnes radové číselky) narazíme na variantný zápis, t. j. *dvacjati prví a jedenadvacjati, dvacjati druhí a dva a dvacjati*, no Ľ. Štúr ďalej túto problematiku nerozvádza.

Kategórie 1. – 4. korešpondujú so samotnou klasifikáciou numerálií, a teda Ľ. Štúr, podobne ako A. Bernolák, rozoznáva *základné, radové* a *násobné* číselky. Ďalej uvádza druh číselníc, ktorý dnes poznáme pod názvom *skupinové* či *rozčleňovacie*, pričom do tejto skupiny radí jednak číselky typu *dvoje, petoro* (1846, s. 90, 123), jednak podoby typu *dvojaki, trojaki* (dnes číselky *druhové*), pričom *druhové* v klasifikácii nemá. Zo slovotvorného hľadiska člení číselky na pôvodné (*tri, päť*) a odvodené (*tretí, piaty*); z hľadiska formálneho na jednoduché (*jeden, dva*) a zložené (*jedenást', dvanást'*). Neurčité číselky sa v gramatike Ľ. Štúra (1846) nespomínajú. Síce výrazy ako napr. *mnohí, vela* možno nájsť v časti o neurčitých všemenách (dnes zámená), iné výrazy typu *mnoho, málo* nie sú uvedené. Následne na s. 122 – 124 načrtáva gramatické významy jednotlivých druhov číselníc, pričom základné číselky považuje za číselky vykazujúce špecifickú morfológickú variabilitu, čo sa premietlo aj do ich samotného skloňovania (s. 155 – 161).¹⁵ Napr. číselky *jeden, jedna, jedno* majú totožné kongruentné tvary ako adjektíva; rovnako sa uplatňuje model kongruencie rovnaký s adjektívami pri číselkách *dva, tri a štyri*; číselka *päť* má popri paradigme kongruentných tvarov (*pjaťi, pjaťich, pjaťim...*) aj jeden univerzálny neohybný tvar (*peť*), podobne i číselka substantívneho charakteru *tisíc* má dva súbory paradigiem – kongruentný a nekongruentný a pod.

Pozornosť si zasluhujú aj Štúrove neologizmy¹⁶ pri pomenovaní jednak samotného slovného druhu číselky – *slová počtovje*, jednak druhov číselníc (pozri vyššie). Hoci Ľ. Štúr preberá väčšinu základných gramatických termínov z češtiny, menej z iných slovanských jazykov – poľštiny či ruštiny, vytvára aj nové, vlastné termíny (Dujčiková, 1956, s. 233 – 234). Terminologické novotvary numerálií sa však ďalej neujali, ani v súčasnosti sa nevyužívajú.

2.3 Krátka mluvnica slovenská, 1852, Martin Hattala

Štúrovská kodifikácia nevyriešila otázku liturgického jazyka evanjelikov, a preto sa predstavitelia jednotlivých koncepcií spisovnej slovenčiny rozhodli rekodifikovať spisovnú slovenčinu, resp. pristúpili k hodžovsko-hattalovskej reforme, ktorej výsledkom je *Krátka mluvnica slovenská* (Hattala,¹⁷ 1852). Výraznou zmenou oproti kodifikácii Ľ. Štúra bolo uplatnenie etymologického princípu v pravopise (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 184 – 187), čo sa dotklo zároveň i ortografickej stránky numerálií. Historizujúci pohľad na spisovnú

¹⁵ Obsírny a zároveň kriticky nazerajúci opis daných dvoch statí – Ľ. Štúr (1846, s. 122 – 124; 155 – 161) – možno nájsť v práci *Nová spisovná slovenčina v Štúrovej Nauke reči Slovenskej*, konkrétne v kapitole *Číselky* (Ďurovič, 2006, s. 107 – 109; 139 – 145).

¹⁶ K. Habovštiaková (1993, s. 215) vníma vo vývinovej perspektíve spisovnej slovenčiny nárast nových slov ako výraznú tendenciu v Štúrovej kodifikácii.

¹⁷ Autorstvo sa pripisuje M. Hattalovi, hoci táto príručka vyšla bez mena autora. Ide o kolektívne dielo, za ktoré sa podpísali šiesti hlavní aktéri dohody z katolíckej aj evanjelickej strany – J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník, Ľ. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža (Kačala, 2004, s. 8).

slovenčinu vniesol do pravopisu viaceré zmeny, ktoré sa dotkli najmä oblasti tvaroslovnia, napr. kodifikovanie niektorých archaických, neživých tvarov (Kačala, 2004, s. 9); ďalej zavedenie ypsilonu; adjektívnych koncoviek s dlhým é (Ďurovič, 2002, s. 348) a pod.

Dielo je rozdelené na tri časti, resp. oddiely – *O hláskach; O čiastkach reči vôbec; Niektoré pravopisné pravidlá*. Kapitola s názvom *Číselné meno* je súčasťou 1. časti (*Sklonné čiastky reči*) 2. oddielu a rozprestiera sa na necelých štyroch stranách (1852, s. 29 – 32).

V *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852) sa prvýkrát stretávame s triedením numerálií na určité a neurčité, ktoré vychádzalo zo samotného vymedzenia, a to: „Číselné meno alebo istý a určený alebo neistý a neurčený počet alebo mnohosť predmetov oznamuje a podľa toho sa na určité a neurčité rozpadá“ (Hattala, 1852, s. 29). K určitým číslovkám sú zaradené základné a od nich odvodené hromadné, ďalej radové. Zvyšné druhy čísloviek sú spomenuté neskôr (1852, s. 31). Medzi neurčité sú zaradené konkrétne výrazy – „*mnohý, všecek, každý, nektory*“¹⁸ atď.“ (Hattala, 1852, s. 29), ktoré nie sú ďalej špecifikované či triedené.

V uvedenej práci sú následne systematicky opísané jednotlivé druhy čísloviek. Jednotlivé body možno zostručiť nasledovne:

- a) Inventár základných čísloviek; hromadných čísloviek; radových čísloviek.
- b) Pravopis základných čísloviek.
- c) Skloňovanie:
 - základných čísloviek – *jed-en, jed-on, jedn-a, jedn-o*, plurálové podoby – *jedn-i, jedn-e, jedn-y; dva, oba; tri, štyri; päť*;¹⁹ *sto, tisíc, milion*.
 - hromadných čísloviek – nesklonné.
 - radových čísloviek – *prvý, prvší, první; druhý; tretí, štvrtý; piaty* atď.
 - neurčitých čísloviek – *všetok* al. *všecek, žiaden a sám*²⁰ (dnes zámená).

Na úrovni pravopisu nastali isté zmeny. Zatiaľ čo v starších gramatikách (Bernolák, 1790; Štúr, 1846) sa v ortografii základných čísloviek 21 – 99 uvádzala len forma *jednotky + desiatky*, v *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852, s. 30) sa pripúšťa variantná podoba písania desiatok spolu s jednotkami, pričom vo variante *jednotky + desiatky* sú jednotlivé číslovkové rády spojené spájacím výrazom *a* – *jeden a dvacať*, zatiaľ čo v druhom prípade sa síce píše oddelene, ale bez spojky – *dvacať jeden*.²¹ Usmernenia týkajúce sa zápisu radových čísloviek tu absentujú.

Na pomerne malom priestore sa spomínajú ďalšie typy numerálií. Hromadné číslovky typu *dvoje, troje* chápe ako odvodené od základných a zároveň ako také, od ktorých sa odvodzujú ďalšie druhy: „*Od hromadných odvodené a) druhové (specialia): ... b) množivé (multiplicativa): ...*“ (Hattala, 1852, s. 31). Terminológia, ktorú M. Hattala uplatňuje pri pomenovaní jednotlivých typov numerálií, sa vo veľkej miere zhoduje s tou dnešnou. Autor uprednostňuje slovenskú terminológiu (na rozdiel od predchádzajúcich zostavovateľov gramatík)²² a používa termíny ako základné, hromadné či radové číslovky. Latinské ekvivalenty dôsledne neuvádza – len pri druhových (*specialia*) a množivých (*multiplicativa*) číslovkách. Zaujímavý je termín, ktorý používa na označenie multiplikatív – *množivé* číslovky,

¹⁸ Výrazy *všecek, každý, nektory* sú v súčasnosti hodnotené ako zámená.

¹⁹ Podľa vzoru *päť*, ako platí i dnes, sa skloňujú číslovky 5 – 99.

²⁰ Zvyšné neurčité číslovky sa skloňujú podľa adjektívneho vzoru *dobrý*.

²¹ V súčasnosti je kodifikovaná forma *dvadsaťjeden* alebo *jedenadvadsať*.

²² A. Bernolák (1790) využíva latinskú terminológiu; E. Štúr (1846) vytvoril nové termíny pre označenie jednotlivých druhov čísloviek.

a ktorý sa doposiaľ v gramatikách nevyskytol. Tento termín ďalej preberá S. Czambel vo svojej *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* (1902).

2.4 Rukoväť spisovnej reči slovenskej, 1902, Samo Czambel

Významným krokom pri upevňovaní normy spisovnej slovenčiny a z toho prameniacej konsolidácie jazykovej situácie bola úprava hodžovsko-hattalovskej kodifikácie, ktorú vykonal S. Czambel²³ a ktorá vychádzala z tzv. martinského úzu,²⁴ ktorého obdobie sa v literatúre vyčleňuje medzi rokmi 1875 – 1918. Podnetom na danú rekodifikáciu bola predovšetkým nekonzistentnosť jazykovej praxe (Kozár – Lekeš, 2023, s. 240). V roku 1902²⁵ vychádza *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*, vďaka ktorej sa podarilo ustáliť normu spisovnej slovenčiny v čase narastajúceho maďarizačného tlaku.

Ide o rozsiahle dielo pozostávajúce zo 7 väčších celkov – z náuky o hláskach, z náuky o tvorení kmeňov, z náuky o ohýbaní kmeňov, z náuky o význame slov a o ich viazaní, z náuky o vetách a o ich skladaní, z náuky o pravopise, z náuky o ľubozvuku.

Numeráliá možno nájsť v kapitole obsahovo zameranej na deklináciu. Autor sa tu venuje ohýbaniu základných čísloviek (Czambel, 1902, s. 87 – 93), uvádza všetky tvary v jednotlivých pádoch čísloviek *jedon, jedno, jedna, dva, dve, päť, sto, tisíc*. V závere stručne spomína radové, druhové a množivé číslovky, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *pekný*. Okrem iného sú podrobne opísané i ďalšie pravidlá vyplývajúce (aj) z deklinácie vyššie uvedených numerálií.

Od *Krátkej mluvnice slovenskej* (Hattala, 1852) došlo k deklinačným zmenám na miestach, ktoré sumarizujeme v nasledovných bodoch (Czambel, 1902, s. 87 – 93):

- a) pri číslovke *jedon* pribudli varianty – v genitíve a akuzatíve k tvaru *jednoho* variant *jedného*; v datíve k tvaru *jednomu* variant *jednému*;²⁶
- b) pri číslovke *jedno* pribudli varianty – v genitíve k tvaru *jednoho* variant *jedného*; v datíve k tvaru *jednomu* variant *jednému*;
- c) v plurálovej podobe *jedne* sa predĺžila koncová samohláska *jedné*;
- d) pribudli formy *dva*, *dvoch* v nominatíve a akuzatíve pre mužské mená;
- e) variantné tvary v akuzatíve *dvúch, obúch*,²⁷ ktoré zaviedol M. Hattala, sa odstránili;²⁸
- f) pri číslovkách *sto, tisíc*^{29,30} sa neuvádza konkrétny vzor, majú povahu substantíva a taktiež samostatné skloňovanie.

²³ Viac o S. Czambelovi ako významnej osobnosti v dejinách jazykovedy a jeho koncepcii kodifikácie slovenčiny pozri S. Ondrejovič (2006), L. Ďurovič (2007).

²⁴ Viac o vývine spisovnej slovenčiny a ušľachťovaní jej noriem od L. Štúra po S. Czambela pozri K. Muziková (2009).

²⁵ Po Czambelovej smrti vydal J. Škultéty dve upravené vydania jeho diela (1915, 1919).

²⁶ Variantné tvary *jedného* a *jednému*, ktoré uvádza S. Czambel v *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* (1902), sú dodnes kodifikované na rozdiel od tvaru *jednoho, jednomu*. S tvarmi *jedného, jednému* sa stretávame už v *Nauke reči Slovenskej* (1846, s. 155), no M. Hattala rešpektujúc etymologický princíp dané tvary neuvádzal. Sám S. Czambel uvádza (1902, s. 89), že tvary *jednoho, jednomu* sú „na vymretí“ a hoci ich v 1. vydaní ponecháva ako varianty, v ďalších vydaniach (porov. 3. vyd. 1919, s. 81) sa nachádzajú iba novšie tvary.

²⁷ S. Czambel (1902, s. 90) ponechal len tvary *dvoch, dvom*, ktoré sú dodnes záväzné v spisovnej slovenčine.

²⁸ Prehodnocovanie a s tým súvisiace aj odstraňovanie archaického variantu zo systému spisovnej slovenčiny súvisí s celkovou koncepciou gramatiky. S. Czambel v snahe stabilizovať rozkolísanú normu systematicky odstraňuje tie jazykové prostriedky, ktoré nespĺňajú kritérium funkčnosti a ustálenosti (Muziková, 2006, s. 364).

²⁹ Pri číslovke *tisíc* sa uvádza, že je možnosť ju skloňovať podľa vzoru *päť*.

³⁰ V *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852, s. 31) sa číslovky *sto, tisíc* skloňujú podľa substantívnych vzorov *delo, meč*.

S. Czambel ďalej venuje pozornosť konkrétnym typom numerálií (1902, s. 162 – 168). Na označenie čísloviek typu *pätoro* používa termín *rozčlenúvacie* (dnes skupinové číslovky) a uvádza ich spolu so základnými číslovkami. V rámci spomínaných druhov čísloviek sa uvádza formálna povaha jednotlivých čísloviek (*adjektívna, substantívna* a pod.). Pri zápise základných čísloviek 21 – 99 uvádza, rovnako ako M. Hattala, variantné podoby, a teda *dvadsaťjedon i jedon a dvadsať* (s. 166). K ortografii vyšších radových čísloviek nie sú žiadne zmienky. Ďalej sú osobitne vydelené *nesklonené* číslovky. V závere danej kapitoly analyzuje S. Czambel zlomky z hľadiska výslovnosti a deklinácie.

3 Záver

Predkladaný príspevok má skôr prehľadový charakter, ide o exkurz do gramatografie, pričom sme sa sústredili na numeráliá z pohľadu autorov gramatík 18. až začiatku 20. storočia v rámci historického vývinu gramatického opisu slovenčiny.

V našom príspevku sme predstavili numeráliá v starších gramatikách zo začiatku spisovného obdobia vývinu slovenčiny – *Grammatica Slavica* (Bernolák, 1790), *Nauka reči Slovenskej* (Štúr, 1846), *Krátka mluvnica slovenská* (Hattala, 1852), *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (Czambel, 1902).

V gramatikách pertraktovaných autorov možno nájsť niekoľko výrazných odlišností na úrovni klasifikácie numerálií či terminológie. Pre lepšie porovnanie uvádzame jednotlivé klasifikácie v tabuľke:

A. Bernolák	E. Štúr	M. Hattala	S. Czambel
kardináliá	základné číslovky (<i>základnje počti</i>)	základné	základné
ordináliá	radové číslovky (<i>radovje počti</i> alebo <i>počti rad viznamenávajúce</i>)	hromadné	rozčlenúvacie
multiplikatíva	skupinové číslovky (<i>počti rozmaňitosť v jednoťe vislovujúce</i>)	riadové	radové
speciáliá	násobné číslovky (<i>počti zmnožeňja istej kolkost'i viznačujúce</i> alebo <i>počti znásobeňja viznačujúce</i>)	druhové (<i>specialia</i>)	druhové
	zlomky (<i>zlomki</i> alebo <i>úlomki počtou</i>)	množivé (<i>multiplicativa</i>)	množivé
	odvodené číselné substantíva	neurčité	nesklonené číslovky
			zlomky

Na základe údajov uvedených v tabuľke možno badať terminologické posuny formálneho rázu v rámci klasifikácie numerálií. Zatiaľ čo A. Bernolák (1790) využíva latinskú terminológiu, E. Štúr (1846) vytvára nové termíny na označenie jednotlivých druhov čísloviek, ktoré sa však ďalej neujali. M. Hattala (1852) uprednostňuje slovenskú terminológiu, ktorá je v značnej miere totožná s dnešnou. Latinské ekvivalenty dôsledne neuvádza – len pri druhových (*specialia*) a množivých (*multiplicativa*) číslovkách. K drobným terminologickým posunom dochádza v gramatike S. Czambela (1902) – namiesto *hromadné* použil termín *rozčlenúvacie*

číslovky; namiesto *riadové* termín *radové*. Ďalej sú osobitne vydelené nesklonené číslovky a zlomky.

Výrazné odchýlky sa objavujú nielen vo formálnej časti, ale aj pri delení numerálií. A. Bernolák (1790) radí medzi multiplikatíva numeráliá zakončené sufixom *-oje/-oro*, ktoré v súčasnej kodifikácii patria ku kolektívam. Multiplikatíva v dnešnom chápaní (*dvakrát, dva razy*) v gramatike absentujú, uvádza sa jedine typ *-násobný*, ktorý je začlenený k speciáliám. Celkovo k speciáliám sú radené numeráliá zakončené sufixami *-orí, -orní* alebo *-násobní/-á/-é/-o*. Ľ. Štúr (1846) popri základných, radových a násobných číslovkách uvádza i ďalší druh čísloviek, a to číslovky *skupinové*, pričom do tejto skupiny patria jednak číslovky typu *dvoje, petoro*, jednak podoby typu *dvojaki, trojaki* (dnes číslovky *druhové*). Samostatnú kategóriu druhových čísloviek Ľ. Štúr nerozlišuje, samostatne však uvádza zlomky a odvodené číselné substantíva. Klasifikácia numerálií podľa M. Hattalu (1852) je viac-menej totožná s tou dnešnou z hľadiska obsahového. S. Czambel (1902) nadväzuje na klasifikáciu M. Hattalu.

V súčasnosti delíme numeráliá na určité a neurčité. Vyčleňovanie neurčitých numerálií prešlo istým vývojom. V systematike Bernolákovej *Grammatica Slavica* (1790) tento typ numerálií nefiguruje. Podobne i v gramatike Ľ. Štúra (1846) sa neurčité číslovky nespomínajú. S triedením numerálií na určité a neurčité sa prvýkrát stretávame až v gramatike M. Hattalu (1852), no časť výrazov zaradená k neurčitým numeráliám je dnes hodnotená ako zámená – napr. *všecek, každý, nektory*.

V jednotlivých gramatikách nastali zásadné zmeny týkajúce sa taktiež pravopisu základných čísloviek 21 – 99 – inverzné podoby:

- A. Bernolák (1790): *jednotky + desiatky (jeden a dvacať, dva a dvacať)*;
- Ľ. Štúr (1846): *jednotky + desiatky (jeden a dvacať, dva a dvacať)*;
- M. Hattala (1852): *jednotky + desiatky/desiatky + jednotky (jeden a dvacať/dvacať jeden)*;
- S. Czambel (1902): *jednotky + desiatky/desiatky + jednotky (jedon a dvadsať/dvadsaťjedon)*.

Spojenia typu *jeden a dvacať, dva a dvacať*, resp. formu *jednotky + desiatky*, uvádzajú A. Bernolák (1790) i Ľ. Štúr (1846). Variantnú podobu písania desiatok spolu s jednotkami pripúšťa M. Hattala (1852), pričom vo variante *jednotky + desiatky* sú jednotlivé číslovkové rady spojené spájacím výrazom *a – jeden a dvacať*, zatiaľ čo v druhom prípade sa síce píšu oddelene, ale bez spojky – *dvacať jeden*. S. Czambel (1902) preberá zápis tohto typu základných čísloviek od M. Hattalu, a teda uvádza variantné podoby – *dvadsaťjedon* i *jedon a dvadsať*. V súčasnosti je kodifikovaná forma *dvadsaťjeden* alebo *jedenadvadsať*.

Ďalšie pravopisné zmeny v rámci numerálií boli ovplyvnené do istej miery princípom, ktorý uplatňovali autori – Ľ. Štúr (1846) uplatňuje fonetický zápis (*štiri, sed'emnást', ped'esjat, tisíc* a pod.), M. Hattala (1852) zas etymologický (kodifikovanie niektorých archaických, neživých tvarov ako variantov – *dvoch/dvůch; oboch/obůch*; zavedenie ypsilonu a pod.).

LITERATÚRA

BERNOLÁK, Anton: Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum. Bratislava: 1787. 82 s.

BERNOLÁK, Anton: Grammatica Slavica as systema scholarum nationalium in ditionibus caesareo-regiis introductum accommodata. Bratislava: 1790. 312 s.

- BLANÁR, Vincent: Schlögelova Grammatica Germanica a Bernolákové gramatické spisy. In: Slavica Slovaca, 2005, roč. 40, č. 1, s. 7 – 16.
- BLANÁR, Vincent: Štúrove jazykovedné práce vo vývine gramatického opisu slovenčiny. In: ĽUDOVÍT ŠTÚR a reč slovenská. Prednášky z konferencie konanej 13. – 14. júna 2006 v Bratislave. ed. S. Ondrejovič, Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2007, s. 80 – 90.
- BLANÁR, Vincent: Bernoláková Grammatica Slavica a Doležalova Grammatica Slavico-Bohemica. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2008, s. 125 – 129.
- CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. 376 s.
- CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 2. vyd. Ed. J. Škultéty, Turčiansky Sv. Martin: Tlačou a nákladom Kníhtlačiarskeho účastinárskeho spolku 1915. 376 s.
- CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Ed. J. Škultéty, Turčiansky Sv. Martin: Tlačou a nákladom Kníhtlačiarskeho účastinárskeho spolku 1919. 330 s.
- DOLESCHALIUS, Paulus. Grammatica Slavico-Bohemica: Bratislava: 1746. 321 s.
- DONATUS, Aelius: Ars Grammatica. Leipzig: Teubner 1864, s. 355 – 366.
- DUJČÍKOVÁ, Viera: Štúrova gramatická terminológia. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3 – 4, s. 232 – 237.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Pavel Doležal a jeho Grammatica Slavico-Bohemica. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 1, s. 22 – 32.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Štúrova Nauka reči slovenskej z perspektívy začiatku XXI. storočia. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 6, s. 342 – 348.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Nová spisovná slovenčina v Štúrovej Nauke reči slovenskej. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2006. 217 s.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Dvojaká projekcia diela Sama Czambela. In: Slovenská reč, 2007, roč. 72, č. 6, s. 344 – 354.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Význam Bernolákovho jazykovedného diela v dejinách spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 6, s. 321 – 333.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Bernolákov jazykovedné dielo. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 330 s.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Charakteristika slovnej zásoby štúrovčiny v širšom vývinovom kontexte. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 4, s. 207 – 216.
- HATTALA, Martin: Krátka mluvnica slovenská. Bratislava 1852. 64 s.
- JÓNA, Eugen: Pavel Doležal a jeho gramatika. In: Slovenská reč, 1978, roč. 43, č. 5, s. 257 – 266.
- KAČALA, Ján: Martin Hattala – významný znalec a kodifikátor spisovnej slovenčiny v polovici 19. storočia. In: Kultúra slova, 2004, roč. 38, č. 1, s. 3 – 10.
- KAČALA, Ján: Ľudovít Štúr ako jazykovedec. In: Kultúra slova, 2015, roč. 49, č. 6, s. 321 – 331.
- KOZÁR, Patrik – LEKEŠ, Patrik: Vzťah rekodifikovanej štúrovčiny a súčasnej spisovnej slovenčiny v prekladoch vybraného liturgického textu. In: Slavica Slovaca, 2023, roč. 58, č. 2, s. 237 – 251.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. 3. vyd. Bratislava: UK 2011. 249 s.
- MUŽIKOVÁ, Katarína: Samo Cambel a kodifikácia spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 2006, roč. 71, č. 6, s. 362 – 371.
- MUŽIKOVÁ, Katarína: Vývin kodifikácie spisovnej slovenčiny od Ľ. Štúra po S. Czambela. In: Varia 18. Prešov: Prešovská univerzita 2009, s. 468 – 475.

- ONDREJOVIČ, Slavomír: Samo Czambel – významný slovenský jazykovedec. In: Slovenská reč, 2006, roč. 71, č. 6, s. 321 – 329.
- ONDRUS, Pavel: Miesto čísloviek v systéme slovných druhov. In: Jazykovedný časopis, 1970, roč. 21, č. 1, s. 22 – 25.
- ROSA, Václav Jan: Čechořečnost, seu Grammatica linguae Bohemicae. Praha 1672. 520 s.
- SCHLÖGEL, F. A.: Grammatica Germanica. Graz 1787.
- SCHMIDT, Wilhelm: Grundfragen der deutschen Grammatik. Berlin: Volk und Wissen Volkseigener Verlag 1966. 322 s.
- ŠLOSAR, Dušan: Česká kompozita diachronně. Brno: Masarykova univerzita 1999. 124 s.
- ŠTÚR, Ľudovít: Nauka reči slovenskej. Bratislava 1846. 216 s.

Prechýľovanie bulharských ženských priezvisk: historický vývoj a súčasné trendy

Eli Vanyova Kanova

Externá doktorandka, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, Slovenská akadémia vied, Bratislava
eli.kanova@gmail.com

1 Úvod

Prechýľovanie ženských priezvisk, teda proces pridávania sufixov indikujúcich ženský rod, je dôležitou súčasťou gramatického a sociolingvistického systému mnohých slovanských jazykov, vrátane bulharčiny a slovenčiny, kde má významnú úlohu pri zachovávaní rodovej identity a spoločenskej príslušnosti. V bulharčine sa tento proces prejavuje špecifickými gramatickými pravidlami, ktoré sú úzko späté s fonológiou a morfológickými vlastnosťami jazyka. Tento článok sa zameriava na prechýľovanie ženských priezvisk v bulharčine, analyzuje jeho gramatické pravidlá, historický vývoj a sociokultúrny význam. Venuje sa porovnaniu bulharského systému prechýľovania so systémom ustálenom v slovenskom jazyku a v iných slovanských jazykoch a reflektuje výzvy spojené s globalizáciou, rodovou rovnosťou a genderovou neutralitou. Zároveň má tento jav hlboké kultúrne a spoločenské korene, ktoré ovplyvňujú jeho používanie v modernej dobe.

2 Jazykové mechanizmy prechýľovania

V bulharčine sa ženské priezviská prechýľujú pridaním špecifických prípon, pričom najčastejšie používanou príponou je -a, resp. -ova podľa toho, ako lingvisti hodnotia túto príponu. Tento proces je príkladom gramatickej feminizácie, ktorá v gramatickom systéme jazyka zabezpečuje, že priezviská sa prispôbia ženskému rodu. Gramatická feminizácia zahŕňa prídanie sufixu, ktorý premení základné (mužské) priezvisko na jeho ženskú formu, čím sa zaručí gramatická zhoda s rodovým systémom bulharčiny. Morfológicky ide o proces sufixácie, kde prípona -a, resp. -ova plní funkciu rodového rozlíšenia, čím sa prispôbuje tvar slova morfológickým pravidlám ženského rodu v bulharčine.

Cieľom gramatickej feminizácie priezviska je označiť rodovú príslušnosť, pričom sa súčasne prispôbujú ostatné morfológické kategórie, ako sú pád a číslo. Tento mechanizmus funguje rovnako aj v niektorých iných slovanských jazykoch, napríklad čeština alebo ruština.

Okrem prípon -a, resp. -ova sa používajú aj prípony -eva alebo -ska/-cka/-žka, ktoré sa používajú v závislosti od konkrétneho priezviska alebo dialektu. Napríklad priezvisko Petrov môže mať ženskú podobu Petrova, ale v niektorých prípadoch možno nájsť aj Petreva. Tieto prípony -ska/-cka/-žka sa pridávajú prostredníctvom morfológického procesu, pri ktorom dochádza k adjektívizácii, čo znamená, že priezvisko sa správa ako prídavné meno a prispôbuje sa gramatickým kategóriám rodu, čísla a pádu. Keď mužská podoba končí na -ski/-cki/-žki ženské podoby sú napr. Ivanovska, Belovecka, Železka.

Bulharský systém prechýľovania je podobný systémom v ruštine, poľštine, češtine, slovenčine. Na druhej strane, niektoré slovanské jazyky ako srbčina, chorvátčina či ukrajinčina prechýľovanie vo veľkej miere nepoužívajú.

V súčasnosti sa teda ženské priezviská v bulharčine prechylujú, pričom je dôležité poznamenať, že niekedy je hranica medzi odvodením a kompozíciou veľmi nejasná, keďže sa používajú aj priezviská, ktoré boli pôvodne tzv. otčestvá. Niektoré ženské tvary možno interpretovať ako odvodené aj zložené, a to v závislosti od uhla pohľadu a lingvistického prístupu.

3 Bulharská antroponomastika z pohľadu prechyl'ovania

Podľa Ivana Duridanova bulharská antroponomastika je na vzostupe. Prvé systematické výskumy bulharských mien sa začali článkom Gustava Weiganda *Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen* (1921) a pokračovali významnou lexikografickou prácou viacerých bulharských vedcov ako napríklad Stefan Ilčev (*Slovník osobných a priezviskových mien Bulharov*, 1969), Jordan Zajmov (*Bulharský slovník osobných mien*, 1988) a Nikolaj Kovačev (*Frekvenčno-výkladový slovník osobných mien*, 1987 a *Frekvenčno-výkladový slovník osobných mien u Bulharov*, 1995). Ďalej sú tu rozsiahle monografie odborníkov ako napríklad Tatjana Kalkanova (*Je tvoje meno populárne?*, 1996), Ludwig Selimski (*Kresťanské mená bulharských katolíkov*, 1999), Maria Angelova Atanasova (*Osobné mená Bulharov (1981-1990): Stav a problémy súčasných bulharských osobných mien*, 2001). O vzostupe bulharskej antroponomastiky Ivan Duridanov (2004) usudzuje aj na základe veľkého počtu štúdií, ktorý je podľa Bibliografie bulharskej antroponomastiky (Kovačev, zv. 4, 1999, s. 127 - 206) približne tisíc.

Vo svetle vyššie uvedeného je prechyl'ovanie ženských priezvisk v bulharčine predmetom záujmu nielen onomastikov, ale aj iných bulharských lingvistov, ktorí skúmajú jeho jazykové, historické a sociokultúrne aspekty. Medzi popredných odborníkov v tejto oblasti patria napríklad Ivan Kucarov, ktorý sa špecializuje na morfológiu a syntax bulharského jazyka, pričom analyzuje mechanizmy tvorby ženských priezvisk a ich gramatické vlastnosti. Maria Todorova sa zameriava na sociolingvistické aspekty prechyl'ovania skúmajúc, ako spoločenské zmeny ovplyvňujú používanie ženských priezvisk v Bulharsku. Petar Petrov sa sústreďuje na historický vývoj bulharských priezvisk (vrátane prechyl'ovania) a na vplyv cudzích jazykov na tento proces. Elena Dimitrova porovnáva prechyl'ovanie v slovanských jazykoch s dôrazom na bulharčinu a jej špecifiká v tvorbe ženských priezvisk. Aj veľa ďalších odborníkov v súčasnosti prispieva k hlbšiemu pochopeniu prechyl'ovania ženských priezvisk v bulharčine prostredníctvom svojich publikácií, prednášok a aktívnej účasti na medzinárodných konferenciách.

4 Vznik a vývin ženských priezvisk v Bulharsku

Vývoj ženských priezvisk v Bulharsku prechádza niekoľkými kľúčovými etapami ovplyvnenými tradíciami, jazykovými črtami a spoločenskými zmenami. Priezviská Bulhariiek sa v minulosti tvorili z mena otca, matky, manžela, iných rodinných príslušníkov, podľa rodného miesta, zamestnania, výzoru a pod. Takéto tvorenie sa nieslo v duchu tradičného dvojmenného bulharského systému pomenovaní a priezviská v podobe, ako ich poznáme dnes, sa začali upevňovať až koncom 19. storočia.

Historicky prechyl'ovanie bulharských ženských priezvisk nesúviselo s mužským, patriarchálnym usporiadaním spoločnosti. V Bulharsku prechyl'ovanie slúžilo ako prostriedok identifikácie žien podľa ich rodinnej príslušnosti, priezviská žien najčastejšie vyjadrovali príbuzenský vzťah k otcovi alebo manželovi. Napríklad priezviská Markov/Plovdivski sa prechyl'ili na Markova/Plovdivska.

Obdobie od konca 14. do konca 19. storočia, počas ktorého boli bulharské územia súčasťou Osmanskej ríše, bola bulharská spoločnosť pod silným tlakom cudzej nadvlády. Jazyk v tejto dobe slúžil ako nástroj identity a odporu voči osmanskej, a neskôr aj pridruženej gréckej asimilácii. Priezviská Bulharov, prevažne slovanského či latinského pôvodu, pomáhali udržiavať a posilňovať kultúrnu identitu a príslušnosť k bulharskej komunite.

V období národného obrodzenia (druhá polovica 19. storočia) sa začal klásť dôraz na obnovu bulharského jazyka a kultúry, čo zahŕňalo aj úpravu a ustálenie pravidiel tvorby mužských priezvisk a prechýľovania ich ženských náprotivkov.

Po vzniku nezávislého Bulharska v roku 1878 mužské a ženské priezviská nadobudli nový význam, keď sa stali dôležitým znakom staronovej národnej identity a modernizácie.

„Priezviská Bulharov sa v dnešnej podobe začali ušľachťovať až v druhej štvrtine 19. storočia a tento proces sa zintenzívnil v tretej štvrtine 19. storočia“ (Zacharieva, 2008, s. 171), teda skoro o sto rokov neskôr ako u Slovákov, kde „dvojmenný pomenovací systém bol stabilizovaný už posledné dve storočia pred uzákonením dedičných priezvisk počas jozefínskych reforiem (na konci 18. storočia)“ (Valentová, 2016, s. 14 – 15). Viac o jednotlivých nariadeniach a patentoch týkajúcich sa kodifikácie priezvisk na Slovensku písali napr. Milan Majtán (2004) a Jana Pleskalová (2011, s. 94 – 95). Prečo je „dedičné prímeno“ vhodnejšie používať pre obdobie z jednomennej antroponymickej sústavy a „priezvisko“ pre obdobie po oficiálnej jozefínskej kodifikácii dvojmennosti, podrobne vysvetlil napr. Vincent Blanár (1971, s. 313). Termínom prímeno, šľachtický prídomok, priezvisko, rodinné meno, rodové meno a ich významu sa venovala aj Iveta Valentová (2022a, 2022b).

V období socializmu (1944 – 1989) sa prechýľovanie bulharských ženských priezvisk stalo takmer povinným, keďže štát kládol dôraz na jednotnosť a rovnosť všetkých občanov. Prechýľovanie ženských priezvisk v tomto období bolo vnímané aj ako odraz sociálnej rovnosti medzi mužmi a ženami, a preto sa značne podporovalo.

Priezviská boli vo väčšine prípadov pôvodne mená po otcoch či starých otcoch, ktoré sa postupne stali dedičnými. Postupný proces prechodu z dvojmenného na trojmenný systém v týchto prípadoch vyzeral asi takto: Ivan Stojanov = Ivan je syn otca s rodným (krstným) menom Stojan > Ivan Stojanov, priezvisko je Stojanov // Dragan Ivanov Stojanov = Dragan je syn Ivana, ktorý je synom Stojana, Dragan je vnuk Stojana > Dragan Ivanov Stojanov, priezvisko je stále Stojanov. Pravnuk Stojan, ktorý bol krstený Petkan, ale nemusel byť Petkan Draganov Stojanov, mohol byť aj Petkan Draganov Ivanov (priezvisko utvorené z osobného mena starého otca).

Okrem vyššie uvedenej patronymickej nomenklatúry (trojmenného pomenovacieho modelu založeného na menách otcov a starých otcov fungujúceho ako tzv. otčestvá a priezviská) sa v bulharčine vykazuje rozsiahly systém priezvisk utvorených z doplnkových mien – prímen rozličného pôvodu, podobne ako v slovenčine. Vznik mužských a ženských priezvisk prebiehal prostredníctvom dvoch hlavných procesov: 1) prirodzenej jazykovo-sociálnej evolúcie, zahŕňajúcej morfológické a sémantické procesy; a 2) exogénneho, mimolingvistického vplyvu, najmä prostredníctvom legislatívnych zmien, ktoré nemuseli vždy korešpondovať s existujúcimi jazykovými a spoločenskými normami.

Po roku 1989 legislatívne úpravy v oblasti pomenúvania osôb rodnými (krstnými) menami, otčestvami a priezviskami sú ovplyvňované kultúrnymi, sociálnymi a politickými zmenami.

Spoločensky známe sú individuálne prípady, keď sa príslušníci tureckej menšiny v Bulharsku pridali k vlne znovuzískania svojich pôvodných rodných mien a bez obmedzení predchádzajúceho režimu deti dostávajú mená ako Šeherezáda.

V súčasnosti v Bulharsku neexistuje jeden komplexný zákon o osobných menách. Táto otázka je regulovaná rozličnými právnymi normami, ktoré sa nachádzajú v rôznych vyhláškach, zákonoch a zákonníkoch. Azda najrozsiahlejší v tomto smere je tzv. zákon o občianskej registrácii, ktorý je v platnosti od roku 1999 a podľa ktorého „meno sa skladá z troch častí: rodného (krstného) mena, otčestva a priezviska. Takéto meno nosia občania Bulharskej republiky, ako aj cudzinci narodení na území Bulharskej republiky. Tieto tri časti sa zapisujú do rodného listu (čl. 9 ods. 1). Meno osôb narodených mimo Bulharska, bez ohľadu na to, z koľkých častí sa skladá, sa zapisuje spôsobom uvedeným v príslušnom vnútroštátnom doklade alebo v rodnom liste (čl. 9 ods. 2). Rodičia vyberú meno svojho dieťaťa a písomne ho oznámia matričnému úradníkovi pri vystavení rodného listu (čl. 12 ods. 1). Ak rodičia navrhnu viacero mien alebo meno neuvedú, alebo je meno neprijateľné (hanlivé, v rozpore s tradíciou), úradník určuje meno dieťaťa (čl. 12 ods. 1 až 4) alebo zápis odmietne. Ak rodičia nie sú známi, úradník určí meno dieťaťa (čl. 17). Otčestvo sa tvorí z rodného (krstného) mena otca príponou -ov alebo -ev, resp. -ova alebo -eva podľa pohlavia dieťaťa. Ak meno otca neumožňuje tieto prípony, ak sú v rozpore s tradíciou, napr. rodinnou, náboženskou, etnickou a pod., urobí sa výnimka (čl. 12). S priezviskom sa zaobchádza rovnako. Poskytuje sa aj možnosť prijať priezvisko druhého manžela alebo ho pridať k priezvisku pri uzavretí manželstva. Deti tých istých rodičov sa zapisujú s rovnakým priezviskom. Pseudonym sa môže pridať, ak je osoba v spoločnosti známa pod týmto menom (čl. 14). Zákon upravuje aj prípady pomenovania, pri ktorých je známe len meno matky: otčestvo dieťaťa sa utvorí z rodného (krstného) mena matky alebo jeho koreňa; ak sa získa súhlas otca matky, môže sa použiť jeho meno. V takýchto prípadoch sa ako priezvisko prevezme priezvisko matky alebo meno jej otca, z ktorého sa utvorí priezvisko. Opisujú sa prípady osvojenia na základe prevzatia, čiastočného alebo úplného osvojenia alebo ukončenia osvojenia (čl. 16 až 18). Zmenu priezviska povoľuje súd na základe príslušného postupu a podmienok (dôvodov). V bulharských dokladoch totožnosti je poradie písania nasledovné: priezvisko, meno, otčestvo. V úradných dokladoch sa priezviská neskracujú a zložené priezviská sa píšú s pomlčkou (čl. 21). Táto pomlčka by v skutočnosti mala byť spojovníkom (Zacharieva, 2008, s. 172 – 173).

Súčasná bulharská legislatíva, ako vyplýva z uvedených zákonných ustanovení, umožňuje značnú voľnosť pri výbere mena (krstného/rodného/osobného mena, otčestva, priezviska). To odzrkadľuje dlhodobú heterogénnosť existujúceho trojmenného systému, ktorý sa v Bulharsku začal formovať až koncom 19. storočia, pričom priezviská boli buď bez prípon, alebo s rôznymi príponami, ktoré buď zostali funkčnými, alebo boli neskôr obmedzené, napr.: -ov/ -ev z privlastňovacích prídavných mien; -oglu/ -olu (tur.) po oslobodení boli zákonom nahradené -ov/ -ev; -ič/ -ovič/ -evič/ -ski(y) (srb./rus.); -in tiež z privlastňovacích prídavných mien; -pulo(s) / -iyadis (gr.); -escu (rum.). Mená žien sa v prvej fáze tvorili tak, že sa k rodnému menu len pridalo otcovo alebo manželovo priezvisko bez prechýľovacej prípony, napr. Vecka Rajnova vz. Dragov, Elena Toškov; v druhom štádiu bola utvorená a vnútená do ženských priezvisk prípona -a, napr. Elena Toškova, pričom tieto priezviská na -a fungovali spolu s priezviskami bez prechýľovacej prípony, napr. Aleksandrina D. Nachowicz (Zacharieva, 2008, s. 171 – 172).

5 Výskum prechýľovania bulharských ženských priezvisk

Výskum prechýľovania bulharských ženských priezvisk ponúka pohľad na vývoj jazyka a spoločnosti, kde sa lingvistické normy stretávajú so sociálnymi zmenami. Sledovanie týchto zmien umožňuje pochopiť, ako sa jazyk prispôbuje meniacim sa spoločenským podmienkam

a akým spôsobom sa zachováva alebo transformuje identita jednotlivcov prostredníctvom priezvisk. Prechýľovanie bulharských ženských priezvisk je zaujímavým a komplexným fenoménom, ktorý odráža kultúrne a jazykové špecifiká Bulharska.

Bulharské ženské priezviská majú výraznú morfológickú štruktúru, ktorá umožňuje ich odlišenie podľa rodu, a prechýľovanie ženských priezvisk predstavuje kľúčovú súčasť tejto dynamiky. V Bulharsku sa prechýľovanie priezvisk týka hlavne pridania špecifických prípon k mužským tvarom priezvisk, čím sa zdôrazňuje ženský rod a odlišuje sa identita žien v rodinách.

Prechýľovanie ženských priezvisk v bulharčine sa uskutočňuje pridaním špecifických prípon, pričom najčastejšie používanou príponou je -a, resp. -ova. Tento mechanizmus, ktorý sa dá interpretovať ako odkaz na príbuzenské vzťahy, je podobný ako v iných slovanských jazykoch, ako je napríklad slovenčina, kde ženské prechýľovacie prípony sú napr. -ova (neskôr -ová), v neúradnej sfére pomenúvania aj -ka, -uľa, -aňa, -ena, -ina.

V bulharčine sa napríklad mužské priezvisko Ivanov prechýľuje na Ivanova, čím sa jasne vyjadruje ženský rod nositeľky priezviska. Tento jav možno chápať ako dôsledok silného vplyvu gramatického rodu v bulharskom jazyku, kde gramatický rod výrazne ovplyvňuje tvary slov a ich používanie v syntaxi. Ako už bolo vyššie spomenuté, okrem najčastejšie používanej prípony -a, resp. -ova, môžeme v bulharčine nájsť aj prípony -(i)eva alebo -ina, ktoré sa používajú v závislosti od konkrétneho priezviska alebo dialektu. Existujú aj priezviská, ktoré sa končia na iné sufixy, ako napríklad -ska, čo zvyčajne súvisí s adjektívnou formou priezvisk, ktoré sa podobne ako v slovenčine prechýľujú ako ženské adjektíva. Niektoré priezviská odrážajú regionálne či historické odlišnosti, napríklad turecký či grécky vplyv v juhovýchodnom Bulharsku alebo rumunský vplyv v severovýchodnom Bulharsku.

Príklady prechýľovania v bulharčine

Priezvisko Ivanov → mužská podoba: Ivanov, ženská podoba: Ivanova

Priezvisko Petrov → mužská podoba: Petrov, ženská podoba: Petrova

Priezvisko Georgiev → mužská podoba: Georgiev, ženská podoba: Georgieva

Priezvisko Sofijanski → mužská podoba: Sofijanski, ženská podoba: Sofijanska

Priezvisko Grigorov môže mať ženskú formu Grigorova alebo Grigorovska v závislosti od regionálnych variácií.

Príklady s možnou lingvistickou interpretáciou

Priezvisko Kostov (sufixácia, ktorá vyjadruje príbuzenský vzťah):

mužská podoba: Kostov, ženská podoba: Kostova

Priezvisko Andreev (derivácia s ohľadom na mäkkú samohlásku e):

mužská podoba: Andreev, ženská podoba: Andreeva

Priezvisko Mitkov (sufixácia, ktorá reflektuje príbuzenský vzťah):

mužská podoba: Mitkov, ženská podoba: Mitkova

Priezvisko Ivanov (patronymická derivácia):

mužská podoba: Ivanov, ženská podoba: Ivanova

Priezvisko Petrov (adjektívizácia s príponou -a, resp. -ova):

mužská podoba: Petrov, ženská podoba: Petrova

Priezvisko Georgiev (derivácia s ohľadom na mäkkosť prípony):

mužská podoba: Georgiev, ženská podoba: Georgieva

Priezvisko Nikolov (sufixácia a prispôbenie pádovej flexie):

mužská podoba: Nikolov, ženská podoba: Nikolova

Bulharský systém prechýľovania je podobný systémom v češtine, slovenčine a poľštine, ale vykazuje odlišnosti oproti ruštine, kde sa používa sufix -ova/ -ová bez ohľadu na pôvod priezviska. Na druhej strane, niektoré slovanské jazyky ako srbčina, chorvátčina či ukrajínčina prechýľovanie vo veľkej miere nepoužívajú.

6 Spoločenské zmeny a súčasné jazykové trendy

Prechýľovanie priezvisk má hlboký sociálny význam. Okrem jazykového prejavu identity reflektuje aj spoločenské hodnoty a normy. Používanie ženských priezvisk v prechýlenej podobe súvisí predovšetkým s príbuzenskými vzťahmi a s gramatickým a prirodzeným rodom. Napríklad priezvisko Dimitrova okamžite identifikuje nositeľku ako ženu a zároveň naznačuje, že je príbuzná muža s priezviskom Dimitrov.

V Bulharsku sa prechýľovať začalo na jednej strane kvôli zrovnoprávneniu žien, ale v súčasnosti práve v dôsledku módných trendov tzv. genderových lingvistiek, ktoré neberú ohľad na vývin, význam a fungovanie vlastných mien a tvrdia, že práve možnosť neprechýliť si ženské priezvisko je príkladom rovnoprávnosti a nezávislosti žien, sa stalo moderným trendom neprechýľovať si priezvisko najmä u žien mladej generácie a v mestách či prímestských (tzv. satelitných) oblastiach.

Tento trend môže byť ovplyvnený západnými kultúrnymi vplyvmi (lingvokultúrna adaptácia), kde sa preferuje zachovanie rovnakého priezviska pre mužov aj ženy bez ohľadu na rod, pretože ide o iné typy jazykov.

Na druhej strane odmietnutie prechýľovania môže byť vnímané ako prejav individualizmu a snahy o zmenu rodových stereotypov. Pre ženy, ktoré si ponechávajú neprechýlené priezvisko, je to často forma vyjadrenia rovnoprávnosti a nezávislosti.

7 Súčasný trend v zápisoch ženských priezvisk do bulharských matrik po sobáši

1. Žena si po sobáši ponechá len svoje rodné priezvisko, ktoré je prechýlené, napr. Ivanova.
2. Žena si po sobáši ponechá svoje rodné prechýlené priezvisko a pridá si manželovo prechýlené priezvisko, napr. Ivanova-Petrova, resp. Petrova-Ivanova.
3. Žena si po sobáši ponechá svoje rodné prechýlené priezvisko a pridá si manželovo priezvisko, ale neprechýlené, napr. Ivanova-Petrov, resp. Petrov-Ivanova.

Príklady súčasného trendu neprechýľovať

1. Zdvojené priezviská: Niektoré ženy si po sobáši nechávajú svoje pôvodné priezvisko alebo prijímajú manželovo priezvisko bez prechýľovania. Napríklad žena s priezviskom Petrova sa po sobáši môže rozhodnúť ponechať si priezvisko za slobodna Petrova alebo prijať manželovo priezvisko Ivanov/Ivanova, alebo oboje. Táto možnosť pomenovávania sa vzťahuje aj na novorodencov ženského pohlavia.
2. Neprechýlené priezviská: Mnoho mladých Bulhariiek sa rozhodne ponechať si neprechýlené priezvisko, napríklad Ivanov namiesto Ivanova, čo môže byť prejavom moderného prístupu k tzv. rodovej rovnosti, resp. čisto pragmatického prístupu pri živote v zahraničí či pri cestách za bulharskými hranicami. Táto možnosť pomenovávania sa vzťahuje aj na novorodencov ženského pohlavia.

Príklad súčasného trendu prechýľovať

Od 25. decembra 2018 si srbské občianky bulharskej národnosti môžu zmeniť existujúce ženské priezviská v súlade s pravidlami bulharského jazyka, teda s príponami -a, resp. -ova,

-eva a -ska. Táto legislatívna zmena bola výsledkom „cieľenej práce bulharského štátu“ v ostatných rokoch a po tom, čo doterajšia prax bola taká, že ženské priezviská ľudí s bulharským národným povedomím v Srbsku končili na -ov, -ev a -ski. Táto možnosť pomenovávania podľa bulharských pravidiel sa uplatňuje aj u novorodencov ženského pohlavia (Goceva, 2019).

8 Sociálne a kultúrne dôsledky

Prechýľovanie nesie aj symbolický význam. Zdôrazňuje ženskú identitu, no zároveň môže byť vnímané ako prekážka rodovej rovnosti a genderovej neutrality, najmä v kontexte globalizácie a interakcií s inými, aj neslovanskými kultúrami. V posledných desaťročiach vzniklo veľké množstvo odborných a neodborných diskusií o možnostiach nepoužívať prechýľovanie, najmä v oficiálnych dokumentoch a medzinárodných kontextoch, čo však naráža na skutočnosť, že prechýľovanie priezvisk má v bulharskej aj slovenskej spoločnosti hlboký historický, sociálny a kultúrny význam. Vyjadruje príslušnosť k rodine, zároveň však naznačuje aj rodovú identitu nositeľky.

Prechýľovanie ženských priezvisk nevyjadruje vlastníctvo, podriadenie a pod., ale príslušnosť k rodine, príbuzenský vzťah a zároveň však naznačuje aj rodovú identitu, gramatický rod i prirodzený rod nositeľky. Ako uvádza Martin Ološtiak (2001, s. 293), priezviská v spisovnej slovenčine plnia dve základné funkcie: identifikáciu osoby a identifikáciu pohlavia. Uvádza, že v súvislosti s otázkou prechýľovania existujú dva protichodné názory, dva postoje, extralingválne a intralingválne. Tí, ktorí sú za neprechýľovanie, sú vo väčšine nelingvisti. Druhú skupinu názorov reprezentujú väčšinou lingvisti, tieto postoje sú intralingválne motivované. Tento pohľad je dôležitý pre pochopenie, že gramatická feminizácia priezvisk nie je prejavom nerovnosti, ale skôr lingvistickým spôsobom, ako reflektovať ženský rod v gramatickom systéme jazyka. Tento aspekt možno sledovať aj v bulharčine, kde prechýľovanie priezvisk reflektuje gramatické kategórie a normy bez toho, aby nutne nieslo spoločenskú konotáciu podradenosti žien.

Jedna z prispievateľiek na internete v súvislosti s nedávnym článkom, že si v Česku ženy budú môcť vybrať priezvisko v ženskej alebo mužskej podobe vyjadrila: „Tu nejde o formu, ale o psychologickú nerovnosť na najvyšších úrovniach riadenia štátu. V našej krajine, či už s -ová alebo bez -ová, budú ženy považované za vhodnejšie v úlohe matky a domácej panej. Rodová nerovnosť je jedným z kľúčových problémov, ktorým čelí manželstvo a plodenie detí. Mnohí muži a ženy sa nezosobášia práve kvôli rozdielom v chápaní rodových rolí“ (Hegerland, 2021). Tento názor zdôrazňuje, že problém prechýľovania nie je len jazykový alebo formálny, ale má aj hlboké psychologické a spoločenské dôsledky. Bez ohľadu na to, či sa feminizujúce prípony používajú alebo nie, v spoločnosti stále pretrvávajú rodové stereotypy, podľa ktorých sú ženy považované za vhodnejšie do úlohy matky a domácej gazdinej, aj keď opak preukazuje napríklad Angela Merkel v bulharčine, resp. Angela Merkel(-ová) v slovenčine.

9 Výzvy modernej doby - diskusia

V súčasnosti sú bulharské ženské priezviská vystavené tlaku globalizačných a internacionalizačných trendov. Mnoho žien, ktoré žijú v zahraničí alebo pracujú v medzinárodnom prostredí, preferuje nepoužívať prechýľovanie, aby sa ich priezviská ľahšie vyslovovali a zapisovali v iných jazykoch. Táto tendencia však naráža na spoločenské a legislatívne normy v Bulharsku. V komplikovanejších prípadoch Bulharky hľadajú oporu na matričných úradoch, konzulátoch a veľvyslanectvách, resp. svoje príbehy riešia súdnou cestou.

Historické pramene dokazujú, že prechýľovanie priezvisk je starobylý jav, ktorý je hlboko zakorenený v bulharskej spoločnosti a podobne aj v iných slovanských národoch. V minulosti

toto prechýľovanie odrážalo, aj teraz stále odráža, tradičné príbuzenské rodinné vzťahy, ale v súčasnosti sa, podobne ako na Slovensku, objavujú tendencie upúšťať od prechýľovania.

Výskum prechýľovania bulharských ženských priezvisk ponúka dôležitý pohľad na vývoj jazyka a spoločnosti, kde sa jazykové normy stretávajú so sociálnymi zmenami. Sledovanie týchto zmien umožňuje lepšie pochopiť, ako sa jazyk prispôsobuje meniacim sa spoločenským podmienkam a akým spôsobom sa zachováva alebo transformuje identita žien prostredníctvom priezvisk.

10 Záver

Prechýľovanie ženských priezvisk v bulharčine a slovenčine je komplexný jav, ktorý zahŕňa jazykové, historické, kultúrne a sociálne aspekty. Aj keď prechýľovanie ostáva bežnou praxou, zmeny v spoločnosti vedú k väčšej variabilite a slobode vo výbere podoby priezviska. Tento proces tak odráža širšie spoločenské zmeny v Bulharsku, vrátane prehodnocovania tradičných rodových rolí a otvárania sa západným a iným kultúrnym vplyvom.

Je však zrejmé, že prechýľovanie ženských priezvisk má svoje pevné miesto v bulharskej kultúre, ale zároveň sa vyvíja pod vplyvom moderných spoločenských trendov. Tento vývoj poskytuje pohľad na dynamiku medzi tradíciou a modernosťou v bulharskej, ale aj v slovenskej spoločnosti.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Morfematická stavba prímena a priezviska. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971, s. 313 – 320.

DURIDANOV, Ivan: Balgarskata antroponimija vav vazhod. In: Sastojanie i problemi na balgarskata onomastika, zväzok 7, Veliko Tarnovo, Sv. sv. Kiril i Metodij, 2004, s. 17 – 24.

GOCEVA, Marija: Izpisvane na ženskite amilni imena saglasno pravilata na balgarskija ezik i azbukata. FAR Multimedijalni internet portal na bugarskom i srpskom jeziku, 17. január 2019 (<https://far.rs/bg/2019/01/17/izpisvane-na-jenskite-familni-imena-syglasno-pravilata-na-bylgarskiya-ezik-i-azbuka/>).

HEGERLAND, Anita: Komentár pod článkom Česko: Ženy si môžu vybrať priezvisko v ženskej alebo v mužskej podobe. MEDIAPOOL, 9. júla 2021 (<https://www.mediapool.bg/chehiya-zhenite-da-izbirat-familiya-v-zhenska-ili-mazhka-forma-news323990.html>).

MAJTÁN, Milan: Cisár Jozef II. o používaní priezvisk. In: Acta onomastica, 2004, roč. 45, s. 28 – 31.

OLOŠTIAK, Martin: O prechýľovaní cudzích priezvisk v slovenčine. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 5, s. 298 – 308.

PLESKALOVÁ, Jana: Vývoj vlastných jmen osobních v českých zemích v letech 1000 – 2010. Brno: Host – Masarykova univerzita 2011. 204 s.

VALENTOVÁ, Iveta: Zo slovenskej onomastickej terminológie: prímeno, šľachtický prídomok, priezvisko – rodinné meno, rodové meno (1. časť). In: Kultúra slova, 2022, roč. 56, č. 5, s. 257 – 273. (2022a).

VALENTOVÁ, Iveta: Zo slovenskej onomastickej terminológie: prímeno, šľachtický prídomok, priezvisko – rodinné meno, rodové meno (2.) In: Kultúra slova, 2022, roč. 56, č. 6, s. 334 – 343. (2022b).

ZACHARIEVA, Jordanka: Abeveto na ezikovata kultura. Sofia: Avangard Prima 2008. 343 s.

"Milica je Lucke" – k problematike antiprísloví a k ich využitiu v slovenských médiách

Samuel Žeňuch

Katedra rusistiky, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
zenuch1@ucm.sk

1 Úvod

V príspevku sa venujeme problematike antiprísloví a využitiu tohto žánru v slovenskom mediálnom diskurze. Termín antipríslovie bol prvýkrát využitý a definovaný W. Miederom a L. Röhrichom s cieľom pomenovať ustálené humorné frázy vychádzajúce z tradičných prísloví. Využili terminologickú schému/vzor podobnú termínom ako antirozprávka, antižáner a pod. (Mieder, 2007, s. 18), čím pomenovali všetky transformácie prísloví s istým žartovným aspektom, s humornou dimenziou.

Antipríslovie ako termín a rovnako i ako žáner frazeológie či paremiológie¹ je pomerne diskutabilný až kontroverzný. O terminologické zakotvenie a definíčné vymedzenie tohto žánru sa usiloval i ruský paremiológ V. M. Mokijenko, ktorý spolu s nemeckým paremiológom H. Walterom navrhli inú perspektívu nazerania na túto problematiku. Popri paremických transformáciách do svojich troch slovníkov (pozri H. Walter, V. M. Mokijenko, 2005) zaradili k antiprísloviam aj každé humorné alebo parodizujúce frázy, ktoré ale nemusia byť transformáciou príslovia, ba dokonca nemusia z už existujúceho príslovia vychádzať.²

Koncepcie W. Miedera a V. M. Mokijenka porovnáva a kritizuje A. Kozintsev, podľa ktorého, na jednej strane antipríslovia podľa definície V. M. Mokijenka implikujú množinu antiprísloví ako značne amorfnú, širokú a nejednoznačnú. Na druhej strane sa mu definícia W. Miedera javí problematická najmä v prípade, ak nepoznáme, alebo si nie sme istí ich prototypom, tradičným príslovím či frázou, ktoré W. Miederove antipríslovia parodujú (Kozintsev, 2014, s. 241 – 242).

Je potrebné zamyslieť sa, či prefix anti- je najvhodnejšou voľbou pri vytvorení termínu, ktorý by opisoval transformácie, ktoré nie sú nutne opakom svojho prototypu. Preto kritici tohto termínu navrhujú vyhnúť sa tomuto prefixu, napr. F. Cocco odporúča využiť prefix „para-“ („vedľa, bokom“) (Cocco, 2015, s. 44 – 50) a A. Raji-Oyelade navrhuje prefix „post-“, naznačujúc, akoby tieto texty prekračovali hranice príslovia (Raji-Oyelade, 2012, s. 21). Termín antipríslovie je síce pomerne nový, ale zároveň už aj globálne dobre zaužívaný. Ideálny nový termín, ktorý by tieto transformácie, paródie a pod. opisoval a súhlasila by s ním väčšina vedeckej odbornej obce, zatiaľ nepoznáme (Litovkina – Hrisztova-Gotthardt – Barta – Vargha – Mieder, 2021, s. 19).

Podľa nášho názoru ale prefix anti- je viac, ako vhodný. Antipríslovia vo svojej podstate parodizujú a kritizujú príslovia, čo ale neznamená, že sú ich opakom. Využitie predpony anti-

¹ Problematika užšieho a širšieho vymedzenia frazeológie (pozri napr. Mlacek, 1984).

² Pracovne tieto jednotky budeme nazývať „nové príslovia“.

v tomto prípade nevyjadruje *antonymický* vzťah k svojim prototypom, prísloviám, ale poukazuje na opozitnosť voči zaužívanému významu východiskových prísloví. Príslovia sú nositeľom istej *ľudovej múdrosti, tradície či kultúrnej informácie* a antipríslovia sú v opozitnom vzťahu práve k týmto kultúrnym aspektom prísloví, morálnym normám v nich predstavených, alebo len jednoducho prekrúcajú a prekvapivo transformujú svoj prototyp, čím autor antipríslovia vyvoláva šok u poslucháča alebo čitateľa. V antiprísloviach autor transformácií vyjadruje svoj *rebelantský* postoj k zaužívanému a odkazuje na neplatnosť *múdrostí generácií minulých* (pozri Mlacek, 2009). Práve tento opozitný vzťah je podľa nášho názoru kľúčový k správne pochopeniu a vymedzeniu žánra antiprísloví. Domnievame sa, že jednou zo základných vlastností antiprísloví je humor, pretože práve on je nositeľom tohto *rebelantského postoja*, tejto *opozitnosti* antiprísloví.

2 Typológia antiprísloví z hľadiska využitých humorných prostriedkov

Humor je neoddeliteľnou súčasťou antiprísloví, veď predsa samotná definícia antiprísloví hovorí o parodizácii či „vysmievaní sa“ z posolstva pôvodného príslovia. Humor je teda nositeľom princípu *opozitnosti voči zaužívanému*. Príslovia a parémie vo všeobecnosti často obsahujú jazykovú hru, rým či iný spôsob vzniku humorného efektu. Preto sa dobre pamätajú a sú ľahko identifikovateľné v rámci reči. Antipríslovia, resp. ich autori, využívajú humorný aspekt, aby vyvolali prekvapenie, šok či rozčarovanie u adresáta. Príslovia, v reči rigidné a nepremennivé útvary, sú obzvlášť vhodné na takéto vtipné a prekvapivé transformácie. Hovoriaci použitím napr. začiatku príslovia či frázy štruktúrne podobnej prísloviu³ v reči nastaví isté očakávanie; adresát očakáva klasické ponaučenie, príslovie, ktoré počul už nespočetne veľakrát, v tom ho hovoriaci prekvapí jeho transformáciou – antipríslovím.

V príspevku sa budeme venovať humoru použitému v antiprísloviach a tomu, akými jazykovými stratégiami humorná situácia vzniká, aké humorné prostriedky sa najčastejšie využívajú. Túto klasifikáciu preberáme z monografie *Anti-Proverbs in Five Languages – Structural Features and Verbal Humor Devices* autorov A. T. Litovkina, H. Hrisztova-Gotthardt, P. Barta, K. Vargha a W. Mieder (2021).

Najčastejším spôsobom, ktorým autori antiprísloví vnášajú humor do svojich výtvorov, je paronomázia. Paronomázia je definovaná v Slovníku súčasného slovenského jazyka ako: „zvuková štylistická figúra vznikajúca spojením slov s rovnako znejúcou zvukovou skupinou v slovnom základe“ (SSSJ) a podobne aj v Slovníku cudzích slov: „rétorická a štylistická figúra spočívajúca v hromadení slov s rovnako znejúcou zvukovou skupinou s cieľom vyvolať vedľajšie významy a významové asociácie“ (SCS). Ide teda o kalambúr – „slovnú hru založenú na zvukovej podobnosti slov s rozdielnym významom. Využíva aj homonymiu a polysémiu“ (Mistrík et al., 1993, s. 229).

Paronomáziu v antiprísloviach možno rozdeliť podľa toho, či sa v daných antiprísloviach využívajú homonymá, paronymá, homofóny alebo viacvýznamové slová – polysémanty. Autori vyššie spomenutej monografie udávajú ešte ďalšie typy, a to: modifikácia hraníc slov, jazyková hra na základe vlastných podstatných mien, bilingválna paronomázia, dvojité, trojité a štvorité paronomázia.

Okrem paronomázie sa v antiprísloviach uplatňujú ešte ďalšie spôsoby vzniku humoru, ktoré ale nie sú tak výrazne rozšírené, hoci majú svoju uplatniteľnosť. K týmto spôsobom patrí rým, opakovanie slov, doslovná interpretácia príslovia a iné. V nasledujúcich častiach nášho

³ Podľa koncepcie V. M. Mokijenk a H. Waltera nemusí byť prototypom príslovie.

príspevku poukážeme na všetky spôsoby vzniku humorného aspektu v antiprísloviach s príkladmi uvádzanými vo vyššie spomenutej monografii v ruskom a anglickom jazyku, ktoré doplníme o antipríslovia zo slovenského mediálneho priestoru, najmä z internetových fór, prípadne iných médií či sociálnych médií.

Výber antiprísloví sme uskutočňovali dvoma spôsobmi. Prvou metódou je excerpcia korpusových dát. Vyhľadávali sme časti prísloví vo verejnom Slovenskom národnom korpuse, ktorý obsahuje „všetky verejne prístupné texty [...] (77,8 % publicistické, 9,8 % umelecké, 11 % odborné a 1,4 % iné texty), 1 155 742 085 tokenov, 881 084 173 slov“ (Online: <https://korpus.sk/prim-6-0/> [cit. 23. 3. 2024]). Výsledkom tohto vyhľadávania boli jednak celé netransformované príslovia, ale aj antipríslovia. Táto metóda ale už na základe jej charakteru nedovoľuje vyhľadávanie tzv. „nových prísloví“, t. j. antiprísloví, ktoré nie sú založené iba na transformácii už existujúceho príslovia. Druhá metóda, ktorú sme využili, spočíva v „náhodnom“ hľadaní antiprísloví na internete, ale aj v printových médiách. Hoci táto metóda nie je systematickým vyhľadávaním, bola pomerne produktívna. Z celkového počtu zhromaždeného materiálu približne 20% antiprísloví bolo nájdených práve touto metódou. Tento fakt svedčí o tom, že sa v súčasnom slovenskom mediálnom priestore antipríslovia používajú pomerne často, aj keď si to možno neuvedomujeme. Najčastejšie boli antipríslovia využívané cielene na ozvláštnenie textu (najmä publicistických textov), prípadne boli dimenzované ako vtipy (dokonca na webovej stránke: rehot.sk bola špecifická kategória vtipov – *krátke*, ktorých veľká časť boli antipríslovia), či časti aforizmov alebo súčasť esejistických textov, alebo blogov.

2.1 Paronomázia

Paronomáziu sme už vyššie definovali. Ide najčastejšie sa vyskytujúci spôsob vzniku humoru v antiprísloviach. Spôsob paronomázie možno rozdeliť na základe toho, aký typ „podobne znejúcich“ slov používame.

2.1.1 Paronymá

Antipríslovia obsahujúce paronymickú paronomáziu, t. j. paronomáziu využívajúcu dve podobne znejúce slová, ktoré ale nie sú foneticky ani graficky úplne zhodné, tvoria najväčšiu časť prípadov paronomázie v antiprísloviach. Pri transformácii substitúciou jedného slova sa autori antiprísloví často snažia zameniť komponent pôvodného príslovia podobne znejúcim slovom. Uvádzame príklady⁴:

Pôvodné príslovie: *Чем бы дитя ни тешилось, лишь бы не плакало.*

Чем бы дитя ни тешилось, лишь бы не **какало**.

Чем бы дитя ни тешилось, лишь бы не **квакало**.

Pôvodné príslovie: *A fool and his money are soon parted.*

A fool and his money are soon **partied**.

A fool and his money are soon **partying**.

A fool and his money are soon **potted**.

⁴ Východiskovým materiálom nášho výskumu sú slovenské antipríslovia. V príspevku však uvádzame aj príklady analogických postupov vzniku antiprísloví v anglickom a ruskom jazyku. Uvažujúc nad prekladom daných inojazyčných exemplifikácií sme nadobudli presvedčenie, že ich prekladom do slovenčiny sa na jednej strane stratí paremický charakter, keďže väčšina z nich nemá slovenský paremický ekvivalent (existujú iba analogické príslovia so zmenenou štruktúrou), a zároveň sa vytráca aj prekvapivý a šokujúci charakter vplyvu na príjemcu. Na druhej strane sa prekladom vo väčšine prípadov narušia aj využité humorné prostriedky (ako napr. využitie paronym, homonym a polysemanov, či rým.) Preto je podľa nášho názoru na škodu inojazyčné príklady antiprísloví prekladať do slovenčiny, lebo čitateľ by aj tak prišiel o podstatu poukazovaného javu.

Paronymická paronomázia sa vyskytuje v slovenských antiprísloviach, ktoré vznikli najmä zámenou zvukov. Ide o najčastejší typ humorného prostriedku v našom korpuse (asi 50 percent všetkých jednotiek). Uvádzame niekoľko príkladov:

Tichá **vodka** brehy myje. (porov. Tichá voda brehy myje.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Bez práce nie sú **doláče** (porov. Bez práce nie sú koláče.)
(Dostupné z WWW: <https://blog.sme.sk/janicik/ekonomika/bez-prace-nie-su-dolace> [cit. 2025-03-10])

Nekrič hop, pokým ti **preskakuje!** (porov. Nekrič hop, kým nepreskočíš.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

V zdravom tele zdravý **puch**. (porov. V zdravom tele zdravý duch.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Mlčanlivosť **blato** prináša. (porov. Mlčanlivosť zlato prináša.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Plat je najlepší kuchár. (porov. Hlad je najlepší kuchár.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Hýriť sa je ľudské. (porov. Mýliť sa je ľudské.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Sračku vo vreci nekupuj (Mačku vo vreci nekupuj.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Sýty hladnému **navarí**. (Sýty hladnému neverí.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtip/14722> [cit. 2025-03-10])
Ženu ani kvetinou **neutrieš**. (Ženu ani kvetinou neudrieš.) (Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtip/14883> [cit. 2025-03-10])

2.1.2 Homonymá a polysémanty

V tejto časti sa budeme venovať antiprísloviám, v ktorých sa uplatňuje paronomázia na základe homonym a polysémantov. Homonymá sa všeobecne definujú ako dve slová s rozdielnym významom, ale zhodnou formou, polysémant – ako jedno slovo s viacerými významami. Problematike rozlíšenia medzi homonymiou a polysémiou je venovaných množstvo vedeckých lingvistických prác, preto sa tejto problematike v príspevku ďalej venovať nebudeme. V antiprísloviach sa funkčne tieto dva javy nelíšia, preto ich ani v tejto klasifikácii nerozlišujeme, ba dokonca autori východiskovej klasifikácie na opis týchto slov v antiprísloviach používajú slovné spojenie „ambiguous words“ – dvojzmyselné, nejednoznačné slová.

Uvádzame príklady:

Лучше синица в руках, чем **утка** под кроватью. (porov. Лучше синица в руках, чем **журавль** в небе).

Истина в **вине**! Осталось узнать только – в чьей! (porov. Истина в **вине**).

You know what they say: where there's a **will**, there's relatives. (porov. Where there's a will, there's a way)

Aká **matka**, taký skrutkovač. (porov. Aká **matka**, taká Katka.) (Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

2.1.3 Homofóny

Antipríslovia využívajúce homofóny, t. j. slová s rovnakou zvukovou, ale rozdielnou grafickou formou, sú v antiprísloviach zriedkavé. Vyskytujú sa prakticky len v anglickom a francúzskom jazyku, lebo tieto jazyky, na rozdiel od napr. ruského a slovenského jazyka, neuplatňujú fonetický princíp. Uvádzame príklady v anglickom jazyku, transformácie príslovia „Know thyself“:

Know thyself, and **no** thy selfishness.
The ascetic says: **No** thyself.
The best advice to a dieter is: **No** thyself.

2.1.4 Modifikácia hraníc slov

Antipríslovia tohto typu využívajú zmenu hraníc slov (napr. spojenie dvoch slov do jedného, či rozdelenie slova na dve časti). Tým vzniká homonymická, paronymická či homofonická jazyková hra, ktorá prekračuje hranice jedného slova. Asi najjasnejším príkladom tohto typu antiprísloví je slogan: „No body is perfect“, ktorý je transformáciou „Nobody is perfect.“ Uvádzame príklady v ruskom a anglickom jazyku:

Терпи, коза – **а то мамой** будешь. (porov. Терпи, казак – **атаманом** будешь).

Сытый голодного **не раз имеет**. (porov. Сытый голодного **не разумеет**).

Beauty is in the eye of the **beer holder**. (porov. Beauty is in the eye of the **beholder**)

Obrázok 1 Milica je Lucke (porov. Mýliť sa je ľudské) (zdroj: <http://www.cocopinda.com/shop/product/122/Milica-je-Lucke-modre>)

2.1.5 Jazyková hra na základe vlastných mien

V antiprísloviach, ktoré využívajú tento typ jazykovej hry, môžeme pozorovať, že využívajú formálnu zhodu alebo podobnosť vlastného podstatného mena s iným slovom rozdielneho významu. Ide teda opäť o paronomáziu.

Príklady:

Вера может двигать горами. (porov. **Вера** горами движет).

Надежда умирает последней, первым умирает тот, кто на ней. (porov. **Надежда** умирает последней).

Язык до **киллера** доведет. (porov. Язык до **Киева** доведет).

So Slovákmí žartuj, ale **Maďarov** z nich nerob...⁵
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

17. 8. má meniny Milica - **Milica** je ľudské!⁶ (porov. Mýliť sa je ľudské)
(Dostupné z WWW: <https://blog.sme.sk/gyulai/zabava/tie-najsmiesnejsie-preklepy> [cit. 2025-03-10])

2.1.6 Bilingválna paronomázia

Antipríslovia, v ktorých sa uplatňuje bilingválna paronomázia, využívajú medzijazykové homonymá a paronymá pre vznik humornej situácie, miešajú slová z dvoch jazykov v rámci antipríslovia. Z toho vyplýva, že adresát musí poznať oba využívané jazyky. Častými medzijazykovými paronymami/homonymami využívanými v ruskojazyčných antiprísloviach sú možno práve preto rusko-anglické. Uvádzame príklady:

На **net** и суда нет. (porov. На **нет** и суда нет).

Неладно скроен, да крепко **shit**. (porov. Неладно скроен, да крепко **сшит**).

Počas nášho výskumu sme sa s bilingválnou paronomáziou v slovenskom mediálnom priestore nestretli.

2.2 Iné humorné prostriedky

Okrem paronomázie antipríslovia často uplatňujú aj ďalšie lingvistické humorné prostriedky. V tejto časti na ne stručne poukážeme a uvedieme príklady antiprísloví s týmito prostriedkami.

2.2.1 Opakovanie slov

Opakovanie rovnakých slov sa v antiprísloviach vyskytuje pomerne často. V monografii *Anti-Proverbs in Five Languages – Structural Features and Verbal Humor Devices* autori konštatujú, že sa takáto repetícia využíva najmä v prípade, že prototypné príslovie si zachováva svoj tvar a transformáciou je len doplnenie slov či viet zvyčajne na konci.

Соловья баснями не **кормят**, ими **кормят** народ. (porov. Соловья баснями не кормят).

„Sometimes the repeated word will substitute for a word in the original proverb text. Normally a word from the first part of a proverb will be repeated when replacing a word from the second part, a substitution indicating that the first part of a proverb is a more stable component of a proverb than its second part.“⁷ (Litovkina – Hrisztova-Gotthardt – Barta – Vargha – Mieder. 2021, s. 62).

⁵ Antipríslovie podľa koncepcie V. M. Mokijenka.

⁶ Tento príklad patrí aj do typu modifikácie hraníc slov, ktorý uvádzame v časti 2.1.4.

⁷ Niekedy opakované slovo nahrádza iné slovo v pôvodnom prísloví. Vo všeobecnosti sa opakuje slovo z prvej časti príslovia, v prípade, že nahrádza slovo z druhej časti príslovia. Takáto substitúcia poukazuje na to, že prvá časť príslovia je stabilnejšia než druhá časť. (preklad SŽ)

Кто не **работает**, тот не **работает**. (porov. Кто не работает, тот не ест).
В каждой **шутке** есть доля **шутки**. (porov. В каждой шутке есть доля правды).

Почему **аппетит** **приходит** во время **еды**, а **еда** во время **аппетита** не **приходит**?
(porov. Аппетит приходит во время еды).

Peniaze prichádzajú a **odchádzajú a odchádzajú a odchádzajú a odchádzajú...**⁸

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Čím viac sa **učíme**, tým viac **vieme**. Čím viac **vieme**, tým viac zabúdame. Čím viac zabúdame, **vieme** menej. Tak na čo sa vlastne **učíme**? (porov. Čím viac sa učíme, tým viac vieme.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

2.2.2 Opakovanie podobne a rovnako znejúcich slov

V nasledujúcich príkladoch môžeme pozorovať opakovanie podobne znejúcich slov.

Проходит все, пока **проход** открыт. (porov. Все проходит).
Баба с **возу** – **вузу** легче. (porov. Баба с возу – кобыле легче).

Schopní všetkého sú vždy najmä tí **neschopní**.⁹

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Obrázok 2 Vládný pogrom (zdroj: <https://www.sme.sk/minuta/23246619/karikatura-dna-od-sliackeho-jedno-po-druhom?ref=mnt>)

⁸ Antipríslovie podľa koncepcie V. M. Mokijenka.

⁹ Antipríslovie podľa V. M. Mokijenka.

2.2.3 Doslovná interpretácia príslovia

Metafora a všeobecne obraznosť je neoddeliteľnou súčasťou prísloví. Autori antiprísloví ale na to, aby dosiahli humorný efekt, prekvapenie či jednoducho reakciu, doslovne (a v podstate nesprávne) interpretujú význam prísloví. Transformáciou, najčastejšie pridávaním slov či viet, vytvárajú kontext, do ktorého potom doslovne interpretované príslovie doplnia. Podobná situácia nastáva pri tomto ruskom antiprísloví:

«А вот **хрен редьки не слаще**», – подумала проститутка, кушая редьку¹⁰. (porov. Хрен редьки не слаще).

Hovorí sa, že **lož má krátke nohy**. Ale keď tá lož príde na krásnych ženských nohách je prijateľnejšia. (porov. Lož má krátke nohy.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Lož má krátke nohy, ale aké sú šikovné. (porov. Lož má krátke nohy.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Kto **chodí spávať so sliepками**, možno je zoofil. (porov. Chodiť spávať so sliepками.)¹¹

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Kto **druhému jamu kope**, možno je hrobár. (porov. Kto druhému jamu kope, sám do nej spadne.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Ohýbaj ma mamko, ale pozor na platničky! (porov. Ohýbaj ma, mamko, pokiaľ som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, mamko.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

2.2.4 Rým

Rým je častým javom v prísloviach všeobecne, preto ho aj autori antiprísloví využívajú ako prostriedok parodizácie či napodobňovania. Podľa A. T. Litovkinej sa v ruskom korpuse prísloví vyskytuje vyše 45% prísloví s rýmom (Litovkina, 1994, s. 330). Takisto aj antipríslovia s rýmujúcimi sa komponentmi sú populárne. Uvádzame príklady:

Брался за **гуж** – не забудь сходить в **душ**. (porov. Взялся за гуж – не говори, что не дюж).

Сделал **дело**, гуляй **налево**. (porov. Сделал дело, гуляй смело).

Kto sa **bojí**, zle mu **stojí**. (porov. Kto sa bojí, nech nejde do lesa.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Dočkaj **času** ako hulič **grassu**. (porov. Дождь часу, ako hus klasu.)

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Pán Boh stvoril **vrany** a čert politické **strany**.¹²

(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

¹⁰ Taktiež patrí k wellerizmom.

¹¹ Antipríslovie podľa koncepcie V. M. Mokijenka.

¹² Antipríslovie podľa V. M. Mokijenka.

Kto **nekupuje**, ten **nebanuje**. (porov. Kto počtuje, ten gazduje.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

Babka k **babce**, už sa **chlasce**... (na mítingu) (porov. Babka k babce, budú kapce.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/> [cit. 2025-03-10])

2.2.5 Zriedkavé humorné prostriedky

K zriedkavým humorným prostriedkom autori tejto klasifikácie priradujú: kombináciu viacerých štruktúrnych transformačných prístupov, využitie autorských okazionalizmov (hapax legomenon), onomatopoické komponenty a zmenu slovného druhu či zmenu slovosledu. „Sometimes, however, the authors of proverb alterations, in order to meet their needs, twist a proverb so dramatically that only a few words survive [...] from the original text—or until the structure of the parent proverb is completely rearranged“¹³ (Litovkina – Hrisztova-Gotthardt – Barta – Vargha – Mieder. 2021, s. 209).

Uvádzame príklady so zmeneným slovosledom:

Strom nepadá ďaleko od **jablka** (porov. Jablko nepadá ďaleko od stromu.)
(Dostupné z WWW: <https://www.aktuality.sk/diskusia/251457/jan-slota-frantisek-mikloskoci-jozef-behyl-chcu-sediet-v-europskom-parlamente/> [cit. 2025-03-16])

Všade **doma, dobre** najlepšie. (porov. Všade dobre, doma najlepšie.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtip/14722>)

3 Záver

Analyzovaný korpus približne 130 jednotiek zo slovenského mediálneho priestoru poukazuje na najčastejšie využívané humorné prostriedky v slovenských antiprísloviach aj napriek obmedzenému množstvu materiálu. Môžeme konštatovať, že zo 130 jednotiek bolo 33 jednotiek s využitím doslovnej interpretácie prototypu, 17 s využitím paronomázie na základe paronym, 2 na základe polysémantov a homonym. V 4 príkladoch pozorujeme využitie rýmu, v 3 využitie paronomázie na základe vlastných mien, v 8 pozorujeme opakovanie rovnakých alebo graficky/foneticky podobných slov a v 2 príkladoch sme identifikovali zmenu slovosledu. V 61 príkladoch sme nepozorovali jednoznačné využitie jazykových humorných taktík, ktoré sú obsiahnuté v predloženej typológii A. Litovkinej et. al. Často bol humorný aspekt dosahovaný využitím obscénnej, tabuizovanej, sexuálnej a najmä politickej tematiky. Niektoré príklady ale nepatrili ani k jednému z typov uvedených v typológii, ani neboli príkladom využitia vyššie spomenutých tém. K takýmto príkladom možno zaradiť:

Žiadne hovno nie je dokonalé! Každé má svoje muchy... (porov. Nikto nie je dokonalý.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Keď netečie, tak aspoň kvapká. Je ale smola, keď kvapká z kvapavky. (porov. Keď netečie, tak aspoň kvapká)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

Keď ti niekto lezie do kapusty, pošli ho do kelu. (porov. liezť do kapusty, poslať do kelu.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtipy/kratke> [cit. 2025-03-10])

13 Niekedy ale autori na dosiahnutie svojich potrieb prekrúcajú príslovie tak radikálne, že sa zachová len niekoľko slov [...] pôvodného textu – alebo dokým sa štruktúra pôvodného príslovia úplne nezmení. (preklad SŽ)

Pes, ktorý šteká, nebreše (Pes, ktorý šteká, nehryzie.)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtip/13838> [cit. 2025-03-10])

Zobral plecيا na ramená. (porov. zobrat' nohy na plecيا)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtip/13838> [cit. 2025-03-10])

Slepý ako hluché dvere. (porov. držať ako hluchý dvere)
(Dostupné z WWW: <https://www.rehot.sk/vtip/14722> [cit. 2025-03-10])

Prvý z uvedených príkladov „Žiadne hovno nie je dokonalé! Každé má svoje muchy...“ je zaujímavý, lebo sa v ňom vyskytuje kombinácia viacerých humorných prístupov, ktoré ale nie sú jasným príkladom taktík nami aplikovanej typológie. Podľa nášho názoru ide o ojedinelý prípad doslovnej interpretácie transformovaného príslovia (žiadne hovno nie je dokonalé), ktorého prototypom môže byť „Nikto nie je dokonalý“, doplneného o kontamináciu s taktiež doslovne interpretovanou frazémou „mať (svoje) muchy“. Podobná situácia nastáva v druhej jednotke („Keď netečie, tak aspoň kvapká. Je ale smola keď kvapká z kvapavky“), kde sa ale netransformuje príslovie, ale skôr dominuje popri doslovnej interpretácii opakovanie slov s rovnakým koreňom a tabuizovaná tematika.

V príkladoch „Keď ti niekto lezie do kapusty, pošli ho do kelu.“, „Zobral plecيا na ramená.“ a „Slepý ako hluché dvere.“ ide podľa nášho názoru o využitie paradigmatických vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami. Napríklad v antiprísloví „Keď ti niekto lezie do kapusty, pošli ho do kelu“, môžeme pozorovať, že komponenty *kapusta* a *kel* patria do jedného sémantického poľa. Okrem toho je tu možné identifikovať aj využitie kontaminácie dvoch frazeologizmov: „liezť do kapusty“ a „poslať do kelu“, ktoré sa v istom zmysle doslovne interpretujú. Podobné využitie paradigmatických spojení lexém (v tomto prípade synonymie) nastáva pri jednotke „Zobral plecيا na ramená.“ Táto ale nekontaminuje viacero frazeologizmov, transformuje frazeologizmus „zobrat' nohy na plecيا“. Príkladom zaujímavého využitia paradigmatických vzťahov v antiprísloviach je „Slepý ako hluché dvere“. Autor tejto transformácie využil frazeologizmus „držať ako hluchý dvere“, kde vymenil slovo držať za slovo slepý. Mohlo by ísť o využitie pragmatických antoným „hluchý – slepý“, prípadne o využitie slov z rovnakého sémantického poľa.

Predošlé príklady nasvedčujú, že nami aplikovaná typológia predstavená poprednými bádateľmi v tejto oblasti nie je univerzálne platná. V slovenských antiprísloviach nachádzame také humorné prostriedky, ktoré nepatria k žiadnemu z uvedených typov (odhliadnuc od toho, že autori uvádzajú aj kategóriu „ostatné humorné prostriedky“). Napriek tomu, že autori typológie sa zameriavali na jazykové prostriedky dosahovania humorného efektu, vzhľadom na viaceré príklady (61) nájdené v korpuse slovenských antiprísloví, sa nám ako vhodná ukazuje kategória antiprísloví, ktorá využíva tematickú osobitosť, napr. tabuizovanú tematiku, na dosiahnutie humorného efektu. Ďalší typ humorných prostriedkov, ktorý si podľa nášho názoru zasluhuje vlastnú kategóriu, je využitie paradigmatických lexikálnych vzťahov na dosiahnutie humorného efektu, kde by ale nešlo o paronomáziu (napr. „Keď ti niekto lezie do kapusty, pošli ho do kelu“ a pod.). Zaujímavou metódou je takisto doslovná interpretácia, ktorá by mohla byť rozšírená o niekoľko podtypov (nesprávna interpretácia – nie doslovná, doslovná interpretácia transformovaného príslovia, doslovná interpretácia prototypu).

Stojí za zmienku, že napriek konštatácii A. T. Litovkinej et al. o zriedkavosti doslovnej interpretácie v antiprísloviach, v našom korpuse ide o najčastejšiu metódu dosiahnutia humorného efektu. Možno ale konštatovať, že autori monografie *Anti-Proverbs in Five*

Languages – Structural Features and Verbal Humor Devices sa ako prví pokúšali o zavedenie typológií antiprísloví v univerzálnom meradle, aplikovateľnú na ktorýkoľvek jazykový priestor, čo možno dedukovať z počtu jazykov, ktorých príklady analyzovali.

LITERATÚRA

- COCCO, Francesca: La manipolazione creativa del proverbio negli usi comici e pubblicitari della lingua italiana. Tesi di dottorato. Cagliari: Università degli Studi di Cagliari 2015. 265 s.
- ČERMÁK, František.: Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology. Praha: Karolinum 2007. 720 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK 2007. 237 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk – človek – kultúra. Bratislava: Kalligram 2010. 224 s.
- KAČALA, Ján – POVAŽAJ, Matej – PISÁRČIKOVÁ, Mária: Krátky slovník slovenského jazyka. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2020. 956 s.
- KOZINTSEV, Alexander: Notes on Russian Anti-Proverbs. In: *Scalae Naturae: Festschrift in Honour of Arvo Krikmann for his 75th Birthday*. Tartu: ELM Scholarly Press 2014.
- LEŠČÁK, Milan – SIROVÁTKA, Oldřich: Folklor a folkloristika (o ľudovej slovesnosti). Bratislava: Smena 1982. 262 s.
- LITOVKINA, Anna Thotné – HRISZTOVA-GOTTHARDT, Hrisztalina – BARTA, Péter – VARGHA, Katalin – MIEDER, Wolfgang: Anti-Proverbs in Five Languages Structural Features and Verbal Humor Devices. Cham: Palgrave Macmillan 2021. 252 p.
- LITOVKINA, Anna Thotné: Introduction. In: *Acta Ethnographica Hungarica*. 2007. vol. 52, no. 1, p. 3 – 16.
- LITOVKINA, Anna Thotné: Teaching Proverbs and Anti-Proverbs. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar 2017. 259 s.
- MIEDER, Wolfgang: Anti-proverbs and mass communication: The interplay of traditional and innovative folklore. In: *Acta Ethnographica Hungarica*. 2007, vol. 52, no. 2, p. 17 – 45.
- MISTRÍK, Jozef: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.
- MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. 2. vydanie. Bratislava: SPN 1984. 159 s.
- MLACEK, Jozef: Wellerizmy, problematika ich vymedzenia a prekladania. In: *Jazykovedný časopis*. 1986, roč. 37, č. 2, s. 157 – 165.
- MLACEK, Jozef: O povrávkach a o ich uplatňovaní v reči. In: *Kultúra slova*, 2007, roč. 41, č. 2, s. 65 – 80.
- MLACEK, Jozef: Antipríslovie a príbuzné útvary (K niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví). In: *Slovenská reč*. 2009, roč. 74, č. 3, s. 135 – 148.
- OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 251 s.
- ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: SPN 1980. 225 s.
- RAJI-OYELADE, Aderemi: Playful blasphemies. Postproverbials as archetypes of modernity in Yorùbá culture. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag 2012. 168 s.
- VALDAEVA, Tatiana: Anti-proverbs or new proverbs: The use of English anti-proverbs and their stylistic analysis. In *Proverbium*. vol. 20, no. 4, s. 379 – 390.
- ACHMANOVA, Oľga Sergejevna: Očerki po obščej ruskoj leksikologii. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoe izdatel'stvo Ministerstva prosveščeniya RSFSR. 1957. 296 s.

BILČIKOVA, Miriama: Antiposlovicy v slovacom i ruskom jazykach. In: Žurnalistika, multimedia: Informacionnyj i sociokul'turnyj potencial. Krasnodar: Kubanskij gosudarstvennyj universitet 2021. s. 16 – 21.

WALTER, Henry – MOKIENKO, Valerij Michajlovič: Antiposlovicy russkogo naroda. Moskva-Sankt-Peterburg: Izdatel'skij dom Neva 2005. 574 s.

GVOZDAROV Jurij Anatol'jevič: Sovremennyj russkij jazyk. Leksikologija i frazeologija. Moskva – Rostov-na-Donu: Izdatel'skij centr MarT – Feniks 2009. 352 s.

JERMAČKOVA Oľga: Jazykovaja igra s paremijami. In: Slavica Iuvenum: mezinárodní setkání mladých slavistů. Ostrava: Ostravská univerzita 2016. c. 101 – 108.

ŽUKOV, Vlas Platonič – ŽUKOV, Anatolij Vlasovič: Russkaja frazeologija. 2. vydanie. Moskva: Vyssšaja škola 2006. 408 s.

PERMIAKOV, Grigorij Lvovič: Poslovicy i pogovorki narodov Vostoka: sistematizirovannoje sobranije izrečenij dvuchсот narodov. Moskva: Nauka 1979. 671 s.

FELICYNA Vera Petrovna – MOKIJENKO, Valerij Michajlovič: Russkije frazeologizmy: Lingvostranovedčeskij slovar. Moskva: Russkoj jazyk 1990. 220 s.

ŠANSKIJ, Nikolaj Maksimovič: Frazeologija sovremennogo russkogo jazyka. 4. vydanie. Sankt-Peterburg: Special'naja literatura 1996. 192 s.

ZDROJE:

Slovenský národný korpus – prim-8.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupný z WWW: <https://korpus.sk>.

Elektronické zdroje Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Dostupné z WWW: <https://slovníky.juls.savba.sk/> [cit. 26. 3. 2025].

EXCERPOVANÝ MATERIÁL Z WWW:

rehot.sk.

<https://blog.sme.sk/janicik/ekonomika/bez-prace-nie-su-dolace>.

<https://blog.sme.sk/gyulai/zabava/tie-najsmiesnejsie-preklepy>.

<https://www.sme.sk/minuta/23246619/karikatura-dna-od-sliackeho-jedno-po-druhom?ref=mnt>.

<https://www.aktuality.sk/diskusie/251457/jan-slota-frantisek-miklosko-ci-jozef-behyl-chcu-sediet-v-europskom-parlamente/>.

VARIA XXXIII

***Zborník príspevkov z XXXIII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Banská Bystrica – Šachtičky 4. – 6. 12. 2024)***

Zostavovateľky:

doc. PhDr. Anita Huťková, PhD.

Mgr. Veronika Gondeková, PhD.

Vydavateľ: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filozofická fakulta

Rok vydania: 2025

Počet strán: 284

Vydanie: prvé

ISBN 978-80-557-2291-7 (e-publikácia)

EAN 9788055722917

<https://doi.org/10.24040/2025.9788055722917>